

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

МИЛЕНА Н. РЕПАЈИЋ

МИХАИЛО ПСЕЛ И ЊЕГОВИ ЈУНАЦИ. СТУДИЈА ЛИЧНОСТИ „ХРОНОГРАФИЈЕ“

МИХАИЛА ПСЕЛА

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

БЕОГРАД 2016.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

MILENA N. REPAJIĆ

MICHAEL PSELLOS AND HIS HEROES. STUDY OF PERSONALITIES OF MICHAEL
PSELLOS' *CHRONOGRAPHIA*

PHD THESIS

BELGRADE 2016

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ ЗА ОЦЕНУ И ОДБРАНУ
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Ментор: Проф. др Влада Станковић, Одељење за историју

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Чланови комисије:

1. Проф. др Радивој Радић, Одељење за историју
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
2. Проф. др Татјана Суботин-Голубовић, Одељење за историју
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
3. Проф. др Јелена Ердџан, Одељење за историју уметности
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
4. Др Лариса Вилимоновић, научни сарадник
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Датум одбране: _____

Михаило Псел и његови јунаци. Студија личности *Хронографије* Михаила Псела

(Резиме)

Хронографија Михаила Псела убраја се у ремек-дела византијске књижевности, а због умешности у портретисању карактера аутор је у историографији одавно упоређен са Шекспиром и Достојевским. Као савременик, сведок и актер већине догађаја које је у својој историји описао он је један од најважнијих извора за историју византијског XI века, нарочито за разумевање духа времена у коме је писао. До пре неколико деценија Пселова историја је коришћена за црпљење факата о политичкој историји, те је његова вредност, због хронолошке и топографске непрецизности, али и фокуса на карактере радије него на чињенице, и ауторове личне инвестираности у описане догађаје оцењивана као недовољно поуздана и корисна. У последњих неколико деценија, пак, византијска књижевност, а са њом и Пселова *Хронографија* ослободиле су се стега позитивизма и добиле заслужено место у проучавању византијске историје.

Циљ овог рада на првом месту је анализа ликова Пселове *Хронографије*, како са литерарног становишта, тако и из перспективе његовог односа са савременицима. Стога ће за проучавање ових питања бити употребљене књижевна, семантичка и историјска анализа дела. Фокус ће превасходно бити на литерарним техникама које аутор користи и начину на који структурише и обликује текст, кроз перспективу савремених наративних теорија, на првом месту теорије жанра. Потребно је одговорити на неколико питања: ко су ликови које Псел бира (и изоставља) у својој историји, на који начин их описује и које мотиве, литерарне, личне и политичке, има да тако чини.

Рад прати структуру *Хронографије*, због тога што аутор комплексни аргумент открива постепено кроз ток свог наратива, али и због важности посматрања ликова у оквирима структуре књиге у којој су описани. У оквиру већих целина кроз потпоглавља су обрађени различити типови ликова, али и истражене су наративне технике употребљене у карактеризацији јунака. Свака царска биографија анализирана је структурално, жанровски и семантички, а од портрета Константина Мономаха, са којим почиње Пселова лична

историја, посебан фокус је на његовим мотивима за обликовање текста и избор ликова и догађаја. Књижевна анализа обављена је на два нивоа: интертекстуалном и интратекстуалном.

Прве две књиге, биографије Василија II и Константина VIII, детаљно су анализирани као парадигма и кључ за читање остатка *Хронографије*. Историја Пафлагонаца (књиге III-V) посматрана је кроз перспективу изградње породичне драме и Пселовог метанаратива: зависности добробити владара и државе од мудрог саветника. Биографија Константина Мономаха, најдужа и најкомплекснија књига *Хронографије*, како је показала анализа наратива историје и других Пселових списа, представљала је оригинални завршетак дела. Кроз комплексну жанровску игру аутор је саставио литерарну освету овом цару. Портрет Исака Комнина, новог *идеалног* цара *Хронографије*, перципиран је кроз призму два догађаја: Исакове побуне и његове абдикације, и кроз Пселов однос са Михаилом Керуларијем, човеком који представља његову *најгласнију тишину*. У последњем поглављу анализиран је други део *Хронографије*, историја Дука, са фокусом на два питања: начину на који су нове биографије уклопљене у први део историје, стварајући ироничне похвале Дука, и Пселовој манипулацији наративом о Роману Диогену ради пропагирања сопствене агенде.

Кључне речи: Михаило Псел, *Хронографија*, ликови, жанр, карактеризација, саветници, цареви, етос, тиранија, аутобиографија, метанаратив, иронија.

УДК: 821.14:929 М. Psel

Michael Psellos and his heroes. Study of personalities of Michael Psellos' *Chronographia*

(Summary)

Michael Psellos' *Chronographia* is considered a masterpiece of Byzantine literature, and its author has been compared to Shakespeare and Dostoevsky due to his skill in portraying characters. As a contemporary, a witness and a participant of most of the events he described in his history, he is one of the most important sources for the history of Byzantine XIth century, primarily for understanding its zeitgeist. Until a few decades ago, Psellos' history has been used to extract data on political history, and because of chronological and topographical imprecisions, as well as its focus on characters, rather than facts, and author's personal investment in the events described, it was deemed as unreliable and unuseful. In the last few decades, however, Byzantine literature, alongside with Psellos' *Chronographia*, has been freed from the clamps of positivism and has earned its place in the study of Byzantine history.

The primary goal of this paper is the analysis of characters of Psellos' *Chronographia*, both from a literary standpoint and from the perspective of his relationships with contemporaries. Therefore I will use literary, semantic and historical analysis for studying these problems. The focus will be on the literary techniques that the author uses and the way in which he structures and shapes the text, through the perspective of contemporary narrative theories, foremost the theory of genre. Several questions require to be answered: who are the characters whom Psellos mentions (or omits) in his history, in which way he described them and what were his motives – literary, personal, and political – to do so.

The thesis follows the structure of the *Chronographia*, because the author unravels his complex argument gradually throughout his narrative, and because of the importance of examining characters within the framework of the book in which they were described. In subsections of larger chapters I dealt with different types of characters, as well as the narrative techniques used to characterize a hero. Every imperial biography is analyzed structurally, generically, and semantically, and from the sixth book on, with the emergence of Psellos' personal history, focus

partially shifts to his motives for shaping the text and selecting persons and events. Literary analysis is done on two layers: inter- and intratextual.

The first two books, biographies of Basil II and Constantine VIII, are analysed in detail as a paradigm and a key for reading the rest of *Chronographia*, and as books that provide us with types of characters. The history of the Paphlagonians (books III-V) is observed through the perspective of creating a family drama and of Psellos' metanarrative: dependance of ruler's and state's welfare on wise advisers. Biography of Constantine Monomachos, the longest and most complex book of the *Chronographia*, was the original ending to the work, as the analysis of the narrative and of other Psellos' works has demonstrated. Through a complex genre-game the author composed a literary revenge for this emperor. The portrait of Isaac Comnenos, the new *ideal* emperor of the *Chronographia*, is perceived through two events: Isaac's rebellion and his abdication, and through Psellos' relationship with Michael Caerularios, a man who represents his *loudest silence*. In the last chapter I analyzed the second part of the *Chronographia*, the history of the Doukai, focusing on two problems: the way in which new biographies were incorporated in the first part of the history, thus creating ironic laudations of the Doukai, and Psellos' manipulation with the narrative about Romanos Diogenes in order to promote his own agenda.

Keywords: Michael Psellos, *Chronographia*, genre, characterization, advisers, emperors, ethos, tyranny, autobiography, metanarrative, irony.

UDK: 821.14:929 M. Psel

САДРЖАЈ

УВОД

У ПОТРАЗИ ЗА МИХАИЛОМ ПСЕЛОМ	1
ЖИВОТ И ДЕЛО МИХАИЛА ПСЕЛА: КОНТЕКСТ	12
ЦИЉЕВИ И МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА: АУТОР	30
ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ <i>ХРОНОГРАФИЈЕ</i> : ТЕКСТ	38
· Настанак	40
· <i>The madness of genre</i>	44
· Псел и Ксенофонт	45
· Псел и Плутарх.....	48
· Псел и Исократ	50
· Псел и Еурипид	52
· Псел и Платон	54
· Функција жанр(ов)а	56
СТРУКТУРА РАДА	57

ЛИКОВИ МИХАИЛА ПСЕЛА

1. ДОБА ПОСЛЕДЊИХ МАКЕДОНАЦА: ПАРАДИГМА И КЉУЧ	61
1.1. ВАСИЛИЈЕ И КОНСТАНТИН: ПОСТАВЉАЊЕ МОДЕЛА	62
1.1.1 <i>УВЕК БУДАН</i> : ВАСИЛИЈЕ II.....	64
1.1.1.1 Структура прве књиге	64
1.1.1.2 Основни мотиви	65
1.1.1.3 <i>Хронологија карактера</i>	77
1.1.1.4 $\tilde{\eta}\theta\omicron\sigma$ идеалног цара	79
1.1.1.5 ... $\tau\omicron\ \delta\epsilon\ \tilde{\epsilon}\iota\delta\omicron\sigma$	83
1.1.1.6 Закључна разматрања: Василије као владар	88
1.1.2 КОНСТАНТИН VIII – ЦАРСТВО КАО ИГРАЧКА	96

1.1.2.1	Структура друге књиге	99
1.1.2.2	Константин као владар: сатирични <i>синкрисис</i>	101
1.1.2.3	Однос према власти и физички изглед	106
1.2	Дволица Варда: модел тираније	109
1.2.1	КОНСТРУИСАЊЕ НАРАТИВА – ПИТАЊЕ ЛЕГИТИМИТЕТА	111
1.2.2	ХЕРОЈСКИ РАТНИК: ВАРДА ФОКА	113
1.2.2.1	Трагедија тиранина	113
1.2.2.2	Читање између редова: зашто је пропао Фокин устанак?	115
1.2.3	ЛУКАВИ СТРАТЕГ: ВАРДА СКЛИР	116
1.2.3.1	Склирова тактика	116
1.2.3.2	Амбивалентност описа: тиранин и његови бегунци	118
1.3	ВАСИЛИЈЕ ЛАКАПИН: ΔΙΓΗΜΑ ΜΕΓΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ	120
1.3.1	ВАСИЛИЈЕВ КАРАКТЕР	120
1.3.2	МАНИПУЛАЦИЈА ИСТОРИЈОМ	121
1.3.3	ПРОГНАНИ ПРОΜΕΤΕЈ: ЦАРЕВА НЕЗАХВАЛНОСТ	124
1.4	СТАТИСТИ И ЗАБОРАВЉЕНИ	127
1.4.1	СВЕ ЖЕНЕ КОНСТАНТИНА VIII	127
1.4.2	ВАРВАРИ	129
1.4.2.1	А где је Самуило?	131
1.4.3	ФУНКЦИЈА СПОРЕДНИХ ЛИКОВА	132
1.4.4	МОТИВИ ИЗΑ ПСЕЛОВИХ ЋУТАЊА	133
2	УСПОН И ПАД СВЕВИДЕЋЕГ ЕВНУХА: РОΜΑΝ ΑΡΓΙΡ И ΠΑΦΛΑΓΟΝЦИ	137
2.1	ПСЕЛОВА АУТОПСИЈА	137
2.2	(НЕ)ДОСТОЈНИ НАСЛЕДНИЦИ:	
ЦАРЕВИ ОД РОΜΑΝΑ ΙΙΙ ΑΡΓΙΡΑ ДО ΜΙΧΑΗΛΑ V ΚΑΛΑΦΑΤΑ	140	
2.2.1	(ΠΡΟΣΠ)ΟΙΗΣΙΣ РОΜΑΝΑ ΑΡΓΙΡΑ	140
2.2.1.1	Структура треће књиге	142
2.2.1.2	Романове заблуде и претварања:	
династија, војска, филозофија	143	
2.2.1.3	Хронологија карактера	156
2.2.1.4	Последња Романова заблуда: афера и завера	159

2.2.1.5	Физички изглед: болест и смрт	162
2.2.2	МИХАИЛО IV ПАФЛАГОНАЦ: ЈЕДАН ОД ЈУНАКА <i>ХРОНОГРАФИЈЕ</i> ?	165
2.2.2.1	Структура четврте књиге	165
2.2.2.2	Михаило као завереник	167
2.2.2.3	Михаилова промена – однос према царици	168
2.2.2.4	ἩΘΟΣ И ΕἶΔΟΣ Михаила Пафлагонца	171
2.2.2.5	Михаило и монаси	181
2.2.2.6	Ослањање на одабране	185
2.2.3	ПАРАДИГМА НЕЗАХВАЛНОСТИ: МИХАИЛО КАЛАФАТ	186
2.2.3.1	Између псогоса и драме: структура пете књиге	186
2.2.3.2	Царев етос: ропска природа и тамна страна вишеструкости карактера	193
2.2.3.3	Мотив незахвалности	197
2.2.3.4	Μασε vs. <i>одабрани</i>	200
2.3	ВАРВАРИ	203
2.3.1	Мудри Арапи	203
2.3.2	Бугари: Варвари или политија?	205
2.3.2.1	Царска породица.....	205
2.3.2.2	Алусијанова Одисеја	207
2.3.2.3	Лажни цар Петар Дељан	211
2.4	ПУЛХЕРИЈА КАО ГЛАС РАЗУМА	213
2.5	ВЛАДАР ИЗ СЕНКЕ: ЈОВАН ОРФАНОТРОФ	215
2.5.1	Кројач породичне (не)среће	215
2.5.2	ΠΑΙΔΟΤΡΙΒΝΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΠΥΡΓΙΟΝ однос према Михаилу IV	220
2.5.3	Будно око Цариграда	222
2.5.4	Превазилажење амбивалентности: Јованов карактер	226
2.5.5	Једна лична повест: Псел и Орфанотроф	229
2.6	ХИБРИС И ТРАГЕДИЈА ЈЕДНЕ ПОРОДИЦЕ: ОСТАЛИ ПАФЛАГОНЦИ	231
2.6.1	Константин Новелисим: од паразита до жртве	232
2.6.2	Пигмеј који имитира Херакла: Стефан Калафат	233
2.6.3	Грех Пафлагонца и судбина геноса	234

3	УСПОН И ПАД СВЕЗНАЈУЋЕГ ФИЛОЗОФА:	
	КОНСТАНТИН МОНОМАХ И КРАЈ МАКЕДОНСКЕ ДИНАСТИЈЕ	237
	3.1 КОНСТАНТИН МОНОМАХ У ЛУЦИ ПАЛАТЕ	238
	3.1.1 Структура шесте књиге:	
	биографија, апологија и реторички приурчник	237
	3.1.1.1 Питање жанра: Пселова три парадокса	240
	3.1.1.2 Екскурси о природи власти	254
	3.1.1.3 Од аутопсије до аутобиографије: Псел у шестој књизи	258
	3.1.2 ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΑ Константинов однос према власти	264
	3.1.2.1 Царев етос	264
	3.1.2.2 Константин и гинекеј: љубавник и светац	268
	3.1.2.3 Улога среће у Мономаховој владавини: изазови власти	273
	3.1.2.4 Константинов физис: наративна улога болести	283
	3.1.3 МОНОМАХ И ПСЕЛ: ИРОНИЈА, ОПТУЖБА ИЛИ НЕЗАХВАЛНОСТ?	287
	3.1.3.1 У луци цркве: судбина Псела и његових пријатеља	287
	3.1.3.2 Решење <i>трећег Пселовог парадокса</i> : историја као освета	294
	3.1.3.3 Читати Псела наспрам Псела или како саставити похвалу....	297
	3.2 ЦАРЕВАЊЕ ГИНЕКЕЈА: ЗОЕ И ТЕОДОРА ПОРФИРОГЕНИТЕ	302
	3.2.1 СТРАСТИ ЗОЕ ПОРФИРОГЕНИТЕ	304
	3.2.1.1 Сексуалност	305
	3.2.1.2 Лаковерност: Зое као жртва	306
	3.2.1.3 Побожност	307
	3.2.1.4 Добročинитељка	308
	3.2.2 АМБИЦИЈА ТЕОДОРЕ ПОРФИРОГЕНИТЕ	309
	3.2.2.1 Спас народа и тихи супарник цара	309
	3.2.2.2 Теодора као владар	311
	3.3 НОВА ГЕНЕРАЦИЈА ТИРАНА: МАНИЈАКИС И ТОРНИКИЈЕ	314
	3.3.1 ΧΑΛΕΠΑ ΤΑ ΚΑΛΑ: ГЕОРГИЈЕ МАНИЈАКИС ΚΑΟ ΒΑΡΔΑ ΦΟΚΑ	316
	3.3.2 ИЗМЕЂУ СКЛИРОВЕ ЛУКАВОСТИ И МАКЕДОНСКЕ АРОΓΑΝЦИЈЕ:	
	ΤΟΛΜΗ ΛΑΒΑ ΤΟΡΝΙΚΙЈΑ	318

3.4	СПАРТАЦИ И ДВОРСКЕ ЛУДЕ: ЗАВЕРЕ ПРОТИВ ЦАРА	321
3.4.1	АНОНИМНИ ВАРВАРИН	321
3.4.2	АНОНИМНИ РОМАН ВОИЛА	323
3.5	ЕПИЗОДНИ ЛИКОВИ	325
3.5.1	Зоини просци: Константин Даласин и Константин Артоклин	325
3.5.2	Икономија патријарха Алексија	328
4	РЕВОЛУЦИЈА ИСАКА КОМНИНА	330
4.1	СЕДМА КЊИГА <i>ХРОНОГРАФИЈЕ</i>	330
4.1.1	СТРУКТУРА ИСАКОВЕ БИОГРАФИЈЕ	332
4.2	ПСЕЛОВА ПЕРИАВТОЛОГИЈА	336
4.3	ХАОС vs. ТАКСИС: МИХАИЛО VI И ИСАК КОМНИН	338
4.3.1	ЦАР БЕЗ КАРАКТЕРА: МИХАИЛО VI СТАРАЦ	338
4.3.1.1	Цар поданик	338
4.3.1.2	Несвесни кривац	340
4.3.2	ИСАК КОМНИН	342
4.3.2.1	Стратег автократор: Исак као тиранин	342
4.3.2.2	Сума свих врлина	345
4.3.2.3	Лош КАИРОС Исака Комнина	347
4.3.2.4	Абдикација и замонашење	351
4.4	ПОЛИТИЧКИ ЧОВЕК vs. АНЂЕОСКА ДУША	355
4.4.1	Патријарх тиранин и патријарх политичар	358
4.4.1.1	Дуга прича о Михајлу Керуларију	358
4.4.1.2	Константин Лихуд: политички патријарх	364
5	НАРАТИВ УНУТАР НАРАТИВА: <i>ПОВЕСТ О ДУКАМА</i>	367
5.1	Други део <i>Хронографије</i> : историја остарелог учитеља	367
5.2	Хероји и демон: цареви Дуке и Роман Диоген	368
5.2.1	Нови КОНСТАНТИН (МОНОМАХ)	368
5.2.1.1	Структура биографије: мала VI књига	368
5.2.1.2	Алтернативна историја: Константин Дука и Исак Комнин ..	369
5.2.1.3	Енкомиј са жаоком: карактер и владалачке способности Константина Дуке	374

5.2.1.4 Реторичност карактера – реторичност владавине: напето пријатељство Дуке и Псела	376
5.2.2 Нови РОМАН	379
5.2.2.1 Структура биографије и Пселове тишине	379
5.2.2.2 Рат рата ради: Роман Диоген као Роман Аргир	381
5.2.2.3 Диоген као Михаило Калафат: однос према царици и роду Дука.....	385
5.2.2.4 Манипулације и ћутања: Псел и Роман Диоген	388
5.2.3 Лош ђак: МИХАИЛО VII ДУКА	394
5.2.3.1 Историја без историје: структура биографије	394
5.2.3.2 Плач и стид младог Михаила	395
5.2.3.3 Иронични портрет цара-филозофа: сума свих мана	397
5.2.3.4 Мотиви за писање: историја као освета 2	400
5.3 ЦАРИЦА (ИЛИ) МАЈКА: ЕВДОКИЈА МАКРЕМВОЛИТИСА	401
5.4 ЦЕЗАР ЈОВАН ДУКА	406
ЗАКЉУЧАК: ЛИК МИХАИЛА ПСЕЛА	410
Библиографија	416

УВОД

У ПОТРАЗИ ЗА МИХАИЛОМ ПСЕЛОМ

Чувени историчар и полихистор **Џон Багнел Бјури**, инспирисан Сатасовим издањем *новог* извора, *Хронографије*,¹ написао је 1889. године, као још увек млад истраживач, рад из два дела о римским царевима од Василија II до Исака Комнина, примећујући да, иако нам је већина података које Псел даје већ позната преко Зонаре који га је обилато користио, савремени извор увек има особити дух какав ниједна компилација не може да пренесе.² Међутим, и поред овог вредног запажања, Бјуријев рад је реконструкција владавина појединих царева прве половине 11. века на основу Пселовог сведочанства. У том правцу ће *Хронографија* бити посматрана у византологији у наредних више од пола столећа, сасвим у складу са генералним развојем ове научне гране коју нису захватиле промене које су на пољу западне медијевистике носиле нове струје, а као веома занимљиво и читљиво штиво, уз то и најближе описаним догађајима, убрзо ће однети примат у начину на који научници посматрају то доба. Међу првима који су указали на опасност оваквог гледишта и упозорили на превелики утицај који дела Псела и Ане Комнин имају међу византолозима била је Џоан Хаси још 1950. године.³ Међутим, проћи ће још барем две деценије док се проучавању дела не прида већа пажња.

Прва студија посвећена *Хронографији*, тачније њеном језику и стилу, потекла је из пера њеног издавача и преводиоца на француски језик, **Емила Реноа**, 1920. године.⁴ Иако застарела и превазиђена у многим аспектима, ова монографија је и даље значајан приручник и једина целовита студија Пселовог језика. Пола века касније на два различита краја Европе настале су две монографије о *Хронографији*. **Розарио Анастаси** је 1969.

---

¹ Σάθας IV.

² Bury (1889): 42.

³ Hussey (1950).

⁴ Renauld (1920)

године објавила своје *Студије о Хронографији Михаила Псела*, често цитиране и понекад оспораване, али важне као први корак у проучавању Пселове историје као књижевног дела, иако и даље превасходно из перспективе његове изворне вредности.⁵ Она је први пут отворила многа важна питања, попут структуре дела и Пселове ироније (пре свега у портретисању Константина Мономаха). Годину дана касније, шведска научница **Анитра Гадолин** објавила је далеко мање утицајну и још више оспоравану студију о теорији историје и друштва у Византији XI века кроз пример *Хронографије*.⁶ Иако је написана са апологетском (sic!) намером скидања вела источњачке државе са Византије и доказивања *континуитета* који је она имала са античком традицијом, уз веома типске представе *лошег и источног и етичног и западног*, промењена перспектива даје неке занимљиве и другачије погледе на однос Псела према античкој традицији (додуше, уз доста произвољан избор класичних аутора и потпуни недостатак петовековне византијске перспективе). Систематско проучавање Псела и његовог корпуса, као и промена у схватању и посматрању *Хронографије* као ремек-дела византијске књижевности, импулс ће добити око деценију касније са трећег и сасвим неочекиваног краја континента.

Осамдесете године 20. века, а нарочито делатност совјетског емигранта **Александра Каждана**, донеле су нову перспективу у проучавању византијске историје и књижевности.⁷ Каждан је покренуо потрагу за *homo byzantinus*-ом, тражећи оно што византијског човека одваја од људи из других времена и других простора, а истовремено и специфичности различитих групација Византинаца, као и појединачних личности. У византологији је његово деловање представљало својеврсну револуцију, иако је западна медијевистика кренула тим путем неколико деценија раније. Овај правац истраживања нарочито се плодношћу показао у проучавању књижевности. Личност и намере аутора стављене су у први план литерарне анализе и све већи акценат је на реторичком карактеру византијске литературе. Несумњиво, ово није први пут да наука признаје литерарну вредност појединим делима књижевности Ромеја и било је појединачних истраживача који

---

⁵ Anastasi (1969). Нажалост, нисам успела да дођем до ове студије. Кратак приказ недуго по објављивању дао је Кенет Снајпс (Snipes (1974))

⁶ Gadolin (1970). Овом монографијом такође се, веома критички, позабавио Снајпс у цитираном приказу (Snipes (1974)).

⁷ Kazhdan, Constable (1982); Kazhdan, Franklin (1984); Kazhdan – Epstein (1985).

су се за ову тему интересовали, али тада је започео систематски рад на проучавању литературе даље од простог екстраховања чињеница из ње или (евентуално) дистинкције жанрова. Личност аутора, његови погледи на свет и ставови, као кључни за схватање дела, окупирају пажњу истраживача, пре свега совјетске провенијенције (Литаврин о Кекавмену,⁸ Каждан о Аталијату⁹ и о Јовану Кантакузину¹⁰). Не случајно, управо почетком осамдесетих година бечки часопис *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* посвећује посебне бројеве књизи и литератури у Византији.¹¹

Много далекосежнији значај за поље студија Псела и византијске историографије уопште имао је опус још једног совјетског византолога, **Јакова Љубарског**, који је, по сопственом признању, био Кажданов ученик у неким аспектима.¹² Љубарски је 1978. године објавио прву (и до сада једину) биографију Михаила Псела, тачније више одвојених кратких студија о Пселовом односу са појединим личностима његовог доба и о одабраним делима из његовог опуса, постављајући основе даљем проучавању овог писца и отварајући низ веома важних питања, од којих је већина и данас актуелна, а на многа још увек немамо одговора.¹³ Због чињенице да је написана на руском језику, студија Љубарског није имала довољно утицаја на западну византологију док почетком овог миленијума није преведена на грчки уз извесне допуне.¹⁴ У низу веома утицајних чланака, објављених углавном деведесетих година прошлог века и првих година новог миленијума,¹⁵ он је наставио Кажданов рад на проучавању *човека* у византијској литератури, са фокусом на историографији, и то у два аспекта: човека – писца и човека ког писци описују у својим делима. Као истраживач који је свој пут кроз византијску историографију утврдио кроз дела Ане Комнин и Михаила Псела, Љубарски је током читаве своје каријере инсистирао на индивидуалности и склоности византијских историчара ка

---

⁸ *Kekaum.* 7-131. (предговор Г. Г. Литаврина)

⁹ Kazhdan (1984).

¹⁰ Kazhdan (1982).

¹¹ JÖB 31.2 (1981); 32.3 (1982).

¹² Ljubarskij (1992): 177. Каждан је нешто више од деценију раније објавио рад о човеку у византијској литератури, који је инспирисао овај рад Љубарског (Kazhdan (1979)).

¹³ Ljubarskij (1978).

¹⁴ Ljubarskij (2004).

¹⁵ Ljubarskij (1993); Ljubarskij (1998); Ljubarskij (2003a).

обмањивању, као и изузетно реторичком карактеру њихових дела. Он је такође један од првих истраживача који је рехабилитовао концепт ироније у Византији, идеју која се није чинила превише складном са строгим и досадним Византинцима, и то управо на примеру Михаила Псела.¹⁶

Совјетски импулс светској византологији, и обрнути процес који је почео са крајем Хладног рата, инспирисао је нову генерацију младих истраживача и коначно померио дисциплину са места на коме је тапкала деценијама, на плећима истраживача старије генерације, попут Хунгера и Осторорског (још једног совјетског емигранта). После Каждана вероватно најпреданији и најутицајнији прегалац на пољу византијске литературе је британска научница **Маргарет Малет**, која је проучавање књижевности довела корак даље, трудећи се да византологију убаци у савремене токове историографије и хуманистичких наука уопште. Она је бацила ново светло на посматрање жанра као много флексибилније категорије од оне које је предложио Крумбахер, па и Хунгер.¹⁷ Посебан труд је уложила у контекстуализовање византијске књижевности у простору и времену у ком је настајала – извођачког карактера литературе и интелектуалних *кругова* у којима и за чије потребе је стварана.¹⁸ Њен рад на мапирању социјалне мреже Теофилакта Охридског¹⁹ правац је у коме проучаваоци Псела свакако треба да усмере свој труд, јер би био од непроцењиве важности како за другачије сагледавање политичке историје 11. века, тако и интелектуалне климе овог доба, с обзиром на широки спектар личности са којима је писац водио преписку, и на крају, важан је корак ка биографији Михаила Псела. За овај задатак ће, међутим, бити потребно сачекати ново издање писама, која су сада расута у две велике и неколико мањих едиција, веома несигурно датована и често непознатих дестинатара.

У овој новој клими, Псел је коначно почео да се помера из сенке главног кривца за победу *цивилне* странке у 11. веку, и последично *пропаст* Царства. Деведесете године донеле су реevaluацију његове биографије и стваралаштва, како од стране припадника

---

¹⁶ Ljubarskij (2003b)

¹⁷ Mullett (1992)

¹⁸ Mullett (2003)

¹⁹ Mullett (1997).

старије историографије, пре свега Љубарског, тако и нове генерације научника, на првом месту англосаксонске школе. Све више аспеката Пселовог корпуса привлачи пажњу истраживача. На пољу епистографије и реторике најзначајније резултате донео је **Стратис Папајоану**, који припрема и савремено издање Пселових писама.²⁰ Он се позабавио питањем *филије* која је искрсла као важан појам у проучавању епистографије средњовизантијског периода и привлачи све више пажње истраживача, али је и поред неколико значајних радова и даље недовољно истражена.²¹ За проблематику Пселовог односа према савременицима, проучавање овог проблема је од великог значаја. Недавно је објављена и његова нова студија о Пселовом *реторичком потпису*, пројекат на коме је радио готово двадесет година и свакако најзначајнија монографија о нашем писцу у претходних деценију и по.²² У веома ученом приказу, кроз посматрање богате реторичке традиције и околности пищевог живота и деловања, Папајоану даје нови поглед на Пселову саморепрезентацију и иновације које је увео у реторици, третирајући је као једнаку филозофији и утирући тиме пут великој обнови комнинског доба. Пселово обнављање фикције и естетског које је амерички научник поставио на чврсте основе морају бити полазна тачка у проучавању свих дела из његовог корпуса. Међутим, важна је и ограда коју је Папајоану у свом проучавању Псела направио: његов аутограф је реторичко *ја*, један од бројних идентитета које је писац у свом обимном корпусу оставио. Друге његове идентитете још треба проналазити, а други најзначајнији поред реторичког је свакако филозофски.

Истраживање Пселове филозофије добило је нов замах и другачију вредносну оцену студијом **Ентонија Калделиса** о аргументу *Хронографије*.²³ У овој студији провокативних питања и закључака, још увек тешко прихваћених и прихватљивих у византологији, Псел се открива као сасвим оригиналан филозоф и доводи се у питање његова припадност неоплатоничко-хришћанском систему схватања. Проучавајући метанаратив *Хронографије*, Калделис је указао на важне смернице за читање дела, како структурално, тако и тематски, и можда по први пут довео у питање религиозност једног

---

²⁰ Papaioannou (2012)

²¹ Papaioannou (2011); Mullett (1999)

²² Papaioannou (2013). Веома је значајан рад о Пселовом реторичком роду (Papaioannou (2000)).

²³ Kaldellis (1999).

Византинца, показујући Пселов аргумент не само антимонашким, већ понекад чак и субверзивно антихришћанским.²⁴ Поред Калделиса, овом тематиком, пре свега питањем рецепције неоплатонизма у 11. веку, са нагласком на Пселу као следбенику ове филозофске школе, бави се и **Фредерик Лаурицен**.²⁵ Са изузетком њих двојице, и неколицине појединачних радова других аутора, међутим, Пселова филозофска мисао и даље остаје најслабије проучена област студија овог писца. Разлог томе свакако треба тражити у нивоу знања и примарно филозофског образовања који изучавање овог проблема захтева, а које је међу византолозима веома ретко, али и у (са тим повезаним) обезвређивањем византијске филозофије, која се и даље посматра као *ancilla theologiae* и суштински неоригинална у поређењу са античком и модерном. Потрага за индивидуалношћу византијског човека на пољу филозофије још увек је на нивоу на коме је остатак византологије био пре појаве Александра Каждана – ограничена на неколицину усамљених гласова.

Калделис је, заједно са Папајоануом и Дејвидом Џенкинсом, отворио још једно готово ненацето поље истраживања Пселовог живота и дела – проучавање његове породице кроз обиље података које је о њој оставио у својим делима, са центром у посмртном говору мајци.²⁶ Овај посмртни говор, иако је доживео два издања, а у припреми је и треће, и даље се у византологији веома често посматра кроз романтичну слику коју је у *Византијским сликама* оставио Шарл Дил.²⁷ Обиље података које Псел даје о свом одрастању и породици непревазиђен је у византијској литератури (ако се изузме Ана Комнин која је била члан царске породице, те је њена *породична историја* у уској вези са историјом Царства), с обзиром на ниво аутобиографског које прожима свако

---

²⁴ Ова теза Калделиса није нашла широког одјека у научној јавности, али након пажљивог слојевитог ишчитавања *Хронографије* нисам склона да је олако одбацам. В. и добар критички осврт Т. Колбабе (Kolbaba, (2002)) у коме је добро примећен ауторов сопствени мета-аргумент – да су хришћанство и филозофија међусобно искључиви, што јесте једна од најозбиљнијих замерки овој студији, иако не и доказ против Пселовог (евентуалног) антихришћанског или у најмању руку антицрквеног програма.

²⁵ Lauritzen (2010); Lauritzen (2012). Није спорно да је утицај неоплатонизма као доминантне филозофске школе у хришћанском византијском контексту постојао, али сматрам да га треба релативизовати и да није оправдано Псела карактерисати као неоплатоничара.

²⁶ Kaldellis (2006a).

²⁷ Σάθας (1886): 3-6. За Дилов приказ в. Diehl (1906): 291-316.

његово дело, укључујући чак и хагиографске саставе.²⁸ Студија о породици Михаила Псела има двојаки значај: с једне стране даје изванредан увид у живот цариградске породице *средње класе* у 11. веку, а с друге је значајан допринос биографији писца.

Проучавање индивидуалности византијских писаца и посебног печата који сваки од њих даје свом делу, неминовно је довело до отварања питања аутобиографског у литератури. Тиме се најопсежније позабавио **Мартин Хинтербергер**,²⁹ а на пољу историографије веома важна смерница је чланак **Роцера Скота**, који управо у томе види главну одлику византијске историографије која је одваја од класичне на коју се формално наслањала.³⁰ Значајан је и рад **Рут Макридес**, која Псела узима за полазну тачку овог тренда и наглашава да је број аутобиографских упадица у *Хронографији* већи од броја оваквих интервенција у свим осталим делима заједно.³¹ Важан помак који се у овом правцу чини последњих година је у проширењу *базе* за посматрање аутобиографског: једнако као у директним референцама, личност писца треба тражити у читавом наративу, распореду грађе, избору информација и ставовима које открива. Средином прошле деценије **Ефтимија Пич** објавила је веома референтну студију о *Хронографији* под насловом „*Хронографија*“ *Михаила Псела: царска историја, аутобиографија и апологија*.³² Њена докторска дисертација доноси неке нове и важне закључке, нарочито у погледу ироније са којом је написан други део *Хронографије* посвећен Дукама, и постављена је на веома чврсте теоријске и методолошке основе. Фокус на апологетско доводи до тога да овај аспект дела понекад буде пренаглашен, али захваљујући томе је постигнута значајна промена перспектива у посматрању шесте и седме књиге Пселовог дела.

Ова студија показује још један правац у коме проучавање Псела иде у последњих десетак година, иако је на њега указао још Љубарски³³: истраживање односа Псела према појединим личностима, како својим савременицима, тако и ликовима које је описао у

---

²⁸ В. Papaioannou (2013): 152-164; Kazhdan (1983).

²⁹ Hinterberger (1999).

³⁰ Scott (1981).

³¹ Macrides (1996).

³² Pietsch (2005).

³³ Ljubarskij (1978): 36-124.

Хронографији и, ређе, *Краткој историји*, најчешће царевима, што је тема којом ће се ова теза првенствено бавити. Објављено је више радова о појединачним личностима, било кроз призму *Хронографије* или писама и, колико је мени познато, у изради су бар две докторске дисертације о његовом односу према царевима (Константину Мономаху и Константину Дуки),³⁴ али је и у овој, као и у другим областима, често видљива парцијалност у приступу. Поједини сегменти *Хронографије* веома често су извучени из контекста и проучавани изоловано, што је методолошки веома проблематично и доводи до дискутабилних и неконсеквентних резултата. Систематичнију студију начина на који Псел описује карактере 2013. године је објавио Лаурицен.³⁵ Његова перспектива филолога и одлично познавање класичне хеленске књижевности и филозофије отворили су нека нова питања, нарочито у погледу жанра, посматрања карактера и односа Псел-Плутарх, као и византијске филозофије XI века уопште. Међутим, студија показује два фундаментална проблема – с једне стране, инсистирање на неоплатоничарском код Псела, уз одређене бенефите у схватању писца, доноси и бројна ограничења, а са друге аутор прави озбиљне грешке када се упусти у историјску анализу дела.

На крају треба поменути један сасвим изолован, али методолошки изузетно значајан рад **Мајкла Цефриса** о Пселу и *његовим царевима*, који је потпуно променио слику о блискости историчара царевима којом се толико хвалио у *Хронографији*.³⁶ Револуционарност рада је у нескладу са примењеним и предложеним, изузетно традиционалним методом: читањем *Псела насрам Псела*, односно поређењем његових исказа из историје са писмима упућеним, у овом случају, царевима или њиховој најближој околини. Колико је овакав метод плоносан, показују и радови **Еве де Вријес Ван дер Велден**, нарочито веома провокативан, иако не широко прихваћен, чланак о Пселовој улози у бици код Манцикерта.³⁷ Околност да је ова сугестија Цефриса револуционарна указује на још један важан проблем савремене византологије, нарочито када је реч књижевности и, још конкретније, Пселу, проблем који произлази из развоја који је овде у

---

³⁴ Тезу о Пселу и Мономаху ради Сотирџа Протогиру на Кипру, под менторством Мартина Хинтербергера, а о Пселу и Константину Дуки Јасмина Шаранац-Стаменковић у Београду под менторством Владе Станковића.

³⁵ Lauritzen (2013).

³⁶ Jeffreys (2010).

³⁷ De Vries – van der Velden (1997).

грубим цртама приказан. Својеврсна револуција до које је дошло крајем прошлог века, иако неопходна у још увек прилично позитивистичкој византолошкој средини (у прилогу томе треба напоменути да је и данас *нови* приступ ограничен на релативну мањину научника и веома често је само формално нов), одбацила је традиционалну историјску анализу дела као застарелу, на често веома искључив начин, како то револуције чине. Византологија је у неколико великих корака прешла пут од Ранкеа до постмодерне, и то је морало оставити својих последица.

Као својеврсни резултат деценијског проучавања, и смерница за даља истраживања, 2006. године објављен је зборник насловљен *Читање Михаила Псела*, у Бриловом издању, са радовима најутицајнијих савремених *пселиста* који се баве различитим областима пищевог деловања, али се сви без изузетка задржавају на литерарном аспекту.³⁸ Ова публикација је индикатор неколико важних чињеница у вези са савременим студијама Псела. На првом месту, она показује правац у коме ове студије тренутно иду, а то је несумњиво и сасвим оправдано правац литерарне анализе Пселовог корпуса. Затим, показују значај који је пищевој личности и делу после дугих напора и заслужено признат. И коначно, сви радови отварају потпуно нове аспекте бављења овом темом и на тај начин указују на велики пут који *пселистика* има да пређе.

***

Поменути радови представљају тек врх леденог брега у проучавању личности и дела Михаила Псела. Недостатак систематичности истраживања, упркос веома честом мапирању проблема који су нам готово потпуна непознаница, као и тешко искорењива потреба византолога да укалупе појединце у одређени систем, упркос напорима појединих истраживача да докажу постојање индивидуалности у Византији, део су разлога који представљају препреку решавању овог проблема. Стигма неоригиналности која и даље стоји над Византинцима могла би у великој мери да се примени на било коју културу која се наслања на одређене традиције, укључујући и савремену евро-америчку (или сада већ глобалну) цивилизацију. Не ослањају ли се сви писци и уметници у великој мери и, вероватно, много више него што су свесни, на миленијумску традицију класичне цивилизације, хришћанства, а потом и просветитељства и рационализма 19. века? Није ли

---

³⁸ Barber, Jenkins (2006).

цивилизација ренесансе своје узоре тражила у класичном хеленству, свакако дајући му нови, сопствени дух? Ипак, нико не базира истраживања савремене или ренесансне књижевности на прецизном тражењу цитата класичних дела или форми позајмљених из прошлости. Када би такво истраживање било спроведено, сигурна сам да би резултати били шокантни и, за људе у беспопштедној потрази за *оригиналношћу*, разочаравајући. Слика Византије прешла је пут од ретроградне средњовековне, строго црквене цивилизације до бескрупулозног плагијатора класичне традиције. Упркос извесном напретку који је наука у разбијању овакве слике постигла, гласови који се дижу у прилог индивидуалности у Византији и даље су изоловани, или само декларативни.

Веома је чест случај игнорисања значајних истраживања која се не уклапају у слику коју имамо о Византији и Византинцима, па и о Пселу самом, јер ремете основне постулате на којима је већина византолога образована и захтевају промену перспективе и много већи труд у тражењу одговора на врло комплексна питања. Навешћу само неколико примера, који се тичу студија о Пселу. Иако је Калделис пре деценију и по убедљиво доказао оригиналност Пселових филозофских погледа, а његова студија је готово по правилу цитирана у свим радовима који се макар дотичу Псела, стара флоскула о његовом деривативном неоплатонизму, заснована на вишевековним представама о неоригиналности византијске филозофије, у коју се Псел по сваку цену мора уклопити, понавља се готово без изузетка. Рад Мајкла Џефриса о Пселу и *његовим царевима*, који баца потпуно ново светло на реалност његове улоге у политичком животу Царства после 1055. године, и даље се у великој мери игнорише, јер захтева потпуно другачији приступ *Хронографији* и историји 11. века уопште. Мимисис је концепт који су византолози одавно радо прихватили,³⁹ јер се уклопио у слику византијске литературе и културе уопште као еклектичне и неинвентивне. Индивидуалност, с друге стране, веома тешко продире у умове и продукцију проучавалаца Византијског царства. У проучавању личности као што је Псел то отвара много проблема које је немогуће решити без промене перспективе.

Руку под руку са проблемом интелектуалне и литерарне индивидуалности иде и проблем политичке мисли. Пселови политички ставови неодвојиви су од његових филозофских постулата и тешко је (а могуће и узалудно) утврдити шта је из чега

---

³⁹ Hunger (1969-1970).

проистекло. Покушаји да се његови погледи уклопе у ставове појединих *струја* византијског друштва 11. века (које су и саме упркос небројеним истраживањима и даље велика непознаница) без изузетка су завршавали у ћорсокаку. Веома је мало византолога који су спремни да признају да је Псел *можда* имао сасвим особене погледе на политичку ситуацију свог доба, која се *могла* одразити и на његове поступке, иако су они свакако морали бити условљени практичним проблемима и далеко од идеала. Свакако он није једини на кога би се овакав приступ могао применити, али је без сумње најизразитији пример индивидуализма. Не постоји личност у византијском миленијуму која нам је оставила више аутобиографског од Михаила Псела, у готово сваком од многих писаних трагова који су нам иза њега остали, пре свега у Енкомјију мајци и у Хронографији. Његови погледи на религију, филозофију, државу, царску власт, да наведем само неке од аспеката његове мисли, упадљиво се разликују од онога што ми (са мање или више права!) називамо *византијским*. Уместо признавања те различитости, они се углавном или игноришу или вештачки уклапају у неке измишљене *токове*. Наравно, бесмислено је порицати да је Псел формиран под утицајем свог образовања и времена у коме је живео. Али је формиран као Михаило Псел, не *као један од Византинца*. Ова теза има за циљ да расветли један аспект те индивидуалности: Пселов став према личностима које у *Хронографији* помиње и описује и, кроз личности, према различитим аспектима политике и друштва. Можда би додатни поднаслов рада могао бити *прилог пручавању индивидуализма у Византији*.

ЖИВОТ И ДОБА МИХАИЛА ПСЕЛА

- КОНТЕКСТ -

Историју XI века и биографију Михаила Псела немогуће је посматрати одвојено. Како кроз свој несагледив опус који се састоји од више од 1000 састава различитог карактера (два историјска дела, око 500 писама, мноштво говора, филозофских, научних и теолошких трактата, као и хагиографских списа)⁴⁰ која прожимају све аспекте историје XI века и практично све области византијске литературе, тако и кроз политичку делатност и широку социјалну мрежу која се огледа у броју и разноврсности кореспондената,⁴¹ он је незаобилазан и као извор и као актер у многим важним догађајима византијског XI века. Већина Пселових дела садржи елементе аутобиографског,⁴² до размера које су му донеле осуду како савременика, тако и бројних истраживача овог периода, и које су бациле сумњу на истинитост и искреност његових тврдњи.

Упркос таквом обиљу података, или можда управо због њега, и поред вишедеценијског фокуса у коме се овај писац налази, још увек не постоји целовита Пселова биографија.⁴³ То је условљено различитим факторима, од којих је један тежина сагледавања целокупног његовог опуса. Други и важнији фактор је мноштво аутографа које он кроз тај опис оставља: можда је најпрецизнија карактеризација Михаила Псела она коју он оставља у бројним реторичким списима – његова променљивост и прилагодљивост, протејски карактер.⁴⁴ Парадоксално, променљивост је једина константа коју у животу овог политичара и полихистора можемо да нађемо. Треће, готово све што о

---

⁴⁰ Тачније, 1176 дела. За детаљан преглед Пселовог опуса и библиографије о Пселу, в. Moore (2005). Ljubarskiј (1978): је истакао да је његова продукција једнака целокупној очуваној византијској продукцији X и прве половине XI века. За новију библиографију в. стално допуњавану веб страницу Фредерика Лаурицена: <http://www.fredericklauritzen.org/psellos26may14.pdf>

⁴¹ Papaioannou (1998): 99-105.

⁴² Macrides (1996): 211-213; Hinterberger (1999): 233-234; 265; 285-287; Papaioannou (2013) је најсвеобухватнија студија Пселовог реторичког *ја*.

⁴³ Постоји неколико кратких биографија у уводима различитих монографија о Пселу. Најважније и оне на које ћу се овде примарно ослањати: Ljubarskiј (1978): 17-35, Kaldellis (2006a): 3-16, Papaioannou (2013): 4-13.

⁴⁴ Papaioannou (2013): 113-127; Ljubarski (1978): 138; Kaldellis (2007a): 191-192.

сопственом животу у својим делима открива, веома је (често и намхерно) непрецизно, на нивоу алузија и подложно различитим тумачењима. Осим тога треба имати на уму и да Византинцима, а нарочито самом Пселу, који је, како је то лепо срочио Папајоану *вратио песника у Платонову Државу*⁴⁵, преплитање фикције и збиље није нимало страно. О томе ће бити више речи у одељку о карактеристикама *Хронографије* и у другим поглављима ове тезе, али је овде важно напоменути да је недавно у једном раду сугерисано да је могуће да је пишчев утицај на двору и блискост са царевима, на којој инсистира у свом историјском делу, такође плод фикције.⁴⁶ Поред литерарних мотива, измишљање, скривање, па чак и отворено лагање у Пселовом случају често имају и апологетску сврху, што је у *Хронографији* нарочито уочљиво.⁴⁷ Коначно, неопходан корак пре биографије је датовање Пселовог опуса, које је веома тешко и готово у потпуности занемарено.⁴⁸ Услед тога већина истраживача узима његове ставове (или бар онај корпус ставова који сматрају његовим) као непроменљивост: Псел је човек који изузетно цени образовање, припада цивилној странци/цени јаке ратничке царева (у зависности од позиције истраживача), презире монахе итд. Његова дела и његову политичку и интелектуалну делатност можемо пратити од краја тридесетих до (најмање) краја седамдесетих година XI века, дакле од дватесетогодишњег младића, до (за средњовековне појмове) старца од 60 година. Мало је вероватно да се његови ставови у тако дугом периоду нису мењали, нарочито с обзиром на веома бурни животни пут. Цитирајмо самог Псела: *Међу обичним људима могуће је наћи оне који од самог почетка до последњег тренутка живе по једној и истој правој линији, а и то у мало примера, али човек из реда владалаца, постављен од Бога, нарочито ако дуже поживи, не може до краја владавине све чинити савршено.*⁴⁹ Овај одељак се односи на царева, али је примењив и на самог Псела као политичког човека, чији је живот без сумње

---

⁴⁵ Papaioannou (2013): 246.

⁴⁶ Jeffreys (2010).

⁴⁷ В. нарочито: Pietsch (2005): 93-97.

⁴⁸ Lauritzen (2013): 14; Исти (2012):114, н.2. је покушао да понуди периодизацију говора Константину Мономаху.

⁴⁹ «ἰδιώτην μὲν γὰρ βίον ἴσως εὐροι τις ἐκ πρώτης [τῆς] ἀρχῆς εἰς ἔσχατον τέλος διὰ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀπευθυνθέντα γραμμῆς, καὶ τοῦτο ἐν ὀλίγοις τοῖς παραδείγμασιν, ἀνὴρ δὲ ἡγεμονικὴν τάξιν παρὰ τοῦ κρείττονος εἰληχώς, εἶτα δὴ καὶ πλείους χρόνους ἐπιβιούς, οὐκ ἂν ποτε δυνηθεῖη διὰ τῶν καλλίστων ἀπάντων τὴν ἀρχὴν τελεώσασθαι.» (VI, 27, 8-14)

био пун успона и падова, и узбуркан таласима, да искористим једну од његових омиљених метафора.

Из свих ових разлога не изненађује чињеница што не постоји консензус међу истраживачима скоро ни о једном питању из биографије Михаила Псела, као ни о његовим фундаменталним ставовима. Данас имамо слику о њему – слику коју је он веома вешто сам скицирао – као о једном од друштвено и политички најутицајнијих људи свог доба, иако је тешко рећи у чему се тачно тај утицај огледао, а за многе спорне тачке историје XI века и његове биографије, мишљења су сасвим опречна. Знамо да је његов допринос учености био изузетан, без премца у готово читавом византијском миленијуму, али суд савремених научника иде од потпуног негирања његове оригиналности до признавања чињенице коју сам износи у *Хронографији*, да је у потпуности оживео замрлу филозофију.⁵⁰ Слично је и са његовим односом са савременицима. Извесно је да је међу познаницима имао практично све истакнуте личности Царства, макар оне из Цариграда, али мало који однос је сасвим расветљен, укључујући и оне које сматрамо његовим најближим пријатељима – Константина Лихуда и два *Јована*, Мавропода и Ксифилина.⁵¹ Будући да се ова теза бави ликовима у Пселовој *Хронографији* – махом, дакле, његовим личним познаницима, пријатељима или непријатељима – важно је осврнути се на његову биографију, у оној мери у којој је досадашња истраживања расветљавају, у контексту цариградског друштва XI века и бурних политичких догађаја у којима је био учесник. Овако сажет приказ неминовно је симплификован у оба своја аспекта, али неопходан ради схватања контекста *Хронографије* и Пселове визуре.

---

⁵⁰ За прво виђење, уп. Татакис (2002): 186-194, за другу оцену Kaldellis (2007): 191-224.

⁵¹ Односи унутар овог *интелектуалног круга* недовољно су разјашњени даље од често понављане флоскуле да њих четворица формирају групу интелектуалаца повезаних пријатељством. Недостатак и природа извора, пре свега писама у којима је због реторичког карактера тешко проникнути до суштине односа чине расветљавање овог питања тежим (уп. Mullett (1981), Ibid (1997): 11-43, Dennis (1988)). У овој тези понудићу нека решења пре свега у светлу *Хронографије*, али је за ближе сагледавање проблема неопходна темељна, најпре статистичка а потом и наративна анализа читавог корпуса Пселових писама, налик оној коју је за Теофилакта Охридског направила Маргарет Малет (Mullett (1997)). За питање концепта интелектуалног пријатељства у средњевизантијском периоду уп. Mullett (1988) (која истиче лукративну и филозофску страну пријатељства), Ραραϊοανου (2010): нарочито 192-193. Демостенус даје морализаторску слику односа у XI и XII веку, осврћући се посебно на *лажно пријатељство* Псела и Мавропода (Demosthenous (2004-2005): 57).

Константин⁵² Псел рођен је у Цариграду 1018. године, у години у којој је Василије II Македонац – први василевс описан у *Хронографији* – коначно покорио државу бугарских комитопула након тешких борби које су, са прекидима, трајале више од четири деценије.⁵³ Није потицао из угледног рода, али се поносио својим престоничким пореклом са мајчине и извесним ипатима и патрикијима са очеве стране породице.⁵⁴ У време рођења малог Псела царство у коме је живео било је на врхунцу своје моћи, иако ће се убрзо показати да су основе те моћи биле лабилне.⁵⁵ Василије II готово је у потпуности скршио моћ крупног малоазијског племства, оличеног у Фокама, Малеинима и Склирима, које је пружио снажан отпор његовој власти у прве две деценије царевања. Готово сва власт је сада фокусирана у царевим рукама и на двору, са изумирањем старих и још недовољно ојачалим новим елитама које ће примат, па и царски трон, преузети средином века.⁵⁶ У том контексту може се схватити понос нашег писца цариградским пореклом. Сви извори 11. века, нарочито они настали у интелектуалним круговима, показују једну нову тенденцију – цариградскоцентричност, како ју је дефинисао Влада Станковић,⁵⁷ а Псел је њен корифеј. Државни и црквени званичници ламентују над својим *изгоном* у провинције ради службе,⁵⁸ готово све водеће провинцијске породице имају своје резиденције у

---

⁵² Михаило је Пселово монашко име.

⁵³ Више о Самуиловој држави в. Пириватрић (1997). За нова разматрања на ову тему Holmes (2005): 487-543. За релативизацију значаја бугарског проблема у Василијевој владавини и раној византијској традицији Stephenson (2003).

⁵⁴ Σάθας (1876): 9. Нема места сумњи да је Псел рођен у Цариграду, али то не би могао бити аргумент против његове идентификације са Михаилом Никомедијским из Аталијатове *Историје* (Attal.134; 212). Чини ми се веома индикативним што у говору мајци у потпуности изоставља географско порекло своје породице с очеве стране, иако не пропушта да нагласи да је међу очевим прецима било *ипата и патрикија*. Инсистирање на мајчином престоничком пореклу, рекла бих, имплицира да Пселов отац није био Цариграђанин, иако је свакако у доба рођења свог сина живео у главном граду. На ово питање вратићу се при крају овог поглавља.

⁵⁵ В. Angold (1997²): 24-55 за анализу узрока брзог краха система који је успоставио Василије II. Иако су многе Анголдове тезе често оспораване, и истраживачи нису ни близу консензуса о узроцима *кризе* 11. века, теорије које је он поставио, иако не увек сасвим прецизне, имају довољно смисла. Уместо супротстављања доба врхунца добу суноврата, он узроке потоњих проблема види управо у неодрживости система – политичког, војног, друштвеног и економског – који је Василије оставио својим наследницима.

⁵⁶ Сламање отпора магната: Cheynet (1990): 321-336, Holmes (2005): 240-298. О стварању нових елита в. Крسمановић (2001): 11-13.

⁵⁷ Станковић (2003а): 149.

⁵⁸ Уп. Мавроподов жал за престоницом и критику дивљине Евхаите (*Mauropus*.Ер. 64, нарочито 65).

престоници,⁵⁹ а чак и конзервативни Кекавмен који презире мекопутни Цариград и његове интелектуалце признаје: *чувај верност цару у Константинопољу и нећеш се преварити у својим надама.*⁶⁰ Овај тренд у пуној мери показаће се тек средином века, али Василијева политика му је поставила основе.

Ново доба варљивог мира који је успостављен захваљујући војним успесима овог цара на истоку и на западу и борбе нових и старих елита, које су постале нарочито изражене након изумирања мушких изданака дуговечне династије Македонаца 1028. године, омогућило је до тада незапамћен успон једног слоја професионалних учењака.⁶¹ Они су међу бројним претендентима на трон и царевима тражили патроне којима су састављали похвалне говоре и тиме су себи утрли пут до самих врхова власти, што је навело Лемерла да за XI век скује израз *владавина философа* (le gouvernement des philosophes).⁶² Управо је врхунско образовање, за које се, по његовом сведочењу, побринула мајка Теодота,⁶³ омогућило Пселу да постигне изузетан успех на друштвеној и политичкој лествици упркос скромном пореклу. Школовање је започео већ са пет година, по свему судећи у Нарсијском манастиру са којим је његова породица имала посебне везе.⁶⁴ Своју интелектуалну аутобиографију Псел даје у посмртном говору мајци и у *Хронографији* и о томе је у литератури било доста речи, те ћу се овде на то питање осврнути само у основним цртама.⁶⁵ Прошавши основно и средње образовање које је подразумевало граматику кроз читање песника, и вероватно основе реторике кроз један део припремних вежби (προϋμνάσματα) Афтонија или Хермогена,⁶⁶ морао је да прекине

---

⁵⁹ Попут Комнина: Станковић (2005): 9-10; 68-72. Вријеније сведочи о запустелости малоазијског имања Комнина у време када је Алексије туда пролазио средином седамдесетих године XI века (Bryenn.197).

⁶⁰ Кекаум.264.

⁶¹ Ραφαήλ (2013): 39-50. О друштвеним амбицијама као важном мотиву за писање у XI веку и етичким тензијама које је то носило уп. Βernard (2014), на примеру Јована Мавропода.

⁶² Lemerle (1977): 195-252. За филозофију као дефинишућу одлику једанаестог века в. Lauritzen (2013): 9-11.

⁶³ Σάθας (1876): 11-15.

⁶⁴ Σάθας (1876): 11, Joannou (1951) истражује везе Пселове породице са овим манастиром.

⁶⁵ Σάθας (1876):, III, 1; VI, 36-45.

⁶⁶ Roueché (2003): 29-30. поставља тезу да је група од прве четири прогимназме (мит, диигима, хрија, гнома) могла да се ради већ у школи граматичара, а не ретора, и да је била доступна ширем кругу људи, нпр. Кекавмену. Могуће је да је Псел до тада завршио и остатак припремних вежби, *мале реторике* (34) да би по повратку у Цариград наставио са озбиљнијом реториком, изучавањем Демостена, Исократа, Лисије. То што

школовање ради службе у провинцијама када је имао шеснаест година. Тада је, по сопственом сведочанству, први пут видео поља ван градских зидина, што је, како је приметио Калделис, у хришћанском свету тада било могуће вероватно једино у Цариграду.⁶⁷ По повратку у престоницу неколико година касније, наставио је образовање пре свега у сфери реторике и филозофије, и у споју ове две гране *логоса* видео је свој интелектуални идентитет.⁶⁸ Такав одгој он је сматрао неопходним предусловом *политичког човека* (ἀνὴρ πολιτικός) и управо ће ка том циљу бити усмерена његова изузетна ученост.

Пселов долазак на двор пада у последње године владавине Михаила IV Пафлагонца (1034-1041), али нам је потпуна непознаница пут којим је до тога дошло.⁶⁹ Његови списи не дају довољно информација, а у другим изворима нема овако раног помена нашег аутора.⁷⁰ Веома је уобичајено у пракси византијског двора да млади образовани људи добију службу секретара (ὕπογραμματοεὐς) са задатком да записују и преписују царска акта.⁷¹ Да је ову функцију обављао у доба нећака овог цара, Михаила V Калафата (1041-1042), Псел нам и сам говори у *Хронографији*. Ако је веровати ономе што каже у својој историји, писац је присуствовао банкетима и званичним аудијенцијама царева ове династије.⁷² Чини се да је посебну везу имао са вођом клана, евнухом Јованом Орфанотрофом, али није немогуће да је то плод фикције у *Хронографији*.⁷³ Уз сав опрез који треба задржати у вези са Пселовим аутобиографским референцама које имају посебну функцију у наративу, дајући кредибилитет кроз лично сведочанство, несумњиво је да се он тада налазио на двору и да је као веома млад могао посведочити неколико бурних

Псел каже да се у двадесет петој години окренуо реторици и филозофији не треба схватити дословно – он се тек тада окренуо реторици вредној помена. За византијски курикулум в. Lemerle (1971), Ibid (1977): 195-252.

⁶⁷ Kaldellis (2006): 3-4 Као младић Псел је служио као судија вероватно у Тракесијској теми и теми Букеларија (Ljubarskiј (1978): 24-25).

⁶⁸ О односу филозофије и реторике код Псела в. пре свега Kaldellis (1999): 127-166 и Papaioannou (2013): 29-39.

⁶⁹ Papaioannou (2013): 5.

⁷⁰ Најранији сачувани Пселов спис је песма посвећена победама Михаила IV у борби против Бугара, којом заузврат тражи ангажман секретара на двору (*Poem*.16).

⁷¹ Lauritzen (2009): 135-136, Ibid (2013): 13

⁷² V.27 (сведочанство о обављању службе секретара). IV.14; IV.25 (присуство банкетима).

⁷³ В. поглавље 2.5.5 Једна лична повест: Псел и Орфанотроф.

промена на престолу, интрига и борби различитих кланова и фракција за власт. Наиме, смрћу Константина VIII (1025-1028),⁷⁴ брата цара Василија, нестало је мушких наследника Македонске династије. Константин је имао три ћерке, од којих је једна рано била замонашена, а друге две су биле већ у зрелим годинама, давно престареле доба за удају (старија Зое у време смрти оца имала је око педесет година).⁷⁵ Та околност ће отворити простор за борбу моћних угледних, али и скоројевићких породица за власт, коју ће покушавати да задобију ослањајући се на легитимитет Македонаца, било кроз бракове са сестрама (тачније Зое), или кроз адопцију. Избор остарелог Константина пао је на епарха Цариграда Романа III, из угледне породице Аргирија (1028-1034), али његову владавину ће у великој мери обележити сплетке евнуха из Пафлагоније, Јована Орфанотрофа, некадашњег службеника цара Василија II. Генос Пафлагонаца успеће да на престо доведе једног од двојице браће који нису били евнуси, Михаила, царичиног љубавника уз чију помоћ се решила свог првог мужа и у ноћи његове смрти ушла у други брак. Опскурно порекло нове династије донело им је многе противнике међу старим и угледним родовима, те ће владавима Михаила IV бити обележена прогонима потенцијалних аспираната на трон, али они ће поставити пример породичне владавине какав ће касније следити родови који се буду успели на престо, а који ће врхунац добити у породичној владавини Комнина.⁷⁶ Стварањем мреже клијената и довођењем сродника на утицајне положаје у администрацији, војсци и цркви, Орфанотроф ће се чак, безуспешно додуше, усудити да посегне за титулом патријарха.⁷⁷ Ова неостварена евнухова амбиција показаће да позиција рода није била довољно јака, што се најбоље видело у неславном паду другог Пафлагонца на двору, Михаила V, након што је покушао да уклони легитимну царицу из престонице. Овом драматичном догађају Псел је присуствовао и веома детаљно га описује у *Хронографији*.⁷⁸ Овај вакуум моћи и потреба појединаца и родова да уз себе вежу што више клијената, као и растући утицај грађана престонице (на челу са њеним

---

⁷⁴ За генерални преглед овог периода в. Острогорски (1959): 304-310, Angold (1997²): 24-35. За побуне и покрете против власти в. Cheynet (1990): 38-55; 337-338.

⁷⁵ III.5

⁷⁶ О роду Пафлагонаца в. Станковић (2003b).

⁷⁷ Прегледну, иако сасвим симплификовану биографију Јована Орфанотрофа дао је Janin (1931). За посезање за патријаршијским троном в. *Scyl.* 401.

⁷⁸ В. поглавље 2.2.3 Парадигма незахвалности: Михаило Калафат.

првосвештеником) управо је оно што је омогућило успон једне нове, *професионалне* интелектуалне елите, којој је припадао и Константин Псел.

Прави успон младог филозофа почиње када је као двадесетпетогодишњак привукао пажњу новог василевса, трећег мужа Зое Порфирогените, Константина Мономаха (1043). О томе опсежно говори у својој шестој књизи посвећеној овом владару.⁷⁹ Веома је тешко реконструисати ток Пселове каријере и његов комплексан однос са Мономахом, те ћу га овде изнети у главним цртама. Константин IX Мономах (1042-1055) остао је у историјском памћењу Византинаца као слаб и помало будаласт владар, посвећен уживањима и лагодном дворском животу, који је запоставио државне послове и узроковао добар део проблема са којима ће се царство након његове смрти суочити. Пселов приказ је немало допринео оваквој слици, али и други историчари тог доба слажу се у оцени да је он неадекватно одговорио на спољне изазове, те су Печенези преплавили Балкан, а систем одбране против Селџука на истоку се распао.⁸⁰ Анголд је ставио овакву оцену под сумњу, приписујући цару опсежан покушај реформи административног, правног и војног система, који би одговарао новим изазовима и промењеним приликама на границама. Носиоци тих реформи требало је да буду интелектуалци које је узео у своју службу, предвођени првим министром Константином Лихудом. Анголдова теза, слабо прихваћена у науци, јесте да је са крахом тих реформи и Лихуд – Псел фракција на двору доживела пад.⁸¹

Било да је Мономах био незаинтересовани пијун или трагични реформатор, на почетку своје владавине он је око себе окупио изванредан број интелектуалаца, међу којима је био и Псел. На челу администрације налазио се његов пријатељ, Константин Лихуд, а по свему судећи Псел је довео у палату и представио цару другу двојицу представника овог славног *интелектуалног круга*, Јована Мавропода и Јована Ксифилина.⁸² Мавропод и

---

⁷⁹ VI, 47-48.

⁸⁰ Под *историјским памћењем* овде подразумевам трагове које имамо у потоњим историографским делима, а који без изузетка носе исту слику Константина, са разликама у појединостима. Другачијих начина за суђење о колективном памћењу Ромеја, због природе изворног материјала, немамо. Пселов приказ Мономаха: *Chron.*I 246-II 153. *Scyl.* 422-478; *Attal.*15-38. *Zon.*155-181. Овакав приказ је преузео и Острогорски, за ког Мономахова владавина представља врхунац погубне доминације *цивилног племства* (Острогорски (1959): 310-320).

⁸¹ Angold 1997²: (56-80).

⁸² О томе сведочи Псел у шестој књизи (VI.192). В. и Енкомиј *Константину Лихуду*, *Or.fun.*II.2.

Псел били су званични енкомијастии цара који је на овај начин креирао праву машинерију пропаганде – оно што су Пафлагонци пропустили да учине. Својим говорима њих двојица су пропратила све важне догађаје Мономахове владавине али и неке веома личне тренутке, попут смрти царева љубавнице.⁸³ У неком тренутку у првим годинама владавине овог цара, око 1045. године, извршена је реформа образовног система, која се највероватније огледала у институционалним променама и извесним изменама курикулума.⁸⁴ Истовремено, или скоро истовремено, Јован Ксифилин постављен је за координатора правног образовања у престоници, ради потребе унификације правосудног система, док је Псел добио ласкаву титулу *ипата (конзула) филозофа*. Није сасвим јасно какве је ингеренције ова титула са собом носила, али се данас претпоставља да је у питању нека врста надзора над филозофским и реторским школама у Цариграду.⁸⁵

Средином четрдесетих година Пселова каријера била је на врхунцу, али ће убрзо доживети суноврат, за чије потпуно разумевање извори не остављају довољно трагова. Списи Псела и Мавропода, као и нешто касније настале историје јасно указују на то да је ова група учењака пала у немилост, али узроци нам још увек нису сасвим јасни. Међу цариградским нотарима, који су до тада држали монопол над правним образовањем и системом у граду, постојао је отпор царевој реформи и *номофилаксу* Ксифилину, и вероватно се на то односи оптужба извесног Офриде од кога је Псел бранио свог пријатеља.⁸⁶ Проблем је, чини се, много шири од тога, пошто око 1050. године своју позицију на двору губи месазон Константин Лихуд, а царев први министар постаје логотет Јован.⁸⁷ Није извесно, али је могуће, да се у том новом стању ствари огледа и утицај

---

⁸³ Lagarde, op. 182 (говор поводом печеншких ратова), op. 186 (говор након побуне Торникија). Уп. Lefort (1976) за датовање и контекст ових говора. Пселов епитаф Склирени: *Poem.17*. Чини се да је Мавропод заправо био званични царев ретор, макар у једном периоду његове владавине (око 1047), с обзиром на то да је он састављао пригодне говоре. Пселове похвале су уопштеније и немају такву програмску црту. Његова улога је изгледа пре свега била саветодавна и дидактичка.

⁸⁴ За питање датовања оснивања двеју *школа*, правне и филозофске, као и карактера ове реформе образовања уп. Lemerle (1977): 207-212; 223-227; Conus-Wolska (1976).

⁸⁵ Conus-Wolska (1976): 232-233. Lemerle (1977) сматра да је ово звање титула без садржаја, и да не подразумева никакву врсту реорганизације образовног система. (225-227). Оба аутора су одбацила тезу, неосновану у изворима, о оснивању *универзитета* у Цариграду. Повељу о постављању номофилакса саставио је Мавропод и она нам је главни извор за ово питање (*JGR I.618-627*).

⁸⁶ Lemerle (1977): 207-212. Пселова апологија Ксифилина: *Or.for. et acta.3*

⁸⁷ VI.177-181; *Scyl.477*.

Романа Воиле на двору, о коме Псел веома погрдно пише у *Хронографији* и који је, како се чини, преузео ону улогу коју је филозоф раније играо код цара. Ово поглавље историје XI века заслужује далеко подробније проучавање, иако због природе извора сви закључци морају остати на нивоу хипотеза, и тиме ћу се посебно позабавити у поглављима посвећеним овим личностима и ауторовом односу према њима. Чини ми се вероватним да је и унутар овог *интелектуалног круга* дошло до извесног сукоба, о чему би могло да сведочи једно Мавроподово писмо непознатог дестинатара.⁸⁸ Псел ће остати на двору још читаве четири године након пада Лихуда и након Мавроподовог постављења на митрополитску столицу у Евхаити (уколико би се негде у то време могао датovati почетак његовог епископата). Пад и принудно замонашење историчара догодиће се 1054. године, када је био принуђен да се повуче на Витинијски Олимп, пратећи Јована Ксифилина. Средина педесетих година била је веома тежак период за нашег аутора и на личном плану, пошто су му у веома кратком року преминуле деветогодишња ћерка и мајка за коју је, по свему судећи, био посебно везан.⁸⁹

Замршено питање Пселовог пада у немилост можда треба довести у везу са вртоглавим успоном другог човека који је обележио ово доба, патријарха Михаила Керуларија (1043-1059). Комплексност односа ове двојице људи сличних темперамената, али темељно различитих погледа на свет, можда најбоље осликавају, иако писани под притиском прилика, оптужба и посмртни говор које је Псел саставио за патријарха.⁹⁰ Керуларије је био корифеј једне антиинтелектуалне струје, новог мистицизма који је покренуо Симеон Нови Теолог, иако можда његов *боравак међу анђелима* који помиње Псел треба схватити са дозом ироније, с обзиром на веома земаљске амбиције бившег апостате против царске власти и патријарха који ће назути црвене ципелице.⁹¹ Преписка између њих двојице, сачувана, додуше, само из руке филозофа,⁹² указује на однос

---

⁸⁸ *Мауроп.Ер.49.*

⁸⁹ И једној и другој написао је посмртно слово: Σάθας V, 3-61 (мајци); 62-87 (ћерки). За анализу и превод на енглески в. Kaldellis (2006): 29-138, чије је закључке у погледу говора Стилијани у неким тачкама оспорио Agaritos (2009).

⁹⁰ Оптужба: *Or.for.et acta.1* (1-103); Посмртни говор: *Or.fun.1* (1-81).

⁹¹ Станковић (2003а): 178-196. За суштинску сукобљеност Пселовог и Керуларијевог духа в. Kaldellis (2007а) 212. За Керуларијев патријархат в. Tinnefeld (1989); Cheynet (1995).

⁹² Писмо Псела Керуларију: S56, K-D2 208. За однос њих двојице в. Ljubarskij (1978): 79-90.

прегнантан тињајућим или отвореним сукобом, иако не лишеним блискости, с обзиром да је управо Пселу Керуларије поверио образовање својих нећака, Нићифора и Константина.⁹³ У догађају који је, за потоње генерације, ако и не за савременике, обележио средину века, шизми између источне и западне цркве 1054. године, показала се сва моћ и самовоља цариградског првосвештеника. Непомирљивост догми и пракси већ дуго фактички подељеног хришћанства свакако је допринела томе да овај сукоб никада не буде превазиђен, али окидач за то су били сасвим лични интереси Михаила Керуларија и сукобљене сујете двојице моћних људи – цариградског патријарха и кардинала Хумберта, будућег папе Гргура VII.⁹⁴ Псел је узео учешћа и у овом догађају, послат, како се чини, од стране цара да умири патријарха, али у својој мисији није успео. Ниједан извор нам не указује на директну везу ова два догађаја, а *Хронографија* је када је у питању Керуларије нарочито општа и нејасна, али хронолошка блискост би могла упућивати на извесну улогу патријарха у Пселовом паду.

Монашки позив Михаилу Пселу није лако пао, о чему сведоче бројни његови списи, нарочито они настали брзо након овог догађаја, попут *Енкомија мајци*. Једнако су тешко, чини се, њега подносили монаси са Олимпа, који су му чак саставили једну поспрдну песмицу.⁹⁵ Стога ни његов боравак на малоазијској планини није потрајао много дуже од живота Константина Мономаха. Како сам сведочи, царица Теодора (1055-1056), која је самостално преузела трон свесна незахвалности коју је у више наврата претрпела њена старија сестра, позвала га је назад у палату.⁹⁶ Урпкос свим покушајима да у *Хронографији* нагласи своју блискост са царицом, чак и из тог наратива је јасно да положај који је добио није био ни близу ономе коме се надао, будући да је на челу управе сада био још један његов *frenetu*, Лав Параспондил. Тирада против њега у књизи VIa

---

⁹³ Са њима је такође Псел водио интензивну преписку (Ljubarskij (1978): 62-69).

⁹⁴ Bréhier (1899); Runciman (1955): 28-54; Kaplan (1993) преиспитује политичке околности и шири план односа Рима, Византије и Италије у коме је до шизме дошло.

⁹⁵ Стихове је саставио извесни монах Јаков: Ὁ δέσποτα Ζεῦ, καὶ πάτερ καὶ βακλέα, / ὀβριμθογάιε καὶ βαρυβρέμων, / Ὁλομλον οὐκ ἦνευκας κἄν βραχὺν χρόνον, / οὐ γὰρ παρῆσαν αἱ θεαὶ σου, Ζεῦ πάτερ. (Σάθας V, 177). Пселов одговор Јакову: 177-181.

⁹⁶ VIa.13.

можда не одражава праву слику овог политичара,⁹⁷ али показује тензију коју је Псел од средине педесетих снажно доживљавао, а која се огледала и у његовом односу са патријархом – тензију између интелектуалаца од заната који су својих пет минута славе доживели почетком Мономахове владавине и једне строже, мистичке, клерикалне струје која им је била супротстављена. Та тензија свој израз је добила у чињеници да је наш аутор био принуђен да јавно исповеди своју веру, под сумњом да је помоћу астрологије предвидео датум смрти претходног василевса.⁹⁸ Читав овај одељак *Хронографије* написан је као апологија и контраоптужба и могао је бити написан недуго по Пселовом повратку у Цариград. Филозоф је у свом трагању за знањем изгледа отишао предалеко, и његову оданост православљу довешће у питање и његов пријатељ Јован Ксифилин, човек који га је добро познавао.⁹⁹ У контексту Калделисове тезе о аргументу Пселове *Хронографије* као суштински антимонашком и антиклерикалном,¹⁰⁰ чини се да је управо овај развој догађаја средином педесетих подстакао незадовољног монаха да на веома комплексан и тешко разумљив начин изложи своја интимна уверења и учења. Након свог пада Псел је стекао опрезност, оно што ће недостајати његовом ученику и наследнику титуле *ипата филозофа* Јовану Италу.¹⁰¹

Са смрћу царице Теодоре нестало је и последњих наследника Македонске династије. Последњи владар који је свој легитимитет црпео из тог извора био је Михаило VI Стратиотик или Старац (1056-1057), кога је царица пред смрт усвојила и одредила за наследника. У свим великим наративима о историји XI века једини догађај из времена владавине овог цара вредан помена јесте устанак источних стратега на челу са Исаком Комнином. Нове елите, стасале од времена Василија II сада су постале довољно моћне да посегну за највишом влашћу, незадовољне својим положајем који је био у несразмери са улогом коју су имали у одбрани царства. Колико год да оваква слика мора бити

---

⁹⁷ De Vries – van der Velden (1999) даје алтернативни приказ односа Псела и Лава Пареспондила као пријатељског све до 1056. године. *Attal.* 39. Пареспондилу плете похвалу као способном политичару.

⁹⁸ Kaldellis (2007): 195-196. Garzya (1967).

⁹⁹ О томе знамо из Пселовог писма Ксифилину, *Σάθας V*: ер. 175.

¹⁰⁰ Kaldellis (1999), посебно 80-115. О оправданости сумњи у Пселову ортодоксију уп. нарочито поглавље *Psellos' Enigmatic Confession of Faith* (117-127).

¹⁰¹ За суђење Италу в. Clucas (1981), Pâris (2006)

релативизована, наши извори су у потпуном сагласју да је у питању била побуна војсковођа против примата дворских и административних функционера у Цариграду.¹⁰² За Псела је овај догађај био прилика да поново дође у епицентар дешавања, као члан царевог посланства тиранину, заједно са некадашњим месазоном Константином Лихудом и Теодором Алопом. Ово посланство има централно место у наративну *Хронографије* када је реч о овим догађајима, а помињу га и други савремени извори, али Пселова улога у развоју догађаја и брзим променама ситуације није сасвим расветљена, и надам се да ће деконструкција наратива седме књиге његове историје помоћи у томе. Оно што је сигурно, Исак је успео да дође до власти тек уз помоћ патријарха Керуларија и побуне коју је овај инструктирао у Цариграду, па се у пуном светлу још једном показао значај престонице, а моћ њеног архијереја дошла је до врхунца.¹⁰³ Питање је да ли је Пселу био познат овај развој догађаја, или је заиста њиме био затечен и уплашен, како тврди у *Хронографији*. Упркос његовој улози посланика (или управо због ње), филозоф је постао близак сарадник новог цара, чији је амбивалентан портрет оставио у свом историјском делу.¹⁰⁴ Од њега је добио високу титулу проедра (исту коју је носио један од важнијих учесника у револту, Константин Дука!)¹⁰⁵ и са њим је развио посебно близак однос. Исакова владавина представљала је својеврсни тријумф Псела, с обзиром да се овај цар решио и Лава Параспондила и Михаила Керуларија, и да је на упражњени трон патријарха дошао нико други до Константин Лихуд.

Сукоб Исака Комнина са патријархом, и тиме узрокована каснија промена на престолу, неки су од најкомплекснијих проблема Пселове политичке биографије. Род Комнина, показало се, још увек није стекао довољно упоришта у византијском друштву, нити је имао моћне и разгранате породичне везе, попут некада савезничког, а потом супарничког геноса Дука.¹⁰⁶ Њихова владавина била је базирана на харизми и војничког моћи првог цара Комнина, чија ће популарност ишчезнути са првим рестриктивним мерама, пре свега економским. Смењивање Керуларија, родбински повезаног са кланом

---

¹⁰² VII.1-2; *Scyl.*434; *Attal.*40.

¹⁰³ Станковић (2003а): 169-164, Cheynet (1990): 345-358; Крсмановић (2001): 145-238.

¹⁰⁴ О односу Исака и Псела в. Kaldelis (1999): 167-178, Станковић (2006): 7.

¹⁰⁵ Станковић (2006): 10, н. 5.

¹⁰⁶ О почецима геноса Комнина в. 37-57.

Дука (његова нећака Евдокија била је удата за будућег цара Константина) по свему судећи је било Исакова кључна грешка. Царева победа над патријархом показала се као ефемерна, а његовом положају није помогло ни покајање (метанија) након смрти архијереја.¹⁰⁷ Недуго потом, наводно услед болести, он ће бити принуђен да абдицира у корист Керуларијевог зета, Константина X Дуке (1059-1067), што је Псел описао у једној веома живој, али замршеној сцени у којој његова улога у овим догађајима остаје замагљена.¹⁰⁸ Већина истраживача Псела види као *човека Дука*, те у том светлу посматрају и Исакову абдикацију. Овде не могу дати коначан суд о том питању (ако је то уопште и могуће), али каква год Пселова улога била, квалификацију њега као *човека Дука* у најмању руку треба релативизовати. Писма која је анализирао Џефрис откривају проблематичан однос између аутора *Хронографије* и цара Константина X,¹⁰⁹ сасвим иронични приказ двојице царева из ове династије сведочи о макар тињајућем незадовољству писца, а његов напет однос са Керуларијем и, уколико се прихвати идентификација Михаила Никомедијског са Пселом, са царицом Евдокијом Макремволитисом,¹¹⁰ ставља ову тврдњу под знак питања. Везе нашег аутора са овим родом су вишеструке, али утолико су и комплексније. Оно што такође треба имати на уму јесте да се ни генос Дука у сваком датом тренутку не може посматрати као монолитан, с обзиром на његову разгранатост.¹¹¹ Уколико би се Пселу могла приписати некаква афилијација, поглед треба управити према његовој снажној повезаности са цезаром Јованом Дуком, братом цара Константина, свемоћним почетком осме деценије XI века. Са цезаром је филозоф одржавао интензиван пријатељски однос, о чему сведоче бројна писма,¹¹² а недавно је Папајоану сугерисао да је можда он наручилац другог дела *Хронографије* посвећеног Дукама, написаног средином седамдесетих година.¹¹³ Управо је доба када је Јован Дука био на врхунцу моћи време Пселовог

---

¹⁰⁷ Станковић (2003а) 194-196; Ibid (2006): 7-16.

¹⁰⁸ за одличну анализу ове сцене уп. Станковић (2006) 13-15.

¹⁰⁹ Jeffreys (2010) 81-83. Чињеница да су чланови породице Дука најбројнији међу његовим кореспондентима не говори у прилог његових нужно добрих односа са њима, како сугерише Lauritzen (2013): 16.

¹¹⁰ Мишљења о овом питању су подељена. *Attal.* 134. говори о афери Михаила Никомедијског са царицом.

¹¹¹ За Дуке XI века в. Polemis (1968): 28-70.

¹¹² За однос Псела и Јована Дуке уп. Ljubarskij (1978): 69-74; Papaioannou (2013): 8; 207-209; 223-226.

¹¹³ Papaioannou (2013) 8, н. 21.

најинтензивнијег деловања, а чини се да је истовремен и њихов пад након успона логотета Нићифорице у време Михаила VII (1071-1077).

Бројна спорна питања пишчеве политичке делатности могу добити одговор само кроз преиспитивање ових сложених односа. Шездесете и седамдесете године XI века почетак су доба нових елита, нових солидарности и потпуно промењене ситуације на унутрашњем и спољном плану. То доба турбуленција омеђено је владавинама двојице Комнина, Исака (1057-1059) и Алексија (1081-1118). Псел је своје политичке погледе и деловање формирао у једно не тако давно, али довољно другачије време, и сада се морао прилагођавати новој *сродничкој* солидарности. Константне борбе око власти у Цариграду у претходних готово пола века и финансијска криза у коју је царство западало, а која се осликавала у првој и вртоглавој девалвацији номизме,¹¹⁴ оставиле су источне границе царства готово небрањеним, а Мала Азија је била изложена годишњим упадима Селџука, али и других, мање или више независних турских емира. Оваква ситуација кулминираће у бици код Манцикерта (1071), која је била резултат покушаја Романа IV Диогена, још једног *војничког цара* да стабилизује границе на истоку. Царево заробљавање у овој бици резултираће у двогодишњим огорченим борбама око трона, из које ће као победник изаћи Михаило VII Дука, Пселов ученик.¹¹⁵ Ева де Вријес ван дер Велден изнела је занимљиву тезу о Пселовом односу са Романом Диогеном који није био тако лош како нас поједини извори наводе да верујемо, али и о његовом присуству код Манцикерта и учешћу у издаји цезаровог сина, Андроника Дуке, који је својим повлачењем узроковао пораз цареве војске.¹¹⁶ Њена теорија није широко прихваћена, али заслужује пажњу, иако закључци нису сасвим консеквентни.¹¹⁷

Долазак његовог ученика Михаила Дуке на власт није донео испуњење амбиција остарелог Псела, што је он изразио оштром критиком увијеном у похвалу у

---

¹¹⁴ Angold (1985):19.

¹¹⁵ О релативизацији озбиљности византијског пораза код Манцикерта в. Cheynet (1980). Услови мира које је Диоген добио од селџучког султана Алп Арслана били су изненађујуће повољни. Унутрашњи рат који је беснео између Диогена и Дука омогућио је продор Турака у Малу Азију и резултирао тиме да ће ова важна област, упркос повременим обнављањима власти, бити заувек изгубљена за Византију. За последице битке и Малу Азију у време и после Манцикерта уп. Vryonis (1971) 1-113.

¹¹⁶ De Vries – van der Velden (1997).

¹¹⁷ В. поглавље 5.2.2.4 Манипулације и ћутања: Псел и Роман Диоген и Jeffreys (2010): 89.

Хронографији.¹¹⁸ На двору овог цара водећу улогу преузео је логотет Нићифорица, а Пселова улога је била у најмању руку другоразредна.¹¹⁹ Питање је да ли је његово потискивање било у вези са неуспелим покушајем апостасије цезара Јована Дуке.¹²⁰ Могуће је да је други део *Хронографије*, приповест о Дукама и Роману Диогену написан ради повратка у милост цара Михаила, иако је Псел кроз иронију дао одушка свом незадовољству.

Од средине седамдесетих година, када је завршетак историје написан, нашем аутору се губи траг у изворима. Последњи догађај који у *Хронографији* помиње је рођење малог царевог сина Константина Дуке (1074). *Писмо цара Фоки* које се у рукописима налази иза наглог прекида историје, вероватно се односи на Василија II и Варду Фоку, а не на Михаила и Нићифора Вотанијата како се раније мислило и што би померило горњу границу за настанак *Хронографије*.¹²¹ Необична је околност да извори ћуте о смрти чувеног филозофа и државника. Истраживачи су стога подељени по питању датума Пселове смрти, а мишљења варирају у распону од две деценије. Најважније питање на које је неопходно, али и немогуће одговорити јесте идентификација Михаила Никомедијског, кога Аталијат помиње у својој *Историји*, као Псела.¹²² Љубарски, Каждан, Калделис и Џефрис изјаснили су се против ове идентификације, коју пак прихватају Пич и Папајоану.¹²³ Склона сам да се приклоним другој тези, из два разлога. Чињеница да се Псел хвали својим цариградским пореклом и да не помиње везе своје породице са Никомедијом не говори против овакве идентификације. Његово инсистирање на сопственој урбаности и градском рођењу и отклон од провинције одраз су једног *снобовског* духа византијског XI века, обележеног цариградскоцентричношћу. Штавише, упадљиво је да у похвалном говору мајци, када говори о свом пореклу, он избегава да

---

¹¹⁸ Књига VIIc. В. Pietsch (2005): 111-128

¹¹⁹ О делатности Нићифорице: Lemerle (1977): 300-302.

¹²⁰ *Bryenn.* 176-181; Kaldellis (2006a): 16.

¹²¹ Љубарскиј (1977) таксативно објашњава због чега се писмо не може повезати са устанком Вотанијата, при чему су најубедљивији аргументи чињеница да је поменути Фока коме се обраћа цар био магистар, као и помињање оца и брата тиранинова, што се далеко боље уклапа у познате податке из биографије Варде Фоке (104-105).

¹²² *Attal.* 134; 212.

¹²³ Љубарскиј (1978): 33-35; Kaldellis (2011); Jeffreys (2014): 93-96. Pietsch (2005): 112; Papaioannou (2013): 13-14, н.36.

помене географско порекло оца, наводећи титуле предака са те стране породице, али поносно истичући *генерацијско* цариградско порекло мајчиног, *иако незнатног* рода.¹²⁴ Управо је то могло бити алузија Аталијата која би била позната његовим савременицима, али би остала скривена потоњим генерацијама.¹²⁵ С обзиром на то да ово питање мора остати на нивоу хипотезе, трудићу се да на овој идентификацији не базирам далекосежне закључке. Ипак, уколико је ова идентификација тачна, Пселова смрт би се могла сместити у 1078. годину, након кратког службовања под још једним василевсом, Нићифором III Вотанијатом (1078-1081).¹²⁶ Све вести које о њему евентуално имамо након тог времена веома се лако могу довести у питање, те је безбедно рећи да, ако је наш аутор и живео након 1078. године, солидних доказа за то нема.¹²⁷ С извесним правом и дубоким разочарењем наш аутор се у једном од последњих састава, похвалном говору пријатељу Јовану Мавроподу, запитао:

*Ко ће мени писати говор, било живом, или мртвом?*¹²⁸

***

Шездесетогодишњи животни век Константина (у монаштву Михаила) Псела (1018-1078) коинцидира са оним што називамо византијским XI веком (1025-1081), који би се по аналогији са Хобсбаумовом кованицом за прошло столеће могао назвати *кратки XI век*. То је, како сам овде укратко пробала да изложим, доба великих промена у Византији, политичких, друштвених, културних и економских, доба индивидуализма¹²⁹ које је

---

¹²⁴ Σάθας V, 5 о пореклу мајке; 9 порекло оца од *ипата* и *патрикија*.

¹²⁵ За Аталијата као ученика и читаоца Псела в. одличан рад Краллиса (Krallis (2006b) 167-191), који исправно инсистира на веома ограниченим круговима цариградске интелектуалне и политичке елите и неоправданости сврставања Византинца у одређене фиксне и непромењиве таборе. Ово питање детаљније образлаже у својој докторској тези (Krallis (2006a)).

¹²⁶ Jeffreys (2014) даје аргументе у корист овог датума, иако не прихвата идентификацију Псела као Михаила Никомедијског, на основу неколико писама Константину Керуларiju која се могу датовати у ту годину и титула које су он и његов кореспондент могли носити.

¹²⁷ О Пселовом потомству в. Kaldellis (2006): 16.

¹²⁸ ἐμοὶ δὲ τίς ἀποδώσει τὸν λόγον ἢ ζῶντι ἢ τελευτήσαντι; *Or.pan.*17.857-858.

¹²⁹ Ауторска анонимност X века у наредном столећу готово се у потпуности изгубила. Псел и његов старији савременик Симеон Нови Теолог, као и Никита Ститат, најпознатији Теологов ученик, иако сасвим различитих погледа на свет, имају заједничку црту изразитог индивидуализма (за Симеона в. Татакис (2002): 147 за сасвим *лични* доживљај Бога). Добро сведочанство о порасту значаја индивидуе током

омогућило појаву човека какав је Михаило Псел. Политички, његова каријера имала је великих успона и падова, али у готово читавом свом одраслом животу одржао је некакав утицај на догађања у престоници. Лично, његов живот и дело можда су највише остали обележени трима стварима: непресахлом жељом за знањем и истраживањем, чак и када би га то довело у опасност (једна од ретких ствари иза којих је прагматични Псел чврсто стајао чак и када је био суочен са оптужбама је платонизам), цариградским духом и, од замонашења 1054. године, жалом за световним животом и презиром према монаштву. Он је био човек свог времена – подсетимо се и Мавроподовог епиграма у коме моли Христа да спасе Платона и Плутарха¹³⁰ – али и ванвременски геније, који је изазивао важећа уверења свог окружења,¹³¹ упоредив са великим умовима попут Платона, Макијавелија и Шекспира. У овако сажетом приказу неминовно су многи аспекти његовог живота, али и времена морали остати изостављени, и на неке од њих ћу се враћати у појединим поглављима тезе. Ради прегледности даље изложених резултата било је неопходно дати осврт на време и улогу коју је наш аутор у том времену играо, као филозоф и ретор, бескомпромисни интелектуалац и прагматични политичар, али и човек који је славио овоземаљски живот, те је заслужио да га Јаков Љубарски окарактерише као епикурејца.¹³² На првом месту он ће остати упамћен по свом богатом опусу, а у доба Комнина ући ће и у канон ретора заједно са Демостеном и Григоријем Назијанским.¹³³ Своје време и савременике, пак, овековечио је у обимном историјском делу, *Хронографији*, који су различити истраживачи различито карактерисали – као филозофски програм,¹³⁴ апологију,¹³⁵ дубоко реторички састав.¹³⁶ Све ове квалификације су тачне. *Хронографија* је

средњевизантијског периода (у коме XI век има кључну улогу) јесу дела два интелектуалца који побрајају дела која су прочитали: Фотијева *Библиотека* из IX и Цецесови *Λογισμοί* из XII века – обојица описују и критикују књиге које су прочитала, али док је код патријарха у центру пажње књига, ексцентрични интелектуалац XII века фокусира се на ауторе (Pizzone (2014b): 8).

¹³⁰ Lagarde, epigr. 43

¹³¹ Kaldellis (2007a): 191-224.

¹³² Љубарскиј (1978) као *хорацијанско-епикурејска пријатељства* карактерише његове односе са Керуларијевим нећацима (68) и са Јованом Дуком (72)

¹³³ Papaioannou (2013): 254-259.

¹³⁴ Kaldellis (1999).

¹³⁵ Pietsch (2005).

¹³⁶ Љубарскиј (1978): 185-203; Lauritzen (2013): 113-141.

изузетно слојевит и комплексан наратив, који уз све то одише живошћу која га чини пријемчивим читаоцима готово читав миленијум након што је настао.

ЦИЉЕВИ И МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

- АУТОР -

Када је Ролан Барт 1967. године прогласио *смрт аутора*, византологија још увек није ни открила византијског аутора, иако га је на неки начин Сирил Манго сахранио пре него што се и родио.¹³⁷ Велике расправе које су на пољу наратологије и књижевне критике донели стуктуралисти, а потом и њихови критичари, постструктуралисти и постмодернисти, готово у потпуности је заобишла византијске студије. Тек су осамдесете године, кроз Кажданово *откриће* византијског човека и рад Маргарет Малет на књижевности донеле лаган и стидљив напредак на овом пољу, ограничен колико је морао бити због малог броја проучавалаца и самог почетка оваквих студија. Тај нови развој довео је до тензије између аутора и жанра, категорије кроз коју је традиционално посматрана византијска литература.¹³⁸ Маргарет Малет је покушала да разреши ту тензију у утицајном раду *The Madness of Genre*, уводећи лабавије схватање жанра као категорије коју су византијски писци веома вешто и слободно користити, придајући јој различите функције и значења.¹³⁹ Ова тензија одговарала би двојству аутор – текст у књижевној критици, а Малет је својим проучавањем придодала и трећу, веома важну и у премодерним друштвима теко докучиву категорију – публику. У новом миленијуму бављење овим категоријама византијске књижевности полако добија примат, што показује и чињеница да су у претходних неколико година изашла два веома важна зборника о

---

¹³⁷ Barthes (1968); Mango (1975).

¹³⁸ И Крумбахерова (Krubacher et al. (1897)) и Хунгерова (Hunger (1978)) историје византијске књижевности стуктурисане су по жанровима, тиме занемарујући велике промене које су се догађале током хиљадугодишње историје византијске литературе и разбијајући целовитост корпуса многих аутора који су се изражавали кроз варијетет жанрова. Каждан је као одговор на такву тенденцију почео да пише историју византијске литературе поштујући хронолошки принцип и делећи материјал по ауторима, али нажалост, тај пројекат није стигао да доврши (изашла су два тома која покривају периоде 650-850 (Kazhdan (1999)) и 850-1000 (Kazhdan (2006))).

¹³⁹ Mullett (1992); уп. и Pizzone (2014b): 5.

византијском наративу¹⁴⁰ и о византијском аутору,¹⁴¹ као и, за ову тему важан, зборник о историји као књижевности у Византији.¹⁴²

Наслов ове тезе – Михаило Псел и његови јунаци – и прва два уводна поглавља показују да ће управо *аутор Хронографије* бити у фокусу истраживања. Намера ми није да на основу његовог наратива реконструишем доба – што би било и илузорно – већ да покажем његове ставове према савременицима, догађајима и токовима времена у коме је живео, као и наративне технике које употребљава да би те ставове исказао. Ради тога је неопходно дати неке основне поставке и ограничења схватања аутора и његовог односа према наративу, у ширем оквиру савремене теорије наратива, али и објаснити због чега сам се определила управо за ову теоријску основу.¹⁴³

На првом месту се поставља питање да ли је уопште могуће *пронаћи* историјског Псела у његовом наративу. Веома је важна дистинкција између *ауторског идентитета* и *ауторских намера*,¹⁴⁴ одавно једна од основних категорија књижевне критике. Тражење ставова писца у делу није сасвим неоправдано, али је у византологији често спроведено веома паушално, и уз одређену дозу подразумевања, као и без адекватне структуралне и

---

¹⁴⁰ Burke et al. (2006).

¹⁴¹ Pizzone (2014).

¹⁴² Macrides (2010).

¹⁴³ Разуме се, готово вековни развитак наратологије као дисциплине резултирао је изузетном разноликошћу често сасвим опречних теорија, чије излагање превазилази тему и границе ове тезе. Шире гледано, перспектива из које ћу приступати је перспектива постмодерне, која је одбацила аисторични приступ структуралиста и, у истом смислу, аутономију наратива од историјске личности аутора и његових околности које је донела нова књижевна критика (в. нарочито Foucault (1969); Burke (1998)), и која је увела семиотику као категорију у проучавању наратива (за семантику и семиотику уп. пре свега Eco (1986); Ibid (1981) са акцентом на публици). Предложена *нова* нова књижевна критика (за кратко излагање уп. Hawkes (2003²) 125-133) подразумева критичара који изнова ствара већ готово дело својим читањем, при чему ниједно читање није суштински погрешно, већ додаје значењу прочитаног. У анализи историјског текста, која има за циљ и реконструкцију ауторовог политичког ја, овакав приступ је од ограничене употребне вредности, али ипак веома важан и користан и омогућава вишезначно схватање Псела у контексту претходних истраживања његовог наратива. Уз то ћу се ослонити на развој који је овај приступ имао у византологији, због специфичности примене наратолошког приступа на византијску литературу (Mullett (2002); Ibid (1990)), као и специфичности његове примене на историографију, с обзиром да се метод развио пре свега на миту и бајци, и уопште делима фикције. Проблем схватања односа фикције и историје у премодерним временима посебна је тема, далеко боље проучена у студијама класичне антике (уп. нпр. зборнике Gill, Wiseman (1993); Turner et al. (2010); за Византију у XII веку, али са освртом на XI као зачетак тренда и на прогимназме као узор за мешање историчности и фикционалности уп. Mullett (2006). За успон фикције у XI веку: Toth (2014) За историју као наратив: Nilsson (2006): 49-50; 55. Нажалост, нисам успела да дошем до Вајтовог значајног дела о наративном дискурсу и историјској репрезентацији (White (1987)), која је на неки начин увела наративну теорију у проучавање историографске продукције).

¹⁴⁴ За одличну анализу на примеру Михаила Хонијата в. Bourbouhakis (2014), нарочито 201-204.

семантичке анализе наратива. Теза књижевне критике (овде ћу оставити по страни нову књижевну критику која одбацује и могућност спознаје ауторових намера из дела) јесте да наратив не открива ауторову личност, већ само *намере* које је при састављању дела имао. Овакво схватање ауторства, парадоксално, изузетно је блиско византијском, те сматрам да је изузетно погодно за њено изучавање. Формирана у целости у ширем оквиру реторике и са снажним осећајем *сврхе* и *пригоде* у писању (и извођењу) дела, византијска литература даје нам слику *протејског аутора*, прилагодљивог жанру и прилици свог дела. Реторички приручници на то експлицитно упућују, а сами византијски аутори били су сасвим свесни свог задатка.¹⁴⁵ Изузетно богатство Пселовог опуса то показује у највећој мери, и створило је проблем истраживачима у потрази за *историјским Пселом*. Како је Папајоану убедљиво показао, он је за собом оставио много персона, што тенденциозно и нескривено и сам говори, изједначавајући себе са митским Протејем.¹⁴⁶ Управо из тог разлога, уз његову политичку делатност, на његовом лику стоји етичка мрља коју му је приписала модерна наука и често исказиван став да му не треба веровати, који проистиче из неразумевања природе византијске књижевности.

Да ли је у том светлу оправдано тражити Пселове ставове према савременицима у *Хронографији*? Уз извесне ограде које се у интерпретацији увек морају оставити, сматрам да управо у жанровима византијске књижевности треба тражити одговор на то питање. Наш писац изразио се у готово свим жанровима реторике, за сваки преузимајући одговарајућу персону, а на пољу историографије оставио је два дела – *Хронографију* и *Кратку историју*, које се, макар хронолошки, међусобно допуњују. Какву је персону тражио овај жанр и какве је захтеве пред аутора постављао? Основни принцип историје, на коме и Псел упадљиво инсистира и које, како ћу показати, није само опште место, јесте *истина*. То правило жанра поставио је још Тукидид, а на њему инсистирају и ретори друге софистике.¹⁴⁷ О жанру (односно жанровима) *Хронографије* говорићу у следећем поглављу, али овде је важно напоменути тај његов основни принцип. Стога није случајно што је управо историју Псел изабрао управо историју да би изразио свој филозофски програм,

---

¹⁴⁵ В. и Pizzone (2014b): 13-14. која на примеру Евстатијеве анализе Тукидида показује креирање ауторске персоне у равни са стварањем карактера фикције или мита!

¹⁴⁶ Papaioannou (2013) 100-127.

¹⁴⁷ *Luc.Hist.Conscr.* 9.

избегавши дијалогску форму коју је користио његов узор Платон, а која је и сама била обележена велом фикције (што је особина Платонових дијалога коју је савремена наука тек недавно уочила).¹⁴⁸ Персона коју би, сходно томе, искористио у историји најближа је личности историјског Псела и управо је тај жанр писац изабрао за изражавање својих ставова.¹⁴⁹ Томе треба додати и описивање ликова, где личност аутора-историчара често долази до изражаја.¹⁵⁰

Псел је, врхунски обучен у реторици, био свестан на који начин може да конструише, али и деконструише наратив. Његова анализа романа Хелиодора и Ахила Татија, како је показао Мекларен, необично и неочекивано се приближава савременој наратолошкој критици текста.¹⁵¹ Овде ћу цитирати један илустративни пасус из тог дела:

Текст је сложен веома шармантно и оживљен парадоксалним и сажетим идејама, организован према техникама Исократа и Демостена. Основна тема је, како се чини, унапред уређена, и оно што је у нескладу се њој одмах враћа. На почетку се читаоцу чини да је већина ствари сувишна, али како наратив напредује, ауторова икономија га задивљује. И сам почетак дела наликује увијеној змији која скрива главу унутар котура, док избацује напред остатак тела. Тако је и у књижи убацавање теме склизнуло у средину, као да је (sc. аутор) учинио средину почетком.

ἤρμωσται δὲ πάνυ χαριέντος καὶ ἐννοίαις παραδόξοις καὶ συντόμοις ἐψύχονται, ὠκονόμηται δὲ κατὰ τὰς Ἰσοκράτους καὶ Δημοσθένους τέχνας. Πόρρωθέν τε γὰρ τὸ ὑποτρέχον διοικούμενον φαίνεται καὶ τὸ ἀντιπίπτον εὐθὺς πρὸς τοῦτο ἐπαναδίδοται. ὃ γέ τοι πρῶτως ἀναγινώσκων ἐκ περιτοῦ τὰ πολλὰ κεῖσθαι οἰόμενος, προϊόντος τοῦ λόγου, τὴν οἰκονομίαν τοῦ συγγεγραφέου θαυμάσεται. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ ἀρχὴ τοῦ συγγράμματος ἔοικε τοῖς ἐλικτοῖς

---

¹⁴⁸ За схватање Платона као писца фикције в. Papaioannou (2013): 103; 109. За недавно отворено питање да ли Платон у дијалозима своје мишљење изражава кроз Сократове исказе и где се налази историјски Платон, в. Kaldellis (1999) 1-8.

¹⁴⁹ На примеру Евстатијевог списка о заузимању Солуна, Pizzone (2014b): 16-17 закључује да постоји императив да аутор (συγγραφεύς) прави своје стилске и ауторске изборе у складу са својим биографским и социјалним околностима. Ово је пример аутора који описује оно што је посведочио, и у извесном смислу историографски наратив, попут Пселовог. Уп. и Nilsson (2006): 49 за позитиван одговор на ово питање. Више о Пселовој ауторској персони у *Хронографији* в. Закључак.

¹⁵⁰ Nilsson (2006): 54.

¹⁵¹ McLaren (2006).

ὄφρασι οὗτοι τε γὰρ τὴν κεφαλὴν εἴσω τῆς σπείρας κατακαλύψαντες, τὸ λοιπὸν σῶμα προβέβληνται, καὶ τὸ βιβλίον τὴν τῆς ὑποθέσεως εἰσβολὴν ἐν μέσῳ διολισθήσασαν ὥσπερ κληρωσάμενον ἀρχὴν πεποίηται τὴν μεσότητά.¹⁵²

Ова анализа има далекосежне импликације на Пселово креирање сопственог наратива и упућује на намерну и свесну децептивност и умеће скривања главне теме. На овом месту је, међутим, важна из два разлога. Први је то што показује колико су византијски аутори далеко од слике простих плагијатора који механички и некритички преписују своје класичне узоре.¹⁵³ Други је што показује сврсисходност наратолошког приступа византијској књижевности. Постмодерно друштво потрошње, маркетинга и односа с јавношћу вратило је реторику у фокус образовања, иако не на тако свестан начин као у византијском свету, приближавајући на неочекиван начин два наизглед сасвим супротстављена дискурса.

***

Савремене тенденције у хуманистичким наукама, а нарочито постмодерна, поставиле су велики изазов историји као науци, довеле у питање њену сврсисходност и уопште могућност сазнавања прошлости, због неминовне перспективе дискурса истраживача.¹⁵⁴ У извесном смислу, и перспектива историографије вратила се на оно место на коме је била у свести Византинаца, као грана лепе књижевности. Историја је на овај изазов одговорила на два начина: једна група научника у потпуности је одбацила овакве квалификације и наставила да ради на трагу историцизма, док је остатак, одбацујући екстремна виђења проблема, прихватио ограничења сопствене објективности и неизбежност савремене перспективе у посматрању прошлости. Таква свест довела је до већег опреза у проучавању извора и схватању дискурса у коме су настајали, али и до (понекад закаснелог) прихватања методологије суседних наука (на првом месту антропологије). *Криза историје* још увек траје и она и даље покушава да нађе адекватне

---

¹⁵² *The Essays*. II. 18-28.

¹⁵³ Каквим их виде Jenkins (1963) и Mango (1975). Псел свакако није био усамљени случај овакве анализе античке књижевности: уп. Pizzone (2014b): 6-7 за анализу коментара на Хомера Евстатија Солунског.

¹⁵⁴ За историју савремене историографије и њене одговоре на различите изазове и питање *шта је историја* уп. Jenkins (1995); Lambert, Schofield (2004); у српском преводу: Ђелстали (2004) 19-129.

одговоре, остајући обележена као традиционална.¹⁵⁵ У мултидисциплинарности коју је, у већој или мањој мери, прихватила тогом претходног столећа и позајмљивању методологије сродних дисциплина, историјска наука знатно је проширила свој опсег деловања даље од доминантне политичке и дипломатске историје на којима је настала. У том процесу је, међутим, остало упитно шта је тачно *историјска методологија*.¹⁵⁶ Овај термин се у науци користи веома непрецизно, али углавном имплицира стари позитивистички метод екстраховања чињеница и реконструкције историјских догађаја (и често са тиме повезану негативну квалификацију оваквог приступа).

Управо ће *историјска анализа*, у недостатку адекватнијег термина и у свој ширини његовог значења, бити други део методолошког приступа у овој тези.¹⁵⁷ Комбиновање анализе наратива и историјске анализе показало се као веома плодносно у византологији у последњих неколико деценија. Информације о чињеницама из политичке историје царства тешко је могуће наћи из Пселовог наратива, услед његове намерне хронолошке и топографске непрецизности, особине које су му замерали и савременици и модерни историчари, квалификујући га као *лошег историчара*.¹⁵⁸ Штавише, преузимање оних информација које он даје без деконструкције наратива или уз парцијално посматрање одређених одељака *Хронографије*, може довести до озбиљних грешака. Оно што је могуће докучити, у ограниченој мери у којој наратив попут *Хронографије* то дозвољава, јесте Пселов однос према људима који су га окруживали и догађајима које описује (или изоставља, што је такође веома индикативно). Схватањем његових *намера* у неким случајевима могу се расветлити његова *улога* како у појединим догађајима, тако и у друштву византијског XI века, и веома замршени односи са савременицима. Литерарном и историјском анализом Пселовог наратива, дакле, не можемо реконструисати историју XI века, већ само оно што је писац о њој (свесно или несвесно) могао да открије.

***

---

¹⁵⁵ Јовановић, Радић (2009) 12-42.

¹⁵⁶ *History, as has often been observed, is parasitical; but as it changes, so does the host on which it feeds.* (Bowsma (1981): 288).

¹⁵⁷ Одличан преглед *лингвистичког преокрета* у историографији: Clark (2004).

¹⁵⁸ Krumbacher (1897): 435, Renault: XVII.

На крају је потребно мапирати питања на која ова теза треба да одговори. Прво и основно је питање *структуре и жанра Хронографије*, односно начина на који је Псел конструисао свој *наратив*. Након тога, као базично питање поставља се *идентификација личности* које помиње или описује, веома често их (намерно) остављајући неименованим (ко?). Једнако важне су и личности које изоставља из различитих разлога, било из потребе целовитости и сврхе наратива, било из личних побуда – његов *одсутни наратив* (*absent narrative*).¹⁵⁹ Пошто се утврди ко су јунаци *Хронографије*, испитаћу начин *карактеризације* тих ликова, чему ће бити посвећено највише пажње (како?). За овај аспект анализе од превасходног значаја ће, уз структуру описа, бити и лексика коју писац користи, те се семантика може сматрати трећим методолошким стубом. Коначно, и можда најважније, јесте разумевање ауторових мотива, како за састављање дела, тако и за карактеризацију појединачних ликова (зашто?) и схватање порука које је на тај начин оставио, односно његовог *метанаратива*.¹⁶⁰

Корисне и неопходне смернице за читање и разумевање *Хронографије*, свакако, дају други савремени извори. Остатак Пселовог корпуса може нам пружити изванредан увид у литерарне технике и вокабулар који је користио, посебно царски говори,¹⁶¹ јер је жанр *василикос логоса* једна од реторичких техника које Псел веома често и увек са одређеном намером убацује у историју. За наративни аспект анализе, корисно је и Пселово друго историјско дело, *Кратка историја*,¹⁶² које показује, на први поглед не тако јасно видљиве, велике структуралне сличности са *Хронографијом*. Обе историје које је овај писац саставио имају *биографски* карактер, који је у *Краткој историји* због сажетости царских биографија много очигледније, али не и снажније, изражен. Обе у збиру царских биографија откривају неколицину главних нити и порука наратива, које се

---

¹⁵⁹ За значај *одсутних наратива* у средњовековној књижевности в. Scala (2002).

¹⁶⁰ Термин *метанаратив* не корисим у смислу у ком га је дефинисао Lyotard (1979): 7, и у коме га генерално схвата постмодерна, као универзалну категорију која стоји иза друштва и дефинише га. У овом случају, термин је примењен на *лично*, односно на оно што стоји као порука из наратива, не проистичући из друштвених околности, већ из намера аутора.

¹⁶¹ Најновије издање царских говора (*Or. Pan.*), у издању G. T. Dennis.

¹⁶² *Hist. Synt.* (ed. W. J. Aerts). Издавач је оспорио Пселово ауторство *Кратке историје*, али су га убедљиво доказали Ljubarskiј (1993); Ibid (1994); и Duffy, Papaioannou (2003). Одличну анализу дела у свом магистарском раду дао је Dželebdžić (2003). В. и Репајић (2013) за пример помена цара Константина Великог у два историјска и паралелизма између дела.

у великој мери поклапају. Обе се првенствено баве *описивањем личности*, те је непотребно и објашњавати значај поређења описа у ова два жанровски сродна дела, посебно с обзиром на чињеницу да *Кратка историја* обухвата владавине римских владара од Ромула до Василија II, те је писац у њој могао много слободније да изражава своје ставове. Паралелизам двеју историја најочитије ће се показати на примеру биографије Василија II, њиховог јединог заједничког именитеља.

Читање *Псела наспрам Псела* веома је плодносно и за утврђивање *истинитости* (у мери у којој је то могуће) његових исказа из *Хронографије*. За то су на првом месту погодна писма која је упућивао како својим пријатељима, тако и важним личностима политичког и црквеног живота Царства, укључујући и цареve.¹⁶³ Већина ових писама није прецизно датована, а за многа није сигурно ни коме су упућена, али упркос томе, она су значајна смерница за вредновање информација које историја пружа или прећуткује. Друга важна група извора из Пселовог корпуса су беседе, похвална слова владарима, али и бројне посмртне беседе пријатељима и члановима породице и други пригодни говори.¹⁶⁴ Поред Пселових списа, за овај аспект истраживања неопходно је супротставити *Хронографију* другим сачуваним савременим изворима, пре свега историјама, али и реторским и дидактичким саставима. *Сажетак историје* Јована Скилице, написан крајем 11. века, по свему судећи у време и на двору Алексија Комнина, покрива период од завршетка Теофанове *Хронике* 813. до побуне Исака Комнина 1057. године, те је корисна за контролисање Пселових информација у првом делу *Хронографије* од Василија II до Исака Комнина.¹⁶⁵ За доба Василија II у својим екскурсима извесне информације пружа историја царевог савременика Лава Ђакона.¹⁶⁶ Скиличин настављач покрива период од 1057. до 1079. године.¹⁶⁷ Правник и историчар Михаило Аталијат, Пселов млађи савременик (а можда и ученик), сарадник и присталица цара Нићифора Вотанијата, у

---

¹⁶³ Целовито издање Пселових писама још увек није завршено и припрема га Стратис Папајоану. До данас највећи број писама налази се у два издања, Сатасовом из 19. века (*Σάθας*, V) и издање које су приредили Курц и Дрексл из средине 20. (*Scripta minora* II), а низ појединачних писама издаван је у посебним чланцима.

¹⁶⁴ *Or. Pan.*; мањи говори у издању Литлвуда (*Or. Min.*); Судски говори и акта у издању Дениса (*Or. For. et acta*). Недавно је изашао први том издања посмртних говора које је приредио Полемис (*Or.fun.*)

¹⁶⁵ *Scyl.* (ed. I. Thurn).

¹⁶⁶ *Leo Diac.* (ed. C. B. Has).

¹⁶⁷ *Scyl.Cont.* (ed. E. Tsolakis).

својој историји је описао доба од доласка на власт Михаила IV Пафлагонца 1034. до владавине свог *миљеника* Нићифора III Вотанијата (1078-1081).¹⁶⁸ Поред историографске продукције, као важан компаративни материјал послужиће и савремени епистографски и реторски списи, на првом месту беседе и писма Пселовог пријатеља и, по преовлађујућем мишљењу, учитеља, Јована Мавропода.¹⁶⁹ Сасвим особен увид у овај период даје дидактички спис Кекамена, који се данас са великом вероватноћу приписује чувеном стратегу тог имена.¹⁷⁰ Сваки од ових писаца имао је сопствене, врло особене погледе на византијски 11. век и његове личности, као и различите циљеве састављања дела, како жанровски, тако и лично, чиме ћу се позабавити на одговарајућим местима у студији, онолико колико је потребно за разумевање *Хронографије*.

ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ *ХРОНОГРАФИЈЕ*

- *ТЕКСТ* -

Хронографија се са добрим оправдањем сматра Пселовим највећим књижевним остварењем и делом коме је посветио највише пажње и које је нека врста његовог манифеста. Као и већина његових списа, и уз посмртни говор мајци вероватно у највећој мери, она је аутобиографског карактера и то не само у најбуквалнијем смислу изношења биографских података, већ и најдубљих филозофских, политичких и личних ставова. Помало парадоксално, Пселово најманипулативније и најироничније дело, ако се пажљиво чита, даје нам увид у пишчева најискренија уверења, упркос томе (или управо стога) што је обојено апологетским тоном. Савремена наука има тенденцију распарчавања и сецирања извора до последње речи, што је несумњиво веома користан приступ, али истовремено врло често води до губљења увида у целину. Један делић слагалице, колико год важан и сликовит, нема значаја уколико се не уклопи у слику. Пселова слагалица састављена је из хиљада ситних и изузетно пажљиво склопљених детаља, од којих сваки има за циљ да допринесе ономе што је његова главна идеја и намера са којом је почео да је

---

¹⁶⁸ Attal (ed. I. Bekkerus), *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1853. Кралис је довео у питање Аталијатову приврженост Вотанијату и предложио иронично читање описа његове владавине у *Историји*, за шта је аутор могао имати узор у Пселу (Krallis (2006a): 227-240; Ibid (2006b): 188-190).

¹⁶⁹ Говори и епиграми: Lagarde (ed. I. Bollig, P. de Lagarde), Писма: *Μαυροπος* (ed. A. Karpozilos).

¹⁷⁰ *Κεκαυμ.* (ур. Г. Г. Литаврин).

составља. Никада не смео губити из вида да су списи византијских писаца *књижевна дела* којима су они посвећивали своје време и пажњу и које су, са више или мање успеха, у зависности од образовања и талента, обликовали као *целине* које изражавају њихове ставове и осећања. С пуним правом, *Хронографија* је уврштена у ред најуспешнијих и сматра се ремек-делом византијске литературе, а у погледу описивања карактера Псел је стављан у ред са најзнаменитијим књижевницима модерне епохе. Као што Раскољникова не смео тражити ван свеукупности *Злочина и казне*, тако ни Пселове јунаке не можемо посматрати ван оквира *Хронографије* као целине.

Дело нам је у целини дошло у само једном рукопису, Parisinus graecus 1712, насталом вероватно крајем XII века.¹⁷¹ Рукопис садржи низ историјских дела које је састављач поређао хронолошки, те се *Хронографија* директно наслања на *Историју* Лава Ђакона, која описује период од 959. до 976. године (владавине Романа II, Нићифора Фоке и Јована Цимискија). У тој околности највероватније треба тражити разлог недостатку структурисаног почетка дела и изостављању предговора (под претпоставком да је постојао).¹⁷² Преписивач је могао, с обзиром на то да је Цимискијева смрт већ описана, просто изоставити почетак дела сматрајући га непотребним. Могуће је, међутим, да је Псел имао класични узор за овакав почетак своје историје – тако је Ксенофонт почео своје *Хеленика*, наслањајући се на Тукидида.¹⁷³ Међутим, за разлику од Ксенофонта и Тукидида, веза између Пселовог и Ђаконовог дела није довољно јасна и директне референце у *Хронографији* које би упућивале на настављање и угледање на претходника не постоје. Могуће је да је Псел читао Ђаконово дело, и постоје извесне сличности у избору и опису догађаја у Василијевој биографији са екскурсима о владавини овог цара које његов савременик и сарадник прави, али оне су превише спорадичне и недоследне да би се

---

¹⁷¹ Snipes (1989), Παπαϊοαννου (2013): 255-256. Крај *Хронографије* налази се у још једном рукопису MS 1117 заједно са његовом *Кратком историјом*. Веома ограничена рукописна традиција сведочанство је о рецепцији дела у потоњим временима (Reinsch (2013): 392-393) Све до савременог доба и поновог открића *Хронографије* у Сатасовом издању, она није била дело по коме је памћен Михаило Псел.

¹⁷² Цар Јован Цимискије, који је Римском царству донео много доброг и уздигао његову снагу, тако је завршио живот. (Chron. I. 1). Папајоану је мишљења да је с обзиром на диктате жанра и склоност Псела да говори о себи, *Хронографија* морала имати предговор, и његов недостатак приписује практичним потребама састављача рукописа (Ραπαϊοαννου (2010b): 13). Неки истраживачи су недостатак предговора с једне, и мноштво методолошких дигресија у шестој књизи с друге стране узимали као аргумент за ову књигу као нуклеус *Хронографије* (в. ниже).

¹⁷³ Xen. Hell. I.1.

доносили било какви далекосежни закључци, а питање публике која је читала (или слушала) књижевна дела у Византији је потпуно нерасветљено. Но, и у случају да је Пселу ово дело било познато, велико је питање да ли би му довољно дао на значају да га на тако директан начин настави. Уколико то јесте био случај, ова чињеница би носила интересантне импликације, о чему ће бити речи у поглављу о Василију Лакапину, али не може се ићи даље од привлачне хипотезе. Не сме се искључити ни могућност, иако мало вероватна, да је постојало и неко друго, нама данас непознато дело, које је Псел могао наставити. Занимљива је околност да је биографија Јована Цимискија, из нејасних разлога, иако најављена, изостављена и из *Кратке историје*.

Дело је подељено у седам књига по владавинама царева: прва књига бави се владавином Василија II Македонца, друга кратким царевањем његовог брата, Константина VIII, трећа обухвата период Романа III Аргирија, четврта Михаила IV Пафлагонца, а пета четворомесечну владу његовог нећака, Михаила V Калафата. Од шесте књиге, која описује заједничку владу двеју царица, Зое и Теодоре и, пре свега, царевање Константина IX Мономаха (као и самосталну владавину Теодоре у одвојеном делу, у савременим издањима означеном као VIa), Пселова историја постаје *личнија*. Седма књига је специфична и није ограничена на владавину једног владара, пошто аутор није стигао да је доврши. Оригинална седма књига обухватала је биографије Михаила VI Старца и самог Исака, а писац је касније томе додао и период династије Дука (Константин X и Михаило VII) и владавину Константинове супруге Евдокије и Романа IV Диогена између њих.

НАСТАНАК

У науци не постоји сагласност о процесу настајања *Хронографије*, иако се већина истраживача слаже о времену када ју је Псел саставио – први део између 1057. и 1063. године, а други у време Михаила Дуке, вероватно око 1075. године.¹⁷⁴ Неслагање се, како је поменуто, односи на редослед писања одређених биографија. Једна група научника,

---

¹⁷⁴ Hussey (1935): 82-83.

махом италијанске провенијенције, ослањајући се на закључке Розарио Анастаси,¹⁷⁵ сматра да је, услед недостатка предговора и опширних методолошких и структуралних дигресија у шестој књизи, ова књига прва настала, те да је Псел имао намеру да напише памфлет против Константина Мономаха, цара са којим је блиско сарађивао, али који га је послао у монаштво. Ову тезу оспорио је Калделис, указујући на цикличну структуру дела између два цара-војника, Василија и Исака, чији су описи упадљиво слични, али са важним обртом који се у међувремену десио – Пселовим оживљавањем филозофије.¹⁷⁶ Склонија сам да се приклоним Калделисовом мишљењу, али уз извесне измене на које упућују друга Пселова дела, али и једна поема Јована Мавропода. У том контексту неопходно је преиспитати и традиционално датовање дела.

Пселова беседа у част Константина Мономаха (бр. 2 у Денисовом издању)¹⁷⁷ показује извесне структуралне сличности са његовом историјом, дајући преглед владавина од Василија II до савременог цара, са њиме као врхунцем. По свему судећи, исти редослед биографија аутор је управо одавде пренео на своје историјско дело, имајући у класичном маниру савремену повест на уму, а узимајући као полазну тачку већ довољно легендарно, иако не тако давно, Василијево доба. Разлике у карактеризацији владара након Василија условљене су приликама у којима је беседа настала (Денис је датовао у 1043. годину), када је омражена династија Пафлагонаца свргнута с власти, и публиком која ју је могла слушати – и сам Мономах и царица Зое били су прогнани под претходним владарима. Извесни паралелизам са оваквим портретисањем увиђа се у помену претходних владара у шестој књизи, где Псел истиче да је у време Романа Аргирија царска власт имала још некакав привид велелепности који је са Пафлагонцима изгубила.¹⁷⁸ Управо константно враћање на историју Царства од Василија II у шестој и седмој књизи говори против тезе Анастаси, јер упућује читаоце на претходне владарске биографије.

У поеми број 96 Јован Мавропод одбија да састави историју, објашњавајући да би због околности Мономахове владавине она морала имати панегирични тон, што је у

---

¹⁷⁵ *Chron.* I, 341,342, n.2; 396 n.45.

¹⁷⁶ Kaldellis (1999): 170-173.

¹⁷⁷ *Or. Pan.*2

¹⁷⁸ VI.91.

нескладу са историографским жанром.¹⁷⁹ Није познато коме се писац у тој поеми обраћа, али је очито да је на Мономаховом двору постојала иницијатива да се неко од учењака ангажује за писање историје закључно са царевом владавином. Није немогуће да је наручилац био Константин Лихуд коме се, са недовољно оправдања, приписује и наруџбина *Хронографије*,¹⁸⁰ те се на основу те идентификације врши и датовање дела.¹⁸¹ Лихуда као поручиоца не треба дисквалификовати, како нема доказа ни за ни против овакве идентификације. Међутим, контекст у коме је он могао поручити дело далеко је смисленији ако се помери макар деценију раније. Односи двојице интелектуалаца били су, како се чини, складни у време владавине Константина IX и веома је вероватно да је Псел управо по препоруци Лихуда дошао на двор. Није сасвим сигурно у каквим су односима њих двојица остала након Лихудовог пада 1050. године, а ни касније током његовог патријархата (1059-1063). Пселова улога у доласку његовог пријатеља на патријаршијски трон, на којој инсистира у *Хронографији* може бити плод пишчеве фикције и уско је везана за схватање његовог положаја у замршеним околностима Керуларијевог пада у троуглу Исак – Керуларије – Дуке. Осим тога, далеко је смисленије да је Лихуд могао – и желео – наручити писање историје као први министар Константина Мономаха, него као патријарх. Треба напоменути и да се питање посвете дела помиње искључиво у шестој књизи, док у седмој о томе нема помена.

Моја теза је да је процес настанка *Хронографије* трајао знатно дуже него што се претпоставља. Неко са Мономаховог двора, највероватније Лихуд – због положаја првог министра и блиских веза са Пселом и Мавроподом – затражио је најпре од Мавропода да напише историју савременог доба. Након што је овај то одбио (да ли са тиме треба довести у везу његово *изгнанство* у Евхаиту?), задатак је поверен Пселу, или се он за то сам наметнуо, дајући историјски преглед у беседи цару.¹⁸² То може објаснити и крајње

---

¹⁷⁹ Lagarde. 96.

¹⁸⁰ Hussey (1935): 82;

¹⁸¹ Псел се на једном месту обраћа поручиоцу *Хронографије*, што је, како је указала и Ефимија Пич, могло бити и опште место (Pietsch (2005): 53, н. 93). Претпоставка о Константину Лихуду базирана је на њиховом пријатељству и његовом положају патријарха.

¹⁸² Лауриценова теза да се у Мавроподовој поеми не ради о његовом одбијању да пише историју, већ о критици првобитне верзије Пселовог дела није немогућа, јер је текст помало необичан, писан у трећем лицу где је актер ὁ συγγραφεύς који не мора нужно бити сам Мавропод. Пселов учитељ могао је имати мотива за незадовољство *Хронографијом* с обзиром на историчареводе да није имао правих учитеља и да је своје

ироничан тон шесте књиге и њен панегирични карактер (иако има и других структуралних разлога о којима ће бити речи), без отворене критике цара. Псел је показао, не знамо колико успешно, да је дорастао задатку који је Мавропод одбио, и да је могао да састави *истиниту историју* одевену у рухо енкомиија, што би објаснило и бројне дигресије о разлици између два жанра у Мономаховој биографији, али и амбивалентан портрет Пафлагонаца, нарочито Јована Орфанотрофа. Једини паралелизам иронији исказаној у шестој књизи у *Хронографији* видимо у биографијама Дука, насталим у време владавине Михаила VII. Не може се поуздано рећи да ли је Псел почео са писањем за Мономахову владу, мада има индиција за то у још једном говору овом цару.¹⁸³ Највећи део писања обавио је највероватније током, и непосредно по боравку на Витинијском Олимпу. Књига VIa, посвећена Теодориној владавини, тоном указује на време непосредно након замонашења, које је још увек свеже у ауторовом сећању, и у неком смислу је антимонашки памфлет.

Долазак Исака на власт и посебна веза коју је са овим царем изградио омогућили су Пселу да заокружи своје дело двојицом царева-ратника и да у потпуности искаже намеравани програм, вероватно редигујући оно што је до тада написао. Тај подухват није стигао у целости да заврши пре пада овог цара, те Исакова биографија садржи извесне (можда и намерне) недоследности и тешко је утврдити тачно време настанка појединих

пријатеље (по свему судећи Мавропода и Ксифилина) превазилазио знањем, те да су они били само *љубитељи филозофије*, а он прави филозоф (VI.193). Остатак Лауриценовог аргумента је, међутим, потпуно спекулативан и не следи ни из текста поеме ни из *Хронографије*. Он, наиме, сматра да је Псел под утицајем учитељеве критике ревидирао своју историју и из ње избацио бројне дворане и своје пријатеље, попут Махетарија коме упућује једно писмо уцењујући га сликом коју о њему може оставити у историји (Sathas V.352; Lauritzen (2013): 18-21). *Хронографија* је свакако доживела макар једну ревизију, а како ћу овде показати вероватно неколико, али не чини се да је суштина текста у великој мери мењана приликом додавања нових књига. Исто тако никаквог основа нема Лауриценова теза да је Псел *Хронографију* писао као одговор на Скиличину критику *Кратке историје* (Ibid: 21-25), пошто је јасно да је Скилица писао више од пола века након Псела и свакако после његове смрти (теорије о времену када је он састављао свој *Синопис историја* се разликују, али генерално је прихваћено време Алексија Комнина као оквирно доба, разлике су у периоду Алексијеве владавине када је његов службеник могао писати своје дело). Уз то, не постоје докази да је *Кратка историја* настала пре *Хронографије*, што без довољно оправдања сматра и Treadgold (2013): 288 (за аргументе за датовање *Кратке историје* почетком седамдесетих година в. Репајић (2013)). Чини се да јесу постојале две струје у историографији XI века и различити приступи теорији историје, на чијим су половима управо Псел и Скилица, у оквиру шире интелектуалне полемике у текстовима (в. Krallis (2006b)) за пример односа Псела и Аталијата).

¹⁸³ У *Or.pan.4*, говору који показује значајне структуралне и тематске сличности са другим делом шесте књиге *Хронографије*, Псел у обраћању каже да познаје ствари *будући истински твојих* (sc. дела) *историчар* (*συγγραφεὺς*, 213-214). Термин *συγγραφεὺς* може означавати било каквог писца, али се у византијској књижевности, и код Псела, усталило значење *историчар*, те је тако Тукидид *ὁ συγγραφεὺς* (VI.73.10).

делова дела, нарочито с обзиром на неколико редакција. Други део *Хронографије* (књиге од VIIa до VIIc) настао је, по свему судећи током владавине Михаила VII Дуке, најкасније до 1075. године, што закључујемо из помена бебе Константина.¹⁸⁴

THE MADNESS OF GENRE¹⁸⁵

Своје намере у писању дела аутор открива на много нивоа нарације, али и у корацима који јој претходе – наслову, структури, избору ликова (што ће бити фокус ове тезе), и – у случају Византије посебно значајном – избору жанра. Византинци су, како су савремена истраживања показала, били веома свесни широке палете жанрова која им је стајала на располагању, њихове сврхе и могућности које су отварали.¹⁸⁶ Будући изузетно образован и обдарен ретор, Псел је границе жанрова померао до краја и по потреби свесно пробијао, правећи извесну револуцију у књижевности наслеђеној од позне антике.¹⁸⁷ У *Хронографији* је то учинио на начин који је изазивао различите реакције савременика и истраживача – од тога да је био лош историчар и промашио *скопос*¹⁸⁸ историје, преко збуњености у покушају жанровског одређивања дела као биографског или аутобиографског, до вредновања његове историје у свом *жанровском лудилу*.

Кључну улогу у поигравању жанровима игра *мимисис* (подражавање) класичних аутора или хришћанских ауторитета. Концепт мимисиса, као веома важна одлика византијске књижевне естетике, навео је бројне истраживаче у претходна два столећа да је окарактеришу као еклектичку, неоригиналну и практично плагијаторску, дајући јој *изузеће*

---

¹⁸⁴ VIIb. 12-13.

¹⁸⁵ Израз је преузет из Mullet (1992).

¹⁸⁶ Mullet (1992); Papaioannou (2013) генерално о овом питању, Pizzone (2014b): 18; Vourboulakis (2014) (пример Михаила Хонијата, нарочито 210-212); Efthymiadis (2010) (читање историје Теофилакта Симокате као трагедије); Angelou (2010) (о реторичном у историји Никите Хонијата); Вилимоновић (2014): 22-78 (Ана Комнина). За естетски аспект варијације реторичких жанрова в. Papaioannou (2010b). Stoke (2010): 51 примећује да Максим Плануд, учењак палеолошког доба, Тукидида у једној транскрипцији означава као *ретора*, а не историчара. Lauritzen (2013): 114 наглашава да је Хермоген елиминисао дистинкцију између жанрова и дао оквир и оправдање за њихово мешање. За преглед савремених теорија жанра уопште в. Frow (2005).

¹⁸⁷ Papaioannou (2013): 88-127; Lauritzen (2013): 113-141.

¹⁸⁸ Овај термин у себи обједињава циљ и сврху на начин који нема адекватног превода у српском језику.

од оптужбе за плагијаризам због другачијег схватања преузимања у тадашњем дискурсу.¹⁸⁹ Новија истраживања и ново вредновање византијске литературе показали су да мимисис и оригиналност нису међусобно искључиви и да преузимање текста узора и његово укључивање у сопствени наратив јесте интегрални део ауторства.¹⁹⁰ Модели су уклапани у структуру и сврху наратива са одређеном намером, како је показано, чак и код оних аутора који су оцењивани као ништа друго до компилатора, нпр. Теофана Исповедника,¹⁹¹ Георгија Монаха¹⁹² или Јована Малале.¹⁹³ Византинци се готово никад нису држали само једног модела, већ су истовремено подражавали више од једног аутора,¹⁹⁴ стварајући на тај начин комплексне наративе. У том смислу треба посматрати и моделе и жанрове *Хронографије*, једног од најкомплекснијих наратива читавог византијског миленијума.

Псел и Ксенофонт¹⁹⁵

Историја као жанр има дугу традицију у Византији, било да се наслања на класичне узоре, попут Тукидида и Полибија, било да наставља јудеохришћанску хронографску традицију. О важности коју су РOMEЈИ придавали историји сведочи чињеница да се готово читава историја Царства може испратити кроз низ историографских наратива. Стара Крумбахерова подела на историје и хронике напуштена је, нарочито за период након IX века када се историографски жанрови позне антике преплићу у мери која не дозвољава јасну дистинкцију. Бенедето Кроче уздрмао је теоретичаре књижевности романтичарском

---

¹⁸⁹ Hunger (1969-1970).

¹⁹⁰ Lauxtermann (2014): 78, Scott (2006): 29-30; Nilsson (2006): 51-52. са занимљивом перспективом сличности византијских и модерних историчара, иако са другачијим схватањем литерарне естетике.

¹⁹¹ Scott (2010): 122-127.

¹⁹² Lauxtermann (2014).

¹⁹³ Odorico (2010).

¹⁹⁴ Hinterberger (2010): 188.

¹⁹⁵ Начином стварања и лексиком Псел је био ближи Ксенофонту него Тукидиду, како због тематике којом се бавио, тако и због утицаја платонизма којим је Ксенофонт био прожет. При крају израде тезе уочила сам бројне важне паралеле између Псела и Прокопија, који му је из више разлога могао бити директан узор – употреба ироније, критика кроз похвалу владајућег цара као и друштвена критика показују упадљиве сличности, а у тези ћу указати и на извесне текстуалне паралеле између два историчара. Због недостатка времена тиме нисам стигла дубље да се позабавим и остављам га за евентуално штампано издање тезе. Одлична анализа Прокопијевог наратива која показује да је и дело *О ратовима* у основи иронична критика Јустинијана: Kaldellis (2010). Исти аутор је пре неколико година објавио и монографију о Прокопију коју још увек нисам имала прилике да консултујем.

идејом да жанрова има колико и аутора и да сваки писац својим делом ствара нови, особени жанр.¹⁹⁶ Уз сав релативизам са којим то треба схватити, таква дефиниција се у извесном смислу може применити и на византијску књижевност, али и историографију. Сваки (византијски) историчар, каквог год нивоа образовања и социјалне провенијенције, при изради свог дела примењује неки одабрани концепт филозофије времена (хришћанску историју, савремену историју, историју државе, као Псел у *Краткој историји*, линеарно или циклично схватање времена), али свима им је заједничко да поседују нит историчне, или, како ју је назвао Калделис, *историцистичне* мисли, карактеристичне за византијску цивилизацију.¹⁹⁷ Стога није случајно што је управо овај жанр Псел изабрао да изрази своја најдубља уверења. Какву је то историју он изабрао и писао, питање је на које је важно одговорити.

На самом почетку треба се задржати на наслову дела.¹⁹⁸ Наслов *Хронографија* могао би да упућује на хронографску традицију у византијској историографији и то је замка у коју су истраживачи веома често упадали, укључујући и Јакова Љубарског,¹⁹⁹ који је посматрао Псела као, иако изузетан и по књижевној вредности немерљив, логични наставак ове традиције. Писац се, међутим, и сам ограђује од претходника који су исто насловљавали своја дела.²⁰⁰ Он истиче да је изабрао *средњи пут* између класичних писаца који су писали детаљне историје *по Олимпијадама* и својих непосредних претходника који су сумарно набрајали догађаје од стварања света. Псел није лагао. Његово дело не садржи готово никакве хронолошке одреднице даље од периода владавина царева, а свакако не излаже догађаје детаљно из године у годину. Он не описује историјске чињенице, већ даје своју интерпретацију тих чињеница људима који су их већ знали.²⁰¹ У сваком погледу његово дело одскаче у односу на историје или хронографије које су му претходиле, чак и

---

¹⁹⁶ Croce (1908³): 44-46.

¹⁹⁷ Kaldellis (2006c). О значају историје као концепта, не само као жанра в. и Papaioannou (2010): 3; Scott (2010): 115. Odorico (2010): 276. сматра хронике *правом историографијом*, јер једино оне (за разлику од савремених историја) изражавају глобалну концепцију историје. Ова теза је занимљива и донекле тачна, али је веома упитно да ли је *глобална концепција* оно што чини историју *правом* историјом.

¹⁹⁸ На важност постављања овог питања први ми је указао ментор на одбрани дипломског рада о аутобиографском код Псела.

¹⁹⁹ Ljubarskij (1992).

²⁰⁰ VI. 73.

²⁰¹ Lauritzen (2013): 32.

када се узме у обзир Генесијево дело које, слично Пселовом, ставља владаре у центар наратива уместо да их користи просто као хронолошки оквир за описивање догађаја у Царству.

Одговор на питање зашто је Псел употребио управо наслов *Хронографија* за своје дело лежи у његовим намерама, или радије, њиховом прикривању. Обележавајући свој приказ савремене историје као просто *бележење времена*, он прикрива своју улогу у обликовању догађаја, како фактички, тако и литерарно. Као и сам избор жанра историје, и овај наслов има улогу да делу призвук објективности и истинитости,²⁰² што ће наглашавати на више веома упечатљивих места у наративу. Анализа ових пасуса у оквиру читаве структуре *Хронографије* указује на још један правац гледања на наслов и Пселову (зло)употребу историографског жанра – **иронију**²⁰³ које писац не само да је био свестан, већ ју је управо веома снажно наглашавао. Паковање у истинољубиви жанр у себи крије лаж, која са своје стране, употребом ироније, открива истину. Игра жанрова у овој загонетки има кључну улогу.

Посезање за истинољубивим жанром нема само апологетску функцију, иако је Псел неминовно у више наврата претворио у апологију. Аутор заиста, како ћу показати, претендује да у свом делу искаже истину, иако се та истина не мора нужно поклапати са конкретним чињеницама. Она је заједнички именилац историје и филозофије, коју је Псел кроз *Хронографију* изразио. Она је такође показала *ликове* његовог доба онаквима какви су – у његовој визури – били. На случају класичних историја позне антике, а нарочито Прокопија, Калделис је показао да су историчари који су се определили управо за овај класицизирајући приступ обликовали дела вођени једном етичком или политичком, али свакако филозофском нити, којој је био подређен читав наратив.²⁰⁴

Псел је био свестан замерки које би му читаоци могли упутити и стога је образложио свој приступ ограђујући се од претходника. Међутим, његова методолошка одбрана иде даље од простог ограђивања, и он наглашава оно чега су византијски писци били свесни,

---

²⁰² За историју као истинољубиви жанр в. Papaioannou (2010b): 10.

²⁰³ Први се на концепт ироније у Византији, управо на примеру Псела, осврнуо Ljubarskij (2003b), дајући му потребне теоријске оквире (351-355).

²⁰⁴ Kaldellis (2006b).

али су избегавали да га експлицитно изразе: *историја нема јасне границе* и неминовно се мора додиривати са суседним жанровима.²⁰⁵ Ова квази-апологија заправо даје одрешене руке писцу да употреби широк варијетет жанрова традиционално сматраних некомпатибилним са историјом, попут епикомија, псогоса и драме.

Псел и Плутарх

*Time and space are the most basic elements of historical study, because they are the most basic elements of historical existence, but one more thing is crucial to historical representation: people, or in narratological terms characters.*²⁰⁶

Време и простор су у Пселовој *Хронографији* потпуно ефемерни у односу на трећи елемент о коме говори Ингела Нилсон: људе, односно карактере. Историографски жанр је само спољашња форма у коју је Псел упаковао своје дело, из разлога које сам овде објаснила. Он је у *Хронографији* и још израженије у *Краткој историји* оживео жанр *биографије* у пуном смислу те речи у опсегу у коме га је познавала позна антика. Наговештај тога нам даје сам у наслову дела: *Хронографија, састављена мукотрпним трудом веома мудрог монаха Михаила ипертима, у којој су описана дела царева, у пурпуру рођених Василија и Константина... до уздизања Константина Дуке.*²⁰⁷ Подела *Хронографије* по владавинама царева указује на то, али сама за себе није индикатор биографског приступа, јер је постала уобичајено средство хронолошке оријентације у византијској историографији почев од 9. века.²⁰⁸

---

²⁰⁵ VI.70. За импликације ове ограде в. Репajiћ (2015):76-77. и поглавље 3.3.1 Структура шесте књиге.

²⁰⁶ Nilsson (2006): 52.

²⁰⁷ *Chron. Prol.* Сличан опис дела налази се и у наслову *Кратке историје: Кратка историја оних који су владали старим Римом, а потом и новим, изузимајући оне од царева који ништа достојно нису учинили, и почињући од Ромула. Писац ове историје је веома познати ипертим Псел (Hist. Synt. Prol.).*

²⁰⁸ Први је овакав приступ применио Теофан Исповедник почетком IX века, да би по узору на њега тако наратив организовали и Генесије, Теофанов Настављач, а потом и Лав Ђакон (Ljubarskiј (1992): 178-184). За преглед уп. Kazhdan (1999): 133-170; 273-287; Treadgold (2013) (најсавременији преглед средњевизантијских историчара, са фокусом на аутору).

Специфичност структуре Пселових биографија у односу на његове византијске претходнике је што је он отишао корак даље и од десетовековних историчара који су историју посматрали као приповедање о делима царева.²⁰⁹ Писац *Хронографије* не само што владара кога описује ставља у фокус наратива, већ и тај наратив уобличава тако да осветљава карактер описиваног лика, бирајући (или измишљајући) епизоде које воде ка спознавању владаревог *етоса*.²¹⁰ Избор личности је такође, иако не искључиво, условљен овим циљем. Плутархов утицај на Пселово дело огледа се на првом месту у избору биографије као *форме*. На неколико места Псел и експлицитније помиње биографије које су му служиле као нека врста узора: *Када погледамо оне владаре који су славни духом и на речима и на делима – говорим о Александру Македонцу и о двојици Цезара, о Пиру Епирском и Епаминонди Тебанском, и Агесилају Лакедемоњанину, да не причам о другима који су мало хвале од панегиричара добили...*²¹¹; *... и велика власт се поверава не Периклима, нити Темистоклима, већ безвредним Спартацима*²¹². Све поменуте референтне личности, са изузетком Спартака, предмет су Плутархових биографија. Из једног писма познато нам је да је тражио од пријатеља примерак Плутарха који му је позајмио.²¹³ Избор илустративних епизода из живота јунака јесте модел за који је најчувенији антички биограф пружао добар узор, али Псел је и намером и структуром сасвим другачији од њега. Оквир историје, али и превасходно *политичко* интересовање нашег писца једним делом су условили ту разлику. Псел се веома ретко и штуро бави детињством и младошћу својих јунака, уколико је то неопходно за схватање њиховог

---

²⁰⁹ У томе је нарочито карактеристичан Јосиф Генесије (Ljubarskiј (1992), Markopoulos (2003); Ibid (2009). Маркопулос види историјску биографију као правац у које се развијала историографија у X и почетком XI века, и у неком смислу то јесте случај. Као и у бројним другим питањима, и овде је Псел дете свог доба, али начин на који он посматра ликове темељно је и филозофски другачији. Фокус на *личностима*, као и снажно ауторово присуство у делу уз извесни циљ који пропагира (махом политички) Scott (1981) види као главне одлике византијске историографије после VII века и оно што је суштински разликује од класичних узора.

²¹⁰ За питање ἦθος-а уп. Kaldellis (1999): 23-28. Лауриценово виђење овог термина код Псела као просто *појавног* облика личности, у потпуности синонимног са τρόπος текст *Хронографије* не оправдава (Lauritzen (2013): 31-54). Уједначеност термина за означавање личности (ἦθος, τρόπος, ψυχή, γνῶμη, φύσις) није апсолутна, и ἦθος и τρόπος понекад јесу коришћени у истом контексту, али генерално, етос је далеко шира категорија од манира, као и од ψυχή и γνῶμη.

²¹¹ VI.163.

²¹² VI.134.

²¹³ *Scripta minora I*, ep. 17.

етоса, има улогу у поигравању жанрова и иронији,²¹⁴ или служи као тачка поређења. Осим тога, његове биографије су више и прецизније и од Плутархових усмерене искључиво на етос ликова. Беоћанин много чешће убацује различите занимљивости на антикваран начин – легенде и нарочито омиљене етиолошке митове који се налазе у готово свакој биографији.²¹⁵ *Хронографија* је у потпуности лишена митског и оностраног. Две најважније разлике, међутим, тичу се намере писца и схватања карактера и њих је одлично уочио Лаурицен. Плутарх, пишући своје биографије, има на уму моралну поуку, док *урођеност* Пселових карактера и њихова јединственост то онемогућавају. Једноставније речено, Псел описује карактер, Плутарх врлину.²¹⁶ Друга важна разлика, условљена истим факторима, јесте недостатак паралелизма у биографијама у *Хронографији*. Псел често користи поређење (σύγκρισις), једну од омиљених стилских фигура позноантичке реторике, нарочито корисну у описима личности, али сваки његов лик је потпуно јединствен, дефинисан урођеним карактеристикама и спољним околностима.²¹⁷

Псел и Исократ

Реторика је након друге софистике и својеврсног помирења које је између ње и хришћанства направио свети Василије Велики постала оквир у коме је формално функционисало готово целокупно византијско литерарно стваралаштво.²¹⁸ Проширена до неслућених граница и *спакована* у практичне и корисне приручнике које су саставили

---

²¹⁴ В. поглавље 5.2.1.1 Структура биографије: мала VI књига (о Константину Дуки).

²¹⁵ В. нпр. *Plut.Thes.* 22.

²¹⁶ Lauritzen (2013): 193-206. Још један разлог који даје за недостатак паралелизма у Пселовим биографијама јесте чињеица да је цар био изнад свега и νόμος ἔμψυχος и да је стога његов положај неупоредив, није валидан, јер историчар инсистира управо на људскости царева, спуштајући их са пиједестала богоизабраних и јединствених.

²¹⁷ Избор историје као жанра, по Лауриценовом мишљењу, даје одличан оквир за схватање утицаја околности на карактер и то је један од разлога зашто је он радио управо у оквирима историографије (Lauritzen (2013): 32-35).

²¹⁸ Hunger (1981). Jeffreys (2003): 1. Најпотпунији преглед византијске реторике још увек је Kennedy (1983). За критику Кенедијевог погледа на византијску реторику као *литераризовану* и умртвљену књижевност в. Mullett (2003): 151, где расправља у корист суштински извођачке функције реторике и примене савремене теорије књижевности на византијску литературу. Почетком прошле деценије на Оксфорду је одржана конференција о реторички у Византији, са које је објављен веома референтан зборник (Jeffreys (2003)). Уредница зборника, Елизабет Џефрис, је у уводу истакла најважније проблеме са којима се у проучавању реторике (и, сходно томе, литературе) суочава савремена византологија и значај реторике као основе византијске књижевности (1-5). Ραφαήλ (2013): 21 је нагласио да реторичка теорија нуди једино системско решавање проблема ауторства у Византији.

Хермоген, Афтоније и Менандар Ретор,²¹⁹ а коментарисали и допуњавали бројни познати и анонимни схолијасте, она је давала писцима готово безграничне могућности у стварању. Образовање је након основног изучавања граматике готово у потпуности почивало на реторици, а већини макар средње образованих РOMEЈА биле су добро познате прогимназме Афтонија и Хермогена, или један њихов део.²²⁰ Иако стара расправа између Платона и Горгије још увек није сасвим замрла, постала је више формална ствар етичког изговора који су хришћански писци користили свесни обмањујуће моћи *τέχνη*. Како је показао Папајoану, Псел је први међу Византинцима који је отворено прихватио своју функцију ретора као *ποζив* и подигао је на пиједестал равноправан са његовим звањем филозофа.²²¹

Политичке и друштвене прилике у Византијском царству условиле су да говорништво у великој мери буде ограничено на епидеиктику, услед несврхисходности делиберативног и судског говора.²²² Стога је, упркос култу Демостена као Говорника са великим Г, Исократ био погоднији модел за имитацију. На стилском и лексичком плану, он је можда и у највећој мери утицао на Псела, иако је такав утицај тешко квантификовати.

Љубарски и Лаурицен трудили су се да покажу да је жанр царског похвалног говора (βασιλικὸς λόγος) имао пресудан утицај на начин на који је Псел формирао своје биографије у *Хронографији*, будући да је то једини жанр реторике који је давао оквир за описивање личности.²²³ У извесној мери то јесте тачно, али натегнуто је у његовим биографијама царева тражити формуле Менандра Ретора. Чињеница да он најпре говори о пореклу (што чак није увек случај!), и да описује карактер да би потом дао примере који тај опис поткрепљују није нужно ствар енкомиија. Штавише, када Псел овај жанр искористи у пуној мери, као у случају Константина Мономаха и царева из династије Дука, који су у највећој мери завели истраживаче да направе ову паралелу, то има снажну

---

²¹⁹ Хермоген: Walz III 1-445; Афтоније: *Προϋμνάσματα* (издање В. Јелића); Менандар: *Men.Rhet.* (ed. Russel, Wilson).

²²⁰ Уп. посебно одличан рад Roueché (2003): 28-37 на примеру *необразованог* Кекавмена. О утицају ових приручника в. Hunger (1978): I, 65-119; *Ibid* (1981).

²²¹ Papaioannou (2013): 23-25; 29-50.

²²² Hunger (1981): 37; Kennedy (1983): 1-27. За проблем формалног оправдања епидеиктике као посебне гране говорништва в. Kennedy (1981): 32-33, са решењем да је оно што га одваја од остала два пре свега околност у којој је изговарано, односно, да се епидеиктика ограничава на *пригодно беседништво*.

²²³ Ljubarskij (1978): 185-203; Lauritzen (2013): 120-129;

ироничну ноту и посебну функцију у наративу.²²⁴ Епидеиктичка реторика, како ћу објаснити, није *техне* која је примарно обликовала *Хронографију*. Псел у својој историји износи сложене политичке и филозофске аргументе за које панегиричко говорништво не даје добар оквир. Кенеди даје формалну поделу реторике, која би у грубим цртама одговарала поменутој подели по сврси, на техничку (=судска), софистичку (=епидеиктика) и **филозофску** (=делиберативна, односно политичка), која се граничи и меша са дијалектиком.²²⁵ Наш аутор у *Хронографији* обнавља политичку реторику, дајући читаоцима савете политичке филозофије, користећи често и заводљиве технике панегирика ради ефекта на публику. Дуге дигресије о методу писања и политичким уређењима у шестој књизи најбољи су пример тога.²²⁶ Пселово разлагање симбиозе реторике и филозофије није само празна прича. Филозофска реторика јесте права реторика *Хронографије*.²²⁷

Примарни задатак реторике, како га види и Псел, је *убеђивање* (πειθός).²²⁸ За постизање тог циља на формалном стилском нивоу Пселу су стајале на располагању бројне технике беседништва које је веома рано научио кроз прогимназме – екфрази (опис),²²⁹ диигима (прича), гнома (пословица), теза и антитеза, поређење (синкрисис) и етопеја (сликање карактера), и он их је обилато користио.²³⁰ У том смислу је печат реторике немерљив. Последња поменута категорија, ἠθολοίᾱ у опису карактера има посебну улогу, а у њеној употреби Псел се вратио класичним коренима.

Псел и Еурипид

Византијска поезија не познаје драму као род. Тензија између Дионисовог жанра и хришћанства и појава нових, прикладнијих жанрова поезије, сврсисходних у литургијској

---

²²⁴ В. Поглавља 3.1.1; 5.2.1.1; 5.2.3.1.

²²⁵ Kennedy (1983): 27-29.

²²⁶ В. нарочито VI. 22-28 и поглавље о жанру.

²²⁷ О саветодавној употреби панегирика у периоду након Четвртог крсташког рата уп. Angelov (2003).

²²⁸ Webb (2003) даје одличне аргументе у корист функције убеђивања и у епидеиктици, коју многи модерни истраживачи, следећи Аристотела виде као просто потврђивање и представљање познатих вредности.

²²⁹ В. одличан пример *екфразе времена* у *Историји* Никите Хонијата (Angelou (2010): 293-303).

²³⁰ Све су то категорије прогимназми. (*Προγυμνάσματα*, са уводном студијом В. Јелића (7-69)) Уп. Kennedy (1983): 52-103; Maguire (1981) за однос реторике и визуелне уметности у Византији; О односу екфрасиса и убеђивања у античкој реторичкој теорији Webb (2009).

практи, учинили су да театар у смислу у коме га познаје класична антика замре.²³¹ Образовани Византинци су, међутим, како нам показују схолије, читали и ценили грчке трагичке песнике. Друга тензија је имала јачег утицаја на историјско стваралаштво, а настала је већ у време раног хеленизма. Дионизије из Халикарнаса критикује данас у великој мери изгубљено дело Дурида са Самоса због *драматизирања* историје и жртвовања истине ефекту и патосу.²³² Модерна историографија углавном је преузела оцене хеленистичких класика и осуду једног дела историографије краја IV и почетка III века пре н. е, не признајући јој готово никакву вредност. Реторика друге софистике византијској историографији је дала шири простор деловања, и *ефекат* је као категорија имао важну улогу у делима ромејских повесничара.²³³ Суштинска супротност драме и историје, међутим, остала је важан постулат историографије и одређена граница се између два жанра морала поставити.

Псел је ове разлике био изузетно свестан када је изнео страх да би *због изостављања неких ствари и измишљања других могао бити оптужен за стварање драме.*²³⁴ Тај страх га, међутим, није спречио да се обилато служи техникама, а понекад чак и структуром овог најизразитије атичког жанра, нарочито у повести о Пафлагонцима. Разлози које је имао за то су различити, а свакако најмањи није ефекат који је то могло произвести код публике и извесно оживљавање радње. Трактат који је написао о поређењу Еурипида и Георгија Писиде открива још један аспект погодности коју је драма могла имати у историји какву је он писао:

... И био је (sc. Еурипид) изузетан у приказивању карактера, када је требало узвисити карактер и у осликавању патоса када би онај који пати био преплаћен патосом. Јер је суштина и главна ствар трагичког песништва патња и каже се да је то главна разлика између трагедије и комедије, што у бити прве лежи патос, а другу више карактеришу смех и шарм...

---

²³¹Mullett (2003): 152; Ibid (2006): 2; Papaioannou (2013): 115, који примећује и да је Псел први међу средњевизантијским ауторима који посећује значајну критичку енергију дискутовању античке драме. Како је то изразио Kennedy (1981): 22: *Great poetry, like great oratory, is a civic phenomenon*. За примену драматичних средстава, на првом месту дијалога, у проповедима в. Cunningham (2003).

²³² D. H. Comp. 4.

²³³ Lauritzen (2013): 25-30.

²³⁴ VI.22.

... καὶ ἠθικώτατον μὲν [ὄντα οἷ]ς [δ]εῖ [ἦθ]ος ἐνσε[μν]ύνεσθαι καὶ αὖθις παθητικώτατον ἔνθα πάθη τῶν πεπονθότων ὑπο[κυμαίνει], ἐπεὶ καὶ τὸ τελεώτατον κεφάλαιον τῆς τραγικῆς ποιήσεως τὸ πάθος ἐστί, καὶ τοῖν δυοῖν [εἰδ]οῖν τοῦ τε τραγικῶς καὶ τοῦ κωμικῶς λέγειν τοῦτό ἐστι τὸ διάφορον, ὅ[τι ἐ]κεῖ μ[ὲν] ὑπόκ[εῖται τὸ] πάθος, ἐνταῦθα δὲ γέλωτες τὰ πλείω καὶ χάριτες...²³⁵

Драма је Пселу дала алат у описивању ликова који није могао добити ни од реторике ни од историје ни од биографије. Без поетског његови карактери не би оставили тако дубоког трага у модерним читаоцима, навикнутим на књижевност која им нуди поистовећивање са јунацима и осећај присуства радњи. *Патос* и емоције својих карактера, оно што је даље од површине, историчар је успео да докучи (на начин на који је желео и сматрао исправним) користећи трагедију. У неким случајевима карикирања (на пример чланова породице Михаила Калафата), користио је и технике које му је давала комедија, о чему ће бити речи у одговарајућим поглављима.²³⁶

Псел и Платон

Коначно, али никако најмање важно, Псел је *истинити* жанр историје искористио за исказивање своје *истине*, односно своје (политичке) филозофије. Платонова мисао је кроз своју неоплатоничку варијанту (или радије *варијанте*) у великој мери обликовала схватања грчког истока у првим вековима хришћанства, остављајући снажан печат и на обликовању хришћанске догме, пре свега кроз мисао Дионизија Ареопагита.²³⁷ Псел је дуго посматран као неоплатоничар,²³⁸ али Калделис је недавно показао да се он много директније него што се мислило окретао примарном извору – Платону, на првом месту његовим *Законима*. Утицај неоплатоничара, превасходно Прокла, на Пселову филозофску мисао неспорно је велики,²³⁹ нарочито по питању појмања односа душе и тела и њихове симфоније, што је постала једна од доминантних тема византијске филозофије XI века,

---

²³⁵ *The Essays*.I.39-44.

²³⁶ Уп. и одличан рад Efthymiades (2010) о употреби трагичарских техника и конструисању историје као трагедије Маврикија код Теофилакта Симокате, *последњег класицизирајућег аутора антике* (170).

²³⁷ Татакис (2002): 47-55.

²³⁸ Родоначелник овог виђења је Zervos (1920), а његовим трагом је наставила већина византолога, укључујући и Татакиса (2002): 160-194. и нарочито Лаурицен који је неоплатонизму у XI веку посветио бројне радове (Lauritzen (2010); Ibid (2013): 79-89; Ibid (2014)).

²³⁹ В. Посебно Jenkins (2006) о Пселовој концептуалној прецизности и Прокловом златном ланцу.

пре свега у делу Пселовог нешто старијег савременика, Никите Ститата. Међутим, Лауриценова теза о Ститату као учитељу и узору нашег аутора пренаглашена је и недовољно поткрепљена.²⁴⁰

Интеракција реторике и филозофије ради формирања *политичког човека* и његове улоге у политичком животу државе окосница су Пселове мисли, те је управо то грана филозофије која њега превасходно занима. Политичка филозофија је у најмању руку маргинална област бављења неоплатоничара, веома често и експлицитно одбацивана. Проклово учење о односу тела и душе, као и о савршеној мери и средини (мисао дубоко укореењена у хеленском свету) оно је што се уклапало у Пселову визију политичког човека, како је опсежно објаснио и у *Хронографији*. Платон је, међутим, тај који разматра идеално уређење полиса, државне форме која је у време његових наследника у нестајању. Иако Псел са сетом гледа на грчки полис, његова филозофија је прилагођена савременим приликама и обликована богатим наслагама хеленске мисли насталим у готово миленијуму и по који га је делио од великог атинског филозофа. Пселу недостаје и Платоновог идеализма – он је на првом месту практични политичар и филозофија коју даје у својој *Хронографији* понекад је сурово реалистична и готово суморна. Калделис је, не без разлога, повлачио бројне паралеле са Николом Макијавелијем, са којим се византијски филозоф сусреће у бројним тачкама, од којих је можда најупадљивије релативизовање етике.²⁴¹ У хришћанском свету какав је био византијски, иако су у пракси етичка начела често била занемарена, њихово отворено негирање било је до крајњих граница субверзивно. Из тог разлога је Псел морао да своју филозофију увије у огртач реторике и

---

²⁴⁰ Lauritzen (2008). Псел и Никита Ститат суштински су супротстављени својим филозофским погледима и приступом знању. Ститат је, као ученик Симеона Новог Теолога, иако је имао солидно образовање, у основи пропагирао мистицизам незаснован на знању (Татакис (2002): 142-154). Утицај Прокла и снажније наглашавање симбиозе душе и тела јесте ближе Пселовом виђењу света као примарно *овоземалског* (Lauritzen (2013):79-89), али то су тангентална додиривања њихових учења. Док Псел трага за знањем ради знања самог и ради учешћа у политичком животу, Ститат (и његов учитељ) као крајњи циљ имају сједињење са Богом, које се може постићи једино у монаштву, позиву који је Псел презирао. Они представљају два поларитета духовног живота Цариграда у XI веку. Упрошћено речено, Теолог и Ститат репрезентују неоплатонизам Плотина, Псел Прокла; први доноси Платона *Федона*, други нам се указује као ученик *Државе* и *Закона*. Пасуси које Лаурицен посматра као Пселово учење од Ститата, чини ми се, пре треба посматрати као полемички дијалог. Његови филозофски, а нарочито теолошки трактати не смеју се схватати дословно (на правац за читање Псела филозофа указао је Kaldellis (2007a): 191-224).

²⁴¹ Kaldellis (1999): 44-45.

управо тако треба схватити његово инсистирање на симбиози τέχνη и ἐπιστήμη, да би се лакше схватили комплексни закони филозофије.²⁴²

У том смислу његова филозофија, као танка нит која је уткана у структуру и метанаратив *Хронографије* игра веома важну улогу и у карактеризацији ликова, који су искључиво људи из политичког живота, на првом месту владаоци. Псел нам кроз њихове портрете даје, у опрезним дозама, трагове ка свом схватању политике, до којих треба доћи деконструкцијом наратива. Нарочито је у том погледу комплексно питање хришћанства и, на првом месту, хришћанске етике, које ова теза не претендује да реши, али ћу се на њега освртати када то буде неопходно. Његови ликови често су стављени у платонички калуп, и то не кроз четири кардиналне врлине које је преузела реторика, већ кроз далеко прагматичнију филозофску *будност* (ἐγρήγορσις), или чешће, њен недостатак. Утицај Платона огледа се у готово сваком кораку описа карактера, почевши од физичког изгледа.²⁴³ Овде се треба осврнути на још једно важно питање, које се тиче другог великана антике и Платоновог најпознатијег ученика Аристотела, и његове *Физиогномије* (дела које му је лажно приписано, што за ову тему није од претеране важности). У анализи појединих описа враћају се на ово питање, али овде је важно напоменути да се не чини да је Псел сматрао физиогномску теорију валидном, чак ни у њеној *платоничкој* форми коју је покушао да образложи Лаурицен.²⁴⁴ У случајевима када јесте користио ову технику у сврхе карактеризације, то је чинио или са дозом ироније, или у циљу појашњења и снажења тезе коју је изнео у наративу, али немамо никаквих темеља за закључак да јој је систематски и принципијелно давао кредибилитет. Како је Лаурицен у истом поглављу исправно приметио, Псел даје извештај о карактеру публици која очекује физиогномски опис људи.²⁴⁵

Функција жанр(ов)а

---

²⁴² VI.41.

²⁴³ В. Поглавље 1.1.1.5 Τὸ δὲ εἶδος.

²⁴⁴ Lauritzen (2013): 92-99. Калделис такође истиче да је Псел постављао *физиогномске дијагнозе* својим ликовима у *Хронографији*, иако то не образлаже (Kaldellis (2006): 217).

²⁴⁵ Lauritzen (2013): 93.

Како је овај кратки увод у питање жанра, односно жанрова *Хронографије* показао, њихова главна функција у наративу лежи у осликавању карактера и, кроз њега, изношење пишчеве политичке филозофије. Овим категоријама није исцрпљено све жанровско богатство Пселове историје, али је указано на најважније смернице. На крају треба скренути пажњу на још један аспект ауторове жанровске игре и наративне иновативности, који ће бити детаљније обрађен кроз читав ток тезе. Свака књига структурално је јединствена и садржи особен сплет књижевних врста *који одговара карактеру описиваног цара* и, ређе, других важних ликова у биографији. То је посебно уочљиво у повести о Пафлагонцима (IV и V књига) са трагичком нити царских биографија и у биографији Константина Мономаха (VI књига), али протеже се кроз читаво дело. Псел је до максимума искористио потенцијал који му је дало жанровско богатство византијске реторике, вешто се поигравајући и крећући између различитих врста и стварајући тиме изузетно комплексан и богат наратив фокусиран око карактера.

СТРУКТУРА РАДА

У избору структурисања текста одлучила сам се за хронолошко-тематски (не тематско-хронолошки) приступ из једног основног разлога. Тема ове тезе је анализа једног *наратива*, наратива Пселове *Хронографије*. Разбијање тог наратива ради стварања тематских целина (нпр. цареви, саветници, монаси итд. у *Хронографији*) довело би до погрешног посматрања ликова ван њиховог литерарног контекста. Свака књига Пселове историје једна је наративна целина, састављена са јасним почетком, темом и крајем, унутар великог наратива *Хронографије* и као таква се мора посматрати. Уз то, то је једини начин да се објасне неке иначе несхватљиве недоследности у описивању ликова који су актери у више царских биографија. Унутар већих поглавља, која се баве једном или неколиким књигама (извесне биографије заједно чине веће целине, што ћу образложити у одговарајућим поглављима), применила сам тематски приступ по одређеним категоријама ликова. У зависности од текста, то су цареви (увек), саветници, војсковође, људи цркве, жене, варвари итд., али и *изостављени* ликови – проминентне личности доба које су у потпуности одсутне из Пселовог наратива, било из литерарних или личних разлога. У другом, закључном делу дајем синтетички ауторове погледе на људе и доба у коме је

живео, управо кроз ове, и неке додатне, категорије, ради схватања целине наратива и метанаратива *Хронографије*.

Централни, аналитички део текста, насловила сам *Ликови Михаила Псела*. Средишњи део тезе подељен је на пет поглавља. У првом (*Доба последњих Македонаца: парадигма и кључ*) ћу се бавити првим двома књигама *Хронографије*, биографијама последњих мушких чланова династије Македонаца, Василија II и Константина VIII. У овом поглављу фокус ће бити на начину на који Псел креира ликове и ствара наративне и карактерне моделе које ће користити у биографијама својих савременика. Из тог разлога је оно већег обима него што би простор који ове биографије заузимају у *Хронографији* захтевао. Друго поглавље (*Успон и пад свевидећег евнуха: Роман Аргир и Пафлагонци*) биће обрађене књиге III-V, биографије Романа III Аргира, Михаила IV Пафлагонца и Михаила V Калафата, односно доба обележено (како реално, тако и у *Хронографији*) делатношћу најстаријег од петорице браће Пафлагонаца, евнуха Јована Орфанотрофа, према коме је поглавље и насловљено. Кроз ове биографије Псел даље гради типове својих ликова, сада суптилно додајући (или прећуткујући) и теме актуелне у време у коме је писао, али и све снажније гради свој метанаратив. Треће поглавље (*Успон и пад свезнајућег филозофа: Константин Мономах и крај Македонске династије*) посвећено је шестој књизи *Хронографије*, најдужем и најкомплекснијем одељку историје, оригиналном завршетку дела. У средишту поглавља о Мономаху налазе се жанровска питања, као и ауторов *лични* однос према цару и другим актерима повести, што ће остати у фокусу до самог краја. Четврто поглавље (*Револуција Исака Комнина*) бави се првим делом седме књиге историје, која обухвата владавине Михаила VI и Исака Комнина, али је у потпуности фокусирана око овог другог, како кроз опис његове владавине, тако и кроз опис побуне која јој је претходила. Овде ће нарочито бити истражен Пселов однос према Исаку, новом хероју *Хронографије*, али и комплексно питање његовог односа са патријархом Михаилом Керуларијем. Последње, пето, поглавље у централном делу тезе (*Наратив унутар наратива. Повест о Дукама*) обрађује касније додати део историје у коме се налазе енкомијастички портрети Константина X и Михаила VII Дуке, и историја бурне владавине Романа IV Диогена. У овом делу посебно ћу се осврнути на начин на који је Псел нове ликове уклапао у постојећу историју ради изражавања критике владајућег

владара и његовог рода и, колико је могуће, на ауторове комплексне односе са геносом Дука и улогу у политичком животу шездесетих и седамдесетих година XI века.

Закључак, који носи назив *Лик Михаила Псела* представља синтезу резултата изнетих у централном делу тезе, и подељен је на три дела: у првом је реч о начину на који аутор слика карактере у *Хронографији* и најважнијим одликама његове наратије, у другом ћу се осврнути на Пселове односе са савременицима у светлу његове историје, док ће трећи бити посвећен ауторској персони коју у делу гради.

І: ЛИКОВИ МИХАИЛА ПСЕЛА

1. ДОБА ПОСЛЕДЊИХ МАКЕДОНАЦА: ПАРАДИГМА И КЉУЧ

До средине 11. века, времена када је Псел писао и када су се финансијски и спољнополитички проблеми у које је Царство западало увелико назирани, Василијева владавина је већ посматрана као *златно доба*. Његово полувековно царевање и ширење граница државе на свим странама света оштро је стајало насупрот честим сменама на престолу, сиромашењу државне благајне и надирању варвара – Селдука у Малој Азији и Печенега на Балкану. Легитимитет и наслеђе Македонске династије, око кога се у претходних четврт века, од смрти њеног последњег мушког изданка, Константина VIII, константно водила борба између угледних и мање угледних породица из престонице и провинције, у овим околностима додатно су добијали на снази. Стога није чудно што је управо Василије изабран за почетну тачку Пселове *Хронографије* и завршну тачку *Кратке историје*.²⁴⁶ На то указује и похвални говор Мономаху у коме се Псел осврће на савремену историју, почевши управо од владавине Василија II.²⁴⁷

Као једини идеализовани портрет цара, биографија Василија II је кључ за читање и тумачење *Хронографије*. Писана са довољне дистанце и као парадигматско штиво, она изражава пишчеве основне намере и показује на који начин је компоновао дело. Принцип коришћен на примеру Василијевог портрета у основи се може применити и на друге биографије у *Хронографији*. У првим два књигама (Василије II и Константин VIII) Псел поставља темељ свог дела. Кроз ликове двојице последњих Македонаца изграђени су у основи обрасци доброг и лошег владара, особине и поступци који их красе, што ће градацијски бити надограђивано и наглашавано даље у наративу кроз позније, писцу ближе ликове. Стога ова два портрета стоје као тачка поређења и у случајевима где Псел своје ставове није могао или није желео да искаже једнако отворено. Други важан камен темељац конструкције *Хронографије* је постављање **типова ликова** који ће бити носиоци радње: царева, тирана, саветника, као и жена кроз биографију Константина VIII.

---

²⁴⁶ *Hist. synt.* 106.

²⁴⁷ *Or. pan.* 2.75-178.

Пратећи упутства која нам је Псел дао у првој биографији, али и у даљем току дела, јавља се потреба за дистинкцијом између две основне категорије јунака – **протагониста** и **статиста**. Протагонисти су они који кроје нит историје. Њихова деловања и карактери су од пресудног утицаја и њихова улога је активна. Статисти се могу сврстати у пасивну категорију учесника, не због тога што њихове улоге немају никаквог значаја за ток радње, већ зато што тај значај долази посредно кроз протагонисте и углавном има улогу у њиховој карактеризацији.

1.1 ВАСИЛИЈЕ И КОНСТАНТИН: ПОСТАВЉАЊЕ МОДЕЛА

Цар Јован Цимискије, који је Римском царству донео много доброг и уздигао његову снагу, тако је завршио живот. Власт је онда чисто (καθαρῶς) прешла у руке Василија и Константина, Романових синова. (I.1). На овај нагао и литерарно неуобличен начин Псел је започео своју *Хронографију*, из разлога о којима можемо само да спекулишемо.²⁴⁸ Важна ствар коју писац овде наглашава је *легитимност* наслеђа престола, који је двојици царева формално припадао од смрти њиховог оца 963. године. Овај легитимитет наслеђа стајао је насупрот својеврсних *законитих узурпација* које су обележиле детињство и рану младост синова Романа II, најпре Нићифора Фоке (963-969), а потом и Јована Цимискија (969-976),²⁴⁹ али и насупрот времену када је Псел састављао дело, добу које је посведочило више неуспешних покушаја калемљења на стари и успостављања нових династичких легитимитета. Царство је, дакле, њима двојици по праву припадало, али то наследно право, иако важно, није било довољно да обезбеди удео у стварној власти. Шта је то што је чинило једног василевса достојним ове дужности?

Одговор на ово питање поново се налази на самом почетку и развија се кроз читав ток обеју књига. *Обојица су већ излазила из пубертета, али разликовали су им се карактери* (ἦθος). Карактер, природа, или *етос* ликова, пре свега царева, окосница су око које се развија структура његовог дела, како појединачних биографија, тако и шире целине. Термине за означавање личности или аспеката личности Псел не употребљава

---

²⁴⁸ В. Увод, поглавље *Настанак*.

²⁴⁹ За овај феномен у X веку в. Cheynet (1990): 20-27; 321-329. За општи преглед периода уп. Острогорски (1959): 272-283; Treadgold (1997): 498-512; Whittow (1996): 335-357.

доследно, те се термини као што су ἦθος, ψυχή, γνώμη, φύσις семантички понекад преклапају, али одређене правилности постоје. По Калделисовој дефиницији, етос примарно означава релативно фиксне особине индивидуалног карактера, иако се у неким случајевима може односити на навике или чак привремено понашање.²⁵⁰ Лаурицен посматра етос искључиво у овом другом, и секундарном значењу, као (урођени) *начин понашања* (manner) личности, дакле само као спољашњу манифестацију, правећи разлику између *унутрашње и спољашње особе* (inner and outer person), при чему прву чине ψυχή и γνώμη, а другу ἦθος и εἶδος.²⁵¹ Овај појам, међутим, треба схватити далеко шире у контексту *Хронографије*, иако аспект спољашње манифестације карактера не треба заменарити, нарочито у делу какво је историја. Етос је основна и у великој мери детерминисана карактеристика сваког појединца и условљава и објашњава његове поступке. Он представља спој унутрашњих особина карактера и њихове манифестације. Стога сви описани поступци ликова имају за циљ да расветле њихов карактер и да доведу до спознаје онога што они заправо у својој суштини *јесу*, што са своје стране објашњава њихову улогу на ширем плану историје и, на тај начин, износи на светлост дана разлоге који су довели до онога што је Псел видео као рђаво стање Царства. Етос је, дакле, оно што предодређује особу за улогу коју ће у животу играти, и чини владара достојним или недостојним положаја. На примеру Василија и Константина може се видети које одлике овакви карактери имају, односно треба да имају, пошто је историчност портрета сасвим секундарна у односу на поруку коју носе.

---

²⁵⁰ Kaldellis (1999): 24-25. За шире разматрање појма етоса и њему сродних појмова в. његово поглавље о етосу и историји (23-28).

²⁵¹ Lauritzen (2013): 31-54. Он прави и везу између четири дела карактера и четири платонове кардиналне врлине (112), али та веза не произлази из текста. Штавише, кардиналне врлине у Пселовом делу не фигурирају као категорије, а све особине су део јединственог карактера и не рефлектују његове посебне аспекте.

1.1.1 УВЕК БУДАН: ВАСИЛИЈЕ II

1.1.1.1 СТРУКТУРА ПРВЕ КЊИГЕ

Кључну улогу у схватању Пселове карактеризације ликова игра структура појединачних биографија и избор догађаја који прави. Стога је на почетку неопходно позабавити се структуром прве књиге. Након описа *чистог* преузимања власти порфирогенитих царева (I.1), Псел прелази на сумарни опис етоса двојице владара који стоје један насупрот другоме, чиме је на самом почетку наглашен изванредан паралелизам њихових биографија. Из овог описа проистиче консензус о потреби да Василије влада самостално и (иронична) похвала Константина што је то прихватио (I.2). У овоме не треба видети хронолошко првенство Василијевог самосталног преузимања власти у наративу, упркос наглашавању Константинове младости у тренутку када се то догодило, већ сажетак мотива који ће у даљем тексту бити разрађени. Већ у наредном пасусу (I.3) види се да старији брат, услед свог неискуства, није одмах преузео власт, већ је био принуђен да делује под туторством и утицајем паракимомена Василија, ванбрачног сина бившег цара Романа Лакапина (920-944), у чијим се рукама, како је јасно показано, налазила целокупна државна управа.

Зависност цара од моћног татора поново се, у мало другачијем светлу, објашњава његовим етосом (I.4): Василије није одувек био строг и озбиљан владар каквим га традиција сматра, већ су га извесни догађаји (*τά πράγματα*) навели да свој карактер промени. Да ли је и како могуће, у Пselовој поставци ствари, променити урођену и предетерминисану природу? Управо на примеру Василијевог портрета Калделис изводи закључак да то могу учинити изванредни појединци под утицајем изванредних околности.²⁵² Василије није једини цар код кога се појављује промена етоса: на врло директан и експлицитан начин овај мотив се сусреће и у портретима Михаила IV

---

²⁵² Kaldellis (1999): 26. Не мислим да су, како он тврди, међусобно супротстављени искази да је до промене дошло због догађаја и свесним трудом цара. Напротив, ова два импулса, спољни и унутрашњи, се допуњују и дају изузетно значајну ноту владаревом карактеру, јер показују да је он свестан своје дужности, што ће бити кључна особина овог цара.

Пафлагонца и Исака Комнина,²⁵³ иако са доста другачијим циљем који иза промена стоји. У случају Василија, ова промена има карактер сазревања и прихватања владарских дужности и налази се у центру биографије. У даљем току излагања Псел објашњава који су то догађаји обликовали царев карактер и детаљно их излаже: посредни су устанци Варде Склире и Варде Фоке, који формирају посебну целину, *мега епизоду*, унутар Василијеве биографије (I.5-18).²⁵⁴ У првом Склировом устанку Василије ни на који начин не фигурира, већ је решавање проблема у потпуности препуштено Фоки. Цар се поново јавља као актер тек у опису разрачунавања са Вардом Фоком, а нарочито у коначној бици против побуњеника (I.13-17), што је увод у довршавање промене карактера (I.18).

Епилог устанака и Василијевог преображаја је збацивање паракимомена Василија (I.19-21) и искључивање Константина из политичког живота (I.22), дакле, сабирање целокупне власти у царевим рукама. Тада је био у могућности да се окрене другом устанку Склира (I.23-28), чијим је кршењем успео да себи обезбеди прилике повољне за учвршћивање своје власти и моћи државе. Последњи део биографије садржи сумаран опис Василијевог начина владавине и решавања важних државничких питања (I.29-34), без задржавања на детаљима и коначно, опис царевог физичког изгледа (I.35-36) и евалуацију његовог царевања (I.37).

1.1.1.2 ОСНОВНИ МОТИВИ

Василијев *етос*, а нарочито метаморфоза коју је тај етос доживео услед устанака Склира и Фоке, централни је мотив портрета коме се писац враћа после сваке догађајне целине и који та целина има за циљ да осветли. *Историјски Василије* није од значаја за читање Пселовог портрета и било би беспредметно трагати за историјском истином у биографији идеалног цара и приказу златног доба које је писцу већ било довољно далеко и којег се није сећао. Потрага за изворима које је за ово доба могао да користи је ћорсокак, јер мора почивати на мање или више заснованим, али увек дискутабилним хипотезама, а веома свесно уобличавање приче и провлачење сопствених ставова и циљева које је Псел

---

²⁵³IV.9; VII.71.

²⁵⁴ Ljubarskiј (1998): 16-21. је поставио тезу о структурисању историјског наратива око серије различитих епизода, од којих највеће назива мега-епизодама, унутар којих постоје мањи наративи.

применио је чини и непотребном.²⁵⁵ Ипак, супротстављање Псела другим савременим и нешто доцнијим изворима који се баве Василијевом владавином, као и ограниченом корпусу чињеница које о овом владару имамо, може дати веома корисне резултате. Избор догађаја и њихово уклапање у наратив показује пиščев фокус и намере при састављању дела.

У уводна четири пасуса Псел нам даје двоструке смернице: основне обресе владаревог карактера и главне чиниоце његове владавине. Након веома кратког првог пасуса у коме помиње долазак царева на власт, у наредна три писаца развија три важна мотива која су одређивала Василијеву биографију.

Мотив наслеђа (порекло)

Поигравање са термином **κλήρος** (I.2) и његовим изведеницама, пиščев је начин да се нагласи Василијево, али и Константиново наследно право на трон, а да се истовремено истакне и Василијево искључиво практично уживање тог права. Пошто је решено да старији брат преузме сву власт у држави, млађем је *оставио удео* (**ἐκκληρώσατο κοινώνον**) *само у имену василије*, дакле само царску титулу. Разлог томе је чињеница да се Царством не би могло ваљано управљати да *потпуна власт није додељена* (**ἀπεκκληρώθη**) *старијем и способнијем*. Константину, стога, Псел одаје признање што је пристао на овакав аранжман, иако *је имао права на једнак удео у очинском наслеђу* (**τὸν πατρῶον κλήρον**), *мислим на власт* (**τὴν ἡγεμονίαν φημί**). Наглашавање легитимитета власти у биографији цара у којој су централни догађаји управо два покушаја *узурпације* те власти не може се довољно нагласити. Међутим, слика Василија као *легитимног* владара и Склира и Фоке као *узурпатора* исувише је црно-бела. Значај наследног права на престо већ је у самом овом пасусу Псел релативизовао дајући га и Константину, човеку чији портрет јасно

---

²⁵⁵ Као могући извор за Василијеву биографију код Псела и Скилице, а нарочито устанке Варде Склира, Кетрин Холмс наводи хипотетички *Склиров манифест*, настао ради оправдања овог војсковође и његове породице пред царем након угушења устанка 989. године (Holmes (2005): 247-298). Уколико би оваква хипотеза донекле била примењива на Скилицу, и Холмс је понудила неколико валидних аргумената који је поткрепљују (иако никада са сигурношћу не може бити доказана), не може бити валидна када се примени на Псела. Ако је писац и користио некакав спис таквог типа, то би му послужило искључиво као база појединих података које је ради сликовитости убацивао у свој наратив, а никако као предлог за структуру и вредновање личности. Treadgold (2013): 247-258 детаљно реконструираше (претпостављену) изгубљену историју Теодора од Севастеје која је по његовом мишљењу покривала владавину Василија II, међутим та реконструкција почива на неколико премиса које је тешко доказати: да је Теодор заиста писао о овом периоду, да је он био примарни Скиличин извор и да је Скилица готово дословно преузимао његове ставове.

показује да га ничим до рођењем у пурпуру није заслужио. С друге стране, Псел није пропустио да нагласи да су и оба побуњеника била царског рода – Склир је био у сродству са Јованом Цимискијем, а Варда Фока је био братанац његовог претходника, Нићифора Фоке.²⁵⁶ Утисак који се стиче из приказа устанака, који су веома интензивно описани, тако да читалац има осећај драме која се пред њим одвија, је да су узурпатори имали готово исто право на престо као и сам цар и да су тренутак и срећа одлучивали о томе ко ће победити. Василију је требало много више од царског порекла да би оправдао ношење римског скиптра, како у доба када је живео, тако и у доба када је *Хронографија* састављана, када је скоро сваки претендент на престо налазио некакву потврду свог легитимитета.

Питање Пселовог става према улози порекла у карактеру је комплексно и овде ћу се задржати на једном његовом аспекту, *питању легитимности Македонске династије*. Све до смрти царице Теодоре, последње наследнице династије и млађе ћерке Константина VIII, сви претенденти на престо у Цариграду свој легитимитет успостављали су кроз повезивање са Константиновим ћеркама, браком или адопцијом. Покушаји формирања законитог наслеђа нових владарских родова наилазили су на неуспех, или чак отворени отпор, као у случају када је Михаило V покушао да уклони Зое порфирогениту са двора.²⁵⁷ Снажно истицање династичког легитимитета, с једне стране, било је користан адут у рукама супротстављених интереса. С друге стране, оно је резултат систематске и успешне династичке пропаганде, разрађене нарочито под надзором Константина VII Порфирогенита.²⁵⁸ Пселов став према овом питању је амбивалентан. Номинално, он легитимност породице која је у пурпуру већ готово два века не оспорава, и чак га на више места наглашава. Карактер тих места је, међутим, веома двозначан, и углавном упућује на управо супротно читање.

---

²⁵⁶ Варда Фока: Cheynet (1986): 489-490; Ђурић (1976): 272-279. Варда Склир: Seibt (1976): 29-58.

²⁵⁷ Устанак грађана Константинопоља 1042. године због масовног карактера и учешћа *народа* у збацивању цара веома често је проучаван у историографији и мишљења о улози актера су опречна. Последњи се тим питањем бавио Калделис у студији о римским републиканским традицијама у Византији (Kaldellis (2015): 90-94). Више о томе в. у поглављу 2.2.3. Парадигма незахвалности: Михаило Калафат.

²⁵⁸ За стваралаштво на двору Константина Порфирогенита уп. Kazhdan (2006): 133-183; за историографију насталу под окриљем овог цара: Treadgold (2013): 153-196.

Да би одговорило се на питање Пселовог виђења проблема легитимности Македонаца, мора се изаћи из оквира прве књиге. На почетку шесте књиге, посвећене сестрама-царицама Зое и Теодори и Зоином трећем мужу, Константину Мономаху, он износи једну узгредну, али веома занимљиву опаску о породици из које су царице потицале: *Заиста не знам ни за један други род који је бог више волео, и дивим се, узевши у обзир чињеницу да им корени нису посађени законито, већ убиством и крвљу, томе што је та биљка процветала и избацила такве изданке, сваки са царским воћем, тако да нема других са којима би их могли упоредити, ни по лепоти нити по величини. Али ово је дигресија убачена у моју историју.*²⁵⁹ Веома је својствено Пселу да скреће пажњу на своје дигресије управо наглашавајући да им ту није место и тиме даје ироничан обрт наративу. У датом контексту, Пселова иронија је усмерена управо на бесмисленост оданости *легитимним* наследницама престола, које су гинекеон претвориле у царски савет и које, како ће касније показати, нису биле способне да Царством самостално управљају, наглашавајући да и тај легитимитет почива на крвавим коренима. Шире гледано, овај екскурс показује да за Псела династички легитимитет нема значаја без личних квалитета, јер су управо ти Македонци, који су изродили највеће међу царевима, до власти дошли на незаконит начин.²⁶⁰ Другим речима, Псел је имао поштовања за порекло царева и величину њихових предака, али им величина предака није давала право на власт уколико им је мањкало владалачких квалитета.

Мотив дељења власти (аутократија)

На сличан начин као што се поигравао термином κληρος, Псел се сада служи двојаким значењем речи κοινῶν, које основу има у *заједништву*, док је из тога изведено

---

²⁵⁹ VI.1.

²⁶⁰ Нешто млађи Скилица преузима модел званичне Македонске историографије у портретисању Василија I и његовог доласка на власт, користећи *Vita Basilii* Константина Порфирогенита као главни извор. Sklavos (2006) је поставио теорију о Скилицином *Синопису историја* као морализаторској историји са директним везом царског понашања и божанског одговора, те се црно-бела слика богохулног Михаила III и побожног Василија који је таквог владара морао смакнути уклапа у његов наратив (уп. нарочито *Scyl.* 130-131). Псел не прихвата преовлађујући дискурс инсистирајући на крвавим коренима Македонске династије и свом (лажном) изненађењу нескладом између начина доласка на власт и дуговечности и успеха геноса. Моралне поуке и легитимитета у његовом кратком осврту нема, насупрот тезе Анитре Гадолин да је Псел *фанатично* бринуо о пореклу (Gadolin (1970): 120-123).

значење државе, као заједничке ствари, односно заједничког добра Ромеја.²⁶¹ Након што је брату оставио удео (*ἐκλήρωσατο κοινωνόν*) само у имену василије (I.2), што је овај скромно прихватио, Василије није желео ништа од брига да дели са било киме (*ἐβούλετο μὲν μηδένα κοινωνόν ἔχειν τῶν φροντισμάτων*), нити да се о стварима државне управе саветује (*μηδὲ περὶ τῶν κοινῶν διοικήσεων σύμβουλον*) (I.3). Неискуство и неспремност натерале су Василија, упркос апсолутистичким тежњама, да се окрене вођству свог ујака, паракимомена Василија, што Псел не пропушта да подвуче већ у следећој реченици. Ова околност упућује на преиспитивање његових разлога за употребу овог термина, који ће се до краја пасуса појавити у још једном облику, и поново са значењем државе (односно државних прихода), која се, сасвим насупрот Василијевим жељама и намерама израженим на почетку, налази у потпуности у рукама паракимомена (*καὶ πρότος αὐτὸς καὶ μόνος... τῆς τοῦ κοινοῦ διορθώσεως <ἐφρόντιζε>*). Ово је други значајни мотив који обликује цареву биографију: његова принуђеност да у почетку своје владавине власт дели са мудријим и искуснијим од себе. Да би могао да оствари природну тежњу за аутократијом, било је неопходно да прође развојни пут који ће његов карактер учинити подобним царском.

Питање **Василијеве аутократије** једно је од најзначајнијих за тумачење његове биографије, али и остатка *Хронографије*.²⁶² Однос царева према саветницима, као и избор саветника, један је од стубова дела. Говорећи о гордости Романа Диогена у седмој књизи, као један аспект те особине Псел наводи и цареву невољност да се ослања на савете, што је, како каже, *неизлечива болест царева*.²⁶³ У овом случају, сам писац је био један од тих мудрих људи који су нудили савете, те искреност његовог исказа не треба доводити у питање, нарочито с обзиром на чињеницу да је то порука који се провлачи кроз читаву историју. Како се у ту слику уклапа идеални цар који одбија да са било киме дели бригу над државом? Штавише, када је коначно преузео узде Царства, Василијев избор саветника

---

²⁶¹ Kaldellis (2015): 19-31 овај термин дефинише као заједничко добро (common good), у контексту римских републиканских традиција и као један од кључних појмова за разумевање византијског концепта *политије* (πολιτεία) као грчког превода латинског Res publica. Адекватног превода у српском језику нема, с обзиром на чињеницу да термин *република* носи специфичну семантичку конотацију, те ћу у тексту ради дистинкције остављати прилагођене грчке термине *кинон* и *политија*, и провизорни, поједностављени превод *држава*, у широком схватању речи.

²⁶² Уп. Kaldellis (1999): 43-45; 60-61: *There is no contradiction here, only a shocking conclusion: the Empire's best ruler was a tyrant.*

²⁶³ VIIb.14.4-6.

био је прилично лош: *Око себе је поставио неке људе, који нису били ни изванредног духа, ни знаменитог рода, ни веома учени у стварима логоса. Таквима су поверена царска писма и добили су удео у државним тајнама* (I.30). Цар који се окружио оваквим људима заслужио би Пселов презир, али Василије је упркос томе најбољи владар којег новија римска историја познаје. Да би се схватили пишчеви разлози за овако крупан изузетак, потребно је сагледати разлоге које је цар имао да тако поступа.

Након пораза и смрти Варде Фоке, *Василије је постао потпуно другачији човек*, дакле завршена је његова трансформација коју Псел припрема од самог почетка. Од тог тренутка је *на све гледао са сумњом, постао је неприступачан и крио је своје намере, а према онима који не би испунили своје дужности био је раздражљив и тежак у том бесу* (I.18). Пошто је угушио и Склиров други устанак, према поданицима се односио са презиром и своју власт и поштовање је засновао више на страху него на благости.²⁶⁴ *Са годинама и стицањем искуства, више није имао потребу за мудрима око себе: сам је доносио одлуке, сам је располагао трупама, а што се тиче цивилне администрације, није се водио писаним законима, већ неписаним правилима своје природно мудре (εὐφροσύνης) душе* (I.29).²⁶⁵ Услед тога је запоставио и ниподаштавао учене људе. Василије је, дакле, све одлуке доносио сам и држао их за себе, што је у анализираном пасусу из уводног дела биографије и наговештено. Стога је осуда за окруживање незнатним људима мања, јер су то били људи без утицаја. Разлог за држање саветника који се ничим нису истицали налази се непосредно пре њиховог помена, и са њиме је литерарно повезан у целину. Наиме, након што је очистио варваре, Василије се окренуо покораванју својих поданика свим средствима, и *најистакнутије од родова је уништио и поставио на исти ниво са другима, па је са великом лакоћом остваривао своју моћ*, окруживши се поменутих незнатним људима (I.30). Оправдање царевих поступака налази се, дакле, у државничким разлозима, обнављању централне власти која је била угрожена од стране моћника већ

---

²⁶⁴ Lauritzen (2013): 95-96 посматра благод (πραότης), једну од кључних царских врлина у контексту физиогномије, осврћући се на физичке карактеристике које одликују благог човека – снажан изглед и пропорционална грађа, одлучан поглед – али са фокусом на опис бебе Константина Дуке, сина Михаила VII, занемарујући две важне чињенице: да је повест Дука написана са великом дозом ироније (в. Pietsch (2005): 111-128) и да овакве физичке карактеристике красе и Василија II, цара за кога је експлицитно речено да дату врлину не поседује. Штавише, Пселова употреба овог епитета готово је увек иронична (IV.16; VI.31; VI.123; VIIc.12).

²⁶⁵ За комплексно и парадоксално питање односа цара и закона у Византији в. Kaldellis (2015): 62-88.

више од две деценије и држању поданика у покорности. У време када је Псел писао *Хронографију*, посведочио је све већу немоћ централне власти пред истакнутим аристократским породицама.²⁶⁶ Унутрашње борбе слабиле су одбрамбену моћ државе пред налетима варвара, те је у тим околностима потреба за јаком централном влашћу била велика. Овај детаљ из Василијевог живота пример је управо такве владарске ефикасности и носи још једну важну поруку – покоривање варвара неодвојиво је од потчињавања сопствених поданика, и без њега се не може извести.

Царев страх од уздизања моћних и изузетних људи, међутим, није ни једино ни довољно оправдање за чињеницу да се није ослањао на саветнике. Ова тврдња, важно је приметити, односи се само на другу половину његове владавине, доба после гушења устанака Склира и Фоке и оправдана је управо овим догађајима. Две епизоде из Василијеве биографије показују да је он у свом избору саветника умео да буде и изузетно разуман, и да није одбијао да учи од мудријих од себе. Прва се односи на цареву младост, а друга је смештена након промене његовог етоса и заокружује је.

Василије је, чак и пре промене свог карактера, био способан да донесе ваљане одлуке. Иако није желео да дели власт ни са ким, схватио је да му недостатак искуства не дозвољава да самостално управља Царством, те је прихватио да паракимомену Василију да првенство у управи. За опис њиховог односа Псел користи спортску метафору: евнух је постао царев тренер; он је био спортиста и такмичар, а Василије посматрач, *али не такав који само њега венчава, већ и сам трчи и такмичи се, пратећи његове стоне у такмичењу* (I.3). Тиме је директно изразио чињеницу да је Василије учио од свог ујака, а у паракимоменовом начину управе наговештен је начин на који ће цар водити државу: њему су сви били покорни, у њега су гледали и грађани и војска, **сам** се бринуо о скупљању државних пораза и управи.

Другог саветника у Пселовом наративу Василије је нашао у Варди Склиру. У веома занимљивој сцени састанка цара и покороног претендента у царском шатору, Василије

---

²⁶⁶ Илустративан је списак устанака који на почетку студије о изазовима моћи у Византији од 963-1204. даје Cheynet (1990): 20-156: у периоду од 1025-1081. аутор бележи чак 91 побуну, наспрам 22 у претходних више од пола века (963-1025) и 50 за читав век владавине династије Комнина (1081-1185).

пита свог некадашњег супарника, као човека војске, за савет како да власт сачува неподељеном. Одговор који је добио, међутим, био је

не војнички савет, већ лукави план: уклони из власти оне који су неумерено утицајни, никоме у рату не да дај буде богато обезбеђен, већ их исцрпи неправедним наметима да би стално били заузети код куће; не уводи жене у царске одаје, никоме не буди доступан и никога не упознај са својим најинтимнијим плановима (I.28).²⁶⁷

Овај дијалог стоји на крају мега-епизоде о другом Склировом устанку и на њега се директно наставља излагање о Василијевом начину вођења државе, у коме аутор разрађује управо ове стратегије савете и методе управе паракимомена на кога се цар угледао. Детаљна анализа Пселовог наратива показује управо супротно од онога што је о царевом односу према саветницима речено: он је умео да изабере најбоље људе који ће га саветовати и на које ће се угледати. Тренутак када је на свој двор довео људе недостојне и неспособне да му у владању помогну, та помоћ му заправо више није била ни потребна и то је учинио *управо по савету* једног од најспособнијих људи у држави.

Мотив преображаја (промена ἦθος-а)

Да би Василијева тежња за самосталношћу била остварена, било је неопходно да дође до промене у његовом етосу. Стога је у фокусу наредног пасуса Пселовог увода у цареву биографију термин **μεταβάλλω** (I.4). Људима пишевог времена који су о цару размишљали он се, како нас Псел обавештава, *чинио као прецизан човек, који се лако и брзо љути, али не мења брзо свој став (οὐ ταχὺ μεταβάλλον)*. Но његов карактер није одувек био такав, већ је *живот из безбрижног и деликатног трансформисао у одлучан (εἰς τὸ σύντονον μετεβάλετο)*, када је под притиском догађаја *излечио карактер (ἐπιστοψάντων αὐτῷ τὸ ἦθος),²⁶⁸* те је *променио читав живот (τὴν ὅλην αὐτῷ μεταβαλόντων*

---

²⁶⁷ ὁ δὲ ἄρα οὐ στρατηγικὴν βουλήν, ἀλλὰ πανοῦργον εἰσηγεῖται γνώμην, καθαιρεῖν μὲν τὰς ὑπερόγκους ἀρχὰς καὶ μηδένα τῶν ἐν στρατείαις ἔαν πολλῶν εὐπορεῖν, κατατρύχειν τε ἀδίκους εἰσπράξεις, ἵνα τοῖς ἑαυτῶν ἀσχολοῖντο οἴκοις, γυναῖκά τε εἰς τὰ βασίλεια μὴ εἰσαγαγεῖν, καὶ μηδενὶ πρόχειρον εἶναι, μηδὲ τῶν ἐν ψυχῇ βουλευμάτων πολλοὺς ἔχειν εἰδήμονας.

²⁶⁸ Веома је занимљива на овом месту употреба глагола ἐπιστόφω, чије је примарно значење медицинско, примена снажног лека који изазива скупљање ткива, а из њега изведено секундарно, снажно привући, устремити се, прикупити све снаге. Пселово познавање медицине за услове његовог доба било је завидно, а

ζωήν). Поменути догађаји су, како је већ речено, устанци Варде Склира и Варде Фоке, а преображај царевог карактера централни мотив ка коме гравитира биографија, и делић који недостаје да се Василијево наследно право и жеља за аутократијом материјализују.

Промена етоса се и сама може убројати корпус Василијевих врлина. Он је довољно рано, подстакнут тешкоћама са којима се на почетку своје владавине сусрео, схватио да је неопходно да промени свој карактер да би могао да буде достојан круне коју је носио. У почетку је, како нас Псел обавештава постављајући темељ епизоди о устанцима Склира и Фоке, због младости и удела у власти, која му је давала небројене могућности за уживање, водио опуштен и деликатан живот, учествујући у процесима, уживајући у честим љубавним авантурама и гозбама, безбрижности и одмору. Стога га у причи о првом устанку Склира нема, да би његов лик почео да израћа на површину са Фокином побуном, најпре сасвим пасивно: чинило се да се са бекством Склира отарасио невоља (I.10), само да би се испоставило да су невоље које га чекају још веће и долазе од удружених снага двојице војсковођа. Након што је изложио озбиљност проблема у коме се Царство нашло и снаге које су побуњеници прикупили (I.11-12), Псел по први пут убацује Василија у наратив као активног учесника догађаја: проценивши неспособност Римљана, обратио се Тавро-Скитима (Русима) и укључио странце у своју војску (I.13).²⁶⁹ Директно после тога прелази на опис одлучујуће битке против Фоке (у питању је битка код Абидоса, 13. априла 989, иако, у складу са карактером свог дела, писац не даје тачна обавештења о времену и месту одигравања овог догађаја).²⁷⁰ Василијево учешће у овом сукобу последњи је корак у царевом сазревању и веома је занимљиво и важно за његову карактеризацију и откривање Пселових ставова о владарским дужностима и етици.

Уз римску војску стајао је и цар Василије, који је управо добио браду (ἄρτι γενειάζων) и кроз рат је стицао искуство (I.14.1-3). У време одржавања битке Василије је

коришћење медицинске терминологије му је веома драг литерарни поступак (Littlewood, (2006): 34-38). Болести царева, и са њима повезана болест Царства један су од видова његове Kaiserkritik и користи их као средство дисквалификације и наративне казне за лошу владавину (в. Репајић (2012)). Стога је употреба управо овог термина за промену Василијевог етоса индикативна и због тога сам се одлучила за превод *излечити*.

²⁶⁹ Како примећује Кростини, ово је први параграф који почиње са Василијем као субјектом: Ὁ δὲ βασιλεὺς Βασίλειος (Crostini (1996): 60, n. 21).

²⁷⁰ За Фокин устанак в. Cheynet (1990): 331-333. Нову и занимљиву интерпретацију даје Holmes (2005): 240-298, анализирајући Скиличин наратив и његов могући извор наклоњен Склирима. Холмс на почетку поглавља (240-243) даје и преглед извора различите провенијенције за побуне Склира и Фоке.

имао преко 30 година,²⁷¹ што је чињеница која је Пселу свакако била позната. Истицање да је он тада *добрио браду*, тј. постао мушкарац не односи се на његов узраст, већ на *царево сазревање* и почетак преузимања одговорности за државне послове. Василијева улога у бици обавијена је у неколико слојева Пселове ироније, те је потребно подробно анализирати опис који нам даје (I.15-16). Војске су се позиционирале једна насупрот другој, а Фока је, сазнавши да се цареви налазе у супарничким редовима, решио да не одлаже даље сукоб *већ да ће тај дан пресудити судбину рата и државе (κρίσιν τοῦ πολέμου δημοτελή)*. На овај начин Псел на самом почетку, кроз лик војсковође, наговештава судбоносни значај ове битке за Царство, што је у његовом наративу утицај који је ова победа имала на промену Василијевог карактера. Пророци који су пратили Фокин поход саветовали су га, због лоших знамења, да се не упушта у битку, али он их није слушао, нити се обазирао на предзнаке пропасти које је сам могао да види – два коња су се срушила под њим, *боја коже му се променила, замаглио му се ум и вртоглавица га је бацила у конфузију*.²⁷² Томе следи опис битке и моћи узурпаторове војске, да би у наглom преокрету Фока је пао са коња мртав. Псел нас даље обавештава да су приче о Фокиној смрти које су до њега дошле различите. По једној, он је пао погођен копљем неког војника, по другој су му стомачни проблеми помутили разум, што је условило пад са коња, док се Константин хвалисао да је управо он тиранину нанео смртоносни ударац. Преовлађујућа прича (ὡς δὲ πολλὸς κεκράτικε λόγος) око које се сви слажу је она о завери, наиме, да је Фоки отров умешан у вино, што га је парализовало и погодило му мозак и разум, изазивајући вртоглавицу и напад. **Знак за деловање је дао Василије, а рука завере био је тиранинов виноточа.** Псел закључује причу изванредним ироничним обртом: *Ја остављам питање отвореним, и приписујем све Богородици* (I.16).

---

²⁷¹ Извори нису јединствени у погледу године Василијевог рођења, али је извесно да је у питању средина педесетих година X века (подаци које имамо у изворима варирају од 953. до 958. године, за расправу о датуму смрти уп. Featherstone (2003): 249-251). Штавише, сам Псел је тај који нуди најранији датум, рекавши да је Василије када је умро, 1025. године, имао 72 године (I.37) – дакле, судећи по његовом наративу, 989, када се одиграла битка код Абидоса, цар је био у узрасту од 36 година, што никако није време *раста прве браде*.

²⁷² ὁ τε χρώς αὐτῷ ἐτέτραπτο, καὶ ἀχλὺς μὲν τὴν γνώμην, δῖναι δὲ τὴν κεφαλὴν διατάραξαν (I.15.14-15).

Скиличин извештај о бици код Абидоса је сумарнији и мање драматичан, али чини се да он нема сумње да је цар отровао Фоку.²⁷³ Зашто је онда Псел направио овакву параболу? Очигледан одговор би био да је желео да са идеалног цара скине сумњу за страшан злочин попут убиства, и то је управо први утисак који је он желео да остави, дајући довољно смерница за управо супротно тумачење својом иронијом. Разлози за то су, с једне стране, литерарни, јер је Псел веома радо употребљавао иронију као наративну технику, а са друге композициони, јер је управо на овај начин додатно нагласио значај овог догађаја за осликавање Василијевог карактера. Ова епизода структурално има два дела, при чему први (I.15) наговештава и даје кључ²⁷⁴ за догађаје који ће бити разрађени у другом (I.16). На првом месту потребно је расветлити улогу знамења која су указивала на Фокину неминовну пропаст. Псел је свој став према прорицању будућности и натприродним знацима веома јасно и отворено исказао на више места у *Хронографији*, увек изузетно подсмешљивим тоном.²⁷⁵ Као рационалан човек и филозоф, он је пророчанства, и сваку врсту других натприродних сила, сматрао будаластим. Знамења која су се указала Фоки и његовим пророцима, стога, треба читати у том светлу. Она имају двојаки циљ. С једне стране, *најављују* пропаст узурпатора која ће бити изложена у наредном параграфу, дакле **њихова улога предвиђања ограничена је на наратив**. Осим тога, она дају веома погодан оквир да се открије прави узрок његове смрти: физичке промене које је Фока доживео – промена боје коже, мућење ума и вртоглавица – симптоми су тровања, те је на тај начин писац заправо дао одговор на питање које је наводно на самом крају оставио отвореним.²⁷⁶ Знамења нису једина натприродна сила која је интервенисала у овој бици. Улога иконе Богородице кључна је за конструисање ироничног обрта приче. На први поглед, она ослобађа Василија кривице и обезбеђује му божанску подршку. Међутим, иста та икона није била од помоћи Роману III Аргиру у борби против варвара (III.10-11). Питање божанског порекла царске власти и Пселовог

---

²⁷³ Scyl.337-338.

²⁷⁴ Индикативно је да Псел у 15. параграфу употребљава термин ἐνδόςτος – који служи као увод, који даје кључ (за разумевање), саопштавајући да се Фока није дао лако убедити да одустане једном када је нешто намерио – односно да није схватио ове догађаје као *увод* у оно што ће му се десити, што би Пселови читаоци требало да разумеју.

²⁷⁵ В. на пример VI.66-67; VI.96.

²⁷⁶ Сличан поступак Псел је применио и у причи о мистериозној болести Романа Аргири, кога су заправо тровали Зое и Михаило Пафлагонац (III.2-25). За анализу ове епизоде в. Репацић (2012): 340-341).

односа према религији веома је магловит и комплексан проблем у *Хронографији*, а ова епизода прва је која указује на правац његовог решавања. Након што је детаљно описао симптоме од којих је патио Фока и нагласио да је прича о тровању *преовлађујућа*, детаљно описујући начин на који је завера спроведена у дело, приписивање заслуге Богородици има карактер подсмеха, једнако као и помињање Фокиних пророка, и само упадљивије наглашава истинитост највероватније верзије.²⁷⁷

Након деконструкције двоструке игре у наративу о бици код Абидоса, поставља се питање мотива које је Псел имао да нагласи Василијеву одговорност за Фокину смрт, и то управо на овакав начин. То је, поред ангажовања руских трупа, први конкретан царев поступак и илустрација његовог сазревања на које је указано на самом почетку приче о бици. Шта то сазревање подразумева? Независно од пищевих ставова према Фоки, коме даје омаж у наредном параграфу (I.17), Василијев поступак показује да он није бирао средства када се ради о добробити државе и одржавању сопствене власти. Морални кодекс у реалности управљања Царством мора уступити пред практичним потребама и управо у схватању те неминовности огледа се царско сазревање. Како је то изразио Калделис: *A ruthless, but competent military leader is easier to find than a saint who also understands politics and war*. Фокино убиство кључни је моменат у Василијевој метаморфози, тиме је Василије *добрио прву браду*, постао мушкарац и, изнад свега, успешан владар.

Други показатељ Василијеве метаморфозе је његово држање након победе код Абидоса. *Од овог тренутка Василије је постао потпуно другачији човек и није се превршио развеселио због овога, већ је жалио због ужасног стања ствари*, те је постао сумњичав и неприступачан (I.18). За разлику од окончања првог устанка Варде Склира, цар се сада

---

²⁷⁷ За религиозни аспект ове епизоде и Пселову субверзивност у том погледу уп. Kaldellis (2015): 62-66, који је дошао до сличних закључака у погледу ироничности истицања улоге иконе Богородице. Наговештај за правац тумачења Фокине смрти Псел ће дати на још једном месту у Василијевој биографији, у већ поменутој сцени царског сусрета са Вардом Склиром. У знак измирења и као потврду светости мира, њих двојица су заједно попили вино. Том приликом Василије је *дао да му донесу Склиров пехар, принео га је устима и отпио мало из њега, потом га вративши човеку, да одагна сумњу и да покаже светост мира* (I.28.6-10). Овакав поступак није неуобичајен када се има у виду дугогодишњи сукоб и чињеница да је Склир у два наврата подизао устанак против цара. Међутим, пре тога је наглашено да он није био у стању да стоји на својим ногама и да је био у дубокој старости, због чега је и пристао на склапање мира, те је јасно да Василије није имао разлога за бригу. Поред тога, упадљиво је Пселово инсистирање на овом поступку који би требало да буде стандардни део протокола, што указује, у најмању руку, на сумњу о царској тровачкој прошлости.

није уљуљкивао у уверењу да се отарасио невоља, већ је постао свестан озбиљности свог положаја и потребе за константном будношћу и забринутошћу.

Главна последица промене Василијевог етоса била је његова спремност да самостално преузме кормило државе, што је на маестралан начин показано држањем у бици код Абидоса и после ње. Као што је већ речено, цару је склоност као аутократији била урођена и она се као особина јавља још пре ове промене, али је сада дошао тренутак да се и практично оствари. Једина преостала препрека на том путу био је проедар, паракимомен Василије. *Чинило му се страшним, пошто је био цар и већ ушао у доба разума, да учествује у управљању стварима Царства као да је било ко ко нема царску власт, већ влада заједно са неким другим и заузима друго место у држави* (I.19). Стога је, гоњен мржњом и завишћу, сменио и протерао паракимомена (I.19-21), уграбивши сву власт за себе, лишивши потом и брата Константина било каквог удела у управљању државом (I.22). Након тога, био је у могућности да се обрачуна са Вардом Склиром, који је након Фокине смрти још увек водио устанак жестоких интензитетом, док се коначно није нагодио и склопио мир са царем (I.23-28).

1.1.1.3 ХРОНОЛОГИЈА КАРАКТЕРА²⁷⁸

Пселова **хронологија** један је од важних аспеката конструисања наратива и важно је осврнути се на хронолошки след који у првој књизи даје у контексту других савремених извора и структуре *Хронографије*. Прецизних хронолошких одредница у Василијевој биографији нема, али након четири уводна параграфа, па све до измирења са Склиром, Псел даје след догађаја који би требало да буде временски одређен. Историјска прецизност, међутим, није била окосница овог следа догађаја. Најупадљивије одступање у распореду грађе је управо смена паракимомена Василија. Овај догађај одиграо се 985-986. године, дакле пре устанка Варде Фоке (987-989), али Псел га смешта након Фокиног

---

²⁷⁸ Термин је за Пселов хронолошки оквир у *Хронографији* сковао Јаков Љубарски (Ljubarskij (1978): 194).

пораза, да би га боље уклопио у структуру Василијевог преображаја.²⁷⁹ Пре Фокиног устанка, цар још увек није био спреман да у потпуности самостално преузме врховну власт, те је паракимомен морао да остане актер док се ова метаморфоза, условљена двама устанцима, не заврши. Главни ток наратива је, упркос овој недоследности, остао нетакнут, и Псел је успео да задржи помињање Василијеве улоге у бици код Абидоса, битне за оцртавање царевог карактера, водећи градацијски ка његовој метаморфози.²⁸⁰

Опис другог Склировог устанка такође је својеврсно измештање историјске реалности у повољнији контекст. По Скиличиним, поузданијем извештају, Склиров устанак потрајао је свега неколико месеци по Фокином поразу код Абидоса, а претендент се предао одмах након што је примио царево писмо и сасвим је поуздано утврђено да је побуна завршена до краја 989. године.²⁸¹ Насупрот томе, Псел наглашава да се *устанак који је почео у лето није завршио до јесени, нити је заверу заокружио једногодишњи циклус, већ се много година подизао талас овог зла* (I.25). Чак и када се узме у обзир да је под тиме подразумевао читав ток устанка, од када се Склир вратио из заробљеништва у Багдаду 987. године, и даље се стиче утисак да је Василије уложио дуготрајан и мукотрпан труд да му стане на пут пре него што је прибегао дипломатији (I.26). Осим тога, тактика коју је Склир примењивао, а којом се Псел детаљно позабавио, у Скиличиним наративу одговара првом устанку, који је био значајно озбиљнија претња.²⁸² Реалност је овде поново стављена у други план у односу на циљеве наратије: требало је нагласити Василијеве личне заслуге у решавању овог проблема, и да би тај циљ био постигнут, било је неопходно преувеличати опасност која је држави и његовој власти претила. Уз то, представљање Варде Склира као изузетно способног такмаца, са нарочитим акцентом на његовом лукавству, дало је одличан темељ његовим саветима цару на састанку поводом измирења, који је кулминација ове епизоде.

---

²⁷⁹ За околности пада Василија Лакапина в. Brokaar (1972): 230-234; Cheynet (1990): 30-31; Holmes (2005): 457-458.

²⁸⁰ Crostini (1996): 59-60. тумачи појављивање Василија као главног актера у 13. капутом Пселовим повођењем за извором који је пратио тачан след догађаја, и ова хипотеза је врло могућа, нарочито с обзиром да у наредном пасусу он поново уводи цара као учесника у бици, и тек тада помиње значај овог догађаја за његово сазревање. Она се такође осврће на ову Пселову манипулацију хронологијом, сматрајуће да је она узрокована жељом да се замагли стварна претња коју је евнух представљао по цара.

²⁸¹ Scyl.338-339. Cheynet (1990): 33-34; 331-333.

²⁸² I.23-25; Scyl.316.

1.1.1.4 ἦθος ИДЕАЛНОГ ЦАРА

Какав је био Василијев ἦθος, чијој је промени Псел посветио готово две трећине цареве биографије и какав је *владар* он заправо био? Лексика коју писац користи за опис царевог карактера и места на којима се ти описи налазе указују на начин Пселовог структурисања биографија и његове ставове о врлинама које један добар владар треба да поседује. Ти ставови се морају ставити у контекст идеала друштва коме је писац припадао, а који се, када је о владарској идеологији реч, најбоље одражавају кроз дела енкоммијастичке књижевности. Склоп врлина из царских похвалних говора најчешће фигурира и у историографији, уколико у делу постоји портрет идеалног или доброг цара. На овом месту нећемо се бавити структуром жанра енкоммија, која се у некој мери, иако са оградама, може применити на *Хронографију*,²⁸³ већ **склопом врлина** које приручници за писање ових састава препоручују, а који је у Византији до Пселовог доба већ постао канон царских особина.

Византијска епидеиктичка реторика почивала је на трактатима представника друге софистике, а практично упутство за састављање похвалних говора ромејски ретори су могли наћи у утицајном трактату Менандра Ретора (III-IV век), који је детаљно изложио правила састављања енкоммија, а као посебан облик беседе јавља се похвално слово цару.²⁸⁴ Као основне царске врлине Менандар наводи четири особине преузете из платоновско-аристотеловске етике: **храброст (ἀνδρεία), праведност (δικαιοσύνη),**

---

²⁸³ Фредерик Лаурицен је нагласио структуралну припадност *Хронографије* управо жанру *василикос логоса* и у том смислу дао шематски приказ по поглављима. (Lauritzen (2013): 120-141) за структуру Пселових посмртних говора, који, како он сматра, још подробније одговарају овој структури в. Ljubarskiј (1978): 152-170. Овако поједностављен приказ, међутим, одраз је сувише ригидног схватања жанра који је у византологији постојао до недавно. Више о жанровима *Хронографије* в. Увод, Madness of genre. Најновији осврт на питање Пселоде употребе жанра, на примеру шесте књиге: Репајић (2015).

²⁸⁴ *Men. Rhet.* 76-94.

умереност (**σωφροσύνη**) и мудрост (у смислу практичне мудрости, не образовања, **φρόνησις**).²⁸⁵ Њима треба додати и још једну врлину (или аспект врлине правичности) коју Ретор помиње, а која је додатну важност добила са превагом хришћанске етике – **човекољубивост или човечност (φιλανθρωπία)**, која је у тесној вези са показивањем **доброчинства (εὐεργεσία)**, а са собом је, у византијској реторици носила и бригу о поданицима, нарочито војницима. Хришћанство је са собом донело још један важан аспект царске идеологије – цареву **богоизабраност**, која је захтевала исказивање **побожности (εὐσέβεια)** и подражавања божанских дела.²⁸⁶ Специфичности доба у коме су породичне везе све више добијале на значају у први план доводе и **племенито порекло (εὐγένεια)**, о коме је у случају Василија и македонске династије већ било речи.

Ниједна од традиционалних царских врлина византијске реторике не помиње се у вези са Василијем, штавише, експлицитно је речено да је цар поништио све паракимоменове одлуке које су се тичале дељења добротинастава (I.20.7), а имплицирано је да је он послушао Склиров савет да одржи моћнике у покорности наметањем *неправедних* пореза (I.28.15). Византијски енкомјији, међутим, омогућавају да се врлине покажу кроз дела. Они су традиционално су подељени на *хронолошки* и *еидолошки* део, при чему се у првом излажу живот и дела описаног јунака, а у другом писац даје карактеризацију лика и то у оном аспекту његовог деловања који је пре тога описан²⁸⁷ – дакле, у овом случају, то би била карактеризација Василија као владара. Раније поменуте

---

²⁸⁵ Четири кардиналне врлине Платон излаже у расправи о идеалном полису и положају различитих класа у њему (*Plat.Rep. 427e*). Византијска реторика преузела је и развила Платонов систем, који је прошао кроз филтер Аристотелове етике и реторике, неоплатонизма, друге софистике и хришћанства. Анализирајући аренге царских повеља, Хунгер се детаљно позабавио питањем царских врлина и дужности у Византији (Hunger (1964): 49-154).

²⁸⁶ Kaldellis (2015) је показао да је овакав систем схватања византијске царске идеологије поједностављен и неодржив, јер је потпуно занемарен њен најважнији, римски аспект. Он се посебно осврће на питање царске богоизабраности, као суштински некомпатибилне и непомирљиве са римским републиканизмом, умањујући значај концепта богоизабраности у пракси византијског политичког живота (165-198).

²⁸⁷ Ljubarskiј (1978): 154-164. је анализирао неколико Пселових посмртних говора кроз ове категорије: Константину Лихуду, Јовану Ксифилину, Михаилу Керуларију, мајци Теодоти, и похвални говор Јовану Мавроподу, сматрајући да се слична шема може применити и на *Хронографију* (185-203). За разлику од енкомјија, у историји, у складу са жанром, Псел више простора посвећује делима него описима, иако је тај однос променљив у зависности од биографије (што није без значаја, како ће се показати на примеру Василијевог брата и наследника, Константина VIII). На истом месту Љубарски даје и четвороделну шему византијских *царских хроника* као мустру за читање *Хронографије* (долазак на власт, карактеризација, дела, смрт или замонашење, 189), али овај шематизован приказ је исувише поједностављен и веома често не одговара реалности дела, што се види већ на примеру биографије Василија II.

епизоде показале су Василија као суровог и лукавог аутократу, који не дозвољава никоме да буде близу власти, не дели планове ни са ким и не преза ни од чега да би одржао своју власт Ниједна од ових особина не одражава врлине које прописује византијска реторика и погледе на царску власт које деле Пселови савременици. Штавише, он не налази разлоге да идеалног цара правда за те поступке, већ они означавају логичне последице промене његовог карактера који је постао владалачки у правом смислу. Карактеризација кроз дела, међутим, није једини вид приказивања карактера у Василијевој биографији и у *Хронографији* уопште. *Непосредна* карактеризација (еидолошки део описа) код Псела је извршена на неколико начина: сумарно, кроз директне и кратке описе царевог карактера; детаљније кроз опис Василија као владара у разним аспектима његове дужности; кроз физички изглед; на самом крају, коначном евалуацијом његове владавине и описом смрти.

Сумарне описе царевог карактера који се састоје махом из низа епитета који га осликавају историчар доноси на неколико места која се савршено уклапају у структуру наратива:

1) на самом почетку, када уводи ликове Василија и Константина. Овде су два цара супротстављена један другом и изложени су мотиви који ће обележити њихове биографије (I.2);

2) када најављује централни мотив поглавља, промену царевог карактера, где супротставља два Василија – пре и после одигравања те промене (I.4);

3) након гушења устанка Варде Фоке, када је промена завршена (I.18);

4) после збацивања паракимомена Василија, што је била последица царевог сазревања и после чега је коначно постао самостални владар (I.22).

Пселов Василије је **увек будан** (*ἐγρηγορὼς ἀεὶ*) (I.2.3), што се, не без разлога, помиње као прва од царевих особина. На другом месту у *Хронографији* Псел је наводи као врлину душе која је неопходна за добро владање.²⁸⁸ Василије је једини *владар* у

---

²⁸⁸ Константин Мономах *није разумео ни природу власти, ни која је служба корисна поданицима, нити да је будност душе увек потребна за добро вођење државних послова* (*οὐθ' ὅτι ἐγρηγορίας δεῖται αἰεὶ ψυχῆς πρὸς τὴν βελτίονα τῶν πραγμάτων διοίκησιν*). (VI.47.1-4)

Хронографији који ову врлину поседује.²⁸⁹ Будност је филозофска одлика која код Платона подразумева људе који контеплирају Форме и стога су способни да увиде праву природу ствари.²⁹⁰ Они, како и сам Псел каже у шестој књизи (VI.97) умеју да захваљујући својој пажњи и проницљивости, предвиде последице одређених поступака и догађаја, који се могу чинити тривијалним. Василије није учен цар наклоњен филозофији, већ будност поседује по својој природи, **инстинктивно**, што надомешћује недостатак образовања. Он није цар-филозоф платонистичког идеала, нити има саветнике који би му обезбедили филозофско вођење, али захваљујући овој врлини, способан је да влада без њих. Још важније, *једини је владар* који је за то способан, те чињеница да је он, и то након метаморфозе коју је доживео, могао то да чини, не говори у прилог аутократској владавини као таквој. У пракси, будност Василија II манифестује се након гушења устанка Варде Фоке, после чега се он у потпуности променио и *ово га није толико орасположило, колико је жалио због лошег стања ствари* (I.18.1-3). Та чињеница је условила промену у његовом понашању и учинила царев карактер онаквим каквим су га се савременици сећали. *Ευρήγορος* је, дакле, најважнији резултат Василијеве промене карактера и њој су подређене и из ње произлазе све друге особине, на шта је указано и првим местом на почетку царског описа. Свест о озбиљности проблема државе и о царском положају условила је све цареve поступке и обликовала његов карактер.²⁹¹

Осим што је будан, Василије је увек **замишљен (σύννοος)** и **забринут (πεφροντικός)** (I.2.3-4; I.22.8),²⁹² **озбиљан (στρουφνός)** и **одлучан (σύντονος)** (I.4.2;7) што показује озбиљност и одговорност са којом је приступао свом положају. Као владар он је

---

²⁸⁹ Поред њега, једина особа којој је будност експлицитно приписана јесте Варда Фока (I.7.3), али имплицитно, како је показао Ентони Калделис, Псел је даје и себи, изједначавајући на тај начин особине историчара и владара и истовремено препоручујући своју вредност као саветника. Калделис се у једном поглављу своје монографије о *Хронографији* позабавио овим термином и овде ћу се највећим делом ослонити на његове резултате (Kaldellis (2015): 31-34).

²⁹⁰ За платоничарски аспект ове врлине в. Калделис 31, н. 78.

²⁹¹ Теза коју износи Lauritzen (2013): 75 да је Василијева водећа врлина конзистентност и да је његов опис у *Хронографији* прилично једноставан нема потврде у наративу. Напротив, промена његовог карактера централни је мотив књиге, а прилагодљивост приликама једна је од важнијих карактеристика цара. Уколико би се могла дефинисати једна водећа особина цара Василија, то би била управо будност, која му је омогућила да схвати да му је промена неопходна и да се ослони на паракимомена пре него што је стекао искуство неопходно за самосталну владавину.

²⁹² У оба случаја ове особине иду у пару. Вредно је напоменути да је у почетном опису наглашено да се Василије *чинио као замисљен и забринут (σύννοος ἐδείκνυτο καὶ πεφροντικός)*, док је након промене свог карактера то заправо био (*σύννοος δὲ καὶ πεφροντικός ἦν*).

строг (ἀκριβής) (I.2.11),²⁹³ према свима сумњичав (ὑποπτος) (I.18.3) и арогантан (ὑπεροπτικός) (I.22.10), што одудара од слике благонаклоног и приступачног хришћанског владара и од традиционалне византијске царске филантропије. Беседа Јустина II Тиберију, веома утицајна и често цитирана у византијској историографији, наглашава да цар не сме бити арогантан и неприступачан својим поданицима, а јунак Пселовог савременика Михаила Аталијата, Нићифор Вотанијат, хваљен је управо због неспособности да буде арогантан.²⁹⁴ Хришћанска врлина праштања такође није красила Пселовог идеалног владара. Он је био човек који се *лако и брзо љути, али не мења брзо своје мишљење* (δύσσοργός τε καὶ οὐ ταχύ μεταβάλλων) (I.4.3) и у том бесу је тежак (βαρύμηνις) (I.18.5).

Поред мудрости, веома широко схваћене кроз концепт *будности*, још једна од традиционалних врлина нашла је место у Пселовој карактеризацији Василија – умереност (σωφροσύνη). Цар је *водио умерен начин живота и окренуо се од сваке раскоши* (τὸ ἀβρὸν ἐκ παντὸς ἐκτρέλόμενος) (I.4.4) и презирао је украсе тела (I.22.4). Василијевом аскезом бавио се Калделис у монографији *The Argument of Psellos' 'Chronographia'*, те се на томе овде нећемо више задржавати, осим што је важно напоменути да је та аскеза владалачка и да нема хришћанску конотацију: цар се одрицао земаљских уживања због љубави према власти и ради добра државе.²⁹⁵ Овај мотив писац ће темељно разрадити у опису Василија као владара који представља извесни закључак поглавља.

1.1.1.5 ... ΤΟ ΔΕ ΕΙΔΟΣ

Пошто је изложио карактер (ἦθος) цара, Псел прелази на описивање његовог физичког изгледа (εἶδος), који је одражавао *племенитост природе* (I.35). Правећи директну текстуалну везу између ова два аспекта описа (τὸ μὲν οὖν ἦθος... τὸ δὲ εἶδος),

---

²⁹³ Овај термин означава строгост и прецизност. Псел га користи и да опише царско познавање војне вештине (I.32) и у два наврата у опису његовог физичког изгледа (I.35; I.36).

²⁹⁴ Јустиновим текстом у односу са Аталијатовом карактеризацијом Нићифора Вотанијата позабавио се Kazhdan (1984): 25-31 (за питање ароганције нарочито: 26; 29). Нажалост, нисам успела да дођем до издања Јустиновог говора Тиберију, те сам морала да се ослоним на Кажданове закључке. Другачије читање Аталијатовог портрета *идеалног* цара Вотанијата даје Krallis (2006a): 189-190.

²⁹⁵ Kaldellis (1999): 51-61. Важно је обратити пажњу и на класичне корене *владарске аскезе*. Ксенофонт у својим *Сећањима на Сократа* управо свом учитељу приписује став да је самоконтрола неопходна за ефикасно управљање државом (*Хеп. Мет.* 1.2.1-10). Пселова лексика, штавише, упадљиво асоцира на Ксенофонта *Сећања* (в. поглавља 1.1.1.5 и 1.1.1.6, и нарочито поглавље о Константину VIII).

писац указује на начин на који треба читати дескрипцију спољашњости јунака.²⁹⁶ Одељак о физичком изгледу подељен је на два дела: у првом (I.35) су директно описане одређене карактеристике цареве спољашњости, док је у другом (I.36) опис дат *кроз околности* које су га најбоље осликавале и неке облике понашања (који би се уже могли схватити као *τρόλος*). Неки од аспеката изгледа које Псел користи су веома уобичајени – очи (које су светле, византијски идеал), обрве, пропорције тела. Међутим, и у њиховом опису, као и у другим детаљима и ситуацијама које бира да опише, он још једном указује на оно што Василија чини истински добрим владаром, али и открива још једну важну ствар која је раније наговештена – контекст у коме треба посматрати Василијеву *σωφροσύνη*.

Опис царевих телесних карактеристика има физички опадајући редослед – обрве, очи, лице, врат, рамена, груди – и за сваку категорију појединачно Псел употребљава исти метод осликавања. Полази од две негативне тврдње (како одређени део тела *није* изгледао) и завршава са потврдном констатацијом (οὔτε... οὔτε... ἀλλά), при чему негативне тврдње представљају **два екстрема**, а коначан опис **средињу** између њих. Најважније одлике Василијевог изгледа су **мера** и **хармонија**, на шта указују термини које користи. Цар је имао чврст и дугачак врат који је био *у средини (τὸ μέτρον) између рамена*. Грудни му нису биле ни превише истурене, ни превише увучене, *већ пропорционалне између екстрема* (ἐμμέτρος ... τῶν διαστάσεων). И други делови су се на овај начин слагали (καὶ τὰ λοιπὰ δὲ μέρη πρὸς τοῦτο **συνωμολόγησαν**). Био је стаса мањег од просечног (sc. средњег – тоῦ μέτρου), али пропорционалан (συνηρμοσμένην) појединачним деловима и нимало нагнуто²⁹⁷. (I,35.10-36.2). Џенкинс сматра да овај идеал хармоније и пропорције рефлектује неоплатонички аспект Пселових филозофских погледа, примарно угледање на Прокла,

---

²⁹⁶ Постоје различита виђења о томе да ли је Псел поштовао начела физиогномије у физичким описима. Lauritzen (2013): 50-54, 92-98, даје основу за позитиван одговор на ово питање, али аргументацију не доводи до краја, већ се више бави *сукобом* физиогномије као аристотеловског појма и Пселовог (нео)платонизма, који решава посредовањем Прокла. Поред тога, иако Пселови дидактички и теолошки списи не смеју бити заобиђени, њима се мора прићи са нарочитим опрезом, а посебно у односу ставова које износи у тим делима и у *Хронографији*, чији је карактер посве другачији. Нисам склона да сматрам да се аутор држао начела физиогномије у својим описима карактера, нарочито због крајње ироничних, а физиогномски идеалних, портрета Константина Мономаха и појединих чланова породице Дука. Ипак, познавање ове теорије дало му је простора да искористи њене технике, и да свом читалаштву кроз опис физичког изгледа да смернице за читање карактера описиваних ликова, дајући му увек специфичан обрт.

²⁹⁷ Превод термина *μηδαμοῦ ἐπιτεύουσιν* је у овом случају незгодан и савремени преводиоци нису јединствени. Силвија Ронки нуди превод *per nulla incurvata* (*Chron*, 53), Рено се одлучује за *nullement inclinée* (Renauld, 23), док се Сјутер, по обичају, одлучује за мало слободнији превод који ми се чини складним са смислом остатка текста: *he held himself upright* (Sewter (1966): 48).

кога писац у својој интелектуалној аутобиографији у VI књизи помиње са великим пијететом.²⁹⁸ Кроз дескрипцију физиса он поново наглашава умереност и пропорционалност Василијеве природе, сада указујући и на њен филозофски карактер. Псел се није задржао на неоплатоничарима и за ово питање се окренуо и директно Платону, али на то ћу се вратити на крају, након што одговоримо на још једно важно питање: чему је овакав изглед био пропорционалан?

Василијеве очи светле су *мушком светлошћу*, и обрве су му постављене тако да указују на *поносног мушкарца*. Овај мушки квалитет²⁹⁹ даље је појашњен након описа његовог упадљиво малог раста – изузетно необичне карактеристике застрашујућег цара ратника, још једном нимало налик хомерском идеалу горостасног хероја. На коњу је изгледао неупоредиво било коме другом, *извајан у седлу као онај тип статуа који су по таквој шеми слагали (συνήρμοσαν) прецизни скулптори (I.36.5-6)*. Овај тип статуа је веома познат – то су коњичке статуе римских царева. Понављајући глагол *συναρμόζω* у два различита облика и благо промењена значења, Псел упућује на то са чиме се *слагао*, тј. чему је одговарао Василијев изглед: то је био истински царски стас, у најбољим римским традицијама, а положај цара на коњу указује и на његов војнички карактер – треба напоменути да се овај глагол јавља на више места у првој књизи и **увек у контексту рата** (I.25.8; 32.10; 32.16; 33.10). Царев низак раст није негативна нити битна особина у овом случају. Он у рату није храбри херој хомерског калибра, већ *цар*, и то цар Римљана, чија надмоћ, по мишљењу које је Василију приписао Псел, не лежи у лудој и необазривој храбрости, већ у реду и дисциплини (I.33). За одржавање тог реда *ἀνδρεία* мора уступити место *σωφροσύνη*, умерености и пожртвованости, која је код Псела лишена свог хришћанског и, уопште, етичког значења. Ни у једном моменту нам Псел не саопштава да

---

²⁹⁸ Израз *νοήσεων ἀκρείβια* који Псел употребљава за оцењивање Проклове филозофије Дејвид Џенкинс у свом раду о односу двојице филозофа преводи као *conceptual precision* и повезује га управо са Прокловим учењем о **логичкој средини**, о којој Псел говори као о *мешавини супротности* (*μίξις τῶν ἐναντιῶν*). Овај начин осликовања карактера он веома широко употребљава и у енкоммијастичкој књижевности (енкомији мајци, Ксифилину, Керуларују, Jenkins (2006)).

²⁹⁹ Ραφαήλου (2013): 200-209 разматра питање рода у Пселовом корпусу, уводећи у анализу ауторове реторичке женскости. *Мушкост* је у хеленској традицији, из које Псел црпи, била повезана са савладавањем страсти, насупротив женској природи коју је обележавао патос, и са којом се писац у свом урбаном и приватном, реторичком дискурсу поистовећује. У *Хронографији* ће такође у неколико наврата, за потребе наратива, употребљавати женски дискурс, али никада у вези са управљањем државом, која захтева мушке квалитете, како ће нарочито показати у VI књизи (правећи дистинкцију између пола, као биолошке и рода као карактерне категорије, пре свега у критици Константина Мономаха).

се цар сасвим одриче хране и воде у мирнодопским условима; украсе је презирао да би напунио државну благајну – одећа коју он носи није раскошна, али јесте пурпурна и украшена оним бисерима који су знак његовог положаја (μαργαρίτισι {τισί} τὸ ἐπίσημον ἔχουσαν, I.31.22-23). Василијева умереност и са њом повезана аскеза је царска, не монашка, и Псел је облачи у рухо својих филозофских ставова.

Читаво лице као да је од центра у прецизан круг заокружено (Τὸ δὲ πρόσωπον ξύμπαν ὡσπερ ἀπὸ κέντρου ἐς ἀκριβῆ κύκλον ἀποτετόρνευτο, I.35.8-9). Поред наглашавања *акривије* царског карактера, овај опис крије у себи још један аспект Пселове филозофије. Синтаγμα κύκλον ἀποτετόρνευτο, како је приметио италијански издавач текста, Уго Крискуоло, парафраза је Платоновој *Тимаја*, одељка из Тимајевог објашњавања Демијурговог стварања космоса:

*Састав козмоса обухватио је од та четири (рода) сваки појединачни у (његовој) целини. Од све ватре и воде и од свег ваздуха и све земље саставио је сјединитељ козмос, не оставивши ван њега ниједан њихов део нити силу; најпре стога што је наумио да то буде целовито, и колико је год могуће савришено живо биће, савршених делова, и осим тога једно, будући да ништа није преостало од чега би још нешто такво могло постати; а онда и зато да не би било подложно старости и болести, јер је увидео да **топло или хладно** и уопште све што у себи садржи неку јаку силу а са свих страна споља притискује такво састављено тело и у невреме продире у њега, делује разорно и, доводећи болест и старост, чини да се оно троши.*

С тог разлога и на основу таквог закључивања изградио је од свих целих једну савришену целину која не стари и не може оболети. Дао јој је, такође, одговарајући и сродан лик. А живом бићу коме је предодређено да у себи садржи сва жива бића, одговарао би лик који би собом обухватао све могуће ликове. Стога је његов лик учинио сферичним тако да је средина била подједнако удаљена од свих крајева и завртео га у круг (ἐκ μέσου πάντη πρὸς τὰς τελευτάς ἴσον ἀπέχον, κυκλωτέρῃς αὐτὸ ἐτορνεύσατο), који је

најсавршенији од свих ликова и који је сам себи једнак више од свих других ликова, сматрајући да је једнако безброј пута лепше од неједнаког.³⁰⁰

Мотиве средине и хармоније, како видимо из овог пасуса, Псел преузима директно од Платона.³⁰¹ Но разматрања о томе колико његове филозофије долази директно од Платона а колико од неоплатоничара није тема овог истраживања, већ ћу се задржати на импликацијама које цитирани пасус, на чији контекст писац указује, имају на схватање Василијевог карактера. На који начин је цар у вези са Демијурговим космосом и како схватити ову Пселову алузију?

Тимај нас обавештава да савршено створен космос, резултат хармоније између целине и делова, *не стари и не може оболети (ἀγήρων καὶ ἄνοσόν)*. Василије је једини владар у *Хронографији* (са изузетком Михаила Дуке који је још увек био жив када је Псел писао) који није дисквалификован описом болести или унакажености ослепљењем. Михаило VI је такође изузет из историчареве галерије болесних и сакатих, али за њега је експлицитно речено да је био *стар* (πρεσβύτης, VII.2; VII.56) и као такав неспособан да успешно води државу. У ком светлу треба схватити карактер употребе болести у *Хронографији* Псел појашњава у седмој књизи, у метафори о болести царства, која је захватила државу по Василијевој смрти. Исак Комнин је покушао да ову болест излечи јер је био **љубитељ филозофског живота** и презирао је све што је било болесно и покварено (VII.58.1-4). Болест у историји је, дакле, филозофска категорија, али шта она одражава у погледу карактера? У екскурсу о болести царства Псел као узрок пропадања *тела политике* види неразумно трошење државних ресурса и давање титула (VII.52-57).³⁰² Управо је разумно располагање титулама и новцем оно што нешто раније писац наводи као неопходно за одржавање римске хегемоније, а што је био један од најважнијих Василијевих квалитета, одраз његове будности и умерености.

---

³⁰⁰ Plat. Tim. 32c-33b. (превод М. Пакиж, (Platon, Timaj: 72)).

³⁰¹ Платон истиче и нужност средњег појма за савршенство када говори и о четири елемента (ватра, земља, вода, ваздух) од којих је створио космос, при чему су ватра и земља иницијални, а вода и ваздух додати да их повежу ради постизања целовитости (Plat. Tim. 31б-32а).

³⁰² Питањем болести царева у *Хронографији* детаљније се бавим на другом месту (Репацић (2012); метафора о болести Царства: 345-346).

У вези са царевом умереношћу, важно је осврнути се на још један детаљ из цитираног одломка из *Тимаја*, наиме, оно што разара организам и доноси му болест и старост – *топло или хладно и уопште све што у себи садржи неку јаку силу а са свих страна споља притискује такво састављено тело* (θερμὰ καὶ ψυχρὰ καὶ πάνθ' ὅσα δυνάμεις ἰσχυρὰς ἔχει περιστάμενα ἔξωθεν). У опису Василијевог држања у рату Псел наводи да је цар био *отпоран и на оштру зиму и на највећу врућину* (Алекартέρει δὲ καὶ πρὸς ψῦχος ἀκμάζον καὶ πρὸς ακμὴν θέρου, I.32), управо налик на креацију Платоновог Демијурга. Издржљивост у свим временским приликама карактерисала је и Ксенофонтновог Сократа, који хвали аскезу свог учитеља *управо* као препоручене особине доброг државника.³⁰³

Реални Василије свакако није отпоран на болест и старење и Псел је тога сасвим свестан, али реални Василије није ни тема његовог дела. Штавише, цар у *Хронографији* стари, што историчар наизглед само илустративно представља губљењем длака на бради, али само да би рекао да су се коса и брада спајале са сваке стране *и тако се уплеле у савршени круг (ἐς κύκλον ἀπικριβώθη)*, *те је изгледало да са свих страна има браду* (I.36.12-16). Василијево фактичко, физичко старење је, дакле, без значаја за цара из наратива, чији лик и даље одражава сферични идеал космоса. Остарелог цара ми још увек видимо како обавља владарске функције *вртећи браду* када је био бесан или када је озбиљно размишљао о стварима. Године, дакле, за најважнији аспект његове личности, нису имале значаја, што се одражава и у завршном придеву којим га Псел карактерише – он је био *маκροβιώτατος*, дуговечнији од свих других автократора (I.37.1). Бриљантном завршницом кроз физички опис цара и алузијом на *Тимаја*, Псел још једном указује на најважнију црту Василијевог карактера, његову мушку, владалачку умереност, која је последица његове мудрости и која је, попут Демијургове креације, јединствена и непоновљива. Ову природу владарева хармонична спољашњост савршено рефлектује.

1.1.1.6 ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА: ВАСИЛИЈЕ КАО ВЛАДАР

---

³⁰³ *Хен. Мет.* 1.2.1, в. н. 295: Πρὸς χειμῶνα καὶ θέρος καὶ πάντας πόνους καρτερικώτατος.

Мотиве које је наговестио у више наврата у уводном делу, Псел разрађује у последњих неколико капута где веома сумарно, без освртања на хронологију и конкретне догађаје, излаже цареve владалачке квалитете и поступке, који одговарају карактеру описаном кроз епитете и догађаје. Ова разрада у наративу долази након измирења са Вардом Склиром, који је, макар у Пселовом следу догађаја, био последњи изазов Василијевој аутократији. Писац указује и на то да његово излагање треба схватити хронолошки – наиме, да се свим пословима описаним у последњем делу *Хронографије* цар бавио тек *након* што је уклонио претњу Склировог другог устанка. Пошто је брату Константину узео и оно мало власти коју је поседовао и послао га у *поља* где је овај уживао у купатилима и бавио се ловом, сам се посветио *несрећама које су стигле на границе, преузевши на себе чишћење околних варвара, како оних који су нам стајали на истоку, тако и оних који су нас на западу окруживали* (I.22.18-21). Међутим, већ наредна реченица упућује на то да цар овом задатку није могао одмах да се посвети: *Али то надвладавање морало је бити одложено за касније; сада га је Склар спречавао да ратује против варвара, држећи га заузетим.* (I.23.1-3). На тај начин је још једном наглашен значај који су устанци Фоке и Склира имали за обликовање Василија као владара и дата завршна нијанса у оцртавању његове метаморфозе.

Основне постулате практичне стране царевог начина владања Псел је изнео пре овог финалног описа, кроз двојицу Пселових саветодаваца и противника – паракимомена и Склира – о чему је било речи. Они су једини ликови за које нам је наговештено мање или више експлицитно да се Василије на њих угледао или тражио њихове савете. Овде ћу се осврнути на ове две епизоде у светлу онога што говоре о методима управљања.

1) Паракимомен Василије је, како нас Псел обавештава, био царев *тренер*. Предмет овог царевог учења и тренинга писац објашњава на следећи начин: *Тада је све било потчињено Василију (паракимомену, прим. аут.): ка њему су гледали грађани и окретали се војници. И он је био први и једини који се бринуо о финансијама и о исправљању прилика у држави.* (I.3.22-26). Тиме је најавио цареву аутократију и финансијски аспект његове владавине, који је један од централних мотива како прве биографије, тако и читаве *Хронографије*.

2) На састанку са Вардом Склиром, Василије је тражио од бившег побуњеника и искусног војсковође да му да савет како да *себи сачува неподељену власт*. Овај му је предложио лукави план: да очисти превише моћне положаје, да никоме од оних који су у војсци не да да се обогати, већ да их исцрпи **неправедним порезима**, да би били заузети код својих кућа, да жене не уводи у палату и да буде неприступачан и не дели своје намере ни са ким (I.28.12-18). У даљем току излагања, Псел ће показати на који начин је Василије ове савете применио и они чине основу његовог односа према поданицима, пре свега моћницима и саветницима, као и наговештај царевог неженства, једног од аспеката поменутог владарске аскезе.

По закључењу приповести о Склировом устанку, писац сумарно излаже карактер Василијеве самосталне владавине: основне црте његовог понашања као монарха и однос према интелектуалцима (са освртом на прилике интелектуалног живота у Василијево доба, I.29); однос према поданицима и избор сарадника, закључно са царевим начином говора, који сведочи о његовом образовању (I.30); финансијска политика (I.31); понашање у рату и стратегија (I.32-33); цар као судија (I.34). На самом крају ћу у светлу ових чињеница размотрити неколико најважнијих аспеката Василијеве владавине.

Однос према поданицима: дикалосбун?

Цар Василије је све чинио са презиром према поданицима (ὑπεροψίαν τῶν ὑπηκόων) и засновао је своју истински импресивну (τὴν ἀρχὴν... σοβαρωτέραν) владавину више на страху него на добронамерности (οὐκ εὐνοίας μᾶλλον ἢ φόβου... ἐαυτῷ) (I.29.3-6). Глагол χειρόω који Псел користи да опише начин на који је цар са поданицима поступао (I.30.3) има значење потчинити, покорити, освојити, готово као да се ради о рату, што је додатно наглашено чињеницом да је он то чинио свим средствима. О каквом је покоривању реч јасно је из даљег тока текста, где писац говори о уништавању најмоћнијих родова, који су спуштени у једнак ниво са осталим поданицима, те је то василевсу омогућило да са лакоћом управља државом. Василијеве одлуке, међутим, нису биле лишене начела правичности, пошто је сваки случај изнесен пред његов суд истраживао у

потпуности, осигуравајући исправност своје одлуке, коју је тешко мењао.³⁰⁴ Δικαιοσύνη идеалног цара, међутим, није безусловна. У поменутиим Склировим саветима, Псел је указао на начин на који је цар извршио покораване својих поданика: *да никоме од оних који су у војсци не да да се обогати, већ да их исцрпи неправедним порезима (κατατρύχειν τε ἀδίκους εἰσπράττειν)*, да би били заузети код својих кућа. Није ми познат други пример из византијске историографије где су поступци идеалног владара експлицитно окарактерисани као неправедни, и то без потребе да се јунак оправда. Псел не само што није налазио за сходно да тражи оправдање за Василијеве мере, већ је његово држање у доба мира окарактерисао као *царско (βασιλικώτερος, I.34.4)*. Правичност дакле јесте део Пселовог склопа владарских врлина, али је подређена потребама државе и одржавања власти, ради чега може бити пренебрегнута. Осим тога, сасвим је лишена филантропије и добротинстава, опет зарад добра државе, што се одражава на други аспект његове владавине.

Финансијска политика

Ослободивши Царство арогантне и завидне судбине (покораванем поданика прим. аут.), не само што је себи припремио гладак пут за владавину, већ је и блокирао излаз новца, умноживши богатство државе, делом нетрошењем (μὴ δίδους), а делом додавањем споља, тј. покораванем варвара (I.31.1-6). Василијева штедљивост, која се огледала у недостатку добротинстава и у сопсвеном уздржавању од трошења, важан је део његове политике коме писац посвећује доста пажње, а који ће нарочито доћи до изражаја у поређењу са бахатошћу свих његових наследника (са изузетком Исака Комнина). Псел указује на важност мудрог управљања ресурсима и, са тим у вези, одржавањем система почаста и титула (тј. држањем поданика у строгој покорности), у биографији Константина Мономаха, коме је ова врлина сасвим сигурно недостајала: *Две ствари доприносе одржавању римске хегемоније – мислим на систем почаста и новац, а њима се може додати и трећа, мудра контрола ових двеју и њихова рационална дистрибуција (VI.29).* У

---

³⁰⁴ За њега је свака одлука била коначни и божански суд (I.34). Псел се овде поиграва тезом о богоизабраности цара, објаснивши претходно сасвим земаљски начин доношења одлука, веома често као резултат царевог беса. Он јесте био попут бога на земљи, али не захваљујући апстрактној идеји небеске санкције, већ сасвим практичном и суровом покоравану поданика.

том смислу треба схватити прва два савета Варде Склира. Један од првих Василијевих поступака након збацивања паракимомена био је укидање његових одлука, али како Псел наглашава, цар није порекао своју умешаност у све декрете првог министра: задржавши одлуке које су ишле у корист њему или држави, *укинуо је оне које су се тицале мноштва добротина и достојанстава (εὐεργετημάτων καὶ ἀξιομάτων ὄγκον), тврдећи да је једне одобрио, а да су друге донете без његовог знања.* (I.20.6-11). Ова мера указује на то каква је била царева политика, али и имплицира да је дељење титула и имања у супротности са просперитетом државе. Φιλανθρωπία и εὐεργέσια не само да нису неопходне владарске врлине, напротив, оне су директно штетне за државу и за оно што чини основу хегемоније Римљана.

Војска: ἀνδρεία или φρόνησις?

Његов карактер је био променљив, у зависности од тога да ли су околности борбене или мирнодопске, и више се, истини за вољу, понашао лукаво (πανουργότερος) у рату, а царски (βασιλικώτερος) у миру. (I.34.1-4). Термин πανουργος Псел користи и за описивање савета који је Склир дао Василију. Чини се да употребу овог термина писац везује за војнике, иако у оба случаја то саопштава са извесним изненађењем – изненађењем које је сасвим у нескладу са портретима личности које даје. Царева тактика у рату и опхођење према војницима веома су слични начину на који је војсковођа водио борбу против њега и базирани, како ће даљи текст показати, управо на лукавости и мудрој стратегији. Већ је поменуто да су догађаји из првог устанка Склира у Пселовом наративу измештени у други, да би се указало на то да је цар сам морао да се избори против ове претње, али овде се указује и други циљ овог пребацивања: цар је управо од овог стратега научио много, не само о начину на који треба да управља државом, већ и о вођењу рата. Стога се у опису устанка чини да је побуњеник супериоран у односу на василевса. Мудрост коју је Василије у тој ситуацији показао налази се у *процењивању сопствених снага* и понуди споразума супарнику.

Менандар Ретор саветује састављачу похвалног слова владару да подели дела владара на доба рата и доба мира, а да у ратним приликама првенство међу врлинама има

храброст.³⁰⁵ Псел експлицитно прави дистинкцију између ратних и мирнодопских прилика у Василијевом држању, али томе даје изузетно необичан обрт истичући превртљивост као детерминишућу карактеристику његовог понашања као војсковође. Он иде и корак даље, истичући да је цар храброст *кажњавао* уколико је нарушавала бојни поредак, који је он сматрао најважнијим за победу римске војске (I.33.13-18). Познавање стратегије и тактике (I.33) и, у складу са тим, детаљна упознатост са снагом и способношћу својих трупа (I.32) један је од два водећа аспекта Василијеве војне вештине. Он је лично правио план борбе, али *није желео да сам улази у битку, опрезан да не дође до наглог преокрета* (I.33.4-5).³⁰⁶ Више од храбрости, владарска *мудрост* (*φρόνησις*), овог пута оличена у *лукавству* и у овом аспекту управља царевим акцијама – он предвиђа кобне последице које могу уследити уколико сам настрада од руке непријатеља.³⁰⁷ Друга идеја водиља у рату је врлина која се традиционално не повезује са овим аспектом владарске дужности – *σωφροσύνη*, у трећој и најважнијој манифестацији царске аскезе, која поново има улогу добробити државе.³⁰⁸ Василије није ратовао као други цареви, од пролећа до ране јесени, већ се враћао кући тек када би обавио посао, а у рату је савладавао све физиолошке потребе уколико су то прилике захтевале (I.32). Псел је често оцењиван као гласноговорник тзв. цивилне странке чије је интересовање за војне прилике било веома ограничено. Каква год да је ситуација била у пракси, у *Хронографији* војска никако нема секундарну улогу – сав Василијев труд подређен је постизању ратних циљева и одржавању хегемоније Римљана. Начин на који је те циљеве постизао, међутим, изузетно је неуобичајен за реторички идеал. Идеални цар није био кукавица, али је храброст подредио добру државе, коју би она лако могла угрозити, жртвујући све зарад тог циља.

---

³⁰⁵ *Men. Rhet.* 84.

³⁰⁶ У погледу храбрости, упадљив је недостатак алузија на хомерске јунаке, који су у византијској реторици били најпогоднији узорци за описивање ратних подвига (Менандар предлаже хероје *Илијаде*, Ахила, Хектора и Ајанта, као прикладне узорке, *Men. Rhet.* 86). Једина референца на Хомера налази се у опису царева поменуте лукавости у ратним приликама – Василије је *контролисао свој бес, кријући га као испод пепела* (*ὑπὸ σποδιᾷ κρύπτων*) у *својој души* (I.34.5) и, индикативно, преузета је из *Одисеје* (*Hom. Od.* 5.488) епа о најпознатијем лукавом јунаку који се скрива од непријатеља, а не из херојске *Илијаде*.

³⁰⁷ Менандар (*Men. Rhet.* 88) предлаже и мудрост као врлину коју ратна дела треба да осликавају, али она долази из храбрости. Код Псела је ова хијерархија обрнута, а храброст је чак оцењена као више штетна него корисна.

³⁰⁸ Василијев целибат имплициран је у Склировим саветима, али прави значај тог дела савета не открива се до краја у првој књизи. Раније је поменута царева штедљивост која је била условљена бригом о државним финансијама и осликавала озбиљност са којом је он приступао власти.

Хијерархија врлина поново је преокренута, и још једном се као примордијална истиче φρόνησις (умереност је овде последица мудрости и правилног сагледавања ситуације), код Псела изражена кроз концепт будности (ἐγρηγόρησις) и лукавства (πανουργία). Псел Василију даје сасвим другачији, нови сет врлина, нимало идеалистички и прилагођен суровости политичког живота.

Избор саветника

... и изабрао је међу људима неколицину, нити блиставог ума, нити знаменитог рода, нити у стварима речи веома учене, и њима је царска писма поверио и дао удела у државним тајнама (I.30.7-11). Већ је било говора о томе како је ову, наизглед велику ману, Псел превазишао у наративу, дајући Василију за саветнике и учитеље најзнаменитије људе његовог доба – Василија Лакапина и Варду Склира, и то онда када му је помоћ била најпотребнија. О илузорности положаја поменутих људи које је цар поставио око себе Псел говори нешто раније, а њихова улога у приповести није у вези са управљањем државом, него са уништавањем моћника о чему је писац говорио непосредно пре цитираног одломка. *Како су године пролазиле и он стицао искуство у свему, више није имао потребе да се окружује мудрацима.* (I.29.6-8). Василијева мудрост, тј. будност, прва међу врлинама које му Псел на самом почетку биографије приписује, уз помоћ мудрих људи у младости и искуство, учиниле су га способним да управља потпуно самостално. У односу на то, важно је позабавити се наредним аспектом цареве личности.

Образовање и однос према учености

Стога се није окретао ученим људима, већ је овај део, мислим на интелектуалце, сасвим ниподаштавао (I.29.11-13). Ученост владара је генерално посматрана као један од најважнијих елемената Пселовог идеала, што је најчешће базирано на, изузетно ироничном, портрету Михаила Дуке. Ова слика мора бити преиспитана у потпуности, а на овом месту ћемо је посматрати у контексту парадигматског цара. Василије је ниподаштавао учењаке, његов говор је био прост и лишен украса (I.30), а једина царева

литература о којој нас Псел обавештава, како је Калделис приметио,³⁰⁹ су војни приручници (I.33). Опис Василија недвосмислено показује да образовање *није* нужни предуслов за ефикасног владара, уколико он испуњава друге услове. Пселов идеални владар инстинктивно поседује платонистички квалитет будности, тј. државничку мудрост.

Црква: εὐσέβεια

Василијева побожност ни у једном тренутку у његовој биографији није поменута, нити је писац сугерисао божанску санкцију његове власти, што је веома индикативно за опис најбољег могућег владара. Једини тренутак божанске интервенције је помоћ иконе Богородице у борби против Варде Фоке, која је, како је раније показано, на ироничан начин прикривала (или откривала) Василијеву улогу у тровању противника – један изузетно нехришћански поступак, који давање религиозне конотације чини још сумњивијим. Упадљив је потпуни изостанак цркве из цареве биографије,³¹⁰ уз један, такође веома необичан, изузетак. Једина ситуација у којој Василије има посла са црквом тиче се **рушења манастира** светог Василија Великог и убачена је у приповест о уклањању паракимомена Василија и освету ујаку на свим пољима, укључујући и његову задужбину. Међутим, ова епизода излази из свог контекста и добија сасвим нову димензију када се уместо евнуха у својству царевог противника налазе монаси овог манастира: *Неће попустити, говорио је довитљиво, све док манастир (μοναστήριον) не постане место за размишљање (φροντιστήριον), јер ће морати да размишљају о томе како да се снађу за основне потребе* (I.20).³¹¹ Василијево понашање не може бити даље од идеала побожности, јеног од најважнијих постулата византијске царске идеологије и свакако

---

³⁰⁹ Kaldellis (2015): 54. За однос филозофије и учености в. нарочито 178-185.

³¹⁰ Станковић (2003а): 143. Упадљиво одсуство цркве из Пселовог наратива, међутим, само је делимично објашњиво околношћу да је патријаршија у време Василија II изгубила на значају – патријархат Алексија Студита (1025-1042) аутор помиње свега једном – у контексту крунисања Константина Мономаха иронично наглашавајући патријархову неславну улогу у овом догађајима и неутрицајност у односу на световну власт. Скилица даје вести о сменама на патријаршијском трону (*Scyl.* 328; 340-341; 368), као и о реакцији патријарха Сергија на цареву одлуку о алиенгији (347) и обнови престоничких цркава након земљотреса (348).

³¹¹ Пселов однос према цркви и хришћанству уопште једна је од главних тема Калделисовог *Аргумента* (За ову епизоду в. Kaldellis (1999): 85. Овде је важно напоменути, у складу са читањем који он предлаже, а по коме се у средини дела (и сваке књиге појединачно) налази истина, да се ова епизода налази у самом центру Василијеве биографије. Поигравање терминима *μοναστήριον-φροντιστήριον* указује на антагонизам који је Псел видео између монашког и интелектуалног живота и који се одражава у многим његовим делима, нарочито изражено у преписци са патријархом Михаилом Керуларијем, представником духовне и антиинтелектуалне струје у једанаестовековном Цариграду.

одражава Пселове личне ставове и нарочито изражену неблагонаклоност према монасима и монашком позиву, која је један од важних мотива у *Хронографији*. Цар није само срушио манастир, што је чињеница сама довољна за осуду у важећем систему вредности, већ је то учинио са задовољством и уз подсмех.³¹² Као ни друге изразито хришћанске врлине – филантропија и дарожљивост – побожност и богоизабраност не фигурирају Пселовом идеалу цара. Манастири, као и цареви поданици, имају исту улогу у наративу: они морају бити сузбијени ради његове аутократије и економског просперитета државе. Практичан владар не може бити спутан ограничењима хришћанске етике.

1.1.2 КОНСТАНТИН VIII – ЦАРСТВО КАО ИГРАЧКА

Млађи син Романа II и Василијев формални савладар и наследник, Константин VIII (1025-1028), супротстављен је брату као парадигма лошег владара, те прве две књиге чине својеврсну целину у којој су постављени модели за посматрање Пселових ставова о царској власти. Тиме, наравно, нису изнети сви погледи писца, нити ће се ликови јединих порфирогенитих царева у *Хронографији* поновити кроз било који од других јунака, иако ће свакако бити извесних сличности. Псел инсистира на индивидуалности сваког појединачног цара, те је и његов Константин, као и Василије, сасвим непоновљив владар, мада ће се његов модел много више сретати у палати у којој писац није видео практично ниједног владара достојног положаја. Ове две биографије, као портрети људи чије су се владавине давно завршиле и већ добијају легендарне обресе, омогућиле су Пселу слободу коју описи савременика нису могли, да их обликује у складу са својим циљевима и у њима изнесе постулате онога што добро односно лоше управљање царством подразумевају.

Дијаметрална различитост карактера и владавина двојице владара била је уочљива и другим Пселовим савременицима, те је он могао да је искористи и нагласи у свом делу. У историји Јована Скилице, јединој која, поред *Хронографије*, даје повест Василија и

---

³¹² Теза коју износи Crostini (1996): 63. да Псел овде алудира на Василијев покушај пурификације монашке праксе није утемељена у тексту *Хронографије* и полази од веома честе методолошке грешке византолога да у портретима идеалних владара код византијских писаца траже историчне основе.

Константина, такође постоји слика првог као доброг, а другог као рђавог цара,³¹³ али карактер који Псел даје овом антагонизму сасвим је другачији, иако је чињенична база, како се чини, иста. Константин је у правом смислу речи наличје свог брата, што се у наративу одражава у структури, лексици, али и у писцу увек својственој иронији.

Портрет Константина наговештен је у неколико наврата у првој књизи, а ту изнети мотиви разложени су у другом поглављу које чини његову биографију. Најпре ћемо се позабавити карактером тих места, да би прешли на структуру царева биографије и њену анализу.

1) На самом почетку прве књиге (I.1), Псел обавештава своје читаоце да је по смрти Јована Цимискија власт чисто прешла у руке Василија и Константина, Романових синова. Наглашавање истог порекла и дељеног легитимитета Македонаца има улогу да покаже како из истог корена могу произаћи два различита карактера, сасвим као лице и наличје једног истог новчића.

2) У наредном капуту (I.2) укратко су описани карактери младих царева. Насупрот будном, замишљеном и забринутом Василију, стоји Константин који је „свима деловао незаинтересовано (ἀνεϊμένως), водећи безбрижан (ῥαθύμως) живот и посвећујући се раскошном начину живота (περὶ τὸν ἄβρὸν βίον ἐσπουδακώς, I.2.4-6). Употреба глакола σπουδάζω насупрот термину φρονέω који има слично значење – бринути, посветити се – којим је окарактерисан његов брат, и то у истом облику (πεφροντικώς-ἐσπουδακώς), Псел од почетка извргава Константина руглу и наглашава оно што је основна разлика између њих двојице. Брига старијег брата тиче се управљања државом, док млађи своје мисли посвећује раскоши. Стога је, како се даље истиче, логично да је власт припала Василију као подобнијем, а пасус Псел завршава на веома специфичан начин – похвалом Константину. Упадљиво је што писац користи термин **енкомиј** који означава реторички жанр да упути хвалу цару, иако је то сасвим у нескладу са жанром историје, о чему ће говорити на више места, нарочито у шестој и седмој књизи.³¹⁴ Овде први пут указује на правац читања одломака у којима се позива на реторику. Који је то хвале вредан поступак

---

³¹³ Василије и Константин (заједничка владавина): *Scyl.* 314-369. Константин: 370-374.

³¹⁴ Нарочито VI.22-28. За анализу употребе жанра у сврху ироније в. Репajiћ (2015).

Константина? Он се одрекао власти у корист старијег брата *Без обзира на то што му је омогућен једнак удео у очинском наслеђу, мислим на државу, да заједно са братом управља, он је сасвим остао у позадини, иако је био веома млад, када је жар за влашћу највећи, а ни његов брат није сасвим одрастао, већ је био у првом цвату младости и, да тако кажем, тек му је израсла прва брада.* (I.2.11-18) Када се то упореди са портретом Василија, кога Псел хвали управо за властољубље и за то што је посветио свој живот и променио свој карактер зарад овог циља, постаје јасна ироничност Константинове похвале. Он никада, чак ни у младости, није имао оно што је неопходно да буде добар владар. У старости, када буде заправо дошао на власт, за то ће у још мањој мери бити способан.

3) Константин се јавља као актер у само једној епизоди из Василијеве владавине, поново са циљем супротстављања два карактера – у одлучујућој бици против Варде Фоке. Василије је био у римској војсци у бици да би стекао искуство у рату, *а из бојног реда није изостао ни његов брат Константин, већ је, огрнут оклопом и наваљујући дугачким копљем, био део фаланге (δὲρὺ μακρὸν ἐπισειῶν, μέρος τῆς φάλαγγος ἦν).* (I.14.3-6). Овај кратак пасус који уводи учешће цара у бици суптилно најављује природу тог учешћа и убачен је да би се показало каква је њихова улога у сукобу била. Василије је приказан као кључна личност за добијање битке, пошто је отровао противника, али Пселов замршен наратив о томе указује на тајност и лукавост овог чина. Константин је, с друге стране, *наваљујући дугим копљем иступио напред из фаланге (δὲρὺ μακρὸν ἐπισειῶν, προΐει τῆς φάλαγγος, I.16.8-10)*, да би се касније хвалисао како је управо он убио тиранина. Понављање готово идентичне реченице на два места веома је симптоматично и не може бити случајност, већ указује на важност ове кратке примедбе. Константин је учинио оно за шта је његов брат, а идеални цар-војсковођа, своје војнике *кажњавао као преступнике (μετὰ τῶν παρανομούντων τάξας ἐτιμωρεῖτο, I.33.18),*³¹⁵ па макар били и успешни, што његов млађи брат у датој ситуацији свакако није био, упркос свом хвалисању. Из ове епизоде видимо две црте Константиновог карактера – његову неспособност да води рат и увиди оно што је, како Псел каже кроз Василијев став, најважније за надмоћ римске војске (одржавање бојног реда и дисциплине) и ту се ἀνδρεία кроз лик будаластог Константина

---

³¹⁵ Индикативно је да је ово једини помен глагола τιμωρέω – кажњавати у Василијевој биографији. Овај термин ће, бити лажмотив у биографији Константина.

показује као сасвим неподесна **царска** ратна врлина, јер се из наратива чини да је једино Фокина смрт, за коју је одговоран Василије, спасила царску војску опасности овог несмотреног чина. Истовремено, осликава његову неспособност да увиди сопствена ограничења и неоправдану хвалисавост. Наспрам озбиљног Василија који чини ствари и ћути о томе, стоји брбљиви Константин који као да се игра рата.³¹⁶

4) Након што је збацио паракимомена и узео сву власт у своје руке, Василије је мало по мало лишио и Константина било каквог удела у управљању државом и потчинио га себи (I.22.15-18). Млађи брат је, иако је носио царску титулу, практично изједначен са осталим царевим поданицима. На крају Псел је још једном супротставио браћу, у духу уводних разматрања о њиховим карактерима: *И овај је (Константин, прим. аут.) послат да ужива у благодетима села и да се забавља купатилима и ловом*, док је сам Василије отишао да брани границе од варвара. Сасвим сигурно Константинове активности нису биле у кругу владарских послова. Чињеница да му је брат оставио свега неколико телохранитеља, о чему Псел говори раније, не одражава Василијеву љубомору, већ непотребност чувања некога ко није владар у правом смислу те речи.³¹⁷

1.1.2.1 СТРУКТУРА ДРУГЕ КЊИГЕ

Константинова биографија обимом је значајно мања од Василијеве, што је делимично условљено његовом краткотрајном владавином, а делимично једноставношћу његове природе и неактивношћу царствовања. Структура друге књиге нема једнако јасан логички распоред и на први поглед више делује као излагање слабо повезаних анегдота, али је, сасвим прикладна карактеризацији. Псел почиње са царевим доласком на власт и уводним описом његовог карактера (II.1), потом говори о Константиновом односу према поданицима и избору сарадника (II.2-3), да би излагање, помало необично, пресекао приповешћу о његовој породици – жени и ћеркама (II.4-5), које постају главни актери радње у наредна два капута. Након описа породице следи карактеризација његове

---

³¹⁶ Lauritzen (2013): 132. погрешно тумачи овај пасус као похвалу Константинове способности у бици што би требало да има (није јасно какву) улогу у карактеризацији Василија, и није конзистентно са Константиновим портретом у другој књизи. Он сматра да су прикази млађег брата у првим два књигама недоследни, јер је у првој циљ синкрисис са Василијем. Међутим, његов портрет је у потпуности уједначен, како ћу показати у овом поглављу.

³¹⁷ Не видим оправдање за тезу да Пселов наратив сведочи о томе да се Василије осећао угроженим од Константина, како сугерише Crostini (1996): 78, н. 102.

владавине (II.6), опис физичког изгледа и болести (II.7) и царевих активности (II.8-9). Поглавље закључује удајом Константинове најстарије ћерке Зое, тј. проналажењем наследника, и смрћу цара (II.9-10). Две су ствари упадљиве у вези са структуром Константинове биографије: недостатак дела кроз која би цар био окарактерисан и измештање приче о његовој породици у средину наратива, уместо на крај пре излагања о решавању питања наслеђа.

Краткотрајност Константинове владавине не може бити разлог изостављања догађаја из Пселовог наратива, а то свакако није било ни чињенично стање, с обзиром да нам Скилица у веома кратком поглављу о Константину помиње читав сплет догађаја из унутрашње и спољне политике.³¹⁸ Штавише, обиље посведочених устанака у овом кратком периоду³¹⁹ дало би писцу могућност да супротстави царско понашање у оваквој ситуацији Василијевом. Међутим, то није била најважнија тачка поређења двојице владара. Имплицирно, Псел поручује да удаја ћерке заправо и јесте била једина Константинова владарска активност. На два места у поглављу писац наглашава да се Василије није побринуо за будућност својих вољених братаница (II.4; 5), а као разлог за то наводи чињеницу да је *државу за брата чувао (ἀλλὰ τῷ ἀδελφῷ τὸ κράτος φυλάττων), остављајући њему бригу о томе (ἐπ' ἐκείνῳ τὴν περὶ τούτων φροντίδα ἔθετο, II.4.11-13)*. Тиме је имплицирано да је то била *једина* брига коју му је брат оставио и, сходно томе, и једини царев поступак.

У тој чињеници може лежати и део објашњења убацивања породице у центар наратива. Средњи део приповести о Василијевој владавини чине устанци Склира и Фоке и царско разрачунавање са онима који су му угрожавали власт, кроз које се оцртава

---

³¹⁸ *Scyl.* 370-374. У питању су бројни устанци које је Константин сурово гушио и ратови против Печенега. Византијски извори су иначе веома ограничени када је у питању Константин и изразито су неблагонаклони, а ову слику доводи у питање Тот, користећи арапске изворе (Todt (2000)). Питање је да ли је ово расположење условљено Пселом, који је од историчара који су нам сачувани најближи овом периоду и први који пише о Константиновој владавини, али Скиличин извештај свакако се не ослања на њега, тако да је других извора морало бити, иако данас нису познати (и Псел помиње приче које су о њему записане (II.2), али је то његов стандардни поступак који не мора упућивати на реалне изворе, већ може служити само за давање потпоре причи). Treadgold (2013): 258-270. на основу Скиличиног наратива реконструираше две изгубљене историје за период после 1025: Димитрија из Кизика и монаха Јована из Лидије, али је тешко рећи било шта поузданије о овим историјама, и није вероватно да се Псел на њих ослањао. За биографију Константина какву је саставио могле су му бити сасвим довољне приче са двора.

³¹⁹ Cheynet (1999): 38-41.

владачки карактер његовог итоса и најважнији *догађај* његовог доба – метаморфоза коју је услед ових устанака доживео. У средини Константинове биографије, како смо видели, Псел *најављује једини* догађај из његовог царевања, који ће изнети на крају поглавља, пошто се цар тиме позабавио тек *при крају живота* (πρὸς τῷ τέλει τοῦ ζῆν γεγονός, II.5.16-17), и та епизода представља својеврсни епилог владавине. На овај начин супротстављени су **делатни и неделатни владалац**. Друга импликација коју овај средишњи део носи јесу личности које се у њој помињу. Хероји средишњег дела прве књиге, којима се старији брат окружио, против којих се борио и којима је, уопште, био окупиран, су велике војсковође и државници – Фока, Склир и паракимомен, док су централни ликови у Константиновом животу *жене* – супруга Хелена и три ћерке. Штавише, једина два мушка лика у овој биографији су узгред поменути царев таст Алипије, и наследник престола Роман Аргир, кога Псел уводи тек на самом крају наратива, али и у тој приповести централну улогу нема сам Роман, већ његова жена. **Преимућство жена** сасвим је опречно савету које је Варда Склир дао Василију о неувођењу жена у царску палату и указује на неспособност цара који се њима окружио.³²⁰

1.1.2.2 КОНСТАНТИН КАО ВЛАДАР: САТИРИЧНИ *СИНКРИСИС*

При увођењу Константина као лика у првој књизи, Псел је изнео основне одлике његовог карактера, супротстављене братовљевим. Он је био незаинтересован и водио је безбрижан и раскошан живот (I.2). Представљајући поново његов карактер на почетку друге књиге, посвећене царевој самосталној владавини, писац каже да је његов етос био слаб (μαλακώτατος, δειλός, II.1.7; 2.3) и да му је *душа нагињала свим врстама уживања* (ψυχῆς πρὸς πᾶσαν ῥεπούσης ἀπόλαυσιν, II.1.7-8), што је такође наговестио већ у

---

³²⁰ Још један разлог централног позиционирања приповести о царској породици није у директној вези са карактеризацијом Константина, већ има веома значајну улогу у целини програма *Хронографије*. Ентони Калделис је предложио тезу, која ми се чини сасвим умесном, да Псел своје најопасније и најскривеније *истине* износи управо у средини дела и сваког поглавља понаособ. Као што се у центру прве књиге налази прича о Василијевом рушењу манастира светог Василија Великог (поново у једној измештеној епизоди збацивања паракимомена), тако је у средини друге епизода са замонашењем Константинове најмлађе ћерке Евдокије, које је изузетно иронично и обојено паганским тоновима, али о томе ће бити више речи у поглављу посвећеном женама.

Василијевој биографији (I.22). Како су се ове карактерне црте одразиле на царево владалачке способности?

Однос према поданицима

О овом аспекту Константинове делатности Псел говори у другом капуту његове биографије, чија је лексика довољно индикативна – глагол τιμωρέω и њему сродна именица τιμωρία, са значењем кажњавати, светити се, јављају се у само једном пасусу чак седам пута. Насупрот томе, у биографији суровог Василија, овај глагол се јавља само једном и то у контексту рата и опасности по државу. Константин је био сумњичав, међутим, за разлику од разумне сумњичавости његовог брата, његова се претворила у праву параноју. Упадљива је употреба сличне лексике и конструкција као у првој књизи, али уз извесне измене или промену контекста који су у потпуности мењали значење. Тако је Константин *не добротинствима покорио поданике, већ разним врстама злоупотреба и мучења* (οὐκ εὐνοίαις τοὺς ὑπὸ χεῖρα δουλούμενος, ἀλλὰ παντοδαπαῖς βασάνων κακώσεσιν, II.2.9-11).³²¹ Термин κάκωσις никада није употребљен за Василија и упућује на негативно читање, које је потом и објашњено – за разлику од брата који је сваки предмет који је долазио пред њега пажљиво разматрао (I.34), Константин је свима без разлике, било да су само осумњичени или им је кривица доказана, било да су злочини велики и мали, прописивао исту казну – ослепљење. Псел објашњава и његове разлоге: *Он се није бринуо о додељивању одговарајућих казни онима који су згрешили, већ је хтео себе да ослободи сумње* (II.2.18-20), што указује на неразумност његове параноје. За разлику од Василија, како писац експлицитно пореди, Константинов бес није био трајан, *већ се брзо мењао* (ἀλλὰ ταχὺ μεταβάλλετο, II.2.30-31).³²² Ова чињеница која би, за добро поданика, могла бити позитивна, код Псела добија само ноту подсмеха и доприноси слици царево психичке нестабилности, попримајући гротескне црте у сцени у којој Константин рони сузе и љуби и моли за опроштај човека кога је казнио. Недостатак правичности само је један од аспеката критике цара у погледу односа према поданицима. Други и много важнији је његова нестабилност која се граничи са лудилом, а резултат је незрелости.

---

³²¹ Василије: *καὶ οὐκ εὐνοίαις μᾶλλον ἢ φόβοις...* (I.29) *καὶ τὸ ὑπήκοον, ἴν' οὗτος εἶπο, παντοδαπῶς ἐχειρώσατο* (I.30).

³²² Василије: *δύστρογός τε καὶ οὐ ταχὺ μεταβάλλον* (I.4)

Избор сарадника

Псел приписује Константину једну од традиционалних владарских врлина – εὐεργέσια – коју је он *познавао боље од свих других царева* (II.3.1), а која је једна од традиционалних манифестација владарске добре воље према поданицима. Међутим, ова врлина није дељена једнако по правичности (τὴν τῆς δικαιοσύνης ἰσότητα), и онима који су *били напољу мало је те врлине (τὴν ἀρετὴν ταύτην) показано* (II.3.2-5). На овај начин наглашавајући поменућу врлину, Псел указује на иронично читање читаве похвале. Аспектом евергесије ћу се позабавити нешто касније, а овде је важно указати на то ко су људи којима та врлина *јесте* била показана. То су били они који су цара окруживали, дакле дворани, и ка којима је *злато текло попут песка*. У питању су евнуси који *нису били ни племенитог ни слободног порекла, већ странци и варвари*. На овом месту Псел први пут истиче проблеме који ће се понављати кроз читаву *Хронографију* – фокус царева на палату и занемаривање остатка Царства и довођење варвара на високе положаје.³²³ Видели смо да ни порекло људи који су били око Василија није било високо и да су и они били људи достојни презира, али проблем који Константинов избор људи представља је двострук. Најпре, нешто касније у тексту сазнајемо да је он *државне послове ставио у руке стручних људи (ἀνδρῶν τοῖς λογιωτέροις ἐγχειρίσας τὰ πράγματα, II.6.4-5)*, што би била хвале вредна особина владара који сам није био способан да обавља дужности. Међутим, једини цареви сарадници које ми током читаве друге књиге срећемо су управо ови дворани, који су у самом почетку дисквалификовани својим пореклом, а онда и чињеницом да су, као Константинови пријатељи од детињства, „*према њему свој карактер обликовали (ἐς τὸ ἐκείνου ἦθος μεταβαλόντες, II.3.10-11)*, чиме су завредили његово поштовање и највише титуле. Њихов етос је, дакле, био једнако неприкладан управљању државом као и царев, што ће се показати кроз другу страну проблема њиховог избора.

Финансијска политика

Да би прикрили срамоту свог порекла, били су широкогруди (ἐλευθέριοι) и без итредње су делили новац и спремно показивали добротинство (εὐεργετήσαι πρόθυμοι) и

---

³²³ В. нарочито VI.134-135.

друге одлике племенитости (*καλοκάγαθίαν*) (II.3.13-15). Иронија приказивања племенитости Константинових сарадника још јаче указује на њихову недостојност положаја који су држали и *претварање* да су нешто што нису, што је један од лајт-мотива читаве друге књиге. Од свих државничких врлина, цар и његови људи познавали су само добротинство (термин који је у трећем капуту, који о њима говори, употребљен знаковита три пута *εὐεργετεῖν – εὐεργετημάτων – εὐεργετήσαι*), које је само спољашња манифестација врлине правичности, и то веома непожељна, како је Псел показао на примеру Василија. Колико је важна ова одлика Константинове владавине, види се на самом почетку биографије, где писац наглашава да се јунак, *откривши да је царска благајна пуна, по природи свог карактера, предао уживањима* (II.1.8-10). У раније поменутој метафори о болести царства, Константин се помиње као зачетник овог феномена, управо због расипања финансија, тако да би сам упропастио царство да није брзо умро (VII.52).³²⁴ Његова владавина, дакле, била је погубна по државу у финансијском смислу, а добротинство као једина царева *врлина*, која то заправо није, показује да је Константин само наизглед био цар.

Војска

У бици код Абидоса у којој је учествовао као младић, Константин се, како смо видели, показао као несмотрен војник и дете које се игра рата, наспрам свог озбиљног брата. Када је дошао на власт *пошто је већ био стар и није био способан да ратује ... околне варваре који су се мало по мало померали према нама, задржавао је титулама и даровима* (*ἀξιώμασιν ἀνεῖργε καὶ δωρεαῖς*), *док је поданике који би се побунили жестоко кажњавао* (II.2.5-8).³²⁵ Он је за рат, дакле, био сасвим неспособан, и на том пољу је такође ослабио моћ државе, финансијски и војно. Како Псел каже на другом месту (VII.52), он не само да није стремио ка војничкој слави и проширењу, већ се није трудио ни да сачува оно што је имао. Оно што је његов брат ратом стекао, Константин је потрошио да би рат избегао.

---

³²⁴ Псел не говори о оштрој пореској политици Константина, која је изазвала велике немире, како сведочи *Scyl.* 373. Цар је, наиме, ако је веровати Скиличином извештају, тражио поданицима да исплате заостали порез за две године које им је његов брат и претходник опростио.

³²⁵ Василије: *καὶ τὸ βάρβαρον ἀνεκάθηρε, καὶ τὸ ὑπήκοον, ἴν' οὗτος εἶπο, παντοδαπῶς ἐχειρώσατο* (I.30).

Црква

Црква и религија појављују се у другој књизи на два места: прво у контексту царевог суманутог кажњавања, кога *нису били поштеђени ни архијереји* (II.2), а потом у веома необичној епизоди замонашења његове најстарије ћерке (II.5). Константинова улога у овом постригу је пасивна – он учествује у сасвим паганском ритуалу посвећивања детета, коју даје *као жртву сопствених изнутрица*. Евдокија је сама изразила жељу да се замонаши и тражила дозволу од оца који је то прихватио, дакле његова улога је поново само спољашња манифестација религиозности, лишена садржаја, али представљена као сопствена жртва. Још једном нам се Константин показује као глумац или дете које се игра, а не као прави делатник.

Образовање и однос према учености

Ученост је једина особина за коју Псел експлицитно хвали цара, али импликације одељка о његовом образовању упућују на другачији закључак. Његов говор је природно био вешт и грациозан, раскошан и елегантан, и *његов језик је порађао (ἐμαίευνεν) изузетне речи којима је изражавао резоновање проистекло из душе* (II.6.11-14).³²⁶ Даље од благоглагољивости, писац му наизглед приписује и умешност у логици, пошто су се *сви који су га слушали одушевљавали његовом способношћу аргументације и доказивања (ἐπιχειρῶν τε καὶ ἐπειθυμοῦμενος, II.6.7-8)*. Како схватити ову необичну похвалу неспособног цара, коју му је упутио водећи филозоф свог доба? Већ у наредној реченици Псел је царева постигнућа релативизовао, рекавши да је био мало образован, *онолико колико деца узимају учешћа у хеленској култури (ὅσον ἐς παιδας ἀνήκει τῆς ἐλληνικῆς μετέσχε, II.6.9-10)*, да би наизглед то надоместио његовом природном обдареношћу. Тај таленат, међутим, односи се само на говор, не и на логичке технике. Кључ за читање онда се налази у *онима који су га слушали* – јер је кроз њихов утисак Псел похвалио цареву ученост. Ти људи опет су могли бити они *λογιωτέροις* (II.6.4), који су били у царевом најближем окружењу – исти они варвари који су били карактера сличног његовом, и који су притворни по својој природи – дакле, ласкавци, те читава Константинова ученост

---

³²⁶ Иронија алузије на Сократа и мајеутику је вишеслојна, већ на самом овом месту где је глагол *μαίεω* употребљен у контексту онога што производи Константинов језик, а не његов ум, дакле, празних речи.

добија комичну ноту. Писац бира једну цареву специфичност да илуструје вештине његовог говора: *нека од царских писама је сам диктирао (тима се јако поносио) и то је чинио толико брзо да писари нису могли да стигну све да запишу, иако је то доба видело најбрже међу њима* (II.10.14-20). Ова помало чудна похвала добија своје пуно значење у светлу онога што Псел говори на почетку пасуса о образовању: цар је све послове државе препустио својим саветницима и *није био човек који ће на себе узети бриге* (II.6.3-5). Шта је он онда својим брзим писарима могао диктирати? Поново су Константинови поступци, у овом случају писма, лишени садржаја и остају празна форма којом се он без икаквог разлога поноси. Ако његов говор и јесте био раскошан и елегантан како нас Псел убеђује, та чињеница је потпуно безначајна јер није доприносила ничему другом до сопственој забави и умишљеној величини.

1.1.2.3 Однос према власти и физички изглед

Мој извештај који карактерише автократора (Ὁ δὲ λόγος χαρακτηρίζεται τὸν αὐτοκράτορα) ништа од чињеница неће додати ни одузети. (II.6.1-2) Слично као у првој књизи,³²⁷ након излагања догађаја, у овом случају ради се о породици цара Константина, Псел прелази на карактеризацију владара, која, као и у случају Василија, има закључну улогу. Прва ствар коју нам након тога саопштава је да цар, откад је преузео сву власт, није био од људи који би бриге на себе преузели, већ је управљање државом поверио стручњацима (II.6.3-6), о којима је већ било речи. На себе је преузео преговарање са посланицима и друге лаке (ῥάστων) послове, *седећи на трону веома царски (προὐκάθητο μάλα βασιλικῶς*, II.6.6-7) и одатле је одушевљавао људе својим говорима. Употреба термина βασιλικῶς искључиво са циљем презентације, упућује на директан начин на илузорност Константиновог положаја. Штавише, Псел позајмљује терминологију из прве књиге да окарактерише царе преокупације – театар, хиподром и лов (II.8). За разлику од државе, Константин се старао (ἐσπούδαζε) о хиподрому и бринуо је (φροντίζων) о причвршћивању кочија и регуларности стартних позиција за трку, а чак је и обновио одавно запостаљену гимнопедију и вратио је у позориште, *али не као цар гледајући, већ*

---

³²⁷ Василије: *Ὁ δὲ λόγος αὐτῆς εἰς τὸν βασιλέα ἀναφερέσθω* (I.30), након измирења са Вардом Склиром.

учествујући као борац наспрам противника (οὐχ ὡς βασιλεύς **θεωρῶν**, ἀλλ' ὡς τῷ ἀντικειμένῳ μέρει ἀντίτεχος, II.8.1-6). Сличну терминологију налазимо у више пута поменутом одељку о односу цара и паракимомена Василија,³²⁸ али у том случају спорт има улогу метафоре, а труд старијег брата тиче се заправо управљања државом. Коришћење похвалне терминологије у апсурдном контексту даје потпуно ироничан и подсмешљив тон Константиновом труду – он није желео да му други противници попуштају, да би његова победа била светлија и волео је да разговара са обичним светом о борбама – врлина коју код писца чији је идеални владар арогантан треба у најмању руку узети са опрезом.

Ништа мање од позоришта Константин није волео ни лов, обавештава нас Псел веома занимљивим одабиром лексике: *тамо је био способан да надвлада грозницу и победи зиму и пружи отпор жеђи* (ἐνθα δὴ καὶ **καύματος κρείττων** ἦν καὶ **ψύχους ἐκράτει** καὶ **πρὸς δίψος ἀντέτεινε**, II.8.10-12). Василијева аскеза зарад безбедности државе и ратних напора код Константина је у функцији лова, у чему је био најстрашнији (δεινότατος) и **због тога (διὰ ταῦτα) је научио да користи лук, да баца копље, да вешто исуче мач и да одапиње стреле** (II.8.13-15). Цар је, дакле, бар у теорији поседовао ратничке вештине, али их је користио искључиво у функцији игре.³²⁹ Постојала је још једна ситуација у којој је Константин постајао *аскета*, спајајући ноћи и дане и одричући се хране, иако је био халапљив – коцкање. *Запостављајући државне послове, посвећивао се дамама и коцки (πεττοῦς καὶ κίβους)* и потпуно је полудео (ἐμεμήνει)³³⁰ за овим *дечијим играма* (τῆς παιδιᾶς), да је и посланике остављао да чекају (II.9.1-4), **дакле запостављао је једину владарску дужност за коју је експлицитно речено да је обављао**. *Тако га је, док је прокоцкавао државу (τὸ κράτον διαλεττεύοντα), спопала смрт* (II.9.7-8) и, како се чини из Пселове алузије у метафори о болести царства, сасвим би је упропастио да се то није догодило (VII.52). У овој игри речи открива се потпуни смисао Константинове владавине и карактера – он се, попут детета, *играо царевања*.

---

³²⁸ ὁ δὲ βασιλεὺς Βασίλειος **θεωρός**, οὐχ ὅπως ἐκεῖνον στεφαιμώσειν, ἀλλ' ὡς αὐτὸς δραμεῖται καὶ ἀγωνίσεται. (I.3).

³²⁹ Друга ситуација у којој Константин користи оружје је битка код Абидоса, где је његов ангажман такође потпуно бесмислен.

³³⁰ Исти глагол Псел употребљава и за цареву страст према хиподрому и позоришту.

Цар је, као да је био изненађен смрћу у осмој деценији живота, тек тада схватио да се мора побринути за будућност државе и налажење наследника, једину дужност коју му је брат оставио у аманет. Тиме нас Псел уводи у последњи чин Константинове представе. Будући да није озбиљно размишљао о члановима сената било му је веома тешко да донесе разумну одлуку (II.9.13-15). Избор је на крају пао на Романа (Аргира), чије се име појављује тек на крају ове епизоде у којој он уопште није учесник. Иако је царев изабраник био достојан по свим другим мерилима, проблем је представљала чињеница да је био ожењен, што је Константин, пошто је био на самрти и није имао времена да бира, решио да пренебрегне. За потребе ове приповести Псел поставља праву позоришну атмосферу, у складу са карактером свог лика. По Скиличином извештају, Константин је довео претендента на двор и понудио му избор између развода и ослепљења, те се овај није двоумио.³³¹ Псел оваквом тумачењу даје необичан обрт: *Знајући да је његова жена противна овој намери, цар се претварао (σκήπτεται) да је јако љут и неумољив и послао је своје људе да му нанесу најтежу казну, а да њу одвуку у небески живот (τῆς κοσμικῆς ζωῆς). Она, пак, није знала за тајну заверу, нити је препознала маску беса (τὸ προσωπεῖον... τῆς ὀργῆς), и одмах се предала нападачима (II.9.14-20) и отишла у манастир, а Роман је постао царски зет, након чега је Константин могао да напусти живот. Улога овог драматичног обрта је двострука: један њен аспект откриће се у карактеризацији Константиновог наследника, али тај аспект је споредан. У наративу о последњем мушком Македонцу он има за циљ да на финални начин покаже да је његова владавина била попут једне од његових омиљених активности – театар.*

На самом крају ћу се осврнути на опис Константиновог физиса, израженог пре свега кроз болест. Његово тело је велико и јако (εὐμεγέθης... καὶ ῥωμαλώτερον), али употреба ове врлине је поново сасвим бесмислена: волео је да једе и спремио је своје тело за пријем хране (II.7.2-4). У вези са тим јавља се још једна царева активност: кување, које је било узрок и другог аспекта његовог изгледа.

Био је савладан стомаком и сексуалним задовољствима (ἤττητο γαστρὸς καὶ ἀφροδισίων), толико да је добио болест зглобова (sc. костобољу) и стопала су му била

---

³³¹ Scyl. 374.

тако уништена да није могао да хода (*μη βαδίσειν δύνασθαι*). Зато га **откад је дошао на власт** (*μετὰ τὴν αὐτοκράτορα ἡγεμονίαν*) нико није видео да храбро ноге користи за кретање, него је ишао на коњу, снажно причвршћен (II.7.6-11).

Цар који није био способан самостално да хода, тешко да је могао да буде добар државник,³³² а наглашавање чињенице да је тако било откад је дошао на власт, упућује на то да никада престо није завредио. Његова старост, због које је био неспособан да води рат (*γηραιὸς δὲ ἤδη γενόμενος καὶ μήκετι πολεμεῖν δυνάμενος*, II.2), насупрот нестарећој Василијевој природи, била је само додатни показатељ тога. Као што је чврсто постављен у седло деловао физички способно, читава његова владавина била је представа. Псел даје поређење два брата на још једном, суптилнијем, интертекстуалном нивоу, упућујући читаоце на Ксенофонта сећања, и то исти пасус који је искористио за опис Василијеве аскезе:

*Прво, уз оно што сам до сада рекао, он (Сократ, прим. аут.) је од свих људи најбоље владао стомаком и сексуалним страстима (ἀφροδισίων καὶ γαστρὸς πάντων ἀνθρώπων ἐγκρατέστατος ἦν), и био је најиздржљивији када је реч о хладноћи и врућини и другим мукама.*³³³

Ово место на изузетан начин показује значај интертекстуалности у анализи Пселове *Хронографије*. Аутор је у свој наратив уткао једну реченицу из Ксенофонтовог описа Сократа, у три различита контекста – похвала Василија, иронична похвала Константина, критика Константина – градећи два архетипска владара као Сократа и анти-Сократа. Цар Сократ, спреман на одрицање ради општег добра, неће се више поновити. Али *Хронографија* ће имати свог имплицитног Сократа, скривеног на различитим нивоима наратива.

1.2 ДВОЈИЦА ВАРДА: МОДЕЛ ТИРАНИЈЕ

---

³³² Овде треба упутити на Василијев подсмех Склиру кога су због старости морали да уведу у његов шатор: *Види кога сам се ја плашио! Човека кога воде за руку да дође да ме моли!* (I.27).

³³³ *Хеп. Мет.* 1.2.1

Εἴτερ γὰρ ἀδικεῖν χρή, τυραννίδος πέρι
κάλλιστον ἀδικεῖν, τᾶλλα δ' εὖσεβεῖν χρεῶν.

(*Eur. Phoen.* 524-525)

Кроз мега-епизоде о устанцима Варде Склира и Варде Фоке Псел представља читаоцима двојицу протагониста, који, сходно добу у коме је живео, припадају једном од његових омиљених *типова* карактера – тиранима. Две тираније из времена Василија II оставиле су трага у свим изворима који говоре о његовом царевању, па и у јединој историји која нам је остала из његовог времена, као екскурсу у делу посвећеном владавини царевих претходника, Нићифора Фоке и Јована Цимискија.³³⁴ Легенда о двојици истоимених ратника готово да је засенила друге славне чланове њихових веома знаменитих родова, изданака крупне малоазијске аристократије. Ови догађаји демонстрирају врхунац моћи старих магнатских породица, али уједно и представљају њен последњи чин, пошто ће у будућности бити потиснути у други план иза нових елита створених у време Василија, или ће, као у случају Фока, недуго по царевом смрти бити завршена и њихова историја.³³⁵

Место и улога ових устанака у Пселовом наративу су сасвим специфични. Пре свега, уз збацивање паракимомена Василија, то су *једини* догађаји описани у царевом биографији. Разлог томе треба тражити у контексту целине наратива *Хронографије* и он даље поткрепљује аргументацију о времену настанка дела коју сам изнела у уводу. Главни изазови власти Константина Мономаха дошли су од двојице тирана: Георгија Манијакиса и Лава Торникија и излагање тих догађаја има централно место у Пселовој шестој књизи.³³⁶ Царев одговор на устанке, како ћу показати у поглављу о Мономаху, аутор је схватао као неадекватан. Згодан паралелизам таквом изазову нашао је у владавини парадигматског цара Василија и на тај начин, допуњавајући критику из биографије Константина IX, показао начин како се проблем могао решити – кроз будност и сазревање

---

³³⁴ *Scyl.* 314-328; 332-339; *Zon.* IV. 105-110; 111-117; *Leo Diac.* 169-170; 173-174.

³³⁵ Библиографија о овим родовима и њиховој судбини после побуна је обимна, навешћу само најважније наслове: Ђурић (1976): 272-284; Cheynet (1986): 488-497; Seibt (1976): 29-65; Cheynet (1990): 329-336; Крмановић (2001): 5-25.

³³⁶ VI.72-89; 99-123.

владара. Смештање настанка *Хронографије* у време Мономахове владавине, или непосредно по смрти овог цара, даје пуни смисао структури наратива прве књиге – кроз њега је Псел могао без последица изнети критику савременог владара. Са наставком историје до времена Исака Комнина фокус на тираније није био у колизији. Првобитни циклус Василије – Мономах носи оштро супротстављање, док допуњена верзија са затварањем круга Василије – Исак даје паралелизам и Исак Комнин представља синтезу цара и тиранина. Да бисмо схватили пишчеве погледе на тиранију, важно је сагледати какве *моделе* тирана он даје у првој књизи, кроз ликове Варде Фоке и Варде Склира.

1.2.1 КОНСТРУИСАЊЕ НАРАТИВА – ПИТАЊЕ ЛЕГИТИМИТЕТА

Устанци Склира и Фоке чине више од половине прве књиге (I.5-28, са изузетком повести о смени паракимомена, 19-22) и заправо њен централни, догађајни део, омеђен уводом (I.1-4) и финалним, сумарним описом Василијевих владарских квалитета (I.29-37). Централна улога ових мега-епизода јесте, како је објашњено, оцртавање промене царевог карактера, али да би се видело какву улогу ликови тирана играју у томе и у широј слици прве књиге неопходно је осврнути се на помало необичан наратив о устанцима. Уводећи у радњу (I.4.13-20), Псел прави конфузну и анахрону мешавину царевих разлога неповерења према родовима узурпатора и промене карактера – устанци су ти који су га натерали да одбаци безбрижност и прихвати одговорност, али већ *пошто је наследио оне који су му испред њега преузели власт* (ср. Нићифора Фоку и Јована Цимискија), *покушао је одмах да у потпуности уништи њихове родове.*³³⁷ Ова кратка опаска, која заправо доноси узрок побуна (*Због тога су њихови нећаци против њега поново потпалили огорчене ратове*)³³⁸ није у складу са пажљиво изграђеном хронологијом царевог карактера, описаном у њему посвећеном поглављу. Њена улога је двострука и налази се у грађењу других ликова прве књиге. Прва функција царевог измењеног мотивације јесте скидање одговорности са тирана

---

³³⁷ ἐπιγεγόμενος γὰρ τοῖς ἐγγύθεν αὐτῷ τὴν ἡγεμονίαν παρελιφθῶσιν, ἅπαν εὐθὺς ἄρδην τὸ ἐκείνων γένος ἀπολλύειν ἐπιχεύειρκε (I.4.18-20).

³³⁸ Διὰ ταῦτα οἱ ἐκείνων ἀνεψιαδεῖς πολέμους κατ' αὐτοῦ σφοδροῦς ἀνερίπισαν (I.5.1-2).

– стављене у овакав контекст, њихове побуне су у потпуности оправдане и чак су они ти који воде одбрамбени рат, док одговорност лежи на младом цару. Наставак наратива иде у прилог овој тези. На почетку приче о Склировој побуни описани су карактери двојице ратника, повезани одлуком *оних око цара* (он више није агенс) да пошаљу Фоку против побуњеника. (I.5), што је пропраћено анахроним епизодом Фокиног принудног замонашења (I.6) и његове подробније карактеризације (I.7). У тим уводним разматрањима истакнуто је *царско порекло* обојице (Склир је *δυναστείας ἔχων* – I.5.4-5, а Фока *βασιλείου τυγχάνοντι γένους* – I.6.2).³³⁹

Сам ток првог Склировог устанка и његове последице заузимају свега два капута (I.8-9) и ту је наратив фокусиран око двобоја двојице војсковођа. На то се директно наставља Фокино незадовољство третманом након тријумфа, које изазива његову побуну (I.10), а потом и бекство другог Варде из арапског заробљеништва и придруживање устанку (I.11-12). Централни лик на кратко постаје цар Василије (I.13-14), који први пут заправо предузима акцију, а врхунац епизоде је драматично описана битка код Абидоса (I.15-16), са епилогом Фокине смрти (I.17) и цареве промене (I.18). Нарација устанака на кратко је прекинута ради описа Василијевог разрачунавања са паракимоменом и потчињавања брата (I.19-22), да би јој се Псел вратио описом другог Склировог устанка који се наставио након Фокине смрти (I.23). Аутор још једном даје опис тиранина и поређење двојице Варда (I.24), овог пута се концентришући на стратешке квалитете, и потом се бави царевом и Склировом тактиком (I.24-25). Наратив закључује склапањем мира, који, као и почетак побуна, иницира цар (I.26) и састанком Василија и Склира у царевом шатору (I.27-28), на коме војсковођа даје своје више пута помињане савете. Варда Склир се губи из наратива након кратког осврта на његову даљу судбину (I.29, 1-3).

Пселов наратив о устанцима против Василија II, у односу на друге приповести о овим догађајима (Лава Ђакона (169-171; 173-174) и Скилице 314-328; 332-339)) показује обиље анахронизама и изостављања. Све ове специфичности имају улогу у осликавању карактера, како самог цара, тако и других актера *Хронографије*. Говорећи о првом Склировом устанку, Скилица помиње плејаду ликова и дуге и мукотрпне борбе цара и

---

³³⁹ Варда Фока био је братанац цара Нићифора Фоке, а Склир је био шурак Јована Цимискија.

паракимомена против тиранина које су срећан завршетак добиле тек именовањем Варде Фоке за стратега, након неколицине безуспешних покушаја. Чак и Ђакон у свом сумарном опису устанка помиње поход патрикија Петра против побуњеничке војске. Псел је читав овај процес изразио кроз саветовање људи око цара, који у почетку нису очајавали, али пошто су схватили да све војне снаге теку Склиру, одлучили су да против њега пошаљу Фоку (I.5, 11-20). Њега не занима детаљно излагање догађаја, што на другом месту у својој *Хронографији*, управо уводећи у једну другу тиранију, Георгија Манијакиса против Константина Мономаха, отворено говори.³⁴⁰ У центру његовог наратива су истакнути, парадигматски ликови војсковођа.

1.2.2 ХЕРОЈСКИ РАТНИК: ВАРДА ФОКА

1.2.2.1 ТРАГЕДИЈА ТИРАНИНА

Најупадљивији анахронизам у приповести о Варди Фоки јесте наратија о његовом замонашењу. Причу Лава Ђакона о Цимискијевом наређењу да се Варда замонаши³⁴¹ Псел пребацује на почетак наратива о Склировом устанку. Цареви саветници су се њега, саопштава нам писац, плашили ништа мање него узурпатора због *припадности царском роду* и амбиција и **превентивно** су га *лишили политичког (грађанског) изгледа, који је предуслов за тиранију и убројали га у клир цркве*, терајући га да положи *страшне заклетве* (I.6). Необичан и тешко објашњив потез Василијевих сарадника према човеку коме су се окренули за помоћ у тешком тренутку и ничим *до сумњом* изазваним замонашењем алузија је на поступак Мономаха према свом сроднику Лаву Торникију (VI.101). У наратији прве књиге, пак, оно има улогу у изградњи лика Варде Фоке и читаве епизоде његове потоње побуне.

Фока је подигао устанак тек након *троструке неправде* која му је учињена од стране цара: покушаја да уништи читав његов род (I.4), принудног превентивног замонашења (I.6) и изневерених амбиција и обећања након што се као победоносац (*тропалофóρος*)

---

³⁴⁰ VI.73.

³⁴¹ *Leo Diac.* 126.

вратио у престоницу из рата против Склира (I.10). Псел чак даје додатно оправдање његовој побуни, наглашавајући да је он био свестан *да није издао реч коју је дао*, алудирајући на *страшне заклетве* након замонашења. Оправданост Фокиних амбиција изражена је и кроз означавање његове власти као *царске*: Склир је, када је побегао из арапског заробљеништва и дошао на византијску територију, сазнао да *је Фока цар* (τὸν Φωκᾶν ἐμεμαθήκαί βασιλειῶντα, I.12.4-5). Карактер узурпатора такође одговара ауторовом царском идеалу: он је *увек натмурен и бјудан и све може да предвиди и уочи* (συννεοφῶς ἀεὶ καὶ ἐγρηγορῶς, I.7.2-3).³⁴² Каквог лика Псел гради од Варде Фоке и која је улога оваквог наглашавања *неправде*?

Одговор нам нуди структура Фокиног појављивања у наративу и лексика коју Псел употребљава. Осим изравних описа карактера, њега као актера видимо само у два великим биткама: против Склира и против цара. Прва битка (I.8) заправо је двобој два јунака, у коме Фока показује своју ратничку супериорност, док *тиранин Склир* крши *законе борбе* (νόμους ἀγονίας παραβεβηκῶς). Поигравање терминима *παίω* (ударати) и *πληγή* (ударац) алудира на Софоклову *Антигону*, односно на сукоб њене браће, Етеокла и Полиника, обојице упрљане братовљевом крвљу и трагично скончале.³⁴³ Тиме је Псел да трагичну ноту читавом сукобу, можда алудирајући и на сродство двојице војсковођа,³⁴⁴ и тмурно упозорење да у таквим околностима страда Царство, попут Тебе трагичара, истовремено антиципирајући Фокину несрећну судбину коју ће нешто касније описати. Сличан обрт са алузијом на трагедију, овог пута Есхилове *Персијанце* даје и на крају друге битке, указујући на правац за читање натприродног у *Хронографији*. Саопштавајући шта је

---

³⁴² I.7.2-3. Фока је једини лик *Хронографије* осим Василија који је окићен епитетом ἐγρηγορῶς. Пселов опис Варде Фоке упадљиво асоцира на опис његовог стрица и цара Нићифора, који даје Лав Ђакон (*Leo Diac.* 9: γρηγορεῖν τε καὶ νήφειν; 42: ἐγρηγορέναι καὶ νήφειν; 78: ἐγρηγορῶς), чиме аутор на интертекстуалном нивоу алудира на царско наслеђе узурпатора. В. и опис Нићифора Фоке у Пселовој *Краткој историји* (*Hist. Synth.* 105.5-16).

³⁴³ *Soph. Ant.* 170-174: (Креонт:) ὅτ' οὖν ἐκεῖνοι πρὸς διπλῆς μοίρας μίαν/ καθ' ἡμέραν ὄλοντο παίσαντές τε καὶ πληγέντες αὐτόχειρι σὺν μιάσματι/ ἐγὼ κράτη δὴ πάντα καὶ θρόνους ἔχω/ γένους κατ' ἀρχιστεῖα τῶν ὀλωλότων. *Chron.* I.8.8-12: καὶ ὁ πεπληγῶς πρὸς τὸ ἀδόκητον τῆς πληγῆς βραχύ τι τοῦ χαλινοῦ γερονῶς ἀκράτης, αὐθις συνηθροίκει τοὺς λογιμοὺς καὶ κατὰ ταῦτοῦ μέλους τὸν πλήξαντα παίσας, τῆς πολεμικῆς ὀρμῆς ἔπαυσε καὶ φυγεῖν παρεσκεύασεν. Цар Василије у овом сукобу поприма улогу Креонта, који заправо излази као победник из сукоба браће, односно узурпатора.

³⁴⁴ Брат Варде Склира, Константин, био је ожењен Фокином сестром Софијом (Cheynet (1986): 489. н. 63). Константин је посредовао у преговорима између два узурпатора по Склировом повратку из заробљеништва (Ђурић (1976): 280).

била *преовлађујућа прича* (κεκράτηκε λόγος I.16.19) о узроку Фокине смрти, Псел упућује читаоце на дијалог Дарија и Атосе, која саопштава великом краљу да се Ксеркс поражен вратио у Азију.³⁴⁵ Након што се уверио у истинитост вести, Дарије узвикује: *Авај, брзо је стигло остварење пророчанства!*³⁴⁶ Улога пророчанстава, као и наводне божанске интервенције, у наративу о бици код Абидоса је литерарно најављивање судбине јунака, али и наглашавање *поетског* у конструисању приче, што ће на још маестралнији начин показати у биографији Михаила V.³⁴⁷ Коначно, оцена Фокиног пада као *жаљења и суза достојног призора* (θέαμα ἐλεεινόν καὶ δακρῦων ἄξιον, I.17.1-2) даје финалну трагичну ноту његовом карактеру, крунисану одсецањем главе, односно десакрацијом леша, једном од важних тема хеленског трагичног песништва, водећим мотивом иза Антигоновог деловања.

Још један песник Пселу је послужио као узор у конструисању лика Варде Фоке, тачније управо Песник лично. Опис војсковође као човека доброг рода (εὐγενέστατος, I.5) и племенитог (γενναϊότατος/γενναϊότερος (I.5/ I.7))³⁴⁸, чији ударац изазива тренутну смрт и од чијег се громког узвика цела фаланга стресе, византијског, а и модерног читаоца неодољиво подсећа на велике хероје Хомерове *Илијаде*. Ту слику писац оснажује употребом хомерског речника, иако не једнако тенденциозном као алузије на трагичаре. Пселов Фока је херојски лик античке поезије, готово митска личност, једини такав карактер у првој књизи, и уз то човек који је имао све предиспозиције за обављање царске власти. Осим поетског трагичног обрта, који је рационални узрок који филозоф даје његовом поразу?

1.2.2.2 ЧИТАЊЕ ИЗМЕЂУ РЕДОВА: ЗАШТО ЈЕ ПРОПАО ФОКИН УСТАНАК?

---

³⁴⁵ Aesch. Pers. 703-758. (738: λόγος κρατεῖ σαφηνῆς τοῦτο)

³⁴⁶ Aesch. Pers. 739. У свом есеју о Еурипиду и Георгију Писиди Псел коментарише тешкоћу разумевања Есхилових *Персијанаца*, имплицирајући да је он могао да их схвати (*The Essays*, 44).

³⁴⁷ V.24-51. В. поглавље 2.2.3 Парадигма незахвалности: Михаило Калафат и Дуск (1996).

³⁴⁸ За γενναῖος као придев који означава превасходно племенитост душе, не нужно повезану са племенитим пореклом в. Lauritzen (2013): 37-38; 42. Међутим, тврдња да је то одлика такозване *цивилне аристократије* је неутемељена и схватање о племенитости душе пре је одраз Пселовог платонизма, иако свакако утицаја има и његово незнатно порекло.

Фокина смрт и опис битке код Абидоса на најбољи начин дају одговор на питање из наслова. Он херојски наступа против цара предводећи своје трупе, високо држећи мач у десној руци и вичући бојне покличе, окружен горостасним Ивирима у цвету младости.³⁴⁹ У овој драматичној сцени, за коју је тиранин свестан да је одсудни моменат (κρίσις τοῦ πολέμου δημωτελῆ, I.15.6), наспрам њега стоји цар, са мачем у десној и иконом Богородице (алибијем) у левој руци, стрпљиво дочекујући његов напад (I.16.2-5). Низом алегоричних слика аутор подиже драматичност излагања, са јунаком који јури напред, са свих страна гађан копљима, да би наратив доживео нагли прекид Фокиним неочекиваним падом са коња, изазваним царевим лукавим маневром. Вардина храброст је вредна похвале, али лишена садржаја и смисла, јер је његов подухват и пре почетка био осуђен на пропаст: он улази у битку као мртав човек, што је антиципирано пророчанствима и симптомима описаним у претходном капуту, као и флоралним мотивима за опис ивирских ратника. Завршетак његове повести показује да *будност* коју је поседовао није била будност државника, већ војсковође.³⁵⁰ Победник у овом *агону* није био храбрији, већ лукавији и бескрупулознији. Кроз Фокин трагични пораз Псел показује да великим херојима песника нема места у његовом друштву. Та чињеница је можда *достojна жаљења*, али је сурово реална, једнако као херојев убица и главни јунак прве књиге *Хронографије*. Псел и држава коју је волео и служио, тражили су практичнијег човека.

Увод у другу Склирову побуну (I.24) даје коначно поређење двојице војсковођа: Склир је у односу на свог имењака био слабији *руком* (sc. *ратничком вештином*) и *снагом* (χεῖρὸς καὶ δυνάμεως), али је био *опаснији* и *свестранији* у осмишљавању *стратегије* и *тактике*. Још једном су истакнути прави квалитети *римског стратега*, у којима храброст не фигурира као важна врлина. У двобоју двојице војсковођа, Склир је тај који *крши правила борбе (агона)*, и губи, али двобој није начин на који се добија рат – није био ни код Хомера. Почетно поређење Варда, у коме је Фока добио позитивнију оцену на крају је добило потпуно супротан резултат кроз наративне обрте и жанровску игру.

---

³⁴⁹ Τὸ νεοτήσιον ἀποφύοντας ἄνθος (I.15.20-21). За хомерско порекло флоралне метафоре в. Littlewood (2006): 16-17, који објашњава да Хомер често употребљава овакве слике да прикаже умируће јунаке, што Псел преузима у опису битке, на још један начин кроз песничке референце указујући на Фокину неминућу пропаст.

³⁵⁰ У сличном контексту Лав Ђакон описује будност Нићифора Фоке – увек у околностима рата. (в. н. 342).

1.2.3 ЛУКАВИ СТРАТЕГ: ВАРДА СКЛИР

1.2.3.1 СКЛИРОВА ТАКТИКА

Први је (устанак подигао) Склир, човек и способан за размишљање и веома вешт у делању, опскрбљен великим богатством, довољним да се усуди на тиранију, и снагом династије (I.5.2-5). На тај начин Псел уводи Варду Склира у наратив, истичући и једну ману тиранина: његову дрскост, јер се понашао *као да је царство лежало пред њим* (10-11). Чини се да је функција читавог првог устанка и његовог вође заправо у карактеризацији Варде Фоке, који се издваја као прави протагониста овог дела прве књиге. Склиров лик из њега не проистиче довољно јасно, а његово бекство *код Асираца* после пораза аутор је критиковао као *одлуку нити мудру нити безбедну* (I.9.4-5). Наративна рехабилитација тиранина почиње након бекства из затвора у који га је бацио *Хозроје* (Адуд ел Даула),³⁵¹ али његов чин побуне и даље је окарактерисан као *хибрис* (I.12.6) и Фока остаје централни лик наратива, уз цара Василија који сада постаје актер. Варда Склир примат добија тек у приповести о другом устанку (I.23-28). Псел у потпуности измешта догађаје и узурпаторову тактику из прве побуне у наратив о другој.³⁵² О разлозима овог реорганизовања приче за карактеризацију цара било је речи у анализи његовог описа – било је потребно показати како је он лично савладао велику опасност, што Склиров други устанак у реалности није био, али и нагласити везу цара и тиранина кроз њихов сусрет и Вардине савете. Оно је, међутим, играло улогу и у карактеризацији побуњеника, на шта ћу се вратити након излагања описа његове тактике.

У другом устанку директно су сукобљени цар и тиранин, али аутор наглашава да до фронталног сукоба ни у једном тренутку није дошло. Склир је избегавао да се уђе у директан окршај са царском војском, ојачавајући сопствене трупе, заузимајући царске лађе и постављајући препреке на главним путевима, да би тако исцрпео супарника и отежао му снабдевање (I.24). Осим тога, стварајући *лични* однос са својим војницима, осигурао је њихову лојалност (I.25), тако да цар годинама није могао да га савлада и на

---

³⁵¹ О Склировом заробљеништву и комплексној дипломатској игри великог емира Багдада, цара Василија и узурпатора в. Veithammer (2003).

³⁵² Scyl. 314-328; Leo Diac. 169-170.

крају му је понудио мир (I.26), и то мир који, испоставиће се, одговара и остарелом узурпатору, који не може сам да стоји на ногама (I.27).

Интертекстуална димензија још једном даје бољи увид у Пселову политичку филозофију. Када каже да Склир *није покушавао да уђе у борбу* (εις χειρας μὲν ἐλθεῖν, I.24.5) *са царем*, или да је *заузимао лађе* (τὰς ναῦς ἐπέχων, I.24.9), аутор се изражава кроз Тукидида.³⁵³ Не случајно, једино овде преузима од атинског историчара бележење времена по годишњим добима (οὐ τοῖνυν θέρους ἀρξάμενη ἢ τυραννίς εἰς τὸν καιρὸς τῆς ὀπώρας κατέληξεν, I.25.1-2), иако у читавој *Хронографији* не даје готово никакве временске одреднице. Када говори о бекству тиранина и његових војника из арапског заробљеништва, позајмљује од Ксенофонта.³⁵⁴ **Жанр који Псел употребљава одговара описиваним карактерима.** За Варду Склира изабрао је историју, која по правилу сведочи о стварности. И он и његов такмац, цар Василије, промењен након бројних бурних догађаја, реални су и прагматични ликови, ликови историје. Од свих царских биографија, прва по реду највише наликује традиционалној историографији, а за опис идеалног цара Псел се окреће Тукидиду и Платону. Обојица претендују да изразе истину. Склир и Василије јесу оно што је тема историографије – државници и војсковође реалног света, уз сав етички релативизам који је за то потребан.

1.2.3.2 АМБИВАЛЕНТНОСТ ОПИСА: ТИРАНИН И ЊЕГОВИ БЕГУНЦИ

Склир није лишен критике: Псел му замера дрску увереност у сигурност сопствене победе и погрешну одлуку о бежању на страну територију, која је довела у заточеништво читаву његову војску. Од тренутка преласка на територију емирата, Склирови војници су конзистентно означени као *бегунци* (προσπεφυγότες, φυγάδες, φεύγοντες)³⁵⁵ све до излагања другог устанка. На који начин је ова озбиљна критика у складу са карактеризацијом узурпатора као вештог војсковође и лукавог државника? Пселова манипулација историјским чињеницама још једном даје правац за решавање проблема. Скилица даје две

---

³⁵³ *Thuc.* IV.96.2: οὐκ ἦλθεν ἐς χειρας; VIII.105.3 τὰς ἐπὶ σφίσι ναῦς ἐπέχουσας.

³⁵⁴ *Chron.* I.11.18: Κοινῇ γοῦν ἀνὰ κράτος φεύγοντες; *Xen. Cyrop.* IV.2.30: πυθόμενοι τὶ γιγνόμενον ἔφευγον δὴ καὶ αὐτοὶ ἀνὰ κράτος.

³⁵⁵ I.11.2; 7; 18; 24; I.23.8.

верзије Склировог повратка на територију Византије.³⁵⁶ Једна се грубо поклапа са Пселовом: Асирац је пустио заточеника и дозволио му да сакупи своју војску због опасности у коју је запао и недостатка сопствених трупа. Друга верзија, коју потврђује и генерално поузданији Јахја, јесте да је Склир са емиром постигао договор уперен против младог цара и да му је овај дозволио да изађе из земље.³⁵⁷ Псел другу верзију не помиње, не због *традиционалног византијског презира према Арапима*,³⁵⁸ како сугерише коментатор италијанског издања *Хронографије*, већ зато што таква слика, иако је вероватнија, не одговара циљевима његовог наратива.

Бекство из арапског заробљеништва представља **литерарно искупљење** Склира и његових људи: они су **двоструки бегунци**, што је наглашено поигравањем са термином *φυγάδες*, и друго бекство су извели далеко промишљеније и вештије, будући *племенити и борбени људи* (I.11.10). Након тога, Склир је, не узимајући здраво за готово своју победу, добро одиграо у сукобу између цара и Фоке, обезбеђујући себи изузетно повољан положај. Ниједна чињеница коју је Псел изнео у епизоди о другом Склировом устанку не одговара реалном стању ствари: по повратку у Царство и приласку Фоки овај га је заробио, у заробљеништву је остао до Фокине смрти, да би се потом после кратког и јаловог отпора предао цару.³⁵⁹ Које је циљеве Псел имао за овакву манипулацију наративом?

У Варди Фоки и Варди Склиру он је изградио два суштински антагонистичка лика – хомерског хероја и прагматичног политичара. *Херој* Фока дела по непогрешивом војничком и моралном кодексу, који ће коначно довести до његове смрти. Приказ двобоја између двојице војсковођа заправо је синтеза двеју битака које помиње Лав Ђакон, с тим да је код Ђакона у првој пораз претрпео Фока, који је погођен у главу и спасао се пуким случајем.³⁶⁰ Његово рађавање Псел помиње у опису јединог окршаја, али у његовом наративу Фока је успео да се опорави и да нанесе пораз противнику. У изградњи

---

³⁵⁶ *Scyl.* 333-334.

³⁵⁷ *Seibt* (1976): 50.

³⁵⁸ *Chron. I*: 345, н. 46

³⁵⁹ *Scyl.* 336; 338-339; *Cheynet* (1999): 332-333; *Seibt* (1976): 53-55.

³⁶⁰ *Leo Diac.* 169-172. У питању су битке код Панкалеје и код Царских Терми у Кападокији (Ђурић (1976): 278).

апсолутних и супротстављених ликова аутор није могао да дозволи да херој Фока претрпи пораз у фронталној борби, једнако као што није могао да дозволи да прагматични Склир буде савладан лукавством и заробљен. Из истог разлога он готово уопште не помиње стратешке маневре првог, или вештину другог у борби прса у прса. Измештање догађаја првог Склировог устанка у контекст другог служи истој сврси: Пселова поента је да, иако херој може издејствовати победу у бици, лукави војсковођа је тај који може опстати у рату и навести противника да затражи мир, те доживети спокојну старост као други човек у држави (I.29.1-3). Грешке које је Склир начинио омеле су га у намерама, али он је, као и Василије, из тих грешака научио. Фокина грешка коштала га је живота, јер је значила потпуно неразумевање политике и њених средстава. Стога је прилагодљиви Склир изашао као победник и он је тај од кога цар на крају тражи савете. Идеални политичари и војсковође Пселове *Хронографије* нису безгрешни, нити успешни у сваком кораку који направе, већ способни да се из тешких ситуација искобељају и извуку поуку коју ће потом применити. *Ποικιλία* – *прилагодљивост*, из поређења двојице Варда можда најбоље осликава врлину коју један политичар треба да поседује.³⁶¹ Не случајно, она је и важна одлика ретора, политичког човека *par excellence*.

1.3 ВАСИЛИЈЕ ЛАКАПИН: ΔΙΓΓΗΜΑ ΜΕΓΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

1.3.1 ВАСИЛИЈЕВ КАРАКТЕР

Уз Варду Склира василевс је имао још једног важног учитеља и саветника, свог сродника (деда-ујака) и имењака, паракимомена Василија. Иако евнуху који је у извесном смислу обележио византијску историју X века, служећи све царе од свог оца, Романа Лакапина, до Василија II,³⁶² Псел не посвећује једнак простор у својој првој књизи као устанцима Склира и Фоке, он има централно место у наративу, како фактички (капути о његовом смењивању су у самој средини царева биографије (I.19-21)), тако и идејно. На то

---

³⁶¹ Пренебрегавајући иронију коју Псел користи у карактеризацији неких ликова, али и амбивалентност одређених особина у односу на околности, Lauritzen (2013): 40. сврстава прилагодљивост међу непожељне особине карактера. То је, међутим, случај једино код Михаила V Калафата чија је *ποικιλία* проистацала из погрешних мотива и била директно штетна по државу. За позитивну конотацију овог термина у Пселовом реторичком дискурсу и у вези са ауторством в. Παπαϊωάννου (2012): 100-102.

³⁶² Једини целовити приказ каријере Василија Лакапина још увек је Brokaar (1972), са прегледом извора о животу евнуха.

указује и централно место његове карактеризације и описа односа цара и паракимомена у уводу (I.3), на које се, необично, писац више не враћа, осим када говори о његовом паду у немилост и изгону из палате и престонице. У првом делу Василијеве владавине, све до пораза Варде Фоке код Абидоса, паракимомен је тај који заправо држи узде царства у својим рукама, пошто је цар схватио да нема довољно искуства ни у цивилним ни у војним стварима. На почетку треба видети какав је био карактер човека који је толико утицао на цара и у чему се тај утицај огледао.

*Тај човек је постао највећа част Римској држави, изузетношћу ума, величином тела и изгледом који приличи тиранину.*³⁶³ Тирански изглед, често употребљавана синтаagma византијских писаца која потиче од Еурипида, начин је да се кроз опис физиса нагласи нечија способност за владавину, и Псел је употребљава за цара-тиранина са чијим је описом завршио први део *Хронографије*, Исака Комнина.³⁶⁴ Инсистирање на паракимоменовој способности стога је оштро супротстављено његовој онемогућености да дође до врховне власти због кастрације у раном детињству. Већина савремених превода, осим најновијег Љубе Рајнш,³⁶⁵ датив *τῆ βασιλείᾳ Ρωμαίων* преводе као у *Римском царству*, за шта не видим оправдање, јер би у том случају прикладније било употребити било генитив било акузатив. Промењени превод мења смисао реченице јер је овако наглашен не само паракимоменов карактер, већ и његове *заслуге за државу*, што ће даљи ток наратива оснажити.

Завршавајући уводну причу о односу двојице владара, Псел понавља да је ада *све* било потчињено паракимомену, и да су се њему окретали и грађани и војска, нарочито наглашавајући да се он *сам* бринуо о прикупљању пореза и о државним финансијама. У целини *Хронографије* један од централних мотива је мудро управљање финансијама, уз добру дистрибуцију титула и почести стуб моћи Римске државе, а Василије II је једини владар који је тај посао добро обављао. Будући да је цар *трчао за његовим (паракимоменовим) стопама у такмичењу*, како Псел метафорично описује однос двојице

---

³⁶³ *Ὁ δὲ ἀνὴρ οὗτος ἀξίωμα μέγιστον τῆ βασιλείᾳ Ρωμαίων ἐτύχανε γεγινώς, κατὰ τε φρονημάτων ὄγκον, καὶ σώματος μέγεθος, λαὶ μορφὴν τυράννων προσήκουσαν.* (I.3.7-9)

³⁶⁴ Порекло синтагме је из једне данас изгубљене Еурипидове драме коју имамо у фрагментима (Reinsch (2014): II, 808, н. 11). За Исака в. VII.5.4

³⁶⁵ *Dieser Mann gereichte dem Römerreich zu allerhöchster Ehre:* Reinsch (2014): II, 59.

Василија, имплицирано је да је мудру управу коју је касније применио (нарочито финансијску, I.31) научио управо од свог изузетног саветника, човека који је био *највећа част Римској држави*.

1.3.2 МАНИПУЛАЦИЈА ИСТОРИЈОМ

The word ἀκριβεία means accurate fulness of detail, not accuracy in our sense of trustworthiness, пре више од једног века у једној напомени у раду о Пселовој *Хронографији* објаснио је Џон Багнел Бјури.³⁶⁶ Ова веома проницљива опаска великог британског историчара, изузетна за проучавање византијске књижевности у доба када је писао, значајна је за читање и разумевање Пселовог дела и начина на који је он компоновао своју историју. Чињенична прецизност, иако није била сасвим занемарена, византијским историчарима није била примарна брига и изношење и распоређивање факата зависило је од потреба наратива и поруке коју је он носио.³⁶⁷ Чак и Скилица, историчар опседнут историјском истином и прецизношћу и, како се чини, представник сасвим другачије струје у византијској историографији XI века није био имун на прекомпоновање наратива, иако је многе своје претходнике за то критиковао.³⁶⁸ Чињеница да је писао о догађајима који су се углавном десили далеко пре његовог животног века, дала му је позицију етичког судије ранијих историчара и њихових пристрасности због којих су манипулисали истином. Међутим, како је показала Кетрин Холмс, и његова приповест о владавини Василија II има иза себе одређену намеру, наиме, да у времену Алексијеве борбе за Балкан покаже ангажман магнатских породица из Василијевог доба на угушивању Самуиловог устанка један век раније, иако то можда није радио по налогу или за потребе овог цара, већ ради

---

³⁶⁶ Bury (1889): 44, n. 4.

³⁶⁷ Nilsson (2006): *Only in the nineteenth century did truth begin to be identifiable with veritable fact, and fiction accordingly regarded as the opposite of truth*. В. Репацић (2015): за немогућност изједначавања концепата *πλάσμα* и *ψεύσμα* у Пселовом схватању истине. За комплексне теме из историја насталих у позној антици в. Kaldellis (2006с). За снажан ефекат који су Византинци желели да постигну код читалаца, Lauritzen (2013): 26-27.

³⁶⁸ То је одлично показала Кетрин Холмс у својој волуминозној студији о владавини Василија II, која за основу има прецизну текстуалну анализу Скиличиног наратива о овом цару (Holmes (2005): 66-239). Морализирајућу тему из Скиличиног дела, која утиче на његов избор и приказивање догађаја анализирао је Sklavos (2006).

указивања на проблеме друштва у коме је живео.³⁶⁹ Пселово манипулисање чињеницама из далеке Василијеве владавине је толико опсежно да је веома проблематично користити његов приказ овог доба као релевантан за било шта до аутора самог и евентуално слике цара која је до њега могла доћи.³⁷⁰ У претходним поглављима већ је било речи о разлозима које је он за то могао имати у конструкцији наратива, карактеризацији цара и побуњеника против његове власти, али готово свака од Пселових хронолошких и чињеничких непрецизности води ка једној личности – Василију Паракимомену.

Псел изврће чињенице уводећи у наратив о великим тиранијама против цара (I.4), где чак противречи сопственој основној теми хронологије Василијевог карактера. Након што је посведочио како су му Фока и Цимискије одузели власт испред носа, цар је решио да се обрачуна са њиховим родовима. Ово у потпуности одудара од слике цара који се није бавио државним пословима на почетку своје владавине, и више се уклапа у период који Псел описује након угушења другог Склировог устанка, када је Василије, по савету тиранина, скршио моћ магната. С једне стране, на овај начин аутор скида одговорност са двојице тирана, пребацујући је директно на цара. Осим тога, Василијева лична интервенција ослобађа кривице за велике потресе који су цара умало коштали власти, а државу мира, човека који је *заиста*, судећи и по Пселовој хронологији, држао сву власт у рукама у том тренутку. Скиличин поузданији и информативнији приказ ових догађаја одговорност за Склирову побуну ставља на паракимомена, који га је, страхујући да овај не посегне за влашћу као Цимискијев сродник, сменио са позиције *команданта читавог истока* и поставио за дукса тагми стационираних у Месопотамији.³⁷¹ Дајући цару иницијативу у том тренутку, Псел непромишљено изазивање тиранина због страха од његовог положаја пребацује на самог цара, као што је учинио са Мономахом и побуном

---

³⁶⁹ Holmes (2005): 204. даје добре аргументе за овакву хипотезу и на сличан начин објашњава Скилично инсистирање на набрајању дела бројних предака њему савремених племићких породица, карактеришући његов *Синопис историја* као “*Who was who*” of the “*who is who*” of the last quarter of the XIth century. Иако Скилица јесте превасходно био компилатор претходних историја, теза коју износи Treadgold (2013): 329-339, да он није имао готово никакву улогу у формирању свог наратива даље од сажимања дела претходника подразумева готово невероватну искљученост размишљања и оцењивања историчара. Макар би селекција извора и догађаја које они описују била довољан индикатор Скиличине руке у састављању историје.

³⁷⁰ Holmes (2003): 62; 68-69. поставља тезу да је Василије након збацивања паракимомена користио *реторику страха* да задржи поданике у покорности, и у том контексту анализира Пселов наратив о царевјој аутократији (61-63).

³⁷¹ *Scyl.* 314-15..

Георгија Манијакиса. Василијев мудри саветник тако није доведен у везу са избијањем највећег проблема у његовој владавини.

Двоструку мотивацију има и измештање паракимоеновог пада након Фокиног устанка (989. године) уместо непосредно пре, када се заправо одиграо (985. године).³⁷² Тиме је заокружена промена царевог карактера, који је сазрео да преузме власт у своје руке. Упркос овом оправдању ефикасног и предузимљивог цара, тон епизоде постаје негативан, изузев кратког осврта на рушење манастира светог Василија Великог. Истовремено, довођењем у везу царевог сазревања и смене паракимоена, избегнута је свака индикација његовог покушаја да узурпира власт и везе са кланом Фока приликом планирања побуне које сугеришу други савремени извори. Псел заправо ни на који начин не сугерише постојање тензије између двојице Василија која је постојала још од почетка осамдесетих година.³⁷³ Њихов сукоб представљен је искључиво као резултат неоправдане мржње василевса.

1.3.3 ПРОГНАНИ ПРОМЕТЕЈ: ЦАРЕВА НЕЗАХВАЛНОСТ

Увођење паракимоена у наратив садржи још једну чињеничну грешку историчара, која може бити плод неинформисаности, али с обзиром на начин на који је Псел обликовао остатак прве књиге вероватније је да је омашка коју је намерно починио. Образлажући кастрацију паракимоена, Псел наводи да је он био *син истог оца као и отац Василија и Константина, али је имао другу мајку* (I.3.10-11). Тешко је поверовати да добро информисаном Пселу у време када су породичне везе значиле све није било познато да је Василије био син Романа Лакапина, а не Константина Порфирогенита, нарочито с обзиром на то да су извори које је могао користити јасни по том питању. Какав је мотив аутор могао имати да *лажира* порекло евнуха може се схватити из даљег тока описа. Василије је, даље нас информише Псел, *био задовољан својом судбином* и у потпуности се посветио свом *икосу*, нарочито је био на располагању (*πρόσεκεῖτο* – алузија на титулу паракимоена) *нећаку Василију, према коме је гајио присну љубав и поставио се као*

---

³⁷² На то указује и Crostini (1996): 64.

³⁷³ *Scyl.* 335. Veihammer (2003) даје најопсежнију анализу посланства Ал Рудраварија (982), које сведочи о тензијама између цара и паракимоена

добронамерни старатељ (I.3.14-17). Мотив љубави и породице доминира у овом пасусу и посвећеност паракимомена младом цару наглашена је на неколико начина. Царица-мајка Теофано не помиње се ни речју, као ни било ко други из широког царског икоса, остављајући утисак да је деда-ујак био *једини* на кога је Василије могао да се ослони и ко му је био лојалан. Снажно насупротив опису паракимоменове љубави у централном делу увода, стоји приказ царева (ничим изазване) *мржње* у средини биографије. Њу Псел изражава кроз два практично синонимна глагола (*ἤχθητό τε αὐτῷ καὶ παντοδαπὸς ἦν μισῶν*, I.19.3), набрајајући потом факторе који *нису* ублажили Василијев гнев (а требало је) – сродство са паракимоменом, ствари које је он учинио за државу и за цара лично, висока функција и углед који је поседовао.³⁷⁴

Још једном се за описивање судбине протагонисте Псел окренуо трагедији, позајмљујући из Софоклове *Антигоне* израз *νεκρὸς ἔμψυχος* – живи леш да опише стање паракимоменовог духа након изгона из града.³⁷⁵ Смењивање са функције и прогонство аутор чини истовременим, иако Скилица сведочи да је цар паракимомена протерао уз града тек након што је он покушао да поврати утицај који је имао.³⁷⁶ Такав развој догађаја поново се није уклапао у потребе Пселове приче, те је по њему цар свом тудору одмах наменио *најгору казну* – прогонство, да би, у трагичком маниру, наставио своју неразумну освету мотивисану мржњом и завишћу уништавањем свега што је иза паракимомена остало – закона које је доносио и цркве коју је подигао. Холмс је исправно приметила да у Пселовој верзији алузија на Василијеву чувену новелу из 996. године, која се сматра последњим покушајем царева X века да скрше моћ магната и оснаже ситни сељачки посед из политичких и економских разлога, није у вези са потчињавањем великих малоазијских племићких породица, које у наративу долази доста касније, тек након Склирових савета

---

³⁷⁴ *Καὶ οὐτε τὸ γένος, οὐτε τὸ πολλὰ ἐκείνον ὑπὲρ τούτου ποιῆσαι τε καὶ παθεῖν, οὐτε ἡ λαμπρότης τοῦ ἀξιώματος, οὐτε ἄλλο τι τῶν ἀπάντων εἴλεκεν αὐτόν εἰς εὐμένειαν* (I.19.4-6).

³⁷⁵ I.21.7: *νεκρὸς ἔμψυχος γεγονώς; Soph. Ant. 1166-1167: Οὐ τίθημι' ἐγὼ/ ζῆν τοῦτον, ἀλλ' ἔμψυχον ἠγοῦμαι νεκρόν.* Место у *Антигони* које Псел цитира је вест гласника о трагедији Креонтове породице и израз *живи леш* односи се на самог Креонта. Чини се да аутор *Хронографије* користи Софоклову драму у првој књизи да укаже на трагичне околности сукоба у царству и њихову *породичну* димензију. Још јаче ће породични аспект трагедије бити изражен у драми Пафлагонаца (в. поглавље 2). Lauritzen (2013): 38. истиче да је душа (*ψυχή*) оно што чини људе живима у оквиру друштва и да је паракимоменово прогонство из политичког живота означило и његову смрт, иако не физичку.

³⁷⁶ *Scyl.* 385.

цару, већ са сузбијањем утицаја и моћи некадашњег татора.³⁷⁷ Василије је мудро, како нас обавештава писац, задржао неке законе, док је за оне који су се тицали дељења привилегија и новца тврдио да су донети без његовог пристанка. У том контексту смисао добија последња реченица уводног капута о паракимомену, где Псел наглашава да је *све одлуке које је он донео цар потврдио и речју и руком* (I.3.27), још једном сву кривицу управљајући према неправедном василевсу.

Суптилном игром речи Псел даје додатну трагичну ноту паракимоменовој судбини. Два пута у два пасуса за његове поступке употребљава глагол *προμηθεύω* (унапред промишљати), указујући тако на једно својство доброг државника, али и на једног од најтрагичнијих јунака грчке митологије, опеваног у циклусу Есхилових драма. Прометејска улога Василија Лакапина у наративу *Хронографије* је двострука: с једне стране је његов допринос људима кроз дар ватре,³⁷⁸ односно, у случају нашег јунака, допринос држави, а с друге је помоћ Зевсу у титаномахији, то јест, цару у борби против тирана, на шта су и господар Олимпа и господар Цариграда одговорили незахвалношћу и суровом казном – у првом случају оковима, у другом прогонством. Судбина јунака у изгнанству, који је у потпуности изгубио разум и контролу над својим духом и телом кулминација је патоса и саосећања које употреба оружја из трагичког арсенала треба да изазове у читаоцима. Подсетимо се Пселове анализе Еурипидовог песништва цитиране у уводу, где објашњава да је патос главни циљ трагедије.³⁷⁹

Тон епизоде збацивања паракимомена, уметнуте у центар наратива о Василијевој владавини, одудара од остатка одмерене и наизглед објективне прве књиге и одише емотивним набојем, и то у два наврата: када аутор набраја заслуге паракимомена за цара и

---

³⁷⁷ Holmes (2003): 61. Холмс сматра да је то у складу са реалним стањем ствари и да то заправо и јесте био Василијев циљ, једина напомињући да се често цитирано помињање Фока и Малеина налази у (вероватно накнадно додатим) схолијама (JGR: I, 264, н. 24).

³⁷⁸ За платонистичко тумачење мита о Прометеју (иако кроз Протагорине реч): *Plat. Prot.* 320d-322a. Уводни стихови Есхиловог *Окованог Прометеја* могу бацити додатно светло на интертекстуалност два дела: *ὡς ἂν διδαχθῆ τὴν Διὸς τυραννίδα/ στέργειν, φιланθρώπων δὲ παύεσθαι τρόπον* (*Aesch. PB.* 10-11) ... *Διὸς γὰρ δυσπαράιτητοι φρένες/ ἄλλα δὲ τραχὺς ὅστις ἂν νέον κρατῆ* (35-36), као алузија на паракимоменове филантропске едикте које је цар укинуо и аутократију коју је млади цар желео да одржи, будући спреман да самостално влада. Иронија је појачана чињеницом да је евнух волео (*ἔστέρυεν*) своју судбину и свог потомка, те да, бар у Пселовом наративу, није имао намеру да му се супротставља.

³⁷⁹ *The essays*, 42.41. У истом делу, поред Есхилових *Персијанаца*, Псел помиње и његовог *Окованог Прометеја*, два дела из којих је црпео инспирацију у изградњи својих трагичних ликова (44).

државу, и када говори о рушењу манастира светог Василија Великог и царевом подсмевању монасима. На овим местима стиче се утисак да је Псел изгубио контролу над својом нарацијом надвладан сопственим патосом. Управо су прогонство из Цариграда и политичког живота, *најсуровија казна* како је карактерише, и лицемерје монашког живота били ствари које су обележиле судбину нашег аутора и које су уткане у наратив његове историје. Закључујући живот паракимомена, он објашњава да је судбина овог јунака *велика прича и парадигма* променљивости људске судбине (γέγονεν ὡς ἀληθῶς στήλη τῷ βίῳ καὶ διήγημα μέγα, μᾶλλον δὲ παράδειγμα τῆς τῶν ἐν γένεσει εὐμεταβόλου συγχύσεως, I.21.8-10). Damnatio memoriae на који је незахвални цар осудио свог верног татора и саветника Псел поништава рехабилитујући га својим наративом, као *велику причу* и пример. Причу ни о чему другом до о трагичној судбини самог аутора, изгнаног из политичког живота престонице и отераног у манастир. Страх од τοῦ ἀνδρὸς (Константина Мономаха, прим. аут.) εὐμετάβολον ὄρῶν Псел наводи као разлог сопственог замонашења (VI.191.15-16).³⁸⁰ Кроз лик Василија Лакапина промаља се лик Михаила Псела, оданог татора и саветника Константина Мономаха коме је на верност и службу одговорено незахвалношћу и неправдом. Паракимомен *није могао да поднесе оно што му је судбина доделила*, и у томе је разлика између њега и историчара. Псел је сам себи оставио споменик трајнији од манастира у његовом виђењу ствари, *писану реч*. Његова судбина и трагична нота незахвалности према мудрим саветницима јесу *διήγημα μέγα Хронографије*.

1.4 СТАТИСТИ И ЗАБОРАВЉЕНИ

1.4.1 СВЕ ЖЕНЕ КОНСТАНТИНА VIII

Једини ликови који се појављују у биографији последњег цара Македонске династије, уз неименоване евнухе из његовог окружења, јесу жене: Константинова супруга Хелена, ћерке Евдокија, Зое и Теодора и прва жена Романа Аргира. Осим тога, приповест о њима је смештена у средину наратива, уместо пред крај где аутор говори о

---

³⁸⁰ Придев εὐμετάβολος, осим на ова два места Псел користи само још једном у *Хронографији* (V.9), у опису још једног актера трагедије, Михаила Калафата, чија је судбина такође искоришћена као пример променљивости људског живота.

удаји Зое за Аргира и о проблему наслеђа престола, те би то представљало логички конзистентну целину. Сврха овакве структуре биографије јесте да се покаже царско окружење и ствари којима се бавио, наспрам озбиљних државничких активности његовог брата и у нескладу са мудрим Склировим саветом да женама не да приступ у палату. Осим тога, свака од ових жена има и посебну улогу у наративу, пре свега, али не искључиво, у карактеризацији цара и ту су постављени модели женских ликова који ће се у *Хронографији* јављати.

Константинова жена **Хелена** има функцију супруге и мајке – она је лепа и добра жена високог рода која је цару родила три ћерке и умрла *испунивши време које јој је додељено* – односно испунивши сврху коју је имала (у Пселовом наративу, II.4.3-8). Најстарија ћерка **Евдокија**, једина од три ћерке Константина и Хелене која је на овом месту именована, унакажена болешћу од малена, затражила је од оца да је посвети Богу, што је он и учинио: *као да је жртвовао сопствену утробу* (II.5). На тај начин Псел је изразио лицемерје царева побожности која заправо није захтевала никакву личну жртву, али и лицемерје мотивације која лежи иза Евдокијиног замонашења. Започињући излагање о трима сестрама, аутор наглашава њен унакажен изглед (II.5.1-5) и прелази на опис млађих сестара (5-19), да би јој се на крају пасуса вратио и иронично изразио своје незнање о разлозима њеног замонашења: *да ли зато што је била незаинтересована за власт или зато што је жудела за вишим животом*, затражила је од оца да се повуче у манастир (19-25). Ова техника ауторовог двоумљења и наводне збуњености пред више верзија једног догађаја *никада* не узражава незнање и неодлучност и увек је тенденциозно иронична, како је показано у анализи битке код Абидоса и како ће се видети на бројним другим примерима из *Хронографије*.³⁸¹ Чинећи то, историчар *увек* даје рационално објашњење, које у наративу треба пронаћи. Оваква врста ироничног исказивања суда често је у вези са питањима цркве. Евдокијино замонашење је, након Фокиног, једно од првих у низу пострига у Пселовој историји и ниједно, осим, наводно, његовог, није проистекло из сопствене воље.³⁸² У замонашењима других бројних ликова у свом делу,

---

³⁸¹ Прокламовање незнања је основа сократовске ироније, која је Пселова најважнија и свепрожимајућа наративна техника, начин на који гради ауторску персону у *Хронографији*.

³⁸² Kaldellis (1999): 114.

аутор даје кључ за читање приповести о његовом одласку на Битинијски Олимп о коме опсежно говори на крају биографије Константина Мономаха (VI.191-200).

Крај друге књиге доноси још један невољни одлазак у манастир, судбину на коју је зарад спасавања свог супруга принуђена жена будућег цара Романа Аргира. У театралној атмосфери ужурбаног избора наследника главни протагонисти су цар Константин и Аргиропулина, док се сам Роман појављује само као царев пијун и њен супруг, без активног учешћа у представи. Она је у овој епизоди права жртва Константинове игре и недостатка иницијативе њеног мужа и права жена од акције која је спремна да прихвати *небески живот* да би сачувала Романов земаљски (II.10).

Зое и Теодора у другој књизи само су уведене у наратив и Псел два пута обећава да ће о њима опширније говорити у даљем току историје. Прво поређење двеју сестара старију Зое открива као лепшу и умнију, што је у складу са њеном улогом *девојке за удају* коју на овом месту у наративу игра. Портрет наследница Македонске династије који Псел оставља у *Хронографији* веома је сложен и понекад неусклађен управо због различитих функција које оне као ликови имају у појединачним царским биографијама (Зое је важан актер у свим књигама од друге до шесте, а Теодора у петој и шестој), али основне црте карактера које овде излаже – лепота прве и оштар и брз језик друге – остаће мотиви до краја њихових описа.

1.4.2 ВАРВАРИ

У првој књизи варваре углавном налазимо у групним портретима: Арапе који су заробили Варду Склира, Ивире у војсци Варде Фоке и Тавроските (Русе) које је за борбу против потоњег ангажовао цар Василије. Осим тога, при крају биографије сумарно се помињу архаизирајући називи народа које је василевс покорио и земље из којих је убрао велики плен (Ивири, Арапи, Келти, Скити и околни варвари I.31.8-11), али, интересантно, не у поглављу о његовом ратовању, већ у одељку посвећеном финансијама, што показује какав је циљ ратовање имало у Пселовом схватању политике.

Једини варварин који се помиње индивидуално, и то именом (иако погрешним) је владар *Асираца*, односно *Вавилоњана Хозроје*, у коме су сједињене две историјске

личности: емир Алепа Адуд ел Даула и његов син Самсам ел Даула.³⁸³ Он је био тај који је заробио Склира и његове војнике када су прешли на његову територију и који их је потом пустио да би их ангажовао у *инострaном рату* (I.9; 11). Хозроје је представљен као сумњичав владар који није имао поверења у велику страну војску у својој држави, али је умео да је искористи када му је то било потребно. Коментар 46 у италијанском издању *Хронографије* да Пселов наратив о Склировом бекству обележава *традиционално византијско неповерење и презир према Арапима* нема оправдања у тексту. Хозроје се појављује као способан владар када се стави у контекст ауторових схватања доброг владара, иако је на крају савладан од надмоћнијег Склира. Неповерење које су тиранин и његови војници гајили према њему и које их је навело да након битке против његових непријатеља побегну назад на територију царства има улогу да покаже њихову способност, а потоње борбе надмоћност добро утрениране и тактички способне римске војске над бројнијим варварима. Надмоћ Ромеја над Арапима неће се увек показивати у *Хронографији*, као што ће се манифестовати у безуспешном сиријском походу Романа Аргира,³⁸⁴ већ је условљена Склировим стратешким способностима. Читава епизода са Арапима у првој књизи *Хронографије* има функцију у карактеризацији Варде Склира, његовом сазревању од неразумне одлуке да побегне на страну територију до мудрог и прорачунатог бекства и његове стратешке умешности. Неповерење у Хозроја сакрива чињеницу да је он са тиранином склопио договор, а борба против његових трупа показује снагу војске са којом се цар касније суочио.

Осим Арапа као непријатељски оријентисаних странаца, Псел описује и *Тавроските*, односно **Русе** које је Василије ангажовао у борби против Фоке, *увидевши незахвалност Римљана* (I.13). Из Пselовог наратива не може се наслутити ништа о споразуму који је цар склопио са руским кнезом Владимиром, нити о браку Василијеве сестре Ане са варварином и покрштавању Руса. Они су ту приказани као најамници заједно са осталим *странцима*, очито поузданијим од домаћих трупа, али и надмоћнијим од пијаних Фокиних војника које су поразили у једној бици пре Абидоса. Ову епизоду Псел је убацио као алузију на настанак варјашке гарде, ударне песнице цара Василија, али и најпоузданијих

---

³⁸³ *Scyl.* 332-333. Seibt (1976): 49-51.

³⁸⁴ III.7-11.

царских трупа у наредном периоду, за које показује поштовање и у каснијем току историје. Уз то, она има улогу у показивању царевог сазревања – као и Хозроје непосредно пре тога (у наративу), Василије је искористио странце за решавање својих проблема, и овог пута они су се показали надмоћнијим над недовољно спремном војском тиранина. Помињање Руса између два устанка, и то на царевј страни, може осликавати и паралелизам биографија Василија и Константина Мономаха, који се против готово кобног напада овог народа борио између устанака Манијакиса и Торникија. За разлику од Василија коме су они били покорни, неколико деценија касније били су довољно снажни да се дрзну да нападну престоницу. То је имплицирано и уводом у Мономахов рат против Руса, где аутор наглашава да су се они плашили цара Василија, али да је тај страх постепено јењавао, како је држава долазила у руке све неспособнијих владара (VI.91). Давање руке царевој сестре за помоћ коју су Руси пружили против Фоке не би се уклапало у ту слику, те је читаву приповест Псел просто прескочио.

Теже је објаснити зашто ни у једном тренутку, како примећује Калделис, прескочио покрштавање неверника, које је у ромејском систему вредности било веома високо достигнуће једног владара.³⁸⁵ У Пселовом наративу о Василију, међутим, борби за црквена питања нема места. Једине две алузије на хришћанство, како је поменуто, јесу (зло)употреба иконе Богородице у бици код Абидоса и рушење паракимоменове задужбине, једно догађај који у потпуности негира делотворност хришћанске етике, а друго изразито непобожан поступак, који се, иако увијен у освету паракимомену, претвара у огорчену борбу против монаха. Црква је упадљиво одсутна из прве књиге *Хронографије*. Пселов ефикасни владар једноставно нема времена ни жеље да се бави црквеним питањима, нити да буде спутан хришћанском етиком, али је може искористити када му то одговара да прикрије своје морално дискутабилне поступке.

Ивири (Грузијци) су нека врста *унутрашњих варвара* Византије. Митски опис младих ратника *једнаке висине од десет стопа* у пратњи Варде Фоке уклапа се у византијске легендарне етнографије, али и у слику невероватних хомерских ратника, уз

---

³⁸⁵ Kaldellis (1999): 77. Занимљиво је да ни Скилица не помиње покрштавање Руса о наративу о браку Ане и Владимира и помоћи Руса у рату цара против Фоке (*Scyl.* 336). За покрштавање Руса в. Vodoff (1988): 63-107.

одговарајући вокабулар.³⁸⁶ Њихова функција је у снажењу свеукупно епске слике Фоке и његове војске у бици код Абидоса, о чему је било речи у поглављу о овом хероју-ратнику.

1.4.2.1 А ГДЕ ЈЕ САМУИЛО?

Најупадљивије ћутање Михаила Псела у Василијевој биографији јесте потпуно изостављање његове вишедеценијске борбе против бугарских комитопула на челу са Самуилом. Алузија на тај устанак може се наћи у тврдњи да је цар читаве године проводио у походу, не враћајући се у двор да презими (I.32.1-5), али то се не мора нужно односити на борбе на Балкану, нити аутор на то било чиме указује. Стивенсонова теорија о томе да су ови ратови значај који им историографија придаје данас добили тек у време успона Другог бугарског царства крајем XII века, те да је Василије тек тада добио надимак *Бугароубица* је уверљива,³⁸⁷ али то и даље не објашњава Пселово потпуно прећуткивање ових догађаја, којима Скилица посвећује половину свог наратива, и о коме у својим делима говоре цареви савременици, Лав Ђакон у својој историји и Јован Геометар у поемама.³⁸⁸ Псел генерално не показује интересовање за догађаје ван престонице, а и у малобројним деловима историје у којима се радња догађа ван престонице, Балкан заузима далеко мање простора од источних делова царства. Борба против Бугара му у карактеризацији Василија једноставно није била потребна – царев карактер изграђен је кроз борбе против устаника и мукотрпно покоривање варвара у овакав наратив се није уклапало. Након пораза Склира он је владар који је победоносан у свим својим подухватима, не цар који још тридесет година савладава устанак на Балкану. Из истог разлога Псел изоставља и побуну Нићифора Фоке и Нићифора Ксифије из 1022. године која, иако није представљала претњу као тираније са почетка Василијеве владавине, судећи по Скилицином извештају није била сасвим безбедна.³⁸⁹ Изостављање Самуиловог устанка постаје још јасније када се сагледа паралела биографија Василија II и Константина IX. У опису Мономахове владавине нема догађаја који би се могао мерити са

---

³⁸⁶ Најсавременија студија на тему етнографског дискурса у византијској литератури: Kaldellis (2013), нарочито 52. за унутрашњу етнографију код Псела и Хонијата са циљем критике друштва.

³⁸⁷ Stephenson (2003).

³⁸⁸ *Scyl.* 329-331; 341-347; 348-366; *Leo Diac.* 171-173; *J. Geom. Poem.* 90; 91 (305-316).

³⁸⁹ *Scyl.* 366-367. Holmes (2005): 515-525; Cheynet (1990): 36-37.

побуном комитопула. Устанци Манијакиса и Торникија, и напад Руса између њих обележавају његову владавину и стављају га на тест као владара – тест који није прошао. То је још један интратекстуални аргумент за првобитну структуру *Хронографије* која се завршава са Мономаховом владавином. Да је Исакова биографија иницијално била последња, Василијеви балкански походи били би одлична тачка поређења за његове печенешке ратове.

1.4.3 ФУНКЦИЈА СПОРЕДНИХ ЛИКОВА

Споредни ликови прих двеју књига *Хронографије* имају вишеструку улогу у Пселовом плетењу наратива. На првом месту они служе за јасније карактерисање главних протагониста приче – жене су ту да покажу мекопутну природу Константина VIII, варвари да укажу на Склирову стратегију, Фокино херојство или Василијеве мудре државничке потезе. Осим тога, статисти играју улогу и у ширем плану наратива историје, попут Пселове антимонашке агенде или критике Константина Мономаха и писцу савременог друштва уопште. Паралеле између прве и шесте књиге превише су значајне и бројне да би могле бити случајност: два велика грађанска рата, појављивање Руса у две сасвим супротне улоге као и смена мудрог и верног саветника и татора, док друга књига пружа допуну дајући неку врсту Василијеве слике у искривљеном огледалу кроз портрет његовог брата. Све оне ствари којих у наративу о идеалном цару нема, а налазе се у Мономаховој биографији, најављене су у књизи о његовом имењаку Константину VIII – велика улога гинекеја и лоших саветника опскурног рода, као и царева склоност уживањима и костобоља која је из тога проистекла. Пишући у време Константина Мономаха, вероватно брзо по сопственом паду у немилост, Псел је кроз портрете владара из времена о коме је било безбедно писати дао кључ за схватање критике савременог цара. Сви остали портрети у *Хронографији* кретаће се између ове две тачке и кроз њих се морају посматрати.

1.4.4 МОТИВИ ИЗА ПСЕЛОВИХ ЊУТАЊА

*Another consequence which defines the overall strategy of the work is that it is not necessary to describe everything a person did, since all actions will be result of the same unchanging character. History is only a revelation of the way character operates.*³⁹⁰

Највећи број изостављања догађаја које историчари оцењују као важне може се објаснити простом излишношћу њиховог набрајања у наративу који није окренут догађајима већ карактерима. Међутим, селекција описаних чињеница и околности указује на ауторове намере и на карактер описаног лика, онакав каквим га је Псел видео, нарочито у ширем контексту програма *Хронографије*. Најупадљивија изостављања су Самуилов устанак и потпун недостатак било каквих дешавања у вези са црквом, осим иконе као покрића за тровање, рушења манастира и опскурних невољних замонашења (којих има чак три у релативно кратком наративу са малим бројем актера). Псел не помиње покрштавање Руса, смене патријараха, Василијеву обнову свете Софије након земљотреса на којој инсистирају други савремени извори, а богоизабраност његових царева не помиње се ни у једном тренутку. Он изоставља и све личности несврсисходне у изградњи карактера и наративу који гради, попут Самуила, Нићифора Ксифије и Нићифора Фоке, и бројних актера у устанцима Фоке и Склира које помиње Скилица. Чак и у таквој конструкцији наратива упадљиво је изостављање Нићифора Урана, Василијеве десне руке након смене паракимомена, и евнуха Симеона, централне личности на двору цара Константина. Они су просто убројани у групе *незнатних људи* који су окруживали царе и улога коју су имали је у потпуности занемарена. У Константиновој владавини за именовањем таквих људи није било потребе, аутору је било довољно да каже да су они *свој етос уподобили његовом* да би их описао као групу. Осим тога, прећуткивањем Симеонове улоге у избору наследника снажније је наглашена царева неодговорност и неспособност. Међутим, Псел је могао имати и додатну мотивацију да избегне именовање евнуха, што је иначе нека врста *литерарне казне* углавном за његове личне непријатеље. Симеон је био највећи ривал Јована Орфанотрофа, човека са којима је аутор изгледа имао личну (стварну или фиктивну) везу и који је централна личност наредне три књиге *Хронографије*.³⁹¹

---

³⁹⁰ Lauritzen (2013): 103.

³⁹¹ За утицај Симеона, протовестијара и друнгарија видети под Константином VIII в. *Scyl.* 370; 374. О његовом паду заједно након егзила Константина Даласина, Исто. 396.

Нићифор Уран, Василијев *човек за све* након 986. године,³⁹² није се уклапао у други део наратива биографије цара који је након што се изборио са изазовима све чинио сам. Слично као и у случају Симеона, он је био непријатељ број један паракимомена, првог Пселовог наративног претходника у *Хронографији*. Да би се у потпуности разумеле позиције писца у вези са овим комплексним питањем треба се осврнути на последњу категорију неименованих колективних јунака прве књиге: интелектуалце. У једном необичном и често цитираном екскурсу Псел, говорећи о Василијевој самосталности, истиче да је он презирао људе од пера, али да је упркос томе, на пишчево изненађење ученост у његово доба цветала. Неки истраживачи су ово користили као аргумент да је Василије презирао ученост, већина је налазила занимљивим Пселово изненађење над процватом учености упркос недостатку материјалне користи (иронија ауторове критике савремених интелектуалаца који пишу ради новца и положаја је исувише очигледна), док су трећи управо у личности Нићифора Урана налазили аргумент против увреженог мишљења о антиинтелектуалној клими двора Василија II.³⁹³ Царев најближи сарадник оставио је иза себе релативно богат опус писама, житија, неколико поема и једну тактику.³⁹⁴ Ко су онда ти интелектуалци који су стварали *упркос* царевом презиру?

Одговор пружају дела из Пселовог богатог корпуса: коментар на поеме Јована Геометра у говору о Григорију Назијанском и енкомиј Симеону Метафрасту.³⁹⁵ Метафраст је направио праву револуцију у византијској хагиографији, састављајући синаксар и превodeћи житија на виши регистар језика и обликујући их у реторичком маниру, за шта му је наш аутор наменио светитељство.³⁹⁶ Геометар је себе сматрао херојем и песником,

---

³⁹² О каријери Нићифора Урана в. Holmes (2005): 349-352; 383-388; 409-411.

³⁹³ Lauxterman (2003) сматра да одсуство Василија из поезије настала на прелазу два миленијума указује да је Пселов исказ утемељен у реалности, док Crostini (1996): 66-71. узима каријеру и опус Нићифора Урана, и Симеона Метафраста за кога она сматра да је радио под царевим окриљем, као примере за цареву бригу о учености, пре свега војним приручницима и хагиографији, налазећи одговоре у Пселовим намерама пре него у реалности Василијевој владавини.

³⁹⁴ За његов опус: McGeer (1991). Издање *Тактике*: McGeer (1995): 88-162.

³⁹⁵ Псел је критички настројен према Геометру (в. Papatou (2013): 61, н.41; за сродна интересовања два аутора, Исто, 49). Енкомиј Симеону Метафрасту: *Or. hag.* 7 (269-288).

³⁹⁶ О утицају Метафрастовог *Менологиона* и богатству рукописне традиције в. Högel (2003). За реторицизацију византијске дискурзивне културе почетком XI века и утицај који је *Менологион* Симеона Метафраста имао на тај развој: Papatou (2013): 46-50 (нарочито за аутопортрет који даје кроз продукцију

комбинацијом која се, јадао се, у његово доба више није ценила.³⁹⁷ Његово наглашавање везе између логоса и активног политичког живота, као и високи атички стил и добро познавање класичне литературе били су веома блиски аутору *Хронографије*, једнако колико и ламент над сопственом судбином и изгоном из политике. Стваралаштво ове двојице аутора Псел је високо ценио, свакако далеко више од помало једноставног Урана чија дела се ни формално ни садржајно не уклапају у његове стандарде високе литературе. Обојица су били део паракимоменовог круга и пали су у немилост заједно са њим након 985. године.³⁹⁸ Описујући сопствени изгон, Геометар себе назива *живим лешом* (ἔμψυχός εἶμι νεκρός).³⁹⁹ Управо је из тог извора Псел, по свему судећи, црпео слику Василијевог татора, политичара и интелектуалца окруженог ученим људима, неправедно свргнутог са врха државне управе и послатог ван престонице. Са таквом сликом он се средином педесетих година лако могао поистоветити.

о Метафрасту и Григорију Назијанском, које обликује по сопственој слици, *as philosopher-rhetors, naturally talented and inimitably skilled in discourse* (50)).

³⁹⁷ *J. Geom. Poem.* 289; 300 (455-466; 513-550).

³⁹⁸ За каријеру Јована Геометра, његов пад симултан са падом паракимомена и с тиме повезану критику цара: *J. Geom. Poem.* 7-14. Ван Опстал сматра да је одређени круг интелектуалаца (коме припадају Геометар и Метафраст, али и Симеон Нови Теолог) био ван царевог круга.

³⁹⁹ *J. Geom. Poem.* 300.95 (532).

2. УСПОН И ПАД СВЕВИДЕЋЕГ ЕВНУХА:

РОМАН АРГИР И ПАФЛАГОНЦИ

2.1 ПСЕЛОВА АУТОПСИЈА

Књиге 3-5 *Хронографије* представљају органску целину из више разлога. Најпре, корпус ликова им је у великој мери заједнички, те је ради целовите анализе неких портрета неопходно сагледати шири контекст њиховог деловања. То се пре свих односи на човека по коме је и насловљено ово поглавље, Јована Орфанотрофа, свемоћног министра у готово читавом периоду од 1028. до 1042. године, који је и у Пселовом наративу везивно ткиво и покретач већине најважнијих догађаја. Осим тога, кроз те три књиге писац прати успон и пад геноса Пафлагонаца. И на крају, али не и најмање важно, положај Псела као сведока и, на самом крају, актера догађаја, наративно је јединствен, и промениће се тек у VI књизи са доласком на власт Константина Мономаха (иако је та промена наговештена већ на крају књиге о Михаилу Калафату, када писац по први пут постаје активни учесник догађаја). Иако фактички његова близина догађајима није била једнака у све три описане василије – у време Романа Аргира сасвим сигурно није био у дворској служби, у коју ће ући током владавине Михаила IV, а велики део владавине обојице је чак провео ван града, као службеник у провинцијама⁴⁰⁰ – карактер његове аутопсије је веома сличан. Важност сопственог искуства и сам Псел је нагласио на почетку приповести о цару Роману:

Одавде ће историја бити много прецизнија (ἀκριβεστέρα) од претходне, јер је цар Василије умро када сам још био дете, а Константин када сам тек почео прве студије. Нити сам био у њиховом присуству, нити сам их чуо како говоре, а ако сам их и видео, нисам био у узрасту када сам био способан да задржим сећање. Романа сам, с друге стране, и видео, и чак сам једном са њим разговарао. Због тога је оно што сам о овима

---

⁴⁰⁰ Није извесно када је и колико дуго Псел вршио службу у провинцијама (највероватније су у питању Тракесијска тема и Букелариј: Ljubarskiј (1978): 24-25). У престоници је свакако поново био око 1040-1041. године, уколико се поема упућена цару Михаилу IV (*Poem. 16*). може везати за цареву победу над Бугарима.

(*sc. Василију и Константину*) рекао потекло из других извора, а о њему (*sc. Роману*) сам пишем, а не оно што сам од других сазнао. (III.1.10-19).⁴⁰¹

Сасвим је јасно да Псел о описаним догађајима из цареве владавине (на пример, његовом сиријском походу, али и догађајима са двора) није могао говорити из сопственог искуства, јер није могао да им присуствује. Штавише, касније у трећој књизи он овом свом исказу директно противречи, наводећи два сведока афере Михаила и Зое и царевог постављања према њој (ὡς δὲ ἐγὼ τινος ἥκουσα τῶν τότε περὶ τὰς βασιλείου ἀναστρεφομένων αὐλάς, ἀνδρὸς ἄπασαν τῆς βασιλίδος τὴν ἐρωτικὴν εἰδότος ὑπόθεσιν **κάμοι τὰς ἀφορμὰς τῆς ἱστορίας διδόντος**, III.23.3-5; ὁ τοίνυν ἄλλως μοι εἶρητο, III.23.11). Један од разлога ове недоследности је давање кредибилитета наративу кроз (једину) оправдану употребу аутобиографског у историографији.⁴⁰² Међутим, карактер ове ауторске упадице није само у испуњавању форме историје и поузданости података, нити је Пселова лаж. У случају Романа Аргирија историчар се јавља као очевидац у два наврата: када посматра једну од царевих процесција (III.25) на самом крају његове владавине, и на царевој сахрани у четвртој књизи (IV.4). Обе ситуације имају значај у приповести о Романовој болести и смрти, али је овде битно нагласити да и једна и друга епизода садрже детаљни опис његовог изгледа, што има важну улогу у карактеризацији јунака. Разговор са њим, на који се, интересантно, Псел више не осврће (и који не делује вероватно, с обзиром на његов узраст), такође би служио увиду у царев карактер. Пишчева аутопсија, дакле, не односи се на конкретне догађаје, већ на оно што је увек у средишту његовог наратива: **јунаков етос**.⁴⁰³

Циљ Пселове аутопсије јасно је откривен у *екскурсу* о Јовану Орфанотрофу у IV књизи: *Још ми није израсла ни прва брада када сам видео овог човека (sc. Јована) и слушао га како говори и био присутан када је деловао и прецизно сам га проценио* (καὶ

---

⁴⁰¹ Pietsch (2005): 62. закључује да је ово увод у интелектуалну аутобиографију коју Псел даје у шестој књизи (VI.36-46) и примећује да су, уз године владавине цара, догађаји из Пселове биографије једине хронолошке одреднице које у делу даје (61).

⁴⁰² Pietsch (2005): 24-25; Gadolin (1970): 75; 82-85. значај аутопсије објашњава као Аристотелову категорију емоционалног доказа у реторици.

⁴⁰³ О важности личног сведочанства за оцену карактера в. Kaldellis (1999): 23-24, који то сматра неопходним условом за Псела.

ἐχαρακτήρισα ἀκριβῶς, IV.12). Његово умеће процењивања карактера омогућавало му је да се у комуникацији са актерима упозна са њиховим етосом, те није ни важно да ли је присуствовао сваком од догађаја које описује – они су ионако само били средство за илустрацију описане природе. Пселов однос према Орфанотрофу је веома специфичан, и биће му посвећено посебно поглавље. Већина сцена којима лично присуствује везана је управо за овог лика, чиме на суптилан, али ипак јасан начин писац наглашава *своју* директну везу са свевидећим евнухом. Тиме је наставио низ моћних и посвећених првих министара, метанаратив *Хронографије*.

Сведочанство о етосу остаје доминантан начин Пселовог присуства до самог краја приповести о Пафлагонцима. Као очевидац устанка грађана против Михаила V, писац је био у прилици да окарактерише све актере ове драме: самог цара, његовог ујака, новелисима Константина и, најбриљантније од свега, цариградски пук. С правом је речено да је Пселов опис ове побуне једна од првих успешних анализа психологије маса.⁴⁰⁴ У тој епизоди, међутим, наговештена је и промена у карактеру Пселове аутопсије, која ће се у пуној мери остварити у шестој књизи и опису Мономахове владавине, а свој врхунац доживети у сцени друге побуне, оне коју су подигли источни стратежи на челу са Исаком Комнином 1057. године. По први пут у *Хронографији*, историчар постаје не само сведок, већ и учесник догађаја које описује. Он је тај који саветује команданта царичине гарде, из његових уста је изречена оптужба збаченом цару и његовом првом човеку и он плаче над горком судбином бегунаца. О стварној Пселовој улози можемо само да нагађамо, али разумна је претпоставка да је била далеко мање важна од описане. Поред давања додатне веродостојности епизоди коју је назвао *врхунцем Хронографије*, његово активирање у њеном последњем чину има и другачији циљ, за чије се разумевање мора схватити веома особена жанровска структура краја пете књиге. На крају наративне целине која обухвата прву тројицу епигона Македонске династије, Псел се трансформише у једног од централних ликова какав ће бити до краја свог дела и имплицитно износи основе свог карактера: он је филозоф, ретор и мудри саветник.

---

⁴⁰⁴ Dyck (1994): 278.

2.2 (НЕ)ДОСТОЈНИ НАСЛЕДНИЦИ: ЦАРЕВИ ОД РОМАНА III АРГИРА ДО МИХАИЛА V КАЛАФАТА

2.2.1 (ΠΡΟΣΠ)ΟΙΗΣΙΣ РОМАНА АРГИРА

Лик Романа Аргира Псел уводи у наратив на самом крају друге књиге, у сцени Константиновог избора наследника престола. Аргир је одавно препознат у литератури као један од нескривено негативних ликова *Хронографије*,⁴⁰⁵ што писац наговештава непосредно пре него што ће га увести у причу. Последњи Македонац је на самрти схватио да треба да пронађе наследника кога ће оженити својом средњом ћерком,⁴⁰⁶ али му је било тешко да донесе *разумну одлуку*, пошто није добро познавао никог од сенатора – дакле, Псел најављује да је избор који ће донети овај владар унапред осуђен на пропаст (II.9.13-15). Околност што већ у наредној реченици, којом уводи Романа (иако га још увек не именује!) наглашава како је тај *неки човек* (τις ἀνὴρ) био међу првима у Сенату и обављао дужност епарха, додатно узвишеном објашњењем да је то *царска функција, иако без пурпура* (II.10.1-3), никако не указује на то да је избор био добар или оправдан.⁴⁰⁷ Већ у наставку исте реченице Псел указује на главни проблем за његово устоличење и брак са царевом ћерком – чињеницу да је био ожењен, врло експлицитно га, кроз мишљење *већине* (τοῖς πολλοῖς) карактеришући као *неприкладног* (πρόσαντες). Терминологија коју овде употребљава веома је карактеристична – упркос одговарајућем пореклу и титули, он је *преко жене био нефилозофски* (τὸ δ' ἐπὶ τῆς γυναίκε ἀφιλοσοφόν τι ὁ ἀνὴρ εἶχε). Термин ἀφιλοσοφός Псел најчешће употребљава у контексту брачног живота и робовања сексуалној страсти, и управо са тиме је у вези његова *неприкладност*. На тај начин Псел антиципира једну од карактеристика будућег цара, којој ће посветити доста простора у трећој, њему посвећеној књизи: заблуду о сопственом знању филозофије, заправо, *лажну филозофију*.

---

⁴⁰⁵ Уп. Kaldellis (1999): 28-30; Lauritzen (2013): 162-163; Ljubarskij (1978): 222-223.

⁴⁰⁶ Псел не помиње околност да је брак са Романом понуђен Теодори, али да је она то одбила, о чему говори Скилица (Scyl.374).

⁴⁰⁷ О породици Аргира в. Cheynet, Vannier (2003), са прегледом старије библиографије. За каријеру Романа Аргира посебно 68-72, где аутори појашњавају и потенцијално проблематичну блискост сродства Романа и његове будуће супруге Зое.

Начин на који Псел уводи ликове у наратив и тренутак у којем их именује увек су веома индикативни. Као што је већ поменуто, на самом почетку он нас, надовезујући се на Константинов проблем са избором наследника, обавештава о постојању *неког човека*, који је био међу првима у Сенату и епарх Града. У театралној сцени царева преваре којом је, услед недостатка времена да нађе неког другог, по сваку цену настојао да Романа доведе на власт, претендент на престо не фигурира као учесник. Протагонисти ове представе су његова неименована жена и умирући цар, при чему Псел ни на који начин не наговештава оно што Скилица експлицитно каже – да је Роман био приморан да учествује у Константиновој игри.⁴⁰⁸ Напротив, чињеницом да је царев бес према епарху окарактерисан као *претварање* и *маска* (σκήπτεται... ὀργὴν; προσωπεῖον... τῆς ὀργῆς, II.10.15; 18-19) пред женом овог последњег, имплицирана је Аргирова умешаност у читаву ствар. Његова пасивна улога може бити део тог претварања, али још више сведочи о томе да он **није ништа учинио** за сопствени долазак на власт – све су урадили други: цар који га је изабрао и жена која се за њега жртвовала. Сходно томе, Роман је први пут **именован** тек након што је његова супруга отерана у манастир, на самом крају пасуса, и то узгред: *А Роман (то је, наиме, било име овог човека) је уведен у палату да постане царев зет* (II.10.22-23). Тек од тренутка уласка на двор и склапања брака са принцезом, он заправо постаје **актер** у причи, а помињање имена има улогу да нам на то укаже.

На самом почетку је, дакле, Аргир окарактерисан као неспособан и као избор осуђен на пропаст. Као главну карактеристику Пселовог Романа и Калделис и Лаурицен су, исправно, видели његове *зблуде*.⁴⁰⁹ Касније ће нам писац открити да управо у избору лежи његова прва зблуда, која је била и основа за све остале. *Пошто су га други оценили достојним круне* (Ἐπειδὴ γὰρ ἠξιώθη τοῦ διαδήματος **παρὰ τοῦς ἄλλους κριθείς**), он је *погрешно мислио да ће имати дугогодишњу владавину*, (III.5.1-2) и да ће је чак наставити многе генерације његових потомака. Из приповести о царевом избору сасвим је јасно да је **једини** који га је оценио достојним био Константин, неспособни цар који није донео ниједну исправну одлуку, и који је стајао насупрот већини (τοῖς πολλοῖς), која је Романа сматрала неприкладним (πρόσαντες).

---

⁴⁰⁸ Scyl.374: цар је претио Роману да бира између остављања супруге и вађења очију.

⁴⁰⁹ Kaldellis (1999): 28-30; Lauritzen (2013): 162-163.

2.2.1.1 СТРУКТУРА ТРЕЋЕ КЊИГЕ

Део *Хронографије* посвећен Роману Аргиру (трећа књига) уз увод, у коме писац сумира све основне мотиве које ће у тексту изнети и доноси почетну карактеризацију цара (Ш.1-4), и након пасуса посвећеног царевој првој заблуди о стварању династије (Ш.5), садржи три велике целине, *мега епизоде*: Романов сиријски поход (Ш.7-11), изградњу манастира Богородице Перивлепте (Ш.14-16) и аферу царице Зое са Михаилом Пафлагонцем и са њом повезану заверу, која је на крају довела и до убиства цара (Ш.16-26). Између целина налазе се се краћи или дужи одељци који служе као везивно ткиво наратива и указују на промене у царевом етосу или дају његово тумачење неопходно за схватање догађаја (тј. епизоде) које писац намерава да опише. Пасуси који уоквирују сиријски поход (Ш.6; 12) представљају најаву, односно окончање промене Романовог карактера, условљене овим неуспехом. У 13. глави Псел говори о царевој побожности и његовом односу према филозофији, да би увео у причу о изградњи цркве (а потом и манастира) Перивлепте, док 17. капут представља пролог приповести о убиству и оставља читаоце у ишчекивању разрешења те мистерије, коју до краја, намерно, не решава експлицитно, иако на кривце указује на више начина, па и самом структуром.

У уводу треће књиге Псел износи три царева интересовања која ће разрадити накнадно, при чему сваком одговара једна мега-епизода. Најпре (Ш.1) говори о његовој намери да оснује династију и да сам заокружи дугогодишњу владавину. Том мотиву ће се вратити у петој глави, где ће се показати илузорност нада у потомство, први Романов распршен сан, али разрада мотива уверења у сопствену дуговечност налази се заправо у приповести о завери на двору. Након тога, Псел се окреће царевом занимању за филозофију (Ш.2-3), које ће свој развој добити у наративу о градњи манастира, али епилог те веома контроверзне приче аутор даје тек у четвртој књизи. Последњи аспект царевог занимања била је војска (Ш.4), а као пример који служи осликавању тог аспекта његове василије писац је изабрао сиријски поход, који ће и довести до промене царевог карактера.

2.2.1.2 РОМАНОВЕ ЗАБЛУДЕ И ПРЕТВАРАЊА: ДИНАСТИЈА, ВОЈСКА, ФИЛОЗОФИЈА

Роман III је у *Хронографији* пример заблуда и нереалних амбиција.⁴¹⁰ Историја његове владавине уобличена је тако да покаже бесмисленост царевих подухвата, који у својој основи нису за осуду: његови циљеви су били стварање династије, бављење филозофијом и покровитељство над филозофима, и увећање војне славе Римског царства. Овакве амбиције чак и у Пселовом систему вредновања царских поступака, који негира или релативизује многе од традиционалних задатака владара, завредиле би похвалу. Међутим, у случају Аргира оне су претворене у своју антитезу и извргнуте руглу као претварање и бесмислена мегаломанија. За постизање свог циља Псел користи још две наративне технике: употребу позоришне терминологије, средство за којим је посегнуо и у опису Константина VIII, и технику коју бих назвала *антисинкрисис*, односно лажно поређење са великим, углавном мегаломанским узорима.

Стварање династије

*Овај Роман је на своју владавину гледао као на почетак новог доба, и пошто се са његовим тастом Константином угасио царски род који је основао Василије Македонац, гледао је ка будућој (μέλλουσαν) династији (III.1.3-6).⁴¹¹ Али било му је суђено (Ὁ δὲ ἔμελλεν) не само да се ограничи на своју владавину (sc. да не створи династију)⁴¹² већ и да након што је поживео мало времена, а и то у болести, изненада изгуби душу (III.3.6-9). Понављање одређених кључних термина у различитим облицима и значењима, карактеристично за Пселова уводна поглавља, како је показано на примеру прве две биографије, овде је изведено кроз употребу глагола μέλλω, најпре у партиципу а потом у имперфекту. Овај глагол пре свега се односи на будућност, било у смислу *намере и жеље*, или у смислу *судбине*. Његово понављање у размаку од само неколико речи, најпре у првом, а потом у другом значењу, упућује на диспропорцију царевих жеља и реалности.*

---

⁴¹⁰ Kaldellis (1999): 28. В. такође и Lauritzen (2013): 76.

⁴¹¹ Тј. желео је да створи нову, своју династију.

⁴¹² Могуће је да је Роман Аргир имао једну ћерку из првог брака, Теофано, (Cheynet, Vannier (2003): 74), али овакав закључак превише је далекосежан на основу једног тешко читљивог печата. Она је свакако већ била покојна у време када је Роман дошао на власт 1028. године.

Размере његове илузије Псел открива у петом капуту у коме разрађује и (веома брзо) окончава тематику династије. Романово убеђење о дуговечности сопствене владавине и светлој будућности свог (непостојећег) рода почивало је на два премишама: прва је већ поменута изабраност од стране других, тј, парадигматски неспособног цара, који је и сам од своје владавине направио игру и театар (те је у складу са тиме и изабрао наследника?); друга су обећања некаквих *пророка* (τοῖς μάντεσι), о чему је Псел изнео свој негативан став на бројним местима у историји.⁴¹³ Насупрот томе стајале су ствари које Роман није увидео (οὐδὲ... διαβλέπειν): *да је Константинова ћерка, браком са којом је упловио у воде власти, премашила време за рађање* (τὸν τοῦ κύειν ὑπεραναβεβήκει χρόνον) *и да јој је утроба била пуста за рађање потомства (имала је педесет година када је заручена за Романа):* III.5-7. Свој врхунац епизода са династијом доживљава након описа бесмислица (φλυαρίαν) које су цар и царица, наравно безуспешно, примењивали у решавању проблема. Након тога, како нас Псел обавештава, *цар је одустао, и царици је посвећивао све мање пажње. Истину говорећи, његов дух је био помало успорен и телесна снага му је измицала (наиме, више од десет година је био старији од царице* (πλέον γὰρ ἢ δέκα ἔτεσι τὴν τῆς βασιλίδος ἡλικίαν ὑπεραναβεβήκει, III.5.18-22). Репетицијом глагола ὑπεραναβαίνω, историчар је повезао две чињенице, обе изнете као узгредно објашњење, тиме заокружујући узалудне покушаје царског пара и дајући им комичан карактер.

Скилица, који је и иначе далеко наклоњенији Аргиру од Псела, не помиње цареве династичке планове. Једини извор који садржи ову причу јесте Зонара, који је преузима од Псела, али је, у складу са својом структуром, другачије позиционира и сажима, те она сасвим губи на тежини коју има у *Хронографији*. Дванаестовековни хроничар користи епизоду као увод у наратив о афери Михаила и Зое, те је акценат на царевом запостављању царице.⁴¹⁴ Веома је вероватно да су ови Романови планови Пселова фикција, која има за циљ да на самом почетку ослика цареву праву природу, која ће се показати и у другим, за историчара много важнијим питањима. Идеални цар *Хронографије* није се побринуо за наслеђе престола. Романов покушај да то учини и да га, у неком смислу превазиђе, показује се као бесмислица. Осим тога, царев ирационални и

---

⁴¹³ В. нарочито VIa.10-11 о астрологији.

⁴¹⁴ Zon.133.

неизводљиви план стоји насупрот веома мудрој и пажљиво изведеној, али ипак на крају неуспешној идеји другог лика из ове целине историје, о чему ће бити речи на одговарајућем месту.

Филозофија

Желећи да у својој владавини имитира древне Антонине, веома мудрог (φιλοσοφώτατον) Марка и Августа, за двема стварима је посезао: бављењу речима и бризи о војсци (τῆς τε περὶ τοὺς λόγους σπουδῆς καὶ τῆς περὶ τὰ ὄπλα φροντίδος) (III.2.5-9). На кратко остављајући војску по страни, уз кратку примедбу да о томе цар није знао ништа, у фокус ставља његову ученост и бригу о филозофији (III.2), осврћући се и на интелектуалце који су га окруживали (III.3). Друга и трећа глава чине јединствену целину у оквиру увода и његов централни део, као што и разрада ту изнетих мотива чини централни део читаве књиге, што сугерише важност ове тематике у Пселовој поставци дела.⁴¹⁵

Излагање о царевомј учености почиње неубичајеном похвалом – он је проучавао и хеленску и италијанску литературу, имао је раскошан језик и импресиван глас, а поменуто угледање на славне претке учинило би ову слику готово идеалном, да писац између њих није убацио кључну реченицу која разбија ову илузију: *Много више је мислио да зна, него што је заиста знао (Πολλάπλάσια δὲ ὄρετο εἰδέναι ὄντες ἐγίνωσκεν, III.2.4-5).* На крају објашњава шта се иза царевог образовања и вештине заправо крије – о војсци није знао ништа, а ученост му је била врло површна – и да ће то имати веома озбиљне последице: *То убеђење (τὸ οἶσθαι, sc. у сопствено знање) и стремљење веће од могућности његове природе, навешће га да почини велике грешке.*⁴¹⁶ Роман ће своју приврженост филозофији

---

⁴¹⁵ Индикативно је да се распоред мотива у уводу и њихова каснија разрада не поклапају – у уводу се писац прво позабавио филозофијом па војском, док сиријска кампања у наративу претходи царевомј градитељској делатности. Ово неслагање може се објаснити двема околностима: Псел свој наратив поставља *хронолошки*, иако његова хронологија не мора нужно осликавати хронологију реалних догађаја, о чему ће бити речи у посебном одељку. Хронологијом се, пак, не може објаснити промењен распоред у уводном делу. Изградња цркве Богородице Перивлепте заузима централно место у приповести о Романовој владавини, како је приметно и Калделис, који заступа тезу о срединама књига као кључним местима за схватање пишчеве скривене поруке и програма дела Kaldellis (1999): 38. Преметањем у уводу постигао је то да и у оквиру тог сумарног излагања мотива, на неки начин *микро-биографије*, филозофија заузме централно место.

⁴¹⁶ Важно је приметити да за цареву погрешку Псел користи глагол ἀπατάω, који ће поново употребити касније (III.5.2), да окарактерише његово убеђење о договечности сопствене владавине, које ће имати кобне

исказати на два начина. О другом, том који ће бити *велика грешка* коју овде најављује, Псел ће говорити, иако нам то не каже експлицитно, у посебном делу своје приповести, док се првим позабавио одмах: на двору је окупио читав *род* филозофа и ретора *и свих оних који су се бавили наукама, или, боље речено, који су мислили да се баве* (*ἢ μᾶλλον σπουδάσαι φήθησαν*). Као са μέλλω у првој глави, овде Псел апострофира своју поенту понављањем глагола **οἴομαι**, који се односи подједнако на цара и на његове филозофе: **лажно убеђење**.

Природу те умишљености писац открива у наредном пасусу, објашњавајући ко су ти људи које је цар довео на двор. Они су веома површно и погрешно познавали Платона и Аристотела и бавили су се тешким и нерешивим питањима: *како су могуће заједно чистоћа и трудноћа, девица и родитељка и истраживали су натприродно* (III.3.9-11). Из тога је сасвим јасно да су у питању теолози и да је царева филозофија заправо теологија.⁴¹⁷ Коначан суд о филозофији Романа и његовог доба Псел даје на крају овог дела увода, не остављајући простора сумњи: *Гледано споља, двор је био заогрнут у рухо филозофије, али то је била маска и претварање* (*προσωπεῖον τὸ πᾶν καὶ προσποιήσις*) (III.3.11-13). Употребом позоришне терминологије, царева делатност је окарактерисана као лишена реалних основа. Почевши излагање (лажном) похвалом цару и постепено откривајући праву природу његове учености и бриге о филозофији, Псел уводи читаоца као посматрача онога што су Романови савременици (у које је и себе непосредно пре тога убројао) могли да виде, а што ће се на крају показати као представа.

Романова филозофија се у прологу епизоде о изградњи манастира Богородице Перивлепте (III.13) открива као оно што заиста јесте – побожност (εὐσέβεια), тачније **представа** (*προσποιήσις*, III.13.3) побожности. Поновно помињање филозофа који се баве стварима схватљивим само непосредном сазнајом ума (дакле метафизичким) и који су

последнице – немогућност да се избори са завером која ће га убити. Озбиљне последнице заблуде о сопственом знању, међутим, неће коштати само Романа, већ државу, што ће писац детаљно објаснити.

⁴¹⁷ Веома значајним импликацијама које показују Пселову *неверничку доктрину* (impious doctrine) позабавио се Kaldellis (1999): 34-36, те ћу их се овде дотицати само узгредно, колико је потребно за схватање Романовог карактера који писац представља. Калделисови закључци имају потврду у тексту, иако не знам ниједног проучаваоца Псела и *Хронографије* који их је прихватио. Посматрати било ког Византинца као критичара хришћанства као система, а не само појединачних аспеката вероисповедања и црквене дисциплине чини се да пада много теже савременим византолозима него самим Ромејима.

стајали у предворју Аристотеловог учења (на идентичан начин су окарактерисани и у уводу, из чега је јасно да је реч о истим људима),⁴¹⁸ представљају везу између уводних разматрања и разлагања у њима разрађених мотива. Царево претварање сада је доведено на нови ниво: Псел отворено говори да његов труд није био усмерен ка суштинској побожности, већ ка томе да *делује побожно* (τὸ δοκεῖν εὐσεβεῖν). Шта више, уколико се прихвати теза да је теологија сама, како је имплицирано у уводу, προσποίησις, онда би царева притворна побожност била двоструки προσποίησις, представа нечега што је само по себи представа.⁴¹⁹

Како нам писац коначно открива, окупљање *филозофа* било је **први начин** манифестације царева побожности (Ш.14.1-2), а други је била изградња велелепне задужбине, којом је желео да превазиђе Соломона и Јустинијана, цара који је своју цркву назвао по *божанској и непогрешивој Мудрости*. Избор двојице најпознатијих градитеља је сасвим логичан и очекиван, али је и алузија, нарочито када се узме у обзир наглашавање назива Јустинијанове цркве, на царско стремљење *мудрости*, врлини чија је парадигма био управо први од двојице поменутих ктитора, краљ Соломон. Насупрот имену Аја Софије стоји Романова посвета цркве Богородици, која се, само неколико редова раније у опису сиријске кампање показала као у најмању руку немоћна да заштити интересе Царства,⁴²⁰ за разлику од *владарске мудрости*, особине коју Псел, како је показано на примеру Василија, највише цени. Роман је у више наврата показао да ту врлину не поседује. На примеру његових династичких планова видело се да не уме да схвати ни

---

⁴¹⁸ Μέχρι τῶν Ἀριστοτελικῶν προθύρων... (Ш.3.2); Εἰ μὴ ὅσον αὐτοῖς ἐκ τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους προθύρα (Ш.13.10-11).

⁴¹⁹ Било да се прихвати или одбије мишљење да је Псел одбацивао хришћанство, што је питање коме се свакако треба озбиљно посветити, извесно је да је, како сам раније разматрала и како је доказао Калделлис, оно сасвим одвојено од царске власти и врлина са њом повезаних, али и од филозофије. Управо у овој епизоди и њеном наговештају на почетку писац је јасно ставио до знања да питања којима су се ови учењаци бавили **нису** заиста филозофска, истовремено указујући на то шта *јесте*: проучавање Платона и Аристотела, тј. ствари које је он, како наглашава, *оживео* (VI.37; 42-43). Мотив двоструке имитације део је платоничарског арсенала, преузет из Платонове критике уметности као копије копије (с обзиром да је видљиви свет имитација света идеја; в. нарочито: *Plat.Rep.595a-599a*). По Платону је успешно сагледавање реалности управо одлика филозофа, и то је оно што Роману, који је на самом почетку, иако у другачијем контексту, окарактерисан као ἀφιλοσοφός, недостајало.

⁴²⁰ Kaldellis (1999): 63.

садашњост, камо ли да као *будни* владар предвиди будућност. На примеру изградње ове грађевине (οἰκοδομίη)⁴²¹, то ће бити још очигледније.

У уводу је Псел најавио да ће цареву *убеђење и стремљење веће од могућности његове природе* довести до великих грешака, антиципирајући управо ову епизоду. Роману је недостајало познавање аритметике и геометрије, због чега није био способан да ограничи своју грађевину и да јој смањи размере, *као да је желео да величину зграде учини безграничном (ἄπειρον)* (III.16.4-6). На изузетно саркастичан начин писац се поиграва са недостатком **умерености** (још једне платонистичке врлине повезане са мудрошћу), која се огледала у грандиозности и безграничности грађевине. Тиме и закључује ову епизоду, сасвим раскринкавајући бесмисленост Романове филозофије: *И пошто је мислио да је Анаксагора лагао говорећи о бесконачности (ἄπειρος) светова, већину овог нашег света је посвето храму ... и никада се не би зауставио и ограничио (ὀρίζων καὶ περὶ γύρων) ... да није ограничена мера његовог живота (εἰ μὴ τὸ μέτρον αὐτῷ τῆς ζωῆς περιόριστο,* III.16.13-20). На тај начин писац не само што оправдава његово убиство, већ га оцењује и као *неопходну меру* – неко га је морао ограничити, зарад добробити државе.

Велике грешке о којима је писац говорио, и због којих је Роман морао бити заустављен су пре свега трошење државних ресурса и изнуђивања која је спроводио зарад изградње цркве: *Цела царска ризница се за ово дело отворила и читава река злата је у њега уливена. И иако су сви извори исцрпљени, изградња храма није довршена* (III.14.20-24).⁴²² Цар је, дакле, био толико неспособан да није успео ни да заврши дело у које је уложио сву своју енергију, али још важније од тога, за сопствену мегаломанију је користио **државни новац**, што је једна од ствари које Псел најштрије осуђује. Стога његово *лажно убеђење* није било штетно само за њега, већ и за Царство, чиме је указано на опасност коју несвесност цара представља за опште добро.⁴²³

---

⁴²¹ Термин οἰκοδομίη у различитим облицима убедљиво је најчешће коришћен за опис царевог труда на изградњи цркве, чиме јој је, одузето на сакралности, и указано на Романову лажну побожност.

⁴²² В. и III.15.1-3 за изнуђивање новца и *злодела* (κακοῦργῶν).

⁴²³ Пселов став према подизању манастира читује се на веома интересантан начин у посмртном говору који је саставио за свог пријатеља Константина Лихуда, у коме посвећује немало пажње *правдању* патријарха за подизање манастира (*Or.fun.2.17*).

Коначан иронични обрт епизода о изградњи Перивлепте добија тек у четвртој књизи. **Једино** што је Роман успео да ужива од мукотрпног рада и богатства уложеног у манастир је *мали део храма у који је спуштен његов леш* (IV.5). Епизоде о изградњи цркве и о завери против цара Псел представља као синхроне, а њихова испреплетаност наводи на следећи закључак: да је посветио пажњу ономе што се дешавало на двору, уместо што је правио двор од своје цркве и тамо проводио време (III.15.33-37), можда не би доживео такав крај.

Војска

Други правац амбиција цара Романа било је ратовање, о чему, Псел нас обавештава на почетку (III.2.9-10) није знао ништа. Четврти капут увода посвећен је овом питању, а практичну демонстрацију цареве војне вештине аутор је у опису његове сиријске кампање (III.7-11). Његова жеља била је да покори и исток и запад, што писац не пропушта да нагласи и у уводу (III.4.3-4) и на почетку наратива о походу (III.7.1-3). Покоравање источних и западних варвара приписано је идеалном цару *Хронографије*, који је у разлику од Романа то и учинио. Још једном долази до изражаја царева мегаломанија, јер му се циљ поковања запада чинио превише малим и безначајним (III.7.3-5) – управо оно што је, како је Пселовим читаоцима морало бити познато, иако га он експлицитно не помиње, прославило Василија, за наследника његовог брата није било довољно.⁴²⁴

Цареве амбиције биле би *веома профитабилне* да нису биле *οἴσις καὶ προσποῖσις* (III.4.5-7). Псел још једном оштро супротставља Романове наде и дела, жеље и реалност. Узрок неуспеха лежи у његовој поменутој неспособности, али и у карактеру његових стремљења. Као и иза занимања за филозофију, иза царевог интересовања за војску стајало је нешто сасвим друго, на шта упућује почетак мега-епизоде о сиријском походу:

---

⁴²⁴ Пол Стивенсон (Stephenson (2003)) је релативизовао схватање Василијевих балканских кампања као његовог највећег успеха, приписујући ову традицију добу стварања Другог бугарског царства након 1185. године (90-95). Ову тезу прихвата и Holmes (2005): 217, која централно место рата против Бугара у Скиличиним наративу приписује потребама мобилизације великаша за борбу на Балкану у време Алексија Комнина. Иако је можда слика о рату против Самуила добила свој коначни облик тек век или век и по касније, претерано је рећи да Василијевим савременицима и непосредним потомцима царева дуготрајна и мукотрпна борба на северозападним гланицама није била позната као његов највећи, или бар један од највећих успеха. О томе сведочи и Лав Ђакон, који се на ову *велику несрећу* осврће у једном екскурсу на себи савремено доба (*Leo Diac.*171-173), али и неколико описа царевих кампања које налазимо код Кекамена (*Кекаим.*168; 196-198; 266-268 (опис учешћа Кекаменовог деде у борбама у Хелади), *passim*).

Окренивши свој ум ка **слави победе** (ἀπὸ τῶν τροπαίων εὐκλειαν), цар је решио да покори варваре на истоку и на западу (III.7.1-3) – Роман се не спрема за рат, већ за тријумф. Управо је недостатак славе која би такав подухват пропратила наведен као разлог царевог недостатка интересовања за запад (III.7.3-7). Пасус о припремама Псел завршава супротстављањем генерала који су Романа одговарали од похода и њега самог, који се спремао да овенча своју главу крунама (τοὺς στεφανοὺς οἷς τὴν κεφαλὴν ταινιώσαιτο) и да веома скупо прогласи тријумф (τῶν τροπαίων) (III.7.20-22). Заузимање Антиохије, једини успех у овом рату, сасвим је секундаран догађај у односу на помпезну процесију која је приређена по уласку у град (III.8.1-6). Псел ову поворку назива *театралним аранжманом* (θεατρικὴν τὴν παρασκευὴν) недостојним ратника, и неделотворним у застрашивању непријатеља (III.8.5-6) – дакле цар је од јединог успеха у рату направио представу.

Контратежа Романовим преокупацијама су варвари, чији су поступци окарактерисани као разумни (λογικώτερον). Приписивање рационалности, а потом и коришћења стратегије у рату (III.9.3-13) варварима, коју су традиционално у византијској књижевности у томе заостајали за Ромејима,⁴²⁵ показује у којој мери цар није умео да искористи главне предности своје војске. Глагол παρασκευάζω упадљиво је често употребљаван у овом супротстављању цар – Арапи, са јасном разликом између ствари које су окупирале њихову пажњу. Овај глагол, и из њега изведена именица παρασκευή, коју писац веома необично и тешко преводиво користи за царев тријумф, у основи значи бринути, припремати, обезбедити нешто, чиме је показано шта је Романова окупација заправо била. Варвари су се, с друге стране, након безуспешног покушаја одржавања мира, окренули рату и обезбеђивању (παρασκευασάμενος) свега што им је за то било потребно, док је опис царевих припрема за наизглед исту ствар приказан као узалудна и неефикасна вежба,⁴²⁶ готово игра, слично као у случају његовог претходника. То ће показати и њихов резултат.

---

⁴²⁵ На то указује и У. Крискуоло у коментару на *Хронографију* (ком. 37, 361).

⁴²⁶ Ὁ δὲ βασιλεύς, ὥσπερ ἐπὶ τούτῳ μόνῳ παρασκευασάμενος, ἐφ' ᾧ ταξεται τε καὶ ἀντιπαρατάζεται, καὶ λοχήσει καὶ προνομήσει, διώρυχας τε ποιήσει καὶ ποταμοὺς μετοχτετεύσει καὶ φρούρια ἐξελεῖται, καὶ ὅποσα ἀκοῆ ἴσμεν παρὰ τοῖς Τραϊανοῖς ἐκείνοις καὶ Ἀδριανοῖς καὶ ἔτι ἄνω παρὰ τοῖς Σεβαστοῖς γενόμενα Καίσαρσι, καὶ πρὸ ἐκείνων παρὰ Ἀλεξάνδρῳ τῷ τοῦ Φιλίππου...

Романове велелепне припреме за тријумф, као и театрални улазак у Антиохију, епилог су добили у страшном поразу који је доживео по изласку из града. Утисак о величини тог пораза појачан је чињеницом да је војску Ромеја, о чијој бројности писац говори на неколико места (III.7.11-17; 8.23-25), поразила шачица самоопремљених и неоклопљених варвара, као и изобиље ратног плена који им је допао шака. Псел богатство царевог шатора пореди са богатством палате свог доба, чиме показује штету коју су царској ризници нанели Василијеви наследници, али и Романову мегаломанију и неопрезност (III.10.6-13). Термин употребљен за шатор – σκηνή, нимало необичан или упадљив, овде одражава и оно што је он представљао за цара – сцену на којој је желео да прикаже сопствену (умишљену) величину. Индикативно је да се на списку ствари које је непријатељ заробио налазе и *венци* (ταινία), исти они којима је цар планирао да се овенча после своје победе, у коју није сумњао. Још једном је, као и изградњом цркве, он бесмислено проћердао државни новац, желећи да се прикаже као нешто што није.

Мотив шатора аутор користи и да укаже на неопходност прилагођавања реалности: након консолидовања, Романови људи су импровизовали (σχεδιασθεῖσαν) шатор у коме ће он преноћити, што је податак који нема другу улогу до да стоји насупрот шатору са којим је цар у поход кренуо. Аргир, међутим, неће успети да прихвати стварност. На крају наратива о рату у Сирији поново долазе до изражаја две цареве особине најављене на почетку – неспособност и заблуде. У великом метежу насталом након напада непријатеља сам Роман је једва извукао живу главу. Штавише, јасно нам је стављено до знања да би он пао у руке непријатеља да га *неко* није попео на коња и рекао му да бежи (III.10.27-29). Чак и након тога, цар није преузео бригу о себи, већ је наставио да тумара без циља, онуда куда га је коњ водио – анонимни војник и неразумна животиња су ти који извлаче Романа, да би га нашли неки од војника, препознајући га по боји ципела (јер је то једино што одаје утисак о њему као цару?). Оно што му је вратило храброст након свих недаћа, с друге стране, говори о његовој ирационалности (III.11). У питању је икона богородице, коју су ромејски цареви носили у поход *као некаквог стратега и чувара читаве војске* (III.10.23-25).⁴²⁷ Насупрот Василију, који је у борби против Фоке исту ову икону искористио као

---

⁴²⁷ О Пселовом ставу према овој икони која је *успела да спасе само себе* в. Kaldellis (1999): 63. Псел каже да се Цар охрабрио видевши *овај сладак призор* (γλυκὸ τοῦτὶ θέαμα, III.11.1), што веома иронично стоји наспрам

параван за сопствени обрачун са супарником, не препуштајући ништа случају, Роман је све своје наде ставио у тај предмет, који сасвим сигурно није испунио сврху *стратега и чувара*. Његово понашање у новопронађеној храбрости је смешно и лицемерно – *онај који је до тада бежао сада је осуђивао бегунце* – а и та храброст се показала као илузија, пошто је брже боље прихватио савет генерала да се повуче у Цариград.⁴²⁸

Романови војни подухвати ту се завршавају и Псел у потпуности изоставља поновљени поход на Сирију две године касније, о коме говори Скилица. Скилица се слаже са Пселом по питању царева мегаломаније као разлога похода и сматра да се рат могао избећи, али га, за разлику од нашег писца, не представља као ничим изазван напад на мирољубиве варваре.⁴²⁹ Ћутање писца *Хронографије* о другим ратовима Романа III није резултат само избора егземпларних епизода, већ је структурисано тако да се да закључити да се он тиме више није бавио, пошто након тога као **једину** цареву бригу помиње изградњу Богородице Перивлепте. Наративна веза између ових догађаја имплицира и везу између царевог односа према икони Богородице и изградње цркве њој посвећене, као знака захвалности, иако је сасвим јасно да та икона ни на који начин није помогла Ромејима у рату.

Ἀντισύγκρισις

Псел у описивању Аргирових стремљења користи синкрисис, технику коју препоручује Менандар Ретор, а која подразумева величање кроз поређење са славним прецима.⁴³⁰ Обавијајући је велом ироније, похвалу претвара у покуду, те сам ову методу назвала антисинкрисис. Поред тога што представљају реторску технику, ови делови наратива упућују на још један од аспеката царева уобразиље, јер се ослањао – и веома често желео да их превазиђе – на узоре који су превазилазили, да употребимо Пселов

призора (*οἱ δὲ πολέμοι θεαταὶ μόνον τῆς παραλόγου νίκης εὔγινοντο*) бекства римске војске који су посведочили варвари, а којим почиње претходни пасус.

⁴²⁸ Илузорност Романове храбрости наглашена је паралелизмом термина *ἀνεθάρσησε-ἀνέδραμεν* који уоквирују пасус који о њој говори. Псел на крају говори о плану да се у престоноци по повратку спроведе истрага о кривцима за пораз, али је након тога више не помиње.

⁴²⁹ Роман је *измислио разлог за рат* (III.7.8); варварско посланство је (имплицирано је: тачно) истицало да они никаквог повода за напад нису дали и да нису прекршили мир и заклетве (III.8.8-12). В. и *Scyl.*379.

⁴³⁰ *Men.Rhet.*92.

израз, могућности његове природе. Антисинкрис је некада сасвим директан, некада се провлачи кроз алузије или је имплициран у конструкцијама. Који су то Романови велики узор и како је покушавао да их (пре)стигне?

➤ **Василије Македонац (III.1)** – на самом почетку Псел, говорећи о Романовим династичким плановима, помиње родоначелника Македонске династије чији је последњи изданак био царев таст, кога је он и наследио. Поређење овде није директно, али помињање Василија, првог претка до тада најдуговечније династије која је владала Царством готово два века, наспрам владара који не само да неће оставити наследника, него и сам неће још дуго поживети, чини Романове амбиције још гротескнијим.

➤ **Антонини, Марко Аурелије и Август (III.2)** – Марко Аурелије, чувени цар-стоик из другог века, свакако је најпознатији владар-филозоф у римској историји, једнако успешан и у својим спољнополитичким настојањима, макар кроз призму девет векова који су га делили од писца. Август ће као царев узор бити поменут на још једном месту, пре свега у вези са војном славом. Угледајући се на Марка Аурелија, посезао је за два стварима: ученошћу и војном славом, обема изузетно безуспешно, што је додатно обесмишљено великим амбицијама.

➤ **Чувене војсковође прошлости Трајани и Хадријани и пре њих Август и Цезари и још раније Александар Филипос (III.8)** – помен ових војсковођа у вези је са царевим неразумним одбијањем мира у трагању за славом, што ће га довести до великог пораза, а уз то се директно наслања на отворену критику његове тактике – што су све потези недостојни великих војсковођа.

➤ **Велики градитељи: Соломон и Јустинијан (III.14)** – као што сам већ нагласила, везивање *мудрости* за ова два владара начин је њиховог супротстављања цару чија је мудрост била уобразиља и претварање, а на примеру градитељске делатности то се огледало у неумерености: јасно се закључује да је управо то оно што је Роману фалило да би његова грађевина имала разумне оквире и, уопште, била завршена. Он је био *љубоморан* на поменуту двојицу, а заправо једино у чему је покушао да их превазиђе била је величина и богатство грађевине,

не водећи рачуна о умерености и симетрији, који би је учинили заиста великом и лепом.

➤ **Филозофи: Платон, Аристотел, Анаксагора** (Ш.3; 13; 16)– код прве двојице синкрисис није директан, али они су постављени насупрот Роману и његовим дворским *филозофима* као пример праве филозофије, коју ови нису познавали. Изузетно саркастично поређење Анаксагорине теорије о *бесконачности* светова и Романовог неповерења према њој (чиме је имплицирано да је умислио да је боље схватао ствари), резултирало је пустошењем већег дела *нашег* света зарад *бесконачности* његове грађевине, што је, како смо видели, највећа осуда коју је Псел изнео на рачун цара, резултат његовог лажног убеђења у сопствену мудрост.

➤ **Фидија, Полигнот и Зеуксид** (Ш.14) – поређење са великим мајсторима антике није примењено директно на Романа, али је показало да се његова мегаломанска перцепција сопствених дела протезала и на људе који су му у томе помагали, па је *рударска вештина цењена и више од филозофије*, а радници на царевој цркви су убројани међу велике уметнике прошлости.

➤ **Василије II: имплицитно поређење** – Псел нигде директно не пореди Романа са идеалним владаром свог дела, већ то чини кроз извесне, веома карактеристичне, текстуалне паралеле, које Романа увек јасно показују као недораслог великом претходнику. Већ је указано на импликације које носи царево одбијање да крене на запад који не доноси довољно славе, а који је управо прославио Василија (Ш.7). У вези са тим, у оштрој супротности стоје Романова жеља да покори исток и запад и Василијево остварење ове намере (Ш.4; 7; I.22). Романова династичка политика, једина ствар за коју се Василије није побринуо, како нас Псел обавештава у другој књизи, још једна је ствар којом је покушао да га превазиђе, али су његове амбиције биле илузорне (Ш.1; 5; II.4-5). Насупрот цару-узору, који је презирао учењаке, он је бринуо о филозофима и окупљао их на двору, али се и тај хваљења достојан труд показао кобним, јер ти људи нису били прави филозофи (Ш.3-4; I.29). Веома је карактеристична и фраза којом аутор описује мало учености коју је Роман имао: *ако је и крио некакав жар мудрости испод пепела* (*εἴ ποὺ σπινθήρες τινες σοφίας ὑπὸ σποδιᾷ παρεκρύπτοντο*) (Ш.2). Познати израз из Хомерове *Одисеје* у Василијевој биографији (I.34) употребљен је да покаже како

је цар умео да савлада свој бес у рату, чекајући мирнодопске прилике да казни војнике који су згрешили, што је одлука његове владарске вештине и мудрости, као и код лукавог Одисеја.⁴³¹ Лукавост је особина која Романа никако није красила, а оно што је он *крио испод пепела* довело је, како даљи текст открива, до тога да напуни свој двор лажним филозофима. О поређењу епизода прве и треће књиге у којима се јавља икона Богородице већ је било речи: за разлику од Василија који је икону искористио као параван за тровање Варде Фоке (I.15-16), Роман је све своје наде положио у њу, сам не урадивши ништа, што се показало веома неефикасним (III.10-11). На крају, али не и најмање важно, централна тачка треће књиге, неуморна и исцрпљујућа изградња цркве (па и манастира) Богородице Перивлепте у оштрој је супротности са Василијевим јединим поступком у вези са црквом – рушењем манастира светог Василија Великог (III.13-16; I.20). Рушилац је онај који је највише напунио државну благајну, градитељ онај који је готово исцрпео, због умишљености о сопственој мудрости и војној вештини.⁴³² Још једна занимљива тачка поређења ове двојице је промена карактера, чиме ћу се бавити у наредном поглављу. Суптилним текстуалним наговештајима поређења двојице владара, Роман, који се трудио да превазиђе великог Василија, приказан је као његова карикатура. Једини *славни предак* са којим је можда могао да заслужи поређење, био је један други Македонац, рођени брат славног цара, налик на кога је своју владавину учинио представом.⁴³³

---

⁴³¹ Важно је присетити се да се овај цитат налази у директној вези са описом Василијевог карактера у рату, који је *πανουργότερος*. О слици Одисеја као лукавог јунака в. Finley (1954): 159-160.

⁴³² За разлику од Василија који је војним походима против варвара донео много новца држави, а тамо се понашао аскетски (I.31-32), Роман је у рату само изгубио новац, изгубивши читав један *двор* који је са собом понео у поход (III.10).

⁴³³ Индикативна је и употреба глагола *μαίνομαι* – полудети, бити маничан, за опис Романовог односа према својој грађевини, са веома негативним призвучком. Исти израз веома је често употребљаван у биографији Константина VIII, у вези са његовом посвећеношћу позоришту, хиподрому и коцки (II.8; 9).

2.2.1.3 ХРОНОЛОГИЈА КАРАКТЕРА

Јаков Љубарски је још пре четрдесет година приметио да Псел у *Хронографији* даје сопствену хронологију – хронологију карактера.⁴³⁴ На примеру Василија II показано је како је аутор мењао редослед појединих догађаја да би постигао овај циљ. У Романовој биографији он упућује своју публику на то да је његово излагање хронолошко: покушај стварања династије смешта на *почетак* цареве владавине,⁴³⁵ томе следи поход на Сирију, након чега се цар посветио изградњи своје задужбине. Чињеница да га је тек смрт у томе зауставила, упућује на паралелизам епизода о изградњи цркве и завери за његово убиство, проистеклој из афере Михаила и Зое. Утисак који хронологија Романовог карактера оставља је да се он након сваког неуспеха окретао некој новој, једнако нереалној амбицији, а свака је градацијски доносила све више несреће држави.

За разлику од већине других биографија, у приповести о владавини Романа III аутор се не осврће посебно на дефинисање царевог итоса, већ, како је Калделис приметио, кроз цареве поступке води читаоце ка спознаји његовог карактера.⁴³⁶ Најважније црте Романове природе, умишљеност и претварање, којима сам се бавила у претходном поглављу, јесу илустроване управо на овај начин, али, иако не посвећује посебан део наратива опису карактера, није сасвим тачно да га никако не објашњава.⁴³⁷ Изостављајући почетну карактеризацију, писац даје опис етоса кроз његове *промене* које заокружују епизоде или су у њих укључене. Основни правци у којима се мењао Романов етос су, међусобно испреплетани, измењен однос према царици (који се само условно може звати променом карактера) и напуштање политике доброброчинстава, као и огрубљивање карактера изазвано болешћу.

---

⁴³⁴ Ljubarskij (1978): 194-196.

⁴³⁵ На крају увода (III.4.10-13), Псел каже да се занео и да се мора вратити на почетак Романове владавине (*τοῦ περὶ ἐκεῖνον κράτους τοῦ γενέσθαι*), а његове заблуде у погледу стварања династије директно везује за избор за цара (III.5.1-2).

⁴³⁶ Kaldellis (1999): 28.

⁴³⁷ Први осврт на царев карактер није тек у опису болести, иако то јесте први пут да Псел користи управо термин ἥθος.

Запостављање Зое прва је царева промена коју је Псел забележио (III.5.19-20), и условљена је крахом идеје о стварању династије. На ову промену писац нас подсећа у 17. капуту, након приповести о изградњи Перивлепте, али то не треба схватити хронолошки, већ као увод у наратив о афери Зое и Михаила Пафлагонца, која је имала за последицу царско убиство, а чији је повод управо запостављање царице.⁴³⁸ То, међутим, није био једини разлог царичиног гнева, како нам аутор објашњава у првом пресеку наратива који најављује будуће догађаје (III.6). Други разлог њене љутње на Романа био је у томе што јој је затворио врата ризнице, те није могла неконтролисано да троши новац. Корен ове царице одлуке налазио се у свеукупној промени његове фискалне политике. Тај *догађај* у развоју Аргировог карактера обрађен је у два пасуса која окружују његов сиријски поход, који је на тај начин представљен као њен директан узрок,⁴³⁹ слично као што су устанци Варде Склира и Варде Фоке условили промену Василијевог карактера.⁴⁴⁰

Сличност са Василијем не огледа се једино у узроку, већ и у карактеру промене: цар је премашивао све друге владаре у дељењу новца и почести (εὐεργεσία καὶ ἀναθήματα), али онда, *као да је постао нешто ново и да је доживео наглу промену* (ἀθρόα *μεταβολή*), потпуно је *напустио великодушност* (III.6.3-6). Псел критикује цара за **наглост** промене (III.6.6-9) и за неправду према поданицима (οὐ δικάζων, III.12.9), упућујући на то да је су његова изнуђивања била усмерена према *дрским на све спремним* (οἱ δὲ γὰρ πάντα ῥαδίως τολμῶντες), који су супротстављени онима који *не стреме уделу у власти* и за које цар није марио (III.12.11-14). Све ове одлике могу се наћи и у промени Василијевог карактера – он је, након битке код Абидоса постао сасвим други човек (I.18), по Склировом савету је оптеретио моћнике неправедним порезима (I.28) и тиме је скршио њихову моћ (I.30) – и Псел их је сматрао хвале вредним и одразом царице властољубивости и бриге за државу.⁴⁴¹ Избацивањем ових лажних критика долази се до

---

⁴³⁸ В. поглавље 2.2.1.4 Последња Романова заблуда: афера и завера.

⁴³⁹ Веза неуспешног рата и промене карактера исказана је царевим кајањем (μεταμέλομενος, III.12.1-2), због кога се сасвим променио (ἠλλοίωτο) и преокренуо живот (μετέστραπτο).

⁴⁴⁰ Из везе и сличности терминологије у ова два пасуса јасно је да шести капут не представља наставак приповести о стварању династије, већ наговештај промене настале после сиријске кампање и увод у тај догађај.

⁴⁴¹ У истом светлу треба посматрати и замерку што је Роман *задирао у пре-Еуклидовска времена* и што су синови морали да одговарају за ствари учињене у доба њихових очева. У другим изворима не налазимо

једине стварне осуде у вези са царевом променом и кључне разлике која је његову имитацију претходника учинила лажном и бесмисленом:

Оно што је најстрашније (τό γε δεινότερον), иако је већина опљачкана и огољена, ништа од тих доприноса није уживала царска благајна (οὐδέν τι τῆς ἐντεῦθεν συνεκφορᾶς ἀπῆλαυε τὰ βασίλεια), већ су ка нечему другом (ἐφ' ἑτέρα) текле реке злата. Шта је то јасно ће се показати у наставку приче (III.12.17-21).

Наставак приче је мега-епизода о изградњи цркве Богородице Перивлепте, поступку који ће испразнити државну касу и због кога ће Роман заслужити судбину која га је задесила (III.16.17-20). Веома слична промена код двојице владара првом је донела место идеалног цара и дуг живот, дугом осуду и насилну смрт, због неспособности да схвати потребе Царства и због сопствене уобразиље.

Нова промена царевог карактера била је условљена болешћу (III.24), и одликовала се још јачим изражавањем његове несклоности показивању добротинства (ἀφιλότιμον (III.24.13), ἀνελευθέρους (14)), али и променом итоса из слатког (τὸ γλυκὸ τοῦ ἥθους) у груб (ἥθους τραχύτης).⁴⁴² Након ове метаморфозе он је постао тежак за задовољити (δυσάρεστος), склон љутњи (θυμός), бесу (ὀργή) и викању (κραυγή), неприступачан (δυσπρόσιτος, δισπρόσοδος) и отпоран на молбе и сажаљење, што су све раније биле непознате особине код њега (μὴ γνωρίζόμενα πρότερον). У овим особинама се такође може видети рефлекција Василијеве ароганције, строгости и тежине у бесу,⁴⁴³ али овог пута оне су изазване сасвим другачијим узроком – сопственом немоћи. Приповест о последњој промени Псел ће закључити саркастичном похвалом која коначно разоткрива иронију поређења два цара: упркос болу и тешкоћама, *он није запоставио обичаје ни царске процесије, већ је облачио раскошне, златом извезене одоре и стављао друге украсе, управо*

потврде о оваквим мерама Романа III, цара који је укинуо алиленгион. Заправо, једини сличан поступак начинио је баш Василије II, који је у својој новели из 996. године укинуо рок застарелости од 40 година. Псел објашњава Василијеву новелу и њему правилно приписује одредбу о укидању рока застарелости у дидактичкој поеми о законима написаној за цара Михаила VII (Poem.12.1379-1404).

⁴⁴² Веза између болести и промене карактера осликава се и у терминима којима је болест описана: она је била необична (ἀήθων), а царово тело је постало покварено (κακόηθες). Романовој болести ћу се бавити у одељку о физичком изгледу.

⁴⁴³ I.4; I.17.

супротно Василију који за такве ствари није марио. Тиме је поново показао шта је била једина брига његове владавине: спољно приказивање, тријумфи и процесije.

У свом *историјском енкомију* Константину Мономаху, Псел излаже историју царства (или пре царева) пре његовог устоличења. Због природе околности Роману Аргир, царевом сродник и човеку који је као и он страдао од Пафлагонаца, писац је далеко наклоњенији, али ни ту не пропушта прилику за критику. Роман је се и *делима и разумом променио не на добро*. Цареву промену Псел везује за сарадњу са зловним (*κακοήθεσι*) људима, мислећи на род Пафлагонаца који описује непосредно пре тога, али хронолошки је смешта након *срамног пораза* у рату са Арапима.⁴⁴⁴ У енкомију се болест наративно везује директно за ову промену. У беседи изреченој у време трећег мужа царице-тровачице енкомијаст свакако не може отворено говорити о правом узроку болести и смрти њеног првог супруга, али след догађаја (успон Пафлагонаца – рат против Арапа – царева промена – болест и смрт – царица устолочава вољеног Михаила)⁴⁴⁵ садржи индиције за оно што ће аутор отвореније (иако не сасвим отворено) изнети у *Хронографији*.

2.2.1.4 ПОСЛЕДЊА РОМАНОВА ЗАБЛУДА: АФЕРА И ЗАВЕРА

Трагове о последњој и највећој заблуди цара Романа – оној која га је коштала главе – Псел оставља на различитим местима у читавој трећој књизи, а епилог јој даје тек у следећој, градацијски откривајући још по неки детаљ при сваком помену, све док је не разради на самом крају приповести о његовој владавини. Епизоду о завери против царевог живота писац намерно оставља магловитом, из разлога о којима ће бити речи у поглављима посвећеним њеним организаторима, али не оставља сумњу у чињеницу да је Аргир убијен, што је једино битно на овом месту.

---

⁴⁴⁴ *Or.Pan.2.243-249*. Начин на који Псел описује царев карактер након промене веома је сличан оном у историји: *πρὸς δὲ καὶ τὸ σῶμα νοσήσας, δύστροχός τις γέγονε καὶ μικρόλυτος, καὶ τὸ ἦθος ἀκροσφαλῆς*.

⁴⁴⁵ *Or.Pan.2.222-270*. Сви основни мотиви из Романове биографије, укључујући и бригу о филозофима и реторима (219-221) налазе се и у енкомију, иако су изражени похвалним тоном. То сведочи о чињеници да је Псел већ у доба Мономаха имао спремну идеју о писању историје и стварима које њоме жели да изрази.

Први наговештај царевог краја видимо већ у почетном пасусу, где Псел наглашава величину царева заблуде о стварању династије: *било му је суђено не само да не пређе границе своје владавине, већ и да поживи нешто мало времена, а и то у болести, и да нагло буде лишен живота* (III.1.6-9). Иако не експлицитно, на узрок тог лишавања живота указује у најави промене царевог карактера, када помиње два разлога Зоине љутње: чињеницу да је запоставио и да није могла слободно да располаже новцем, због чега се *наљутила на њега и његове саветнике (τοῖς ὄσοις συμβούλοις) и нападала их*. Први пут је ту, не случајно, у наратив убачена царева сестра Пулхерија, његова највећа заштитница, као један од тих саветника, који су за царичин гнев *знали и више су је чували*, за разлику од њега, који није био забринут и сумњичав, *као да је сачинио уговор са неком вишом силом о царевању и од ње добио сигурност о непроменљивости своје славе (ᾧσπερ πρὸς τινα κρείττονα φύσιν γραφὰς περὶ τῆς βασιλείας πεποιηκώς, καὶ παρ' ἐκεῖνης τό ἐχέγγυον τῆς ἀμετακινήτου δόξης ἀπειληφώς, ἀφροντίστως εἶχε τῶν ὑπονοουμένων)* (III.6). Романова заблуда није била само у неувиђању опасности од царице, већ је ишла даље од тога, и овде је Псел указао на узрок царева несвесности, ἀρχεοίησις, да га тако назовем, веровање у сопствену богоизабраност, оптужба веома необична из пера једног Византинца.⁴⁴⁶

Ова два мотива изнета на различитим местима у наративу, Псел повезује у 17. глави, која представља увод у последњи одељак Романове владавине. Претходно окончавши епизоду о изградњи храма Богородице Перивлепте опаском да би цар наставио да ради на овој грађевини, и тиме упропашћује државу, да није умро (16, 17-20), нову започиње објашњењем о *постојању приче да је његов живот пресечен неким узроком (ἐξ αἰτίας τινός)*, у који жели да уведе публику (ἦν ἐρεῖν βουλόμενος τοσοῦτον προλέγω). У том уводу говори о – једино ту поменутих – царевим љубавницама, због којих је запостављао царицу и избегавао да са њом сексуално општи, *што ју је подстакло на мржњу (τὴν δὲ ἀνηρέθιζε μὲν πρὸς μίσος)*, услед увређене сујете и жудње за сексуалним страстима. Дакле,

---

⁴⁴⁶ Псел је ову оптужбу ублажио у другом делу реченице, о непроменљивости његовог успеха, што се уклапа у византијско схватање икономије - богоизабрани цар мора да оправда свој избор, и уколико то не учини, његово смењивање је у складу са божијом вољом (в. Ahrweiler (1975): 141-144). Међутим, чињеница остаје да је и саму богоизабраност писац довео у питање коришћењем везника ᾧσπερ. Kaldellis (2015): 165-198. сматра да византијска републичка идеја цара који ради за добро политије и теократска идеја о божанском избору владара функционишу независно и на различитим когнитивним нивоима.

веома јасно је указано на то шта је *узрок*, с обзиром на то да је прича која следи епизода о афери Михаила и Зое.

У последњој мега-епизоди, која се састоји из две композиционе целине – афере, у којој су намере љубавника тек наговештене и царево болести и смрти, где се открива коначан исход – с изузетком описа промене карактера услед болести и сцене смрти, Роман не фигурира као актер. Публици је сугерисано да се он тада бави сасвим другачијим стварима и да борави у свом паралелном двору у Перивлепти. Носиоци радње су Јован Орфанотроф, Зое и Михаило, с једне, и Пулхерија с друге стране, док је цар углавном пасивни посматрач, што показује степен његове несвесности. У прва три капута (III.18-20) афера постаје све очигледнија, љубавници се више не крију, а откривају се и царичини мотиви: она је постављала свог вољеног да седи на трону и давала му да држи скиптар, а неком од дворских евнуха је чак саветовала да се приближи Михаилу, *који сада фактички јесте цар, а ускоро ће бити и званично* (III.20). Једини помен Романа у овом делу наратива је тренутак представљања младића царском пару, које је уприличио Јован, и када му је василевс наложио да остане у палати (III.18.17) – тиме је имплицирано да је Роман сам себи доделио судбину која га је чекала.

Након што је објаснио колико је афера на двору била очигледна, Псел враћа Романа у наратив (III.21): *И оно што никоме није промакло*, још једном наглашава, *није стигло до цара*. Штавише, он је намерно (ἐκόν) затварао очи и уши и бирао да не сазна шта се догађа и чак је позивао Михаила да дође у његове одаје и масира му стопала када је царица била присутна, као да му је, тумачи Псел, ради тога препустио своју жену. На необичан однос цара према младићу писац указује касније у истом пасусу, када говори о разговору њих двојице: цар је позвао τὸν ἐραστὴν ἢ ἐρώμενον (љубавника, или љубимца) – чини се да је царичину заљубљеност делио и њен супруг.⁴⁴⁷ Овај разговор представља врхунац Романове заблуде. Узрокован је упозорењима која је цар добио од своје сестре Пулхерије – која сада улази у наратив као главни бранилац његових права, а и живота – и њених људи о завери за његово убиство која се припрема на двору. Псел овде, кроз њихове савете, указује на то шта је цар могао да уради, а није учинио – требало је да се боље чува

---

⁴⁴⁷ Однос љубавника и љубимца један је од централних мотива класичне хеленске еротске филије, којим се маестрално бави Платон у својој *Гозби* (*Plat.Symp.*184d, passim).

и да под било каквим изговором склони љубавнике и *оконча драму* (καταλύειν τοῦ δράματος). Уместо тога, он је позвао Михаила на поменути разговор и испитивао га о томе, а овај се *претварао да ништа не зна* (μηδὲν εἰδέναι **προσπειρήσατο**), те га је након полагања заклетве (коју Псел назива лажном заклетвом, ἐπιорκίαν) пустио и чак називао *највернијим слугом*, све оне који би говорили против њега одбацујући као сикофанте. Простοίησις овог пута није у Романовој изведби, али је он тај који га наивно *купује*, пропуштајући још једну прилику да од себе уклони опасност.⁴⁴⁸

Као царев заштитник на крају се још једном појављује Пулхерија са својим људима, у околностима које Псел описује као прави рат на двору (III.23), али је она после *не много времена умрла*, као и један од њених савезника, док је други протеран са двора *по царевој жељи*. Иако експлицитно не објашњава како је сестра василевса окончала живот, у судбини једног од њених људи и борбеној атмосфери којим читава прича одише, имплицирано је да је њена смрт била насилна, а на кривца је указано управо истицањем чињенице да је Пулхеријин пријатељ протеран по жељи самог Романа. Он је уклонио свог јединог савезника, вероватно као једног од *сикофаната* који су говорили против његовог миљеника и љубавника његове жене. Након тога, како нас Псел обавештава, нико се није усудио да говори било шта (III.23.20-22). Још једном Роман није успео да направи разлику између представе и реалности – овог пута није успео да препозна свог јединог правог савезника, већ је прихватио једино што је знао – претварање (Михаила Пафлагонца). Цар је убијен сопственим оружјем. Након Пулхеријине смрти, Псел прелази на опис царево болести и, коначно, смрти, наративно директно повезујући ова два догађаја.

2.2.1.5 ФИЗИЧКИ ИЗГЛЕД: БОЛЕСТ И СМРТ

Романов εἶδος, као ни његов ἦθος, није добио посебан, одвојени опис. Само у једној реченици у уводу Псел описује цара као човека *херојског стаса и лица заиста царског* (III.2.4-5), али овај зачуђујуће позитиван опис налази се на истом месту као и слични

---

⁴⁴⁸ Псел потом даје два објашњења недостатка сумње код Романа и његовог затварања очију пред афером: један је Михаилова болест, због које је мислио да овај неће претендовати на престо (III.22), а друга је царичина неугасива жудња, која му се чинила мање неприличном уколико би била усмерена само на једног, уместо на многе (III.23). Насупрот томе су, међутим, стајале веома јасне индикације о ономе што се заправо дешавало, те се ово не може узети као његово оправдање, већ пре свега има улогу у карактеризацији љубавника-завереника. Разлог царевог нереаговања је у заблуди изреченој на почетку – његовој убеђености у помоћ *одозго*, која га је већ изневерила у походу на Сирију, а којој очито није доприносила ни изградња храма коме се посветио уместо да решава проблеме на двору.

описи његове учености, који су одмах потом разоткривени као уобразиља, те у том светлу треба схватити и ову дескрипцију. Уз то, царев херојски стас, изражен у овом прилично генеричком опису, стоји у оштрој супротности са јединим физичким приказом овог лика који Псел заправо даје, и то из *личног сведочанства* – описом његове болести, а потом и леша.

Коначно, а уједно и прво експлицитно излагање Романовог карактера и изгледа, у вези је са болешћу и ова два аспекта карактерисања ликова директно су повезана. Псел нас обавештава да је *необична и болна болест спопала Романа (νόσημα τῶν ἀήθων καὶ χαλεπὸν)* и да је услод тога *цело његово тело постало покварено изнутра и шупље (ὅλον γὰρ ἀθρόον τὸ σῶμα καὶ κακότητες αὐτῷ ἐγγύονει καὶ ὕπουλον, III.24.1-3)*. Упадљиво коришћење придева изведених од именице ἥθος указује на начин на који треба читати приповест о царевј болести, нарочито с обзиром на то да је она директно доведена у везу са променом његовог карактера.⁴⁴⁹

Псел се у опису Романовог физиса (III.25) први – и једини – пут ослања на лично сведочанство које је најавио на почетку. Други опис који се тиче царевог изгледа односи се на његов леш, и поново је ауторово лично сведочанство (IV.4). Живи и мртви Роман готово да се уопште не разликују, што се огледа и у чињеници да Псел три пута наглашава да је (живи) цар изгледао као леш.⁴⁵⁰ Његово тело је отекло (ἐξωδηκός, III.25.3; IV.4.7), коса му је била проређена (ψιλός) и пар длака је падало по лицу (III.25.6-9; IV.4.10-11), боја му је била мртвачка (III.25.5-6; IV.4.7-10).⁴⁵¹ Критика цара кроз болест постаје јаснија у опису околности у којима га је писац видео – у трећој књизи то су царске процесције (ταῖς **πομπαῖς**), а у четвртој сахрана, још једна врста процесције, на шта је упућено термином (τὴν ἐξόδιον ταυτὴν **πομπήν**). Непосредно пре описа призора болесног цара, Псел га је *похвалио* што, упркос болести, није запоставио управо (и једино) царске процесције (τὰς βασιλείους **πομπάς**, III.24.17-18) – сведочанство, како је речено, о природи његовог царевања.

---

⁴⁴⁹ В. Репajiћ (2012): 340-341.

⁴⁵⁰ *βραχύ τι τῶν νεκρῶν διαφέροντα; οὐδέν τι κάλλιον εἶχε τῶν τριταίων περὶ τὰς τάφας; ὡσπερ ἀπὸ νεκροῦ σώματος ἐπὲπτόκεισαν*

⁴⁵¹ Псел у одељку о сахрани детаљније објашњава промену боје цареве коже: није била просто мртвачка, већ налик надувености и бледилу *некога ко је трован*. Још једну, коначну, цареву заблуду Псел исказује говорећи да су сви други очајавали, али да сам цар није био без наде, већ се посветио лекарској вештини и ту тражио спас. Након те реченице почиње прича о Романовој смрти.

Међутим, управо се у тој јединој ствари о којој је водио рачуна у пуној мери, кроз болест и изглед, показало у којој мери цар није био достојан свог положаја. Златом везене хаљине и украси су били *као тежак терет на слабом телу* (III.24.20), а на сахрани не би био препознатљив *ни по боји, нити по изгледу, да инсигније нису показивале да је мртавац цар* (IV.4.4-6). Као ни царске одоре, уображени цар није био способан да носи ни тежак терет царске власти, а његов заиста владарски изглед, описан на почетку, поново се показује као представа – једино што је одавало његов положај, на крају су биле инсигније.

На овај начин је коначно и неопозиво показана Романова недостојност ромејског скиптра. Зато Псел и не може да каже да је пар љубавника *учинио неки злочин* (*τῶν ἀποπρωτάτων*) *против њега*, изговарајући се опрезом и недостатком информација из којих би то могао да закључи (III.26.1-4). Међутим, из даљег текста је сасвим јасно ко је за цареву смрт крив, на шта је указано и спајањем наратива о афери са поменом *неког узрока* који је пресекао Романов живот. Оно што Псел овде *не може да каже* није да су га Михаило и Зое убили, већ **да је то био злочин**. Целокупним својим владањем и недостојношћу престола коју је показао, како изгледом, тако и делима, цар је то заслужио.

***

Сократ: Ко су онда они који греше? Разуме се, то не могу бити они који знају.

Алкибијад: Нема сумње.

Сократ: Али ако нису ни они који знају, ни они који не знају, а знају да не знају, онда ко још преостаје осим оних који не знају, а умишљају да знају. (οἱ μὴ εἰδότες, οἰόμενοι δ' εἰδέναι)

Алкибијад: Нико.

Сократ: Онда је управо ово незнање и презира вредна глупост узрок зала? (τῶν κακῶν αἰτία)

Алкибијад: Да.

*Сократ: Кад се, дакле, то односи на ствари од највеће важности, није ли онда то највећа подмуклост и подлост?*⁴⁵²

Дијалог можда најчувенијег пара *љубавника и љубимца* античке књижевности, који је Платон назвао по Алкибијаду, бави се заблудама младића о сопственом знању о политици. Мудри Сократ је једини који примећује његову *умишљеност* (οἰήσις), око које се гради његов аргумент и жели да га спречи да се упусти у државне послове о којима не зна ништа. Остарели Роман из Пселове *Хронографије* није имао некога ко ће му рећи да је у заблуди – његови филозофи су такође οἰόμενοι. Његови поступци су, стога, *узрок највећег зла*, које у држави настаје без мудрог вођства, а Аргир је једини владар у историји који је лишен такве подршке. Сократ ове приче, једини који је схватио праву природу царевих амбиција и способности, управо је Михаило Псел.

2.2.2. МИХАИЛО IV ПАФЛАГОНАЦ: ЈЕДАН ОД ЈУНАКА ХРОНОГРАФИЈЕ?

Пселов став према Михаилу Пафлагонцу у науци је оцењен као претежно позитиван, када се изузме питање његове породице која је оно што је овом цару онемогућило да буде заиста идеалан.⁴⁵³ На неопходност да се овакав став у најмању руку релативизује указала сам у раду о болестима царева у *Хронографији*, који се бави описима болести као литерарном техником коју је Псел користио за критику царева, а Михаило је један од оних чија је болест најчешће и најупадљивије истицана.⁴⁵⁴ Он сасвим сигурно није убројан у антихероје, као друга два цара којима се бави ово поглавље – Роман III Аргир и Михаило V, познатији као Калафат – и јесте завредео извесне похвале нашег писца, али те похвале су веома ограниченог опсега и значаја. Михаилов портрет треба ставити у контекст познатих Пселових ставова и неопходна је детаљнија анализа структуре четврте књиге, која је, не случајно, много компликованија од претходних.

---

⁴⁵² *Plat.Alc.I.117b-118a.*

⁴⁵³ Станковић (2003а): 163; Kaldellis (1999):94.

⁴⁵⁴ Репајић (2012): 343-344.

2.2.2.1 СТРУКТУРА ЧЕТВРТЕ КЊИГЕ

Комплексност биографије Пафлагонца делимично је условљена њеним већим обимом, а делимично бројношћу протагониста и Пселовом (замагљеном) поруком. Увод (IV.1-5) у приповест о Михаиловој владавини је веома драматични приказ царевог устоличења, паралелно са описом сахране претходног, што указује на журбу са којом се смена одвијала. На неки начин овај увод представља и закључак претходне књиге и наратива о Романовој смрти. Томе следи помен промене односа новог цара према царици (IV.6), праћен описом његовог карактера (IV.7-8) и још једним враћањем на промену односа према Зое (IV.9), са мало измењеном хронологијом метаморфозе. Наредних шест капута (IV.10-15) посвећено је опису породице Пафлагонаца, на првом месту (и готово искључиво) царевог најстаријег брата, Јована Орфанотрофа, да би се писац још једном вратио на незахвалност према Зое (IV.16-17). У вези са тиме је и опис цареве болести, и супротстављање болесног и здравог Михаила (IV.17-18), са кратким освртом на носиоце државне управе. У центру наратива налази се прва мега-епизода у четвртој књизи, постављање Михаила Калафата за цезара (тј. наследника) и његово усвајање од стране царице (IV.20-30), у оквиру кога имамо и опис његовог порекла и карактера, као и цезаровог односа са Орфанотрофом.

У другом делу књиге, за разлику од првог, цар је у већој мери актер догађаја, и то кроз две мега-епизоде: изградњу манастира светих Бесребреника, Козме и Дамјана и опис побожних дела (IV.31-37) и бугарски устанак (IV.39-49). Између ове две епизоде налази се занимљив пасус у коме Псел даје неку врсту апологије свог приказа Пафлагонца (IV.38). Глава 50 представља закључак бугарске експедиције, а уједно и антиципацију цареве смрти. На самом крају писац даје опис Михаиловог замонашења и смрти (IV.51-54) и коначну евалуацију његове владавине (IV.55).

Унутрашња структура појединих делова књиге такође је веома испреплетана, а до улоге ликова у радњи мора се проницати кроз неколико нивоа наратива. Приповест о породици Пафлагонаца (IV.10-15) заокружена је карактерисањем читавог рода као цареве мане (IV.10-11; 15), а у центру овог екскурса налази се опис Јована Орфанотрофа као носиоца јединства геноса. Епизода о устоличењу наследника има сопствени увод у виду

разговора цара и Орфанотрофа (IV.20-22), а остатак је уоквирен причом о односу Јована и новопроглашеног цезара и најавом пропасти породице (IV.23-25; 29-30). Приповест о Михаиловој побожности ограничена је описом изградње манастира (IV.31-32; 36-37), док је централни део посвећен другим аспектима његове посвећености. Бугарска епизода може се поделити на два дела: у првом (IV.39-44) наратив је фокусиран на цареву победу над самим собом и над болешћу, док је други (IV.45-49) обележен деловањем Алусијана, другог бугарског побуњеника супротстављеног Одељану.

2.2.2.2 МИХАИЛО КАО ЗАВЕРЕНИК

Улога коју је млади Пафлагонац добио у наративу о завери која је за резултат имала његов долазак на власт, у великој мери антиципира остатак његове владавине. Зоина страствена природа стављена је у директну везу са царевом смрћу (III.17), чиме је од самог почетка упућено на чињеницу да ће се из тога изродити оно што ће довести до убиства. Одмах за тим *прологом* следи нарација о увођењу Михаила на двор и о његовој афери са царицом, али почетак ове приповести не уводи лик будућег цара, већ његовог брата, евнуха (Јована Орфанотрофа, III.18.2-8), који се, као ни млађи Пафлагонац, не именује до краја треће књиге. Тек након кратког описа Јовановог карактера, Псел помиње да је он имао *неког брата*, који је још увек био младић (III.18.8-9), и евнух је тај који Михаила представља царском пару (III.18.13-15), што ће довести до царичиног заљубљивања у њега (III.18.17-21). На тај начин се на почетку даје увид у то ко су инспиратори завере: Орфанотроф, као идејни творац и Зое, чије је деловање подстакнуто страстима. Штавише, Михаило као да у почетку не схвата царичине намере, већ приписује њене поступке добродушности и наклоности (III.19.6-7). Зое је та која га кришом поставља да седи наспрам ње на престолу и која прејудицира његову царску судбину (III.20), и она на крају долази да се увери да је Роман на самрти (III.26.34-37) – Михаилове активне улоге у овим догађајима нема. Чак и када се младић ослободио и прихватио њене насртаје, упуштајући се у аферу, у љубавној *вештини* га је *тренирао* старији брат.⁴⁵⁵ Коначно, када је Роман убијен, Зое је *предала вођство Михаилу* (IV.1.6), за шта се поново побринуо Јован (IV.2.9-10).

---

⁴⁵⁵ III.19.17-19. На овом месту Псел за однос старијег и млађег брата користи глагол *παιδοτριβέω*, којим је описао и однос Василија II и његовог истоименог стрица, што има веома значајне импликације.

Царица и Јован Орфанотроф су, дакле, најзаслужнији за Михаилово успињање до трона, али ни млади љубавник није сасвим лишен улоге у завери (Роман Аргир једини је потпуно неделатни лик ове приповести). Иако су идеја и организација потекле од његовог брата, он је прихватио игру и охрабрио се (Ш.19.15-16), а Псел нам објашњава и мотиве које је за то имао: то није била заљубљеност, пошто је царица већ *прешла најбоље године*, већ чињеница да је *размишљао о величини царског положаја, зарад чега је био спреман да учини било какву дрскост и да претрпи сваку жртву* (Ш.19.21-23). Жеља за влашћу једна је од царских врлина у Пселовом систему вредности, а највластољубивији од свих био је цар Василије, док је одрицање од власти његовог брата Константина, под велом похвале, било основна критика овог владара која је показала његову недостојност положаја. Тиме је Михаило показао да поседује основни, иако не довољни, предуслов за заузимање престола и добру владавину.

Карактер Михаилове улоге у завери имплициран је на почетку овог наратива, чим је он уведен у причу. На том месту су супротстављени описи Јована Орфанотрофа и будућег цара, са том разликом да Псел даје опис Јовановог *карактера* (Ш.18.2-8) и Михаиловог *изгледа* (Ш.19.9-13), односно лепоте, којом је завео царицу, а како се чини, и цара. Још један аспект физичког изгледа младог љубавника помогао је завереницима – у питању је његова болест. Наиме, то је био један од главних разлога што стари цар није сумњао у Михаилове претензије на трон, и управо се на том месту налази први опис његове епилепсије (Ш.22). Псел наглашава да су многи чак због тога сумњали да је он заиста био болестан и да су сматрали симптоме које је показивао *претварањем и велом завере* (*πρόσχημα τὸ πάθος ἐδόκει καὶ προκάλυμμα τῆς ἐπιβουλῆς*). Иако писац одагнава сумње да је болест била претварање, најављујући да ће Михаило од ње патити и након зацарења, он потврђује да је она послужила као вео за извршавање његове намере (*τὸ ἀσχημάτιστον πάθος προκάλλυμα πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ἦν*). Михаилов физички изглед је врлина којом је он дао свој допринос завери.

До самог краја, међутим, Псел наглашава нелагодност коју је младић осећао према делу у коме учествује, а која је стајала насупрот Зоином хвалисању тиме колико је пута у њему *уживала* (Ш.19.29-32). Срамоту је у четвртој књизи заменила кривица, којој ће бити посвећено посебно поглавље. Чињеница да је будућег цара пратио овај осећај наизглед је

правдање његове улоге у нечасном акту, али се иза тога крије критика која ће бити једна од основних нити метанаратива приповести о Пафлагонцу.

2.2.2.3 МИХАИЛОВА ПРОМЕНА: ОДНОС ПРЕМА ЦАРИЦИ

Окосницу првог дела четврте књиге чини промена Михаиловог односа према царици Зое Порфиrogenитој. Описи и образложења те промене ограничавају сваку целину наратива све до 17. капута, да би се, након кратке паузе, царица опет вратила у нит приче као адоптивна мајка нећака Пафлагонаца, али без односа са самим царем.

Антиципација односа снага између царског пара налази се већ у опису церемоније крунисања и одавања почести цару и царици: она је почаствована *само* проскинезом, док су присутни Михаилу љубили и десну руку. Одмах након тога, обавештава нас Псел, цар је желео да се побрине за државне послове (IV.3.7-12). На однос супружника писац се први пут осврће након описа сахране Романа Аргира, и имплицирано је да је Михаил одмах променио свој однос према царици, пошто је *до тада* (*τέως*) симулирао добронамерност према њој, али се након мало времена сасвим променио (*μεταλλάττεται ὅλως*). На другом месту, међутим, Михаил се јавља као неко ко је на почетку владавине *кратко време* власт посматрао као игру и посвећивао се удовољавању жени, све док није увидео озбиљност свог положаја, након чега се *потпуно променио* (*ὅλως μετήλλακτο*), поставши *мушкарац од дечака* (IV.9). Примарна улога односа цара и Зое је, дакле, у хронологији његовог карактера – било је неопходно да се окрене од ње и да се посвети држави, у традицијама владарске аскезе цара Василија, да би могао да постане истински цар (*ὡς ἀληθῶς συλλέγουσιν βασιλεῖ*). Понављање и додатно појашњавање овог мотива у каснијем делу наратива и судбина коју је царица доживела, а која је уместо простог запостављања постала прави затвор унутар гинекеја, указује на то да иза овог упорно истицаног догађаја стоји још нешто.

Нови осврт на царичину судбину налази се након дугог екскурса о породици Пафлагонаца, пре свега Јовану Орфанотрофу и његовом односу са Михаилом, и наративно се ослања на уводна разматрања, што се огледа у дељеној лексици.⁴⁵⁶ У уводу у причу о

---

⁴⁵⁶ Ὁ δὲ Μιχαὴλ τέως μὲν πρὸς τὴν βασιλίδα *διάθεσιν* τινὰ καὶ εὐνοίας ὑποκρίνεται ὀφθαλμόν, εἶτα βραχέος τινός *δεερρηκότες χρόνου μεταλλάττεται ὅλως*, καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν εὐνοίας καὶ χάριτος *πονηρὰς ἀντιδίδωσιν ἀμοιβάς*. (IV.6) Οὗτος γοῦν, ἄχρι τινός *διάθεσιν* τινὰ χρηστοτάτην τῆ βασιλίδι διαφυλάξας, *ταχὺ μεταβάλλεται* (IV.16)

односима цара и царице Псел заправо најављује два мотива: мотив промене, о коме је било речи, и који разрађује након описа царевог карактера, и мотив сумње, који ће разрадити након приповести о царевом породици. При првом помену Михаиловог лошег одговора на царичину добронамерност, аутор истиче да за то не може ни да га хвали ни да га куди и то даље образлаже: *мрзети добротинитељу и показати незахвалност према њој не убрајам у добре особине, али плашити се да од ње не претрпи иста зла као онај* (sc. Роман Аргир) *не могу да не похвалим* (IV.6). Апологија незахвалности према добротинитељу један је од централних мотива Пселовог наратива у књизи посвећеној Константину Мономаху, са не малом дозом ироније, али ту је потребом истинитости жанра (историје), писац оправдао сопствену незахвалност и дао простора веома оштрој критици овог владара.⁴⁵⁷ На сличан начин, потребама државе може се оправдати и Михаилова незахвалност према Зое, а на супротност између царичиних жеља и потреба државе указао је у пасусу о царевом промени (IV.9). Михаилов опрез стоји и насупрот Романовом несхватању опасности коју је његова супруга представљала и још једном га показује достојним царске власти.

Разрађујући овај мотив и започињући причу о царичином затварању, Псел имплицира да Романова судбина није једини разлог царевог опреза: *Наиме, он ју је сумњичио (а било је ту разлога за сумњу (οἴκοθεν ἔχων τῆς ὑποψίας τὰς ἀφορμάς)), и укинуо јој је слободни положај* (IV.16.4-6). Не чини се да је *разлог за сумњу* убиство Романа, у коме је и сам Михаило био учесник. У даљем току царичине зле судбине он нема никакву улогу и као њени непријатељи појављују се царева браћа – они су ти који су је се плашили и који су је чували *са свим очима отвореним* (IV.17.1-5). *Разлог за сумњу* може бити алузија на Зоину наводну намеру да отрује најстаријег од браће Пафлагонаца, коју помиње Скилица, а коју наш аутор, ако се изузме ова могућа алузија, у потпуности изоставља.⁴⁵⁸

---

⁴⁵⁷ Репајић (2015).

⁴⁵⁸ Scyl.403. Скилица затварање царице описује на самом почетку Михаилове владавине, одмах иза сахране Романа Аргира (392), а покушај завере као последицу таквог третмана када је за то нашла погодан тренутак. Његов приказ односа на двору је, међутим, сасвим другачији, и царичени мотиви су озбиљнији: она је сматрала да је у Михаилу нашла *не мужа и цара, већ роба и помоћника*, и одмах се, ушавши у палату са очевим евнусима, прихватила државних послова, што *практични и ефикасни* Јован Орфанотроф није могао да дозволи – евнухе је отерао из палате, а њу је ставио под своју контролу. Чини се да на овом месту Скилица црпи из Пселовог наратива – како у опису Орфанотрофа, тако и у истицању чињенице да је царици

Након што је Зое практично затворена у гинекеју, насупротив његовој браћи која су је будно пратила, цар је мало по мало потпуно престао да је виђа. Закључак наратива о односу према царици Псел закључује објашњавањем разлога које је Михаило имао за то: болест, због које није могао да има сексуалне односе са њом и због које га је било срамота, стид што јој је ускратио наклоност и прекршио договор који су имали и *спасоносна наређења* неких *божијих људи* са којима је разговарао о свом начину доласка на власт, а који су му саветовали да се ради тога уздржава и од законитог, брачног секса (IV.17.6-25). Болест и (двострука) кривица су, дакле, разлози за потпуно запостављање царице, а уједно и разлози његове аскезе. На тај начин Псел је релативизовао похвалу посвећену цару на почетку, и најавио два главна мотива која ће условљавати све Михаилове поступке.

2.2.2.4 ἨΘΟΣ и ΕἶΔΟΣ МИХАИЛА ПАФЛАГОНЦА

Два аспекта директног описа ликова и њиховог карактерисања у Михаиловом случају толико су испреплетани да их је готово немогуће одвојено посматрати. Опис физиса у потпуности прожима биографију овог јунака, како кроз дескрипцију лепоте, тако и кроз константно наглашавање цареве болести. Најдиректнији доказ за то Псел даје у супротстављању описа цара у болести (IV.18) и у здрављу (IV.19). Михаилова болест је лајт-мотив његове биографије и даје смернице за схватање пишчеве оцене његовог карактера, сакривене иза бројних слојева наратива и (намерних) противречности. О томе сведочи и чињеница да се описи болести налазе на почетку свих мега-епизода у четвртој књизи, као њихови узрочници (адопција Михаила Калафата, изградња цркве светих Бесребреника) или препреке у њиховом извршавању (бугарски устанак), у вези са Михаиловим односом према царици, замонашењем, као и у причи о завери против Романа Аргирија у трећој књизи.

Млади Михаило vs. болесни Михаило: завера против Аргирија

У одговарајућем поглављу било је речи о Михаиловој улози у завери за збацивање Романа Аргирија, која је била оличена управо у његовом физису, и то у два аспекта: лепоти и болести. Овде ћу се осврнути на карактер тих описа и импликације које они носе. Након

уместо њених старих слушкиња доделио нове које су њему одговарале (IV.17) – али у потпуности мења његову поруку.

што је нагласио да је Јовановом брату већ израсла прва брада (γενειάσας ἤδη), Псел даје опис младића: *Био је обдарен сасвим лепим телом, а лице му је нарочито било савршено младалачки лепо (ἐς ἀκριβῆ ὠραιότητα): било је попут цвета (εὐανθής), светлих очију и заиста румених образа (μυλοπάρης)* (III.18.10-13). Опис одражава позноантичке и византијске идеале лепоте, нарочито оличене у светлим очима и руменилу образа. Хомерски арсенал искоришћен је у пуној мери у овој дескрипцији младића, будућег узурпатора, а потом и цара, а овде ћу се осврнути на два аспекта врле хомерске лепоте: црвене образе и флоралне мотиве.

➤ Руменило Михаилових образа изражено је на још два места, оба пута у вези са његовим односом са царицом, иако мало другачијом лексиком и у измењеном контексту. Уместо хомерског термина *μυλοπάρης*, који означава природно руменило, у другим ситуацијама Псел користи глагол *ἐρυθρίω* – поруменети, у контексту **стида** (оба пута овај термин пропраћен је глаголом *αἰσχύνω*⁴⁵⁹, стидети се), најпре због афере са царицом (III.19.30), а потом и због све чешћих напада епилепсије због којих га је било срамота да се појави испред Зое, која се (његовом кривицом) налазила у заробљеништву (IV.17.24). Једну од идеалних карактеристика лепоте Псел користи да најави један од основних мотива који ће пратити описаног младића до самог краја живота, превасходно у односу према жени и у вези са завером у којој је учествовао. Његов стид супротстављен је Зоиној отворености и хвалисавости у погледу њихове афере, али и њеној храбрости да напусти гинекеј пошто је сазнала за замонашење љубљеног, проишавши из жеље да га види.

➤ Флорални мотиви код Хомера имају двојаку улогу: у опису младости, а у вези са тим имају и еротску конотацију; и у најављивању смрти јунака.⁴⁶⁰ Управо се у ова два контекста јавља и у опису Михаила: његова младост и лепота оно су што је ка њему привукло царицу, која га је називала *цветом лепоте* (*κάλλους ἄνθος*, III.20.8). Термин *ἄνθος*, у више наврата употребљен да опише

---

⁴⁵⁹ Овај глагол се понавља још само једном у приповести о Михаилу, и опет у вези са царицом, када је цар, након замонашења, одбио да је види, *или зато што се стидео (αἰσχυνόμενος) свих зала која јој је узроковао, или зато што ју је заборавио због размишљања о Богу* (IV.53)

⁴⁶⁰ За анализу флоралних и уопште, вегетативних слика код Псела в. Littlewood (2006): 16-20.

Михаилову лепоту, често се користи и у значењу *цвета младости*. Младост царичиног љубавника супротстављена је старости и болести Романа Аргири, на шта је указано и поређењем проређене косе и браде, сада већ покојног, цара са „спаљеним усевима (ἐξαφθεῖσι λήϊοις, IV.4.12). Тиме је узурпатор у пуној снази постављен насупрот (полу)мртвом владару, указујући на предност и неминовност победе првог. У опису младости се, међутим, крије још једна критика будућег цара. *Цвет младости* помиње се изнова у Михаиловој биографији, и то у опису његовог карактера, где Псел хвали цара што је био способан да савлада *телесне нагоне и цветајућу младост* (ἀνθρώσης νεότητος) (IV.7.8-9), на шта би упућивала и двапут поменуто чињеница да је одмах по доласку на власт преузео бригу о државним пословима (IV.3.10-12; 8.8-9). Након указивања на ову чињеницу, међутим, писац сам себи противречи, говорећи о томе да је у почетку цар власт доживљавао као игру и посветио се удовољавању жени, да би тек након неког (иако кратког) времена схватио озбиљност положаја и *као да је од дечака постао мушкарац* (ὥσπερ ἀνὴρ ἐκ μερακίου γενόμενος) (IV.9.11). На самом почетку Михаиловог описа, Псел објашњава да је он био дечак (μεράκιον) **пре** Романовог доласка на престо, а да је у време почетка завере већ почела да му расте брада (γενεϊάσας ἤδη, III.18.9). На примеру Василија видели смо да је раст браде означио царско сазревање, стављено у контекст његовог првог дела, борбе против Фоке, уз потпуно пренебрегавање његовог *реалног* узраста у то доба. Насупрот томе, Михаилова прва брада указује управо на његов *реални* узраст, док је сазревање цара смештено у далеко позније време, тек након (и то не непосредно после) његовог зацарења, чиме је указано на непостојање његове активне улоге у завери. Тек уклањањем Зое Михаило је одрастао и ту се заправо налази крај наратива о том делу царског живота који почиње са његовим увођењем у причу и у живот царице. Одрасли Михаило ће, међутим, имати другачију физичку препреку – болест.

Савршенство Михаилове лепоте, на које је указано и употребом придева ἀκριβής за опис његовог лица, као и у случају идеалног цара, Василија II,⁴⁶¹ *укаљано* је болешћу која је по први пут описана свега неколико пасуса касније (III.22), а од које је он патио, како

---

⁴⁶¹ Василије: τὸ δὲ πρόσωπον... ἐς ἀκριβῆ κύκλον ἀποτετόρνεντο (I.35.9) Михаило: τὸ πρόσωπον ἐς ἀκριβῆ ὠραιότητα (κατεσκεύαστο) (III.18.11-12)

нас писац обавештава, од младости (ἀφ' ἡβης).⁴⁶² У неколико наврата аутор је детаљно описао симптоме болести, али овде ћемо се задржати на два детаља: превртању очију (III.22.6; IV.18.5-6) и кварењу тела (IV.17.9-10), које је погоршано хидропсијом од које је касније цар такође оболео (IV.31.2), а која је довела и до тога да *се није сачувао ни траг првобитне симетрије лица* (IV.50.6-7). На тај начин је **сваки** од елемената похвале царева лепоте пре или касније у наративу добио своје наличје. Имајући у виду улогу коју опис физиса има код Византинаца генерално, и код Псела посебно,⁴⁶³ са посебним опрезом треба посматрати наводну позитивну карактеризацију овог цара у *Хронографији*, утолико више што се у његовом случају критика, како карактера, тако и изгледа, крије расута у тексту и веома често сакривена иза похвале.

Између похвале и покуде: „if only“ конструкције

Након деконструкције описа Михаиловог εἶδος-а, треба се окренути местима на којима Псел даје директне описе царевог ἦθος-а. Већ је напоменуто да је пре доласка на престо млади Пафлагонац, за разлику од старијег брата, окарактерисан искључиво физичким описима, с обзиром на изузетно *физичку* улогу коју је играо у завери против Романа. На први изравни опис карактера новог цара наилазимо након увода у четврту књигу, тј. описа устоличења младог и сахране покојног цара, и најаве Михаилове незахвалности према царици (IV.7-8), након тога у поређењу са браћом (IV.10-11.15), а потом и после краја наратива о затварању Зое, које је, као што смо видели, представљало окосницу царева промене (IV.18-19).

Псел изражава двоумљење у карактерисању Михаила, најпре у вези са царевим поступцима према Зое (τοῦτο δὲ οὐτε ἐπαινεῖν οὐτε ψέγειν δεδύναμαι, IV.6.5), да би потом ту двојбу приписао нарави свог јунака (Ποιεῖ δὲ μοι μάλιστα τὴν ἀμφιβολίαν τῶν λογισμῶν ὁ τοῦ Μηχαῆλ τρόπος⁴⁶⁴, IV.7.1-2). Недоумица у карактерисању централног лика четврте књиге осећа се кроз читав наратив, а разликовање похвалних и покудних карактеристика

---

⁴⁶² У питању је била епилепсија, коју Псел објашњава као *периодични мождани поремећај*. За медицинску анализу Михаилових симптома описаних у изворима, пре свега *Хронографији*: Lascaratos, Zis (2000).

⁴⁶³ Мешановић (2002) сматра да телесно приказивање ликова код Псела има улогу у описивању добротe кроз лепоту и царске пропаганде, што никада није случај.

⁴⁶⁴ Термин τρόπος има донекле синонимно значење са Пселовим омиљеним термином за денотацију карактера (ἦθος), пре свега у смислу спољашње манифестације личности и начина понашања, стога сам се овде одлучила за превод *нарав*. (Kaldellis (1999): 25; Lauritzen (2013):47-50.)

отежано је Пселовом најдражом литерарном техником – иронијом, коју аутор употребљава и у ситуацијама када то (наизглед) није потребно.

У два наврата је наглашено да би Михаило био убројан у највеће међу царевима, или би чак био бољи од њих, **само да није** неког дела или неке карактеристике (**εἰ γὰρ τις αὐτὸν ἐξέλοι τοῦτου μόνου ... ἐν τοῖς ἐξελεγμένοις βασιλεῦσιν οὗτος τετάξεται (IV.7.2...5); εἰ μὴ ... οὐκ ἄν τις ἐκείνῳ τῶν περιωνύμων βασιλέων ἀντήρισεν (IV.10.18...21-22)**), што упућује на опрез при читању. Шта је то што је ономогућило Пафлагонцу да заслужи улазак у *hall of fame* византијских владара?

➤ **неправда према Роману** – Псел убиство Аргира није третирао као злочин, штавише, указао је на неопходност тог чина ради спасења државе (в. поглавље о Роману). Ова критика стога мора остати мртво слово на папиру, тј. фактички похвала, или се иза ње крије критика за нешто сасвим друго.

➤ **оптужба за прељубу** – Михаилови мотиви за аферу са царицом били су у његовој властољубивости, особини која заузима веома високо место међу Пселовим владарским врлинама. Још једном је писац своју критику усмерио на поступак достојан доброг владара.

➤ **протеривање људи на основу сумње** – до краја четврте књиге Псел не даје никакве друге податке о царевим поступцима који би осликали ову особину (у складу с тиме што је мало његових *владарских* поступака заправо и описано). Објашњење ових прогонстава налази се у шестој књизи, када се у наратив уводе нови ликови које је Михаило раније прогонио, углавном кандидати за царичиног новог мужа (Константин Даласин, Константин Артоклин и будући цар Константин Мономах (VI.12-13;17); алузијом је указано на то да је Михаило сличну судбину доделио и Георгију Манијакису, иако се не помиње експлицитно, већ се уопштено говори о *царевима* који су према генералу били неправедни, VI.76). Док је протеривање Мономаха и Артоклина оправдано царичином наклоношћу према њима, из наратива се не чини да су Даласин и Манијакис било чиме до својим успехом и пореклом дали повода царевој сумњи. Ова оптужба се да двојако тумачити, кроз призму идеалног цара – Василија, и његове суште супротности –

Константина. С једне стране налази се брига за очување сопствене власти, а са друге параноја.

➤ **браћа и њихови пороци** – Михаилов генос био је нешто чега се цар није могао решити, јер *нити је могао да уништи читав род, нити да их учини корисним због покварености њихових нарави* (IV.10.10-21). Из тога је изузет, иако као инфериоран брату, само Јован, али је он оптужен за прикривање њихових дела, услед посвећености породици. Ово је Пселова најозбиљнија замерка, јер наглашава да је сваки од царева које је он посведочио имао неку ману, а да су у случају Михаила то била управо браћа (*παρ' ἐαυτὸν μὲν ἀγαθός, παρὰ δὲ τοὺς ἀδελφοὺς καὶ λίαν πικρός*, IV.11.6-7). Грамзивост осталих Пафлагонаца, обавештава нас Псел, цар је покушао да обузда на много начина, али неефикасност тих покушаја исказана у три синтагме практично истог значења: *не само упозорењима, већ и осуђивањем њихових злодела и оштрим примедбама и страшним претњама* (IV.11.15-17). Михаило је по овом питању био потпуно немоћан, а недостатак подршке веште десне руке, брата Јована, учинио је проблем кобним.

Антитеза, односно дефиниција кроз супротности, главна је техника којом Псел дефинише Михаилов карактер,⁴⁶⁵ а то је управо и ствар која је, не случајно, наведена као главни царев таленат, одлика његове душе и језика.⁴⁶⁶ Поред условних (*εἰ μή*) реченица, за опис овог цара писац најчешће употребљава допусне реченице и *μὲν...δέ* конструкције: иако је био лишен хеленске паидеје, имао је уравнотежен карактер (*παιδείας μὲν γὰρ ἑλληνικῆς ἄμοιρος παντάλασιν ἦν, ἐρρυθμιστο δὲ τὸ ἦθος*, IV.7.6-7); иако се није разумео у законе и благоглагољивост му у таквим случајевима није могла помоћи (*Ὅσα μὲν οὖν ἐς νόμων ἢ κανόνων ἀναφορὰς ἦν διαιτῶν ἢ ἀποδεικνύς, ἀπόρος εἶχεν*), ако је нешто требало решити разумом (*εἰ δὲ τῆς ἀπὸ τῶν λογισμῶν διοικήσεως ἐδεῖτο τὸ διαιτῶμενον*), аргументима

---

⁴⁶⁵ За ову технику в. *Προϋμνάσματα*, 148-154.

⁴⁶⁶ У наративу се на указивање на ову карактеристику директно надовезује опсежан опис Михаилових реторских способности и лепог говора, те је у том контексту треба и схватити, али то је уједно и везивна реченица која спаја одлике његовог карактера са одликама језика, тако да има и нешто шире импликације. На то нарочито указује и термин *εὐφυής* који је употребљен за грациозност царевих *антитеза*, а који Псел готово увек употребљава у смислу природне способности, талента за нешто. Да га и на овом месту треба тако читати упућује и понављање истог термина у мало измењеном облику - *μεγαλοφυία* - и у смислу талента, којим Михаило успева да надговори професионалне реторе. Текст у питању: *εἶχε δὲ οὐ τὸ ὄμμα μόνον γοργόν, ἀλλὰ καὶ τὴν ψυχὴν καὶ ἐτοίμην πρὸς εὐφρεῖς ἀντιθέσεις. Εὐτρέπιστο δὲ τοῦτω καὶ ἡ γλῶττα οὐχ ὀμαλῶς ζυγκειμένη, ἀλλ' ἐπιτροχάδην ἀγορεύουσα καὶ λαμπρόν τι ἤχοῦσα* (IV.7.10-13).

је побеђивао реторе (IV.8.1-6); иако је био ниског порекла, није се занео у свом успону и није уводио новотарије (ὅτι ἐξ ἐλάττονος τύχης τῆς μεγίστης ταύτης εὐδαιμονίας τυχών, οὐτ' ἐξεπλάγη τὸ φρόνημα οὔτε ἥττων εὐρέθη τοῦ κράτους, ἀλλ' οὔ[τε] τι τῶν καθεστώτων ἠλλοίωσε IV.10.2-4). Оваква карактеризација цара упућује на то да је он превазилазио своје природне недостатке и да је поседовао *предиспозиције* да буде добар владар. Свака од ових похвала, међутим, има и своје наличје, које онемогућава Псела да га уброји у оне најбоље (иако свакако међу царевима који су живели у његово доба заузима високо место). Превазилажење ниског порекла било је ограничено грамзивошћу браће. Лексика коју Псел употребљава за царево умеће у решавању спорова разумом не упућује на Василија, који је владао по законима своје природно обдарене душе, већ на Константина, који је уживао у (бесмисленом) расправљању: ни на једном месту нам није указано да је постојао било који спор који идеални цар није могао да реши, без обзира на то што се није руководио законима. Коначно, филозофска уравнотеженост Михаиловог карактера, која се одликовала *владањем над телесним нагонима и цветајућом младошћу* била је ограничена, али овог пута ограничена његовим физисом. Две су ствари доминантне у царевом руковођењу државом и оне ће учинити да његове добре предиспозиције и похвална дела (макар изнета и кроз критику) не буду у потпуности реализоване. Болест и кривица су εἰ μὴ Михаилове владавине.

Кривица и болест као владоци над царем

Описи болести као фактор карактерисања владара у случају Михаила долазе до пуног изражаја као доминантни део наратива. Његова епилепсија, а потом и хидропсија, на коју је указано описом, представљају граничнике у наративу почевши од затварања Зое. Болест закључује наратив о царици и уводи у причу о избору наследника (IV.17-19), служи као пролог одељку о Михаиловој побожности и изградњи манастира (IV.31-32), начин је увођења цара као протагонисте у устанак Бугара и у потпуности обележава његову улогу у том догађају (IV.41-44), а потом и закључује ту епизоду (IV.50) и уводи следећу и последњу – замонашење василевса (IV.51). Осим тога, она одређује свеукупну атмосферу његове владавине и условљава све поступке, како цара, тако и људи око њега.

Улога коју описи болести играју одликује се и у чињеници да прва карактеризација *промењеног* цара, након обрачуна са Зое, садржи супротстављене описе Михаила када је

болестан и када је здрав, што Псел веома јасно наглашава.⁴⁶⁷ Опис здравог цара прави је панегирик и, попут панегирика, врло је генерички, без референци на конкретне догађаје – он не само да је обезбедио добру владавину у градовима унутар своје државе, већ је спречио и нападе околних народа. Оно што баца сенку на ову похвалу је чињеница да су се та добра дела дешавала у интервалима (*διαλείμμασιν*) између напада (IV.19.3-4), а свега неколико пасуса раније аутор указује на то да ти интервали (*διαλειμμάτων*) више нису били тако дуги, већ да су напади били веома близу (*πικνότερον*, IV.17.17-21). Самим тим, веома су кратки били и периоди када је Михаило деловао, и могао деловати као добар владар. Насупрот томе, у тренуцима болести он није могао да делује самостално, већ су око њега стално стајали стражари који су водили рачуна о томе да га заклоне на прве знаке напада приликом обављања јавних дужности. Псел нам чак даје и опис епизоде у којој су цареви људи заказали, не очекујући напад, што је изазвало сажаљење (*κατοκτιζω, ἐλεέω*) присутних, осећање које поданици никако не треба да осећају према цару (подсетимо се страхопоштовања које је изазивао Василије). Недостатак ауторитета и неспособност самосталног деловања (попут Константина VIII који није могао сам да стоји, и остарелог Варде Склира коме се Василије подсмевао) никако нису квалитети који красе способног владара.

- Пирова победа: поход против Бугара –

За разлику од сасвим неспособних владара окарактерисаних болешћу, Константина VIII и Константина IX, Михаило ни у овом контексту није лишен, како се чини, искрене, похвале. Истакавши да Бугари не би имали успеха да су се побунили на почетку цареве владавине, када је он био млад и у пуној снази⁴⁶⁸ (што делује мало вероватно, с обзиром да је изричито наглашено да је он од малена патио од епилепсије), Псел још једном описује лоше стање Михаиловог здравља, али и његову вољу и *кључање душе* који су довели до неочекиваног повратка снаге (IV.41). Још једном се, макар на кратко, јавила његова

---

⁴⁶⁷ *Као што смо видели цара болесног, сада треба да покажемо какав је био када је био здрав (ἴδωμεν δὲ ὡσπερ νοσοῦντα τὸν βασιλέα, οὕτω δὴ ὑγιᾶς ἔχοντα, IV.19.2-3).* Ова формула подсећа на традиционално супротстављање описа владара у рату и у миру, које препоручује Менандар Ретор (*Men. Rhet.84.*), а које је Псел, иако не на идентичан начин, применио у случају цара Василија. Код Михаила су два аспекта владавине била болест и здравље, не мир и рат.

⁴⁶⁸ Lauritzen (2013): 132-134. користи овај пример да демонстрира употребу плазме у *Хронографији*, у смислу *шта би било да се нешто десило*. Пселова употреба плазме далеко је комплекснија и носи шире програматске поруке (в. Репајић (2015)).

највећа врлина, која му је и омогућила долазак на власт, жеља за владањем и за увећавањем славе државе. *Слабост тела је надвладао спремношћу душе* и **победио је** (**νικῶ**), пре варвара, своје најближе (који су га одговарали од учешћа у походу) и **себе самог** (**καθ' ἑαυτοῦ**) – дакле, слабост тела и болест (IV.43). Након цареве победе над собом, међутим, он престаје да буде централни лик наратива и протагониста постаје Алусијан, чија је улога у гушењу устанка у Пселовој верзији готово једнака царевом, ако не и већа од ње, на шта је указано и начином на који нас аутор уводи у причу о његовом бекству – *Док је рат још увек одлаган, догодило се нешто запањујуће, готово једнако његовим* (sc. царевим.) *трудовима* (IV.45.1-3). Упркос томе, царева улога није занемарљива, јер је имплицирано да су управо његово добро вођење војске и почетне победе над непријатељем оно што је Алусијана навело да се преда Римљанима.⁴⁶⁹

Михаилова победа над Бугарима била је трајна и веома важна за државу, али је његова победа над самим собом била кратког века и, како ће се показати, последња. Опис тријумфа који је уследио након бугарске кампање има улогу да то покаже. Наговештавајући оно што ће уследити, цареву скору смрт, Псел описује цара који се тресао на коњу *као на сахрани* (ὥσπερ ἐν ἐκφορῶ, IV.50.3), још једном се враћајући на детаљан опис болести и заокружујући епизоду као поучну причу о томе како воља може да победи болест. Међутим, аутор нас даље обавештава, цар *није могао заувек да савладава природу, нити да превазилази и надјачава болест* (Ἀλλ' οὐκ ἦν μέχρι πάντος ἐγκρατῆς εἶναι τῆς φύσεως, οὐδὲ τοῦ νοσήματος **κρείττων** καὶ ἰσχυρότερος) (IV.52.1-2). Својеврсна борба за власт између цара и болести још је јасније описана нешто раније, у вези са избором наследника, где је јасно указано и на то ко је неминовни победник: људи око цара, који су поставили новог цезара, били су убеђени да су решили све проблеме и да ће Калафат *одмах наследити власт, чим владара потроши владајућа болест* (sc. болест која њиме влада) *ὡς εὐθὺς τὸ κράτος διαδεξόμενον, τοῦ κρατοῦντος τῷ κρατήσαντι πάθει καταλωθέντος*) (IV.24.6-7). На тај начин је и највећа похвала царевог филозофског етоса добила своју антитезу, пишчеву омиљену фигуру у карактерисању Михаила. *Он је*

---

⁴⁶⁹ Чињеница на коју Псел указује, да је Бугарин након тога био почаствован *првом титулом* баца сумњу на цареве ратне успехе. Чињеница је, у сваком случају, да је Михаило био способан – а сасвим је јасно наглашено да је овај поход *лично* предводио – да, за разлику од свог претходника прихвати разумни план који доноси мир Царству, иако је иницијатива дата Алусијану.

савладавао (κρείττων ἦν) телесне нагоне и цветајућу младост и нису страсти (индикативно, исти термин као за болест у цитираном одељку, πάθη.) водиле његов разум, већ је он њима господарно (ἐδέσποζεν) (IV.7.8-10). Поигравање терминима κρείττων и κράτος у односу телесно-ментално код Михаила, Псел је показао шта је владало владарем и зашто су његове врлине биле релативизоване.

Поред болести, четврта књига садржи још један важан, суптилнији мотив, који је покретач царевих поступака – кривицу. Још од претходне биографије Псел указује на осећање срама које је Михаила пратило у афери са царицом и завери против цара. Кривици због тог дела, које је било неопходно ради доласка на власт, писац касније придружује још једну – стид због ограничавања супругине власти и њеног фактичког затварања у оквиру гинекеја. Болест и кривица наводе се као директни разлози царевог одбијања да види Зое, а Псел томе додаје и трећи, на тај начин откривајући кључне мотиве Михаилове владавине у капуту који закључује његову промену након затварања жене (IV.17). Извесни *свети људи*, са којима је разговарао о начину на који је дошао на власт (још једном узроку кривице), дали су му *спасоносна наређења*, која су подразумевала и уздржавање од интимности у браку. На тај начин је антиципирао манифестације цареве побожности о којима ће касније говорити, истовремено указујући на њихове главне покретаче, најпре суптилно, а у главном наративу и експлицитно.

Михаило је подигао цркву светим Бесребреницима (лекарима) тражећи спас од болести и надајући се да ће светитељи моћи да га излече, што Псел оцењује као узалудан труд, јер је *мера његовог живота већ била испуњена*. Када је напослетку то и сам схватио, у ишчекивању Страшног суда желео је да се ослободи *мрља на души*, тј. грехова које је починио (IV.31-32). Сви његови поступци које надаље описује стога се доводе у везу са чишћењем од кривице и то је поновљено на више места (IV.36.1-3; 37.1- 4). Ради тога је око себе окупио извесне *филозофе*, у овом контексту монахе,⁴⁷⁰ бринуо о болеснима (веома је гротескна слика болесног цара који вида ране болесницима), подизао цркве и прихватилишта за сиромашне широм државе, шаљући *реке злата* онима који живе аскетским животом и стављајући себе у њихове руке (IV.34-37). Коначно, *пре телесне промене потражио је другу, духовну промену* (IV.52.1-2), тј. замонашио се непосредно

---

⁴⁷⁰ Kaldellis (1999): 89-93.

пред смрт. Индикативно је да су то једина његова владарска дела поред бугарске експедиције, задивљујуће, али краткотрајне победе над болешћу. **Сви други Михаилови поступци мотивисани су болешћу и кривицом**, а ти поступци нису спадали у ранг дивљења вредних – на примеру Романа Аргирија показао је своје мишљење о трошењу новца и посвећивању цркви, поступцима којих је идеални цар у потпуности лишен. У случају Пафлагонца, осуда је суптилнија, али једнако оштра. Овај цар имао је одличне предиспозиције за владање – вољу, властољубивост и добар карактер, и када су оне биле на делу, он је чинио веома пробитачне ствари, како за себе, тако и за државу – збацио је Романа и сузбио бугарску претњу. Михаилова мана је била што је подлегао болести и кривици. Он није био способан да се носи са својим поступцима који су били са друге стране моралности, али веома корисни по Царство. Управо у томе се крије поменута критика цара за убиство Романа и аферу са Зое: Псел не осуђује његова дела, већ њихове последице. Етички дискутабилна, она су била оправдана јавним добром, али он са њима није умео државнички да се носи, што је резултирало посвећивању монасима и коначно и монашком позиву, који је био много прикладнији том делу његовог карактера. У томе је и Михаилов *мали допринос* болести Царства, о коме Псел говори у алегорији о болести политије која представља сажетак поруке *Хронографије* (VII.54) и којом су обухваћени управо *само они* цареви чије описе болести налазимо у делу. Та болест огледала се првенствено у трошењу државног новца на непотребне ствари, а веома често, у Михаиловом случају и искључиво, то је подразумевало цркву и монаштво.

2.2.2.5 МИХАИЛО И МОНАСИ

Монаси су веома истакнути колективни лик у Михаиловој биографији и имају улогу у демонстрацији царева побожности. Михаилова вера не јавља се у наративу као фактор до преломног, 17. капута и окончања његове промене. Ту се налази први помен *светих људи* који су Михаилу дали *спасоносне наредбе* да се уздржава од интимности са женама, укључујући и сопствену супругу, на шта је он, опхрван кривицом, спремно пристао. Прави разлог његове аскезе, дакле, што је веома важно, *није држава*, већ религиозност изазвана осећањем кривице. Његова жртва је, пак, када се сагледа целина односа са царицом, сасвим незнатна, с обзиром није био способан да обавља брачне

дужности и да није гајио страст према супрузи. Његова побожност је, дакле, од почетка, последица нужности, и не сасвим садржајна, упркос чињеници да писац у каснијим *похвалама* упадљиво наглашава Михаилову искреност у том погледу. Тај утисак је појачан у закључку четврте књиге, где је, за случај да није било сасвим јасно, поново наглашено да је цар умро *истог дана када је прешао у виши живот* (IV.53.2-4), што имплицира да је његово замонашење условљено скором смрћу и потребом опроста грехова. То није случај само са Пафлагонцем. У читавој *Хронографији* нема ниједног лика који се својеволјно замонашио и чија је побожност била искрена, што се може тумачити двојачко – као критика друштва и као несагласност несебичне побожности и људске природе, а њена права природа ће се открити у карактеризацији једног од ауторових личних непријатеља.⁴⁷¹

Иронија *спасоносних наредби* које су му изrekli црквењаци постепено се открива у току поглавља – спас од болести коме се надао Михаило није могао постићи, а управо се међу начинима на које је покушао да се излечи наводи и изградња храма св. Козми и Дамјану, светим врачима (IV.31.3-5). Псел набраја читав низ дела која одражавају цареву побожност, али овде ћемо се осврнути на две ствари: избор лексике и иронију којом Псел ове поступке карактерише. Сама изградња цркве упућује на извесни паралелизам са Аргировом Перивлептом, те се, ради схватања пишчеве оцене Михаиловог дела мора извршити извесно поређење ових двеју епизода. Мотивација Пафлагонца је другачија, али, показано је, једнако неискрена и штетна као и Романова. Сличности у лексиси се делимично могу објаснити природом текста, иако је веома упадљиво инсистирање на термину грађевина (οικοδομῆ) у оба случаја, чиме је цркви одузето на сакралности. Без сумње је Михаило тај чије је дело мање заслужило осуду – његова црква је, за разлику од Романове, а сасвим у складу са његовим карактером, хармонична (IV.31.14-17), а и посвета Анаргирима, која именовано асоцира на презиме претходника, срећна је реална околност која читаоце може упутити на њега. Међутим, извесне сличности не могу бити оправдане природом описа. На првом месту је упадљиво истицање да је цар цркву потом претворио у манастир (IV.31.12), о чему нема потврде у другим изворима. Било да је ова чињеница једино Пселу била позната, или ју је измислио, њено наглашавање указује на

---

⁴⁷¹ Kaldellis (1999): 80-89.

две ствари: паралелизам са Романовом грађевином и оно што је кључни аспект описа Михаилове побожности – његов однос према монасима.

Друга важна околност је указивање на трошкове које је градитељска делатност изазвала: *не мали део царске ризнице је широм света (ἀμέλει οὐκ ἐλάχιστον μέρος τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν εἰς πάσαν ἰδρύσατο ἥπειρον) посвећен оснивању манастира и боравишта за монахе (IV.36.3-5), и река злата је послата (χρυσοῦ ῥέμμα...ἀφῆκεν) онима који су изабрали аскетски живот (IV.36.7-8).*⁴⁷² Иронија у опису аскета који примају злато је очигледна, и лајтмотив *Хронографије*, али видљива је и критика цара за ово расипање, које је, иако много оштрије, веома јасно осуђено у претходној књизи, и то као највећи Романов грех. У Михаиловом случају, из неколико разлога, ова критика није тако снажна, јер је Пселов ударац окренут на другу страну, према монаштву. Управо је у овом питању најупадљивија лексичка блискост са критиком Романа, али су монаси заузели место манастира. Као што је Аргир *прокопао сваку планину за материјале (III.14.14) и истражио мора иза Хераклових стубова (III.16.11)*, Пафлагонац је *истраживао земљу и море, камење и рупе и сва скривена места у земљи, не би ли нашао монахе и довео их у палату (IV.34.8-12)*. Штавише, они су били (поново лажни) филозофи на његовом двору, *који нису истраживали природу бића нити почетак космоса... већ су презирали свет и живели изнад света*⁴⁷³ (IV.34.4-8) и они су били ти који су га водили, док се он понашао као њихов слуга.

Веома је необична и тешко разумљива Пселова дигресија ради апологије Михаила (IV.33), убачена у центар наратива о царској побожности. Цара су, наводно, *неки* оптуживали да је пре доласка на престо учествовао у некаквим ритуалима, на којима су му извесни *ваздушни духови* тражили да се одрекне Бога зарад заузимања власти. Писац овде користи прилику да покаже свој *метод* и да укаже на то како проверава информације, а истовремено најављује да ће дела која ће надаље описати показати цареву истинску побожност. Користећи иронију, он дискредитује те људе, али тиме не оправдава цара: *да ли је ово тачно, знаће они који су у томе са њим учествовали и приказе фабриковали, а*

---

⁴⁷² В. III.14.20-21: Πᾶς μὲν <οὖν> βασιλεῖος ὁρὸς τὸν ἔργον θησαυρὸς ἀνεώγνυτο, πᾶν δὲ χρυσοῦν ἐκεῖ εἰσεχεῖτο ῥέμμα.

⁴⁷³ За изразито субверзивно тумачење ових речи в. Kaldellis (1999): 90-91.

ако је лаж, онда ће моје мишљење превагнути. Указивање духова свакако је окарактерисано као лажно, али **царево учешће у томе није порекнуто**. Осим тога, када одмах након спорног пасуса хвали Михаилову побожност, Псел говори о времену *након што је он заузео власт* (μετὰ τὴν βασιλείαν ἐπιδειξάμενον). Улога ове лажне апологије је да покаже карактер царева вере: он је био спреман да користи било коју религију да би постигао свој циљ. Ниједна од њих, међутим, није ефикасна у том погледу: престо му није донело наводно одрицање од Бога, већ сасвим људски фактори (пре свега старији брат), а дружење са монасима и подизање црква није га довело до излечења.⁴⁷⁴ Осим тога, на тај начин је показана и Михаилова улога у завери против Романа: док се он бавио бесмисленим култовима, Јован му је обезбедио трон.

Иронија похвале побожности исказана је на још један веома пселовски начин. Опис царског односа према монасима, којима је Михаило прао стопала и у чије се рите облачио завршен је пишчевим наводним ограђивањем и истицањем да би могао да наведе још много таквих дела, али да *не жели да пише енкомиј већ да исприча оно што се догодило* (λέγω δὲ οὐκ ἐγκωμιάσαι βουλόμενος, ἀλλ' ἱστορῆσαι τὰ πεπραγμένα) (IV.34.19-20). Оваква упућивања на реторички карактер појединих пасуса упућују на посебан опрез у читању и готово увек на сасвим супротно тумачење.⁴⁷⁵ Пселова хвала на овом месту је, дакле, веома оштра критика. Осим тога, значајно је указивање на царско облачење у монашке рите (ἐν ῥάκεσι). Аутор веома често користи одећу као важан симбол положаја и промене друштвене улоге, нарочито у вези са замонашењем, чија је инфериорност јасно показана на примеру Лава Торникија VI.101).⁴⁷⁶ Михаило Псел веома мало ствари говори без икаквог разлога. Разлог што је изабрао управо овај детаљ из царског односа са монасима указује на судбину коју је Михаило сам себи припремио, његово коначно пресвлачење у монашку ризу (IV.52), и за коју је био подеснији од царске, услед свог понашања. Такво понашање није било достојно владара, који, уколико је потребно, занемарује морална начела из државних интереса и не каје се због тога. Болест га је учинила неспособним да

---

⁴⁷⁴ Да ли је имплицирано да је сличан ефекат имало ослањање на религију ради спасења?

⁴⁷⁵ Подсетимо се наводне ироничне похвале коју је Псел упутио Константину VIII за одрицање од власти. Ова техника ће бити особито честа у биографији Константина Мономаха (Репацић (2015)), а нарочито је значајна за читање и тумачење другог дела *Хронографије*, који се тиче Дука.

⁴⁷⁶ Торникије је из раскошне (λαμπρόφορος) одеће преобучен у рите (ρακίδιτος).

влада, а кривица му је замаглила видике и услед тога је задобио судбину која је била у складу са тим. У том смислу треба схватити и Пселов закључак након његове смрти: *Не чини ми се да је цар погрешио тражећи виши живот, већ да је постигао бољу судбину* (IV.54.16-18) – судбину која му је више приличила.

Упркос веома важним критикама које му је упутио, Псел ипак не убраја Михаила међу најлошије владаре. Закључујући приповест о његовој владавини писац каже да је *када се његова дела упореде и паралелно суде, више било успеха него грешака* (V.55), а у алегорији о болести политије каже да би овај владар, да је поживео *научио поданике филозофском животу* (VII.54). Како се то уклапа у оштру, иако замагљену критику и како се Пафлагонац показао у основним владарским задацима?

2.2.2.6 ОСЛАЂАЊЕ НА ОДАБРАНЕ

Једна од двеју ствари за које је Михаило заслужио највећу похвалу јесте оно што писац назива *нервом римске државе*, војска, и то је ствар којом се он сам бавио, препустивши цивилне послове брату Јовану. Псел указује на начине којима је цар обезбеђивао мир на границама: посланствима, даровима и годишњим војним експедицијама. Михаилова победа над самим собом и над болешћу зарад похода против Бугара највеће је дело његове владавине, а победа над непријатељем извојевана је захваљујући његовом добром вођењу војске. У овом аспекту цар је био сасвим различит од свог претходника. Шта је то што је учинило Михаилову кампању успешном? *Није покренуо читаву војску, нити се ослонио на мноштво, већ је изабрао истакнуте међу војницима, и са најбољим стратезима је напредовао ка Скитима, и то у реду, са фалангом постављеном по правилима стратегије* (IV.44.13-18). Пафлагонац је узео у обзир оно што римску војску чини истински надмоћном, и захваљујући томе, али и умећу да искористи повољну прилику за мир, из рата је изашао као победник.

Говорећи о почетку афере младог Михаила и Зое, Псел износи мноштво пикантних детаља њиховог односа, међу којима и следећи: *Изнада је почео да је љуби* (сц.царицу) *и да је грли и узима за руку, од стране брата у овој вештини трениран* (*ὕπὸ τοῦ ἀδελφοῦ πρὸς τὴν τέχνην παιδοτριβοῦμενος*, III.19.17-19). Не случајно, лексички је направио

аналогију између односа цара Василија и Василија Паракимомена и Михаила и Јована Орфанотрофа – први евнух је цара *πρὸς τὴν ἐκείνου ἐπαιδοτριβεῖτο σπουδῆν* (I.3.18-19, под *σπουδῆ* се подразумева власт). Ово су једина два места на којима Псел употребљава глагол *παιδοτριβεῖω* и оба пута су у контексту цара и његовог рођака – саветника. *Тренинг* младог Михаила у овом одељку треба схватити као више од подучавања у љубавним вештинама, пошто су управо те вештине оно што ће га довести до престола. Старији брат је снебљивог младића представио цару и царици, а потом и обучавао у томе како да се постави да би у што већој мери придобио Зоину наклоност. Његова улога је кључна у Михаиловом доласку на власт, с обзиром да је он тај који је пожурио крунисање и предухитрио царичине саветнике који су се томе противили. Имплицитно је да је Јован, заједно са осталом браћом, имао важну улогу и у ограничавању царичине власти, догађају који представља камен темељац царевог промена и одрастања.

У више пута поменутој алегији о болести политије у седмој књизи *Хронографије*, као главне узрочнике пропадања Псел наводи две ствари, које на више места истиче као кључне за државу: неразумно дељење новца и почести (VII.51-59). Михаило је, упркос великим трошковима усмереним према цркви, описан као неко ко је *мало допринео квари телу политије*. Прави узрок лежи изван царевих поступака, односно у само једном од њих: избору саветника. Описујући Михаилов карактер и његово вођење државе, Псел нас веома експлицитно обавештава да је цар свом старијем брату препустио *организацију и надзор над државном благајном (τὴν τῶν δημοσίων συνεισφορῶν παρατήρησιν καὶ ἀκρίβειαν)*, као и *већи део цивилне управе*, док је остало узео на себе (IV.19.15-18). У похвали Јованових вештина, приликом описа његовог карактера, управо бригу над финансијама (*δημοσίουσ συνεισφοράς*) писац означава као ону у којој су његова мудрост и бистрина биле нарочито уочљиве (IV.12.11-12). Не случајно, идентична синтагма употребљена је и за описивање онога у чему је најбољи био Василије Паракимомен, учитељ и саветник младог Василија (*τῆς τε συνεισφορᾶς τῶν δημοσίων*, I.3.25-26). Када се томе придода и мудра цивилна управа, Јован је бринуо о два од трију ствари које су диљем *Хронографије* оцењене као најважније за хегемонију Ромеја. Михаило је своју вештину показао у трећој, *нерву Римске државе*, војсци. Повољна оцена Михаилове владавине почива управо на та два темеља, и они су успели да надоместе незанемарљиве царевог мане. Пселова (веома лична) порука јесте да је добар избор саветника кључан за

добру управу и сам опстанак цара, док је незахвалност према њима пут ка пропасти, како се показало на примеру Романа Аргира, а што ће бити још евидентније и бруталније у случају Михаила Калафата.

2.2.3. ПАРАДИГМА НЕЗАХВАЛНОСТИ: МИХАИЛО КАЛАФАТ

2.2.3.1. ИЗМЕЂУ ПСОГОСА И ДРАМЕ: СТРУКТУРА ПЕТЕ КЊИГЕ

У изузетном раду посвећеном структури (дела) пете књиге *Хронографије*, названом Psellus Tragicus, Дик расправља о драматичној, еурипидовској поставци друге половине Михаилове биографије.⁴⁷⁷ Овде ћу поновити неке од његових закључака, али ће фокус бити пре свега на ликовима представе. Драма као жанр даје изузетно добру основу за оно што је једно од Пселових највећих умећа, грађење ликова, а трагедија изложена у овој биографији далеко је шира и структурално, како ћу објаснити, сеже много даље од поменуте друге половине књиге, наиме, обухвата читаву Михаилову владавину и надвија се над превлашћу Пафлагонаца.

Антиципација трагичног краја династије провлачи се кроз четврту књигу, посвећену ујаку Михаила Калафата, и обележава причу о усвојењу царевог нећака од стране царице, која заузима преко десет пасуса у центру биографије (IV.20-30). На више места писац наглашава како ће овај догађај, иако то нико тада није слутио (мада се кроз неке поступке и размишљања Михаила IV и Јована Орфанотрофа откривају зле слутње двојице најистакнутијих чланова рода), довести до пропаст ти породице. Претходна биографија такође доноси обиман екскурс о карактеру и пореклу новог цезара, будућег цара, који би били очекивани у приповести о његовој владавини, али имају улогу најављивања онога што ће писац, како нас сам у више наврата обавештава, *касније открити*. Разлог овом наративном измештању лежи у чињеници да у Пселовој концепцији пете књиге таквим објашњењима нема места, и да би она нарушила напетост непрекидне радње и драматичног низања сцена. Томе говори у прилог чињеница да када се у једном тренутку, у биографији цара осврнуо на опис његовог карактера, што је прилично стандардни

---

⁴⁷⁷ Dusk (1994). Почевши од капута 26, не сасвим јасно зашто, с обзиром да та органска целина почиње од 25. одељка, са прологом у 24.

поступак који употребљава (и то, треба приметити, овог пута доста касно у наративу), аутор тај опис карактерише као *дигресију*, неопходну да би читаоци схватили поступке његовог лика и да их не би гледали као нелогичне (V.9). Да је форма излагања биографска, опис карактера централног лика не би никако могао да буде дигресија, нити на било ком другом месту Псел говори нешто слично. Осим тога, четворомесечна владавина Михаила Калафата заузима говово тридесет страница савременог текста, од чега је већи део фокусиран на два дана.⁴⁷⁸ Сам цар ни изблиза није личност око које је усредсређена пета књига, што је случај са осталим биографијама.

Као и у ранијим поглављима, и у петој књизи писац на самом почетку доноси уводна разматрања и износи најзначајније мотиве којима ће се бавити (V.1-5). Специфичност ове биографије је што је у њој нагласак на *ликовима* и њиховим међусобним односима, преваходно трома централним личностима – цару, Јовану Орфанотрофу и Зое Порфиrogenитој. Од самог почетка Псел поставља сцену двора из кога излази један и у који улази други цар (V.1). Потом укратко објашњава односе унутар геноса Пафлагонаца, пре свега између Калафата и Орфанотрофа (V.2-3), а затим и Михаилов однос према царици на почетку владавине (V.4-5). Капути од шестог до шеснаестог посвећени су припремама и коначном обрачуна са моћним ујаком, уз кратак осврт (дигресију!) на царев карактер (V.9). Главе 15 и 16 доносе податке о његовом начину управљања државом и односу према цариградском *нуку*, још једном од важних чинилаца радње у другој половини биографије. Након тога (V.17-23) у фокус пишчеве пажње долази обрачун Михаила са царицом и њено прогонство. Средишњи, 24. одељак, најављује опис побуне која је избила због изгнанства Зое и која ће бити централна тема наратива до самог краја (V.25-51). Овај пасус је од великог значаја за анализу структуре пете књиге, те му треба посветити посебну пажњу.

Τὰ δὲ ἐντεῦθεν καὶ ὁ λόγος ἐλάττων πρὸς τὴν τῶν πεπραγμένων διήγησιν, ὃ τε νοῦς οὐ χωρεῖ τῆς προνοίας τὸ μέτρον· λέγω δὲ τοῖς ἐμοῖς καὶ τὰ τῶν ἄλλων κρίνων· οὔτε γὰρ ἂν ποιητὴς θεόπνουν τὴν ψυχὴν ἔχων καὶ τὴν γλῶτταν αὐτὴν θεοφόρητον, οὔτε τις ῥήτωρ ἄκραν εὐτυχίσας ψυχῆς τε εὐφυΐαν καὶ εὐγλωττίαν, πρὸς δὲ καὶ τέχνῃ κατακοσμήσας τὴν ἔμφυτον δύναμιν, οὔτε μὴν φιλόσοφος προνοίας καὶ λόγους ἠκριβωκῶς, ἢ εἴ τι ἄλλο τῶν ὑπὲρ ἡμῶν μεμαθηκῶς διὰ

---

⁴⁷⁸ 18-19. април 1042. (*Scyl.*418-420; *Attal.*11-14).

πλήθος συνέσεως, εἰπεῖν τι μετρίως τῶν τηνικαῦτα πραχθέντων ἰσχύσειαν, ὁ μὲν οἶον σκηνοβατῶν τὴν ἀφήγησιν καὶ ποικίλως μεταμορφούμενος, ὁ δὲ μεγαλοφύεστερον τοὺς λόγους πρᾶττων καὶ ἀρμονικῶς συντιθεὶς καὶ παρισάζων τῷ μεγέθει τῆς πράξεως, ὁ δ' οὐκ αὐτοματίζων τὸ γεγονός, ἀλλ' αἰτίας τινὰς προθεὶς ἔμφρονας, ἐφ' ὧν τὸ μέγα ἐκεῖνο καὶ δημοσιώτατον ἀπετελέσθη μυστήριον (οὗτο γὰρ εἰπεῖν οἰκειότερον)· ὅθεν κἂν ἀπεσιώπησα τὴν μεγάλην ἐκείνην φορὰν καὶ συγκίνησιν, εἰ μὴ γε ἦδεν τὸ καιριώτατον τὴν χρονογραφίας κατασιγάσας· ὅθεν ἐπὶ μικρᾷ σχεδίας μέγα περαιώσασθαι τετόλμηκα πέλαγος. Λέξω γοῦν, ὡς ἂν οἶός τε ᾖ, ὅποσα μετὰ τὴν τῆς βασιλίδος ὑπερορίαν ἢ θεία δίκη τῷ τε καιρῷ καὶ τοῖς πράγμασιν ἐκαινοτόμησεν. (V.24)

Оно што се затим догодило речи не могу описати, нити ум може да обухвати меру Провиђења: говорим и о утиску других кроз сопствени. Нити песник Богом надахнуте душе и Богом вођеног језика, нити неки ретор, душе обдарене највећом генијалношћу и благоглагољивошћу, који је украшен урођеном снагом вештине, нити филозоф, који има тачно знање о Провиђењу и његовом деловању, или изузетном мудрошћу разуме било шта друго што превазилази наше могућности, није моћан да на адекватан начин опише то што се десило; чак и када би први поставио догађаје на сцену и оживео их разноврсношћу, када би други саставио велелепни говор са хармоничним реченицама, у складу са величином дела, и када би трећи порекао случајно порекло догађаја и нашао неки рационални узрок из ког је та велика народна мистерија (јер је тако најприкладније назвати је) настала. Зато бих ћутао о том великом комешању и покрету, да нисам схватио да бих тако прећутао врхунац Хронографије. Стога се на малом сплаву усуђујем да прелазим пространо море. Говорићу дакле, колико је у мојој моћи, о томе како је након царичиног прогонства Божија правда потпуно променила време и стање ствари.

Овај израз ауторске (лажне) скромности нема за сврху апологију за неадекватност потоњег (изузетног) описа, већ служи писцу да објасни свој литерарни поступак који ће уследити цитираном пасусу. Оно што ниједан од поменутих зналаца не би могао урадити појединачно, може постићи неко ко би искористио средства која стоје на располагању свим трима вештинама: поезији, реторици и филозофији.⁴⁷⁹ У шестој књизи Псел нам даје свој опсежни curriculum studiorum, стављајући читаоцима до знања да су филозофија и

---

⁴⁷⁹ Kaldellis (1999): 100-104.

реторика ствари у којима је он био изнад свих других, а у бројним случајевима је то и показао (VI.36-46). Као филозоф, он је већ раније сасвим детаљно објаснио узроке догађаја, и сва даља наратија указује нам се у каузалностима. Његов опис је на изузетно високом нивоу реторике, попут великог говора са хармоничним периодама и употребљава све технике доступне овој вештини. Оно што му на овом месту треба је умеће песника, те у те сврхе он претвара крај пете књиге у трагедију. Она није обликована стишно – то је једна драма изражена језиком реторике у прози која је њено средство изражавања. Трагично се овде огледа у третирању тематике, у обликовању ликова – те успева да у нама побуди сажалење чак и према антихероју Михаилу – али и у извесним литерарним средствима позајмљеним од драме и расутим широм пете, па чак и четврте књиге, у оним деловима који се тичу уздизања Калафата.

Одељци IV.20-30 представљају неку врсту почетка, пролога ове драме. Стога није без значаја што Псел овде употребљава форму којој не прибегава често - дијалог, чији су актери болесни цар Михаил и његов брат Јован Орфанотроф. Разговор се протеже кроз три капута (IV.20-23) и у њему Јован убеђује свог брата да се мора побринути око устоличења наследника из рода Пафлагонаца. Кроз уста Орфанотрофа изнети су главни проблеми који су притискали породицу – болест цара, недостатак наследника међу браћом (једини брат који није био евнух, Никита, до тада се већ упокојио)⁴⁸⁰ и услед тога страх од преврата. Овај дијалог носи доста интересантних импликација у вези са личношћу цареве десне руке, али о томе ће бити речи на одговарајућем месту. Овде је важно нагласити избор форме која на веома жив начин уводи читаоце у оно што ће постати главна проблематика рода и у драму која их чека у наредној књизи. Помало издвојени карактер ове епизоде унутар четврте књиге и њено дијалогско обликовање служи управо тој сврси.

Томе следи сцена усиновљења, за које се упадљиво често користе изведенице глагола *πλάσσω*, чије значење се јавља у широком распону од основног, правити, моделовати, преко секундарног замишљати, до метафоричног измишљати, фабриковати и претварати се. Управо у овом последњем указује нам се главна нит карактеризације Калафатовог рода и њега самог, уз синонине попут *πρόσχημα* и *πρόσποιήσις*. О овим терминима и њиховом театралном контексту било је речи у поглављу о Роману Аргиру,

---

⁴⁸⁰ О геносу Пафлагонаца в. Станковић (2003b).

али управо овде их Псел употребљава са највећим мајсторством, указујући како на карактерне црте, тако и на природу приповести. У том контексту он позајмљује и средства из корпуса другог лица драме, комедије, нарочито успешно у опису Калафатовог оца, *пигмеја који је желео да буде као Херакло, па је хтео по његовом лику себе да маскира*, што је резултирало тиме да ништа у вези са њим није одговарало *сцени*, односно улози коју је играо (IV.27).

Комични ефекат карактеризације Стефана Калафата, а нешто раније и његовог сина који на све начине покушава да се приближи цару преко дворана, опет у нескладу са високим положајем цезара који је заузимао, распарчавају се потом у трагичној антиципацији постигнутој откривањем цезарових мотива који су се крили иза маске сервилности: жеља да уништи читав род Пафлагонаца. Још једном се *πλάσσω* у својим различитим значењима јавља као термин за описивање ових намера: што је више то замишљао у својој души, то је више на површини глумио благонаклоност према њима (*πλαττῶν ἐν τῇ ψυχῇ ... τὸ σχῆμα ... ἐπλάττετο*, IV.28). То је још један начин изражавања трагичног у четвртој књизи. Драма коју доноси пета књига је трагедија Јована Орфанотрофа, Зое и самог цара Михаила, али шира слика показује есхиловску трагедију читавог рода. И управо је, у најбољем маниру класичних узора, она наговештена на врхунцу среће и успеха породице и њеног кључног представника, надвијајући се над свим подухватима које ће предузети. На три места је експлицитно наговештена пропаст рода (IV.20.5-10; 23.14-24.3; 30), при чему се Орфанотроф указује попут Едипа који се радује својој неизмерној срећи, а поступак који предузима ради спречавања злокобне судбине постаје управо оно што ће ту несрећу донети.

Један од веома упадљивих драмских елемената у петој књизи односи се на протеривање царице Зое Порфиригените на Принчевска острва (V.21-23). Опис неправде која јој је тиме нанета и њене личне трагедије Псел доноси кроз њен монолог, тренос који је изговорила гледајући на палату из галије која ју је одатле одводила. Збачена владарка и помајка незахвалног цара присећа се својих предака на престолу и пентагоније свог рода (још једног чија се трагедија огледа кроз судбине његових последњих представница), нарочито се осврћући на свој лични однос са стрицем Василијем, кога писац овде зазива да би подсетио своје читаоце на величину Македонаца и додао на патосу читавој

представи. О релативности односа према порфиригенези овде је већ било речи и Пселов став по том питању је прилично јасан,⁴⁸¹ због чега овај одељак може деловати збуњујуће, уколико се занемари његова улога управо у наглашавању трагичнога. Зое као протагонисти неколико капута касније (у главном делу онога што је оцењено као драма у овој биографији) одговара хор жена (V.26).⁴⁸² Градске жене готово дословно понављају царичин солилоквиј, наглашавајући све најважније елементе (супротност племенитог и ниског рода која указује на хибрис, пентагонију Македонаца), без веома личног Зоиног односа према стрицу (њен отац, Константин, упадљиво је занемарен). Сцена каснијег царичиног појављивања на балкону палате још једна је од техника трагедије коју писац преузима да би показао на који начин жели да обради ову тематику. Измирење двеју сестара, Зое и Теодоре, у есхиловском маниру окончава драму.

У оваквом контексту јасније значење добијају две веома необичне карактеристике пете књиге и историје Пафлагонаца. На првом месту то је Пселов ламент над људском судбином, онаквом каква нам је приказана кроз усуд цара Михаила и његовог ујака, новелисима Константина, заробљених у Студијском манастиру и опкољених руљом бесних грађана (V.38-45). И ту постаје сасвим јасна улога Пселове (још једном промењене и сасвим јединствене) аутопсије, која овог пута није ограничена на карактеризацију ликова. Он, с једне стране, као историчар, даје веродостојност својој причи, која би, како сам каже, многим могла деловати невероватно, а с друге нас кроз свој лик поставља као посматраче изведбе и омогућава нам да доживимо оно што је он у том изванредном призору (да ли стварно или фиктивно није од велике важности) видео и доживео. Кроз лични ламент Псел нам се у свој величини указује као песник и показује још један елемент трагедије коју описује: променљивост људске судбине, нарочито оне која је увучена у ковитлац политичких збивања, какву је нешто више од деценије касније и сам на веома болан начин доживео.

Друга особеност ове епизоде је необична учесталост освртања на улогу Бога и Провиђења, која није фактор у Пселовом тумачењу историјских догађаја.⁴⁸³ С тим у вези

---

⁴⁸¹ В. поглавље 1.1.1.2 Основни мотиви (о Василију II).

⁴⁸² О Еурипидовим *Бакхама* као узору за бес цариградских жена у Пселовом наративу в. Дуцк (1994): 274.

⁴⁸³ Kaldellis (1999): 104.

он наратив о усвојењу Калафата у четвртој књизи закључује прилично чудним пасусом о путевима Провиђења који ће довести до пропасти рода Пафлагонаца, а Божија воља се као невидљива сила провлачи кроз читаву трагедију (Зое зазива помоћ са небеса, Михаило говори о божанској правди која, како смо видели у цитираном пасусу, фигурира као главни узрочник невероватних догађаја који ће бити описани). Рационалне узроке који су довели до пропасти породице и великих немира у Цариграду писац је потанко изложио остављајући пред читаоцима утисак неминовности таквог развоја ситуације, и тиме обавивши своју улогу филозофа. Кроз ове секвенце, пак, он поново проговара као песник трагичар, код кога се људска воља и божанска промисао преплићу као водиле судбине. У томе, дакле, с обзиром на специфичност нарације, не треба тражити пишчеве погледе на религију и на улогу натприродног у креирању историје, за које има веома мало поткрепљења на другим местима, већ литерарно средство неопходно да изврши задатак – велики задатак филозофа, ретора и песника – који је пред њега постављен.

2.2.3.2 ЦАРЕВ ЕТОС: РОПСКА ПРИРОДА И ТАМНА СТРАНА ВИШЕСТРУКОСТИ КАРАКТЕРА

Опис карактера Михаила Калафата налази се на два места: најпре када је уведен његов лик у наратив о усиновљењу (IV.28 и неколико пасуса пре тога који говоре о пореклу), а потом у једном *екскурсу* у петој књизи (V.9), чија је улога да читаоци боље схвате његове поступке. Ова два пасуса, уз ситуације у којима он црте свог карактера открива, кључна су за разумевање слике које писац даје о цару и нагињање театралном присутно је у сваком аспекту описа и тока његовог наративног живота. У више наврата је било говора о понављању извесних термина у уводним капутима који ће се показати као кључни у карактерисању ликова. Тако се у 28. капуту четврте књиге неколико важних термина појављује у различитим контекстима и различитим значењима: *πρόστοιησις*, *πλάσσω* и дистинкција *σχῆμα-ψυχή/γνώμη*. Све ове речи, као што је речено, у вези су са вокабуларом театра, а указују и на једну од најважнијих црта његовог карактера. Импликације употребе термина *πρόστοιησις* у карактерисању ликова објашњавала сам у поглављу о Роману Аргиру, али карактер Калафатовог претварања посве је другачији. Аргиру смо видели као човека који је подлегао сопственим заблудама и неспособности увиђања реалности и својих лимита - његова *πρόστοιησις* удружена је, како је показано, са

οἴησις, умишљеношћу. Наследник Пафлагонца, напротив, показује врло свесно претварање и прилагођавање ситуацији.⁴⁸⁴ Лексика сакривања и тајни природна је допуна оваквом оцртавању лика (κρύπτω, λανθάνω, ἀλόρητος).

Вишеструкост Михаиловог етоса има занимљиве лексичке и карактерне паралеле са Василијем II. Зрели Василије ништа више него Михаило није желео да дели своје тајне са другима, нити је имао намеру да било коме другом да удела у власти (V.9.18-20). Он је био δεινός и крио је *ватру испод пепела* (IV.28.7-8). Ту се, међутим, сва сличност између двојице владара завршава и на маестралан начин писац употребљава сву вишезначност грчког језика и бескрајне могућности коришћења и тумачења Хомерових израза (синтагма о ватри испод пепела, не случајно, употребљена је трећи пут, стално са другачијим импликацијама). Генијалност поигравања терминологијом иде, међутим даље од језичког, као што је Псел био више од ретора. Она показује једну веома важну линију његове психологије: одређене особине могу носити различит квалитет у различитим карактерима и оно што је похвално за Василија, у другом случају може бити погубно. И ту у потпуности долази до изражаја слојевитост Пселових ликова и немогућност примене модела Василија као идеалног цара: *Хронографија* нема дидактичку сврху, она може бити путоказ, али мозаик личности сувише је комплексан да би мимеза и синкрисис икада заиста могли да играју одлучујућу улогу. У томе је он отишао корак даље од својих узора, укључујући и трагичаре, и то је једна од ствари у којима се огледа самосталност и иновативност његове мисли. Стога је веома дискутабилно, иако ради прегледности корисно, говорити о типовима карактера и моделима владара у *Хронографији* како то чини Љубарски и у извесној мери Лаурицен.⁴⁸⁵ Паралеле које Псел даје у свом делу управо нас од таквог посматрања одвраћају. Поређење са Теофрастовим карактерима и Плутарховим паралелним биографијама стога мора остати само на површини и на разини угледања на форму, али не и слепог преузимања.⁴⁸⁶

---

⁴⁸⁴ В. и Љубарскиј (1978): 220-223, који њих двојицу карактерише као владаре-лицемере.

⁴⁸⁵ Љубарскиј (1978): 204-229; Lauritzen (2013): 62-68.

⁴⁸⁶ Лаурицен је лепо приметио да би се биографије царева у *Хронографији* могле назвати *Unparalleled lives* и да паралелизама те врсте у делу нема, упркос честим настојањима да се они на силу пронађу (Lauritzen (2013): 193-206.

Да би се Михаилов карактер оцртао у свој својој комплексности важно је осврнути се на другу темељну компоненту његове личности, која прати све описе и поступке и заокружена је првом и последњом сценом у којима се појављује. Убеђујући брата у свој план о наслеђу престола, Јован Орфанотроф објашњава да ће Калафат само именом бити цезар, а да ће заправо бити царев роб (ῥοῦρῳνῆτος) и последњи у почастима (IV.22.6-9). На исти начин и истим термином означен је однос који ће он имати према царици, када су браћа њу наводила да га прогласи за цара (V.4.6-10). Веома често се у вези са њим наилази на терминологију робовања и куповине (ујак Константин *купио* га је пре доласка на власт тако што му је широм отворио врата своје ризнице, V.8), тако да то, упркос чињеници да је Михаилова потчињеност била део његове представе, указује на сталнију карактерну црту, пре него на претварање. Та особина се, како нас обавештава Псел, указивала у околностима неповољним по њега - тада је био δουλοπρετής и показивао је *неслободну, сервилну* (ἀνελεύθερος) душу у понашању и говору, док би под повољним околностима моментално скидао тај лажан изглед и испунио се бесом, спреман да чини страшна дела (V.9.22-28). Као што се види, тај ропски, недостојни карактер није био само појавног облика, већ је био *одлика његове душе*. Ова антиномија веома је битна и показала се у више наврата у царевом односу према људима – и Јована Орфанотрофа и Зое је, ласкајући им, називао својим господарима, припремајући све време њихов пад. Корен ове стране његовог карактера треба тражити у пореклу, које је било неугледно и са мајчине и са очеве стране. Ἐλευθερία је у Византији, која ропство на начин на који га је доживљавала антика није више познавала, модификовала своје класично значење и почиње се везивати преваходно за племенитост, како порекла, тако и душе (одатле је изведено и веома често употребљавано значење дарожљивости). Упркос томе што спољашњошћу (ἐν σχήματι, још једно раздвајање σχῆμα-γνώμη, IV.28.5-8) није подсећао на родитеље, имплицирано је да суштински није успео да побегне од свог порекла, као син пигмеја маскираног у Херакла.

Сцена побуне и Михаилово држање

Михаилова дволичност и ропска природа две су силе које обележавају све његове поступке, условљавају друге особине и уоквирују његову биографију, и формално и садржајно. Објашњења која нам Псел даје током четврте и пете књиге омогућавају да сагледамо његов лик у целини и кључна су за схватање коначне трагичне епизоде градске

побуне и његовог пада, када се он понаша, како смо већ упозорени, веома необично, изазивајући сажаљење читалаца, а наизглед и самог писца. У околностима побуне до изражаја су дошле различите стране царевог карактера, и то је оно што нам омогућава (како такве ситуације често чине, те су биографима изузетно корисне, што и сам Псел објашњава у својој критици Еурипида)⁴⁸⁷ да видимо сасвим огољен Калафатов етос.

На првом месту, Михаило је више пута током трајања немира показао недостатак оне кардиналне врлине која је неопходна владару, ἐγρήγορσις, почевши од чињенице да није схватао до каквих последица ће његови поступци довести. Опис побуне почиње ефектним контрастом (израженим употребом партикула μέν... δέ), где је са једне стране цар који живи лагодним животом и испуњен је поносом због својих дела, док се са друге читав град (Псел користи све начине да нагласи неподељеност грађана по овом питању) диже против њега (V.25). У пасусима након тога детаљно и веома сликовито описује размере револта, да би ту целину завршио вративши се на цара још једном μέν... δέ конструкцијом - *док се то дешавало у граду*, цар је седео у палати у почетку сасвим недотакнут тим догађајима (V.30.1-5). Сличну неразборитост показао је и у наизглед мудрој одлуци да врати царицу из прогонства, оставивши је међутим у монашкој ризи што је изазвало још већи бес пука (V.32). Те сцене, нарочито последња, показују још једну особину из које је непромишљеност директно произашла – његов (неосновани) понос и дрскост. Михаило је од Зое, уместо да са њом поступи у складу са приликама, чак изнудио заклетву да ће се, када се ситуација смири, вратити монашком позиву, третирајући је без имало поштовања. Илузија коју је имао о подршци у народу, заснована на сасвим погрешним претпоставкама, није га напуштала чак ни када га је цео град напустио, и он до самог краја није схватио озбиљност ситуације.

Друга особина која је у побуни у Цариграду до краја дошла до изражаја јесте царева дволичност. Када је коначно схватио шта се догађа, *нагло је преокренуо душу* и био је уплашен, не верујући никоме ни у палати, ни ван ње, и коначно схвативши да нема никакву подршку (V.30.5-11). На кратко га видимо обновљене храбрости када му је ујак Константин притекао у помоћ (V.31), само да би се поново у правом светлу показала његова дрскост према царици (V.32) - пре коначног разрешења ситуације, читаоци су још

---

⁴⁸⁷ *The essays.42.*

једном упозорени на брзе промене његових лица. Та спознаја треба да их одведе до правилног схватања врхунца трагедије коју је историчар састављао – сцене Калафата и Новелисима као бегунаца у Студијском манастиру, која је заслужила пишчев ламент. Ради што директнијег посматрања, аутор се ту јавља као испитивач збаченог владара и његовог помоћника, и Михаило изриче неочекиване речи покајања - са сузама у очима констатује како Бог није неправедан што га кажњава за оно што је учинио (V.43.3-5).⁴⁸⁸ Сцена је обликована тако да изазове сажаљење код читаоца, а због плача самог писца чини се да је и он подлегао таквом утиску. Међутим, Пселов ламент није над царевом судбином, већ над променљивошћу људских прилика уопште, и његов став према оптуженицима одлука је умерености *сопствене* природе, а не оцене њихових карактера.⁴⁸⁹ Напротив, пажљиви читалац требало би да схвати описану и практично показану променљивост царевог понашања, а уверљивост епизоде показује како је лако било кога (укључујући и читаоце, али не и проницљивог Псела) могао да завара. На три нивоа нарације – описом, демонстрацијом (на примеру повратка царице) и постављањем читаоца као посматрача његове преваре – Псел је показао Михаилову дволичност.

Коначно, сервилност цареве природе доведена је до врхунца, очекивано, у најнеповољнијим околностима у којима се икада нашао. Показује је најпре према ујаку који му је притекао у помоћ (V.31.12-14), потом у манастиру у коме се чврсто држао олтара и покушавао да изазове сажаљење противника, и на крају приликом ослепљења (V.47-50). У изванредно обликованој сцени, која показује напето ишчекивање казне кроз приказ целата који оштри гвожђе, и истовремено изазива сажаљење и презир према Михаилу, видимо га како плаче, удара се по грудима и зазива божију милост, насупрот Константину који је у тој прилици показао стоичку издржљивост. Док је ујак ћутке подносио своју судбину, *Калафат је, кроз туђу патњу сопствену казну унапред проживљавао* и показивао жалосни кукавичлук, да би на крају преклињао све око себе да му помогну (V.49-50). На тај начин је Псел заокружио приказ овог протагонисте, који је

---

⁴⁸⁸ Вредно је помена да бекство у Студион Псел карактерише као *σχῆμα μεταβολών* (промену одеће, маске) - он се сада претворио у молиоца и бегунца (V.38.5-6).

⁴⁸⁹ Масама становништва у овој епизоди супротстављени су οἱ ἐλεγκεῖς, разумни део изабраних сенатора, међу којима је и Псел, иако још увек младић. Чини се да је сцена којој је присуствовао била важна за промену његовог карактера и одрастање, пошто помиње да се у почетку слагао са масама, да би прешао на страну умерених.

уведен у наратив (IV.25.1-3) сценом мољакања – када је постао цезар за време владавине свог истоименог ујака, Псел га је видео (још једном имамо лично сведочанство и кроз пишчеве очи посматрамо тај приказ) како моли достојанственике на банкетима у палати да посредују за њега код цара.

2.2.3.3 МОТИВ НЕЗАХВАЛНОСТИ

Све манифестације Калафатовог карактера су, на различите начине, резултат онога што је у њему тињало као *ватра испод пепела*, онога што није било споља видљиво, али га је Псел као самоуверени експерт у тумачењу етоса опазио. Овде се још једном морам вратити опису из четврте књиге и једној реченици коју треба цитирати у целости: *Био је више од било кога другог способан да крије ватру испод пепела, при чему мислим на **зао карактер** испод маске благонаклоности, да смишља и снева **невероватна зла**; није умео да цени своје добротине, **нити је познавао захвалност** према било коме, било за пријатељство или за бригу и службу њему самом.*⁴⁹⁰ Он је као *повηρός* окарактерисан и у поменутом пасусу враћања царице у престоницу, када је Зое, како Псел каже, *била у великом страху да не претрпи нешто још страшније од злог цара (τοῦ повηροῦ βασιλέως, V.32.3-4)* – дакле нешто од *ἄτοπα* на која је он увек био спреман. О чему се ради, откривено нам је веома рано (IV.28): Михаило је, глумећи понизност и наклоњеност, планирао и замишљао пропаст целог свог рода (неке од ујака је планирао да убије, друге да прогна), а нарочито ујака Јована, као и царице-помајке. Рано откривање његових мотива и увид у Калафатова интимна размишљања антиципира трагедију која ће се пред нама одиграти у наредној књизи и показује Пселов изузетан увид у људску природу, којим се толико хвалио.

Показала сам како почетак сваке књиге даје уводна разматрања тема које ће бити обрађене и излагање главних мотива. Почетак пете књиге тако осликава драмски карактер поглавља – најпре је постављена сцена – видимо двор и док један цар излази, други улази

---

⁴⁹⁰ δεινὸς δὲ εἶπερ τις ἀνθρώπων πῦρ μὲν ὑπὸ σποδιᾷ κρύψαι, *γνώμην* φημι *повηρὰν* ὑπ' ἐνοίας προσχῆματι, *ἄτοπα* τε ἐνθυμηθῆναι τε καὶ βουλευσασθαι, ἀγνωμονέστατος τε πρὸς εὐεργέτας καὶ *μηδενὶ χάριν εἰδώς*, μήτε φιλίας μήτε τῆς περὶ ἐκεῖνον ἐπιμελείας καὶ θεραπείας· (V.28). *Πовηρία* је кључна реч у Пселовом опису геноса Пафлагонаца у историјском енкомију упућеном Константину Мономаху (*Or.Pan.*2.224; 232; 237), истичући и њихову *δουλοπρεπεῖα* (224) – особине које је у *Χρονογραφίῃ* резервисао само за Калафата.

(V.1). Након тога Псел објашњава односе унутар геноса Пафлагонаца, пре свега улогу Јована Орфанотрофа као предводника рода (V.2-3) и коначно уводи царицу у причу, као играчку владајућег клана (V.3-4). На тај начин на почетку нам је представљена већина протагониста драме, да би се у наредна два пасуса Псел осврнуо на Михаилов однос према Зое, односно Јовану (V.5-6). Учинивши то, уводи и последњег лика, Константина Пафлагонца, царевог ујака и јединог савезника у даљем току радње (V.7-8). Спону између увода и главног дела текста чини *екскурс* о Михаиловом карактеру (V.9). Главни мотив у овом прологу је *мотив незахвалности* – пре свега према Јовану и Зое.

Коначна драма у граду (V.25-51) одговор је на цареву незахвалност. Поглавља између увода и врхунца књиге баве се његовим обрачуном, најпре са ујаком Јованом, а потом и са царицом. Њих двоје су ти који су, како се види у уводу, али већ и у четвртој књизи, омогућили цару да се успне на престо и он је, све док се није учврстио, према њима задржао маску благонаклоности и сервилности. Нешто касније, Псел ће се осврнути и на казну коју је Михаило извршио над свим својим сродницима (V.42). Које је мотиве имао да тако поступи са људима који су га уздигли? Објашњење би се делимично могло наћи у третману који је од породице добио пре успињања на престо, када се нико према њему није опходио у складу са високим достојанством цезара које га је красило (ујаци су га чак послали у предграђе, у неку врсту прикривеног прогонства, иако су се претварали да му тиме чине почаст, IV.25). Међутим, то није довољно објашњење, а ни најмање не даје оправдање за незахвалност према царици. Јован Орфанотроф, његов најжешћи противник, јесте ковао планове за његово смењивање, али зато што је на време увидео да је Михаилово понашање маска и знао шта он смера. Властољубивост је други начин да се цареву понашање оправда, пошто је то особина коју је Псел високо ценио код Василија, али и код Калафатовог ујака. Зашто је онда у случају овог цара она изазвала такву реакцију?

Писац нам саопштава да је Калафат власт желео да дели *са неким незнатним, или ни са ким уопште*, и да је због тога мрзео своју браћу. Међутим, у томе се не крије осуда. Напротив, даље каже да им он није завидео само на власти *што би било умерено* (*тоῦτο γὰρ μέτριον*), тј. разумно, већ и на свему другоме, чак и на ваздуху који дишу (V.9). Ту поново долази до изражаја она *повηρία* његове природе – он је од самог почетка, како смо

видели, гајио такве мисли и наде. Оно што Калафата разликује од претходника и од Василија јесте недостатак било каквог осећаја за људе – јасно је указано на то да је он био неспособан за љубав и друге позитивне емоције – али и чињеница да није знао када да стане у својој слепој освети и незахвалности. То је био недостатак владарске будности и његова неспособност да увиди да је био сасвим усамљен (чак га је и једини савезник, Константин Новелисим, на крају напустио због тежине његових дела). Када је Василије сменио паракимомена, већ је био зрео човек сасвим способан да влада, и од њега је научио све што му је требало. Михаило IV је затворио (али не и званично прогнао!) царицу, али је оставио крај себе брата и саветника који је омогућио да га то не кошта престола. Калафат је себе лишио сваког ослонаца, неспособан да влада. Штавише, имплицирано је да су освета и чињење зала били једини циљеви његове владавине, пошто је ради завере против Зое *занемарио све друге државне послове*. Стога његови поступци нису оличење разумне властољубивости и мудрости достојне цара, већ прости незахвалности према добротинитељима. И зато је протеривање Јована окарактерисано као ὄβρις, а избацивање Зое из палате као κλινοτομία, револуција, новотарија, која је хибрис византијског света.⁴⁹¹

2.2.3.4 МАСЕ VS ОДАБРАНИ

О Калафатовим владарским способностима Псел каже да *Ништа у његовом управљању државом није било умерено и све је хтео да мења* – још једном се јавља наклоност ка револуционарном, коју су Византинци тако строго осуђивали. О каквим променама је реч? Неколико пасуса који говоре о Михаиловим *реформама* заслужују подробну пажњу, јер расветљавају важне аспекте Пселове политичке филозофије. Михаило је желео да покаже да су његови поданици заиста потчињени његовој власти, још једном слично као Василије (разлика је у *показивању* - оно што је за Калафата било спољашње обележје, за Македонца је била суштина). Оно што је у његовом постизању овог циља било спорно је начин на који је то учинио – достојанственицима је одузео власт која им је традиционално припадала (још увек смо на Василијевом трагу), *тражећи*

---

⁴⁹¹ О важности законитости и реда у периоду о коме је овде реч в. Станковић (2003а): 251-262.

(*μνηστεύεσθαι*) слободe за народ. Глагол *μνηστεύω* односи се пре свега на удварање и просидбу, што показује карактер његовог односа према пуку. Додељивањем различитих привилегија и награда, он се трудио да задобије њихову подршку, *уздајући се радије у мноштво него у мањину*. На (негативном) примеру Романа Аргира и (позитивном) Михаила Пафлагонца, видели смо да је таква политика осуђена на пропаст на примеру војске, а овде се њене кобне последице виде у цивилној сфери. Свој циљ цар је наизглед постигао, што Псел показује на веома гротескни и комичан начин. Народ Цариграда није допуштао да царев коњ корача по голој земљи, већ су пред њега простирали свилене тканине и показивали су разне врте обожавања као одговор на његове привилегије (V.16). Међутим, несталност такве подршки Михаилу се указала веома брзо и веома болно: исти ти људи ускоро ће повести побуну и тражити његову главу.

Мотивација овакве царево политике је двострука. С једне стране, није занемарљива чињеница да су људи *тијаче* били ближи његовом етосу, етосу сина једног калафата. Но његови разлози су и много конкретнији: улагивањем народу и задуживањем људи привилегијама желео је да добије подршку за остваривање својих планова против царице (V.16). Дакле, и овај једини владарски (колико год погрешан) поступак цара-тиранина имао је исходиште у његовим злокобним жељама и тежњама. Позитиван одговор који је од грађана добио, оличен у бесмисленим изливима поштовања, пак, повео га је да се осмели да протера Зое. На тај начин градска руља стоји на почетку и на крају приче о царичиној несрећној судбини и представља, ако не узрок, а оно окидач драме.

Царева популистичка политика одразила се и на избор саветника. Људи којима се он окружио били су *Скити евнуси које је сам одавно купио*, који су познавали његов ум и били спремни да испуњавају његове жеље (V.15, веома налик на сараднике Константина VIII). Осим њих, покрај њега видимо и ујака Константина Новелисима, човека који ни у једном тренутку није показао интересовање за добробит државе, већ само за сопствено благостање. Слично цару, и њега је водила мржња према брату Јовану, који је све друге чланове рода (с правом) третирао веома строго, и понашао се више као господар него као брат. Већ је у четвртој књизи објашњено, а на почетку пете поновљено, да су сва браћа Пафлагонци, са изузетком Михаила и Јована, била неспособна и чак веома штетна по државу. Стога избор једног од њих за првог човека иза неспособног цара није могао бити

добар, и био је одраз те неспособности. То што се при крају књиге Константин показује као племенит, има пре свега улогу контраста Михаиловом кукавичлуку у драматизацији ситуације.

На другом месту, у вези са прогонством царице, Псел поставља пред нас процес Михаиловог доношења одлука и његов однос према саветницима (V.18-20). Пре него што је ступио у акцију, цар је решио да се посаветује са неким мудрим људима (није сасвим јасно ко би ти људи у његовом окружењу били), чија су мишљења била подељена и давали су му различите савете, од којих је он послушао онај најбесмисленији – да се обрати астролозима. Потом Псел даје екскурс о тим људима и о њиховом непознавању материје којом су се бавили. Дакле, какав год пишчев став о астрологији био, ти људи нису били меродавни за консултације о тако важном питању. Ту се, међутим, дешава још један обрт. Они су саветовали цару да не предузима или барем да одложи планирани подухват,⁴⁹² на шта их је он исмејао и рекао да ће његов *невероватан подухват* превазићи њихову науку. Ту се у потпуности показује Михаилова дрскост и неразумност. Његов избор саветника је био до темеља погрешан, као и избор начина на који ће они своје савете давати – разуму је претпоставио читање кретања звезда – да би чак и њихов савет занемарио јер није одговарао његовим жељама и плановима. Видимо човека толико заслепљеног својом осветом да је ради ње спреман да жртвује добробит државе. Једног правог јунака трагедије.

Коначно, важно је још једном се осврнути на Михаилов однос према Јовану Орфанотрофу. Скиличин извештај о владавини Калафата даје сасвим другачију причу. У његовој верзији, Зое је та која је прогнала министра, док је њено протеривање приписано управо Јовановом утицају.⁴⁹³ Тешко је рећи шта се заправо догодило, с обзиром на то да је евнух у Пселовој историји херој, а у Скиличиној негативац, као и на чињеницу да не знамо које је изворе Скилица користио. Зонара прати излагање *Хронографије*, што може, али не мора бити сведочанство о његовој поузданости.⁴⁹⁴ Било како било, Пселова верзија

---

⁴⁹² Још једном Псел овде користи предвиђања као наративну антиципацију догађаја, али и да би показао цареву неразумност.

⁴⁹³ *Scyl.*417-418. Станковић (2003b): 33-34. даје добру аргументацију за прихватање Скиличине верзије догађаја.

⁴⁹⁴ *Zon.*152.

приче сасвим одговара његовој концепцији дела и ставовима према ликовима. Суноврат Михаилове владавине почиње много пре изгнанства царице, у време када је почео да се оглушује о савете свог ујака, и најзад, када га је послао у прогонство. Губитак ослонаца на вођу рода, јединог способног човека у царевом окружењу, и незахвалност коју је према њему показао, лишили су Калафата помоћи у мудрој вођењу државе, што је последично довело до његовог пада. На овом примеру најјасније и најдраматичније долази до изражаја једна од основних личних и политичких порука *Хронографије*. Дobar избор сарадника и ослањање на мудре људе најважнији је предуслов успешног царевања, занемаривање те чињенице готово без изузетка доводи до пропасти, како државе, тако и владара лично. Михаило ће то на горак начин искусити. Коначно, Калафат опстанак свог живота, који су неразумне масе тражиле, дугује управо *умеренима* (ἐπιεικεῖς), неколицини разумних људи, међу којима је и Псел, супротстављених градској руљи у сцени царевог бекства у Студион (V.38-50).

2.3 ВАРВАРИ

2.3.1 Мудри АРАПИ

Варвари у византијској историографији превасходно имају улогу да нагласе одређене предности или (чешће) проблеме ромејског друштва⁴⁹⁵ и да осветле аспекте политике појединих царева или војсковођа, било да су описани као савезници или противници. Услед тога су њихови описи најчешће генерички и архаизирани⁴⁹⁶ и стога је могуће у истом делу, Пселовој *Хронографији*, наићи на два сасвим опречна погледа на Арапе. У првој књизи они су непоуздани и превртљиви, али и недовољно умешни у ратовању, тако да су приморани да ослободе славног византијског стратега и његове одабране војнике да би одбранили сопствене границе. Њихова улога је у сазревању лика Варде Склира и демонстрацији најпре његове неопрезности, а потом и стратешке

---

⁴⁹⁵ Kaldellis (2015): 64-67.

⁴⁹⁶ О архаизирању описа варвара в. Kaldellis (2013): 106-117.

вештине.⁴⁹⁷ Слика Арапа коју Псел оставља у биографији Романа Аргира сасвим је другачија и они, ради апострофирања царева неспособности и сулудих амбиција, преузимају неке од традиционалних римских врлина.

Опис Романове сиријске кампање (III.7-11) је прва велика епизода у његовој биографији и показатељ његових мегаломанских заблуда и прецењивања сопствених могућности. Варварски поступци су, насупрот царевим, *разумни* (λογικότερον, III.8.7), што је епитет некарактеристичан за неримљане, који су најчешће ирационални, лишени логоса карактеристичног за хеленски образоване Ромеје.⁴⁹⁸ Једини разлог сукоба, јасно је из наратива, била је Романова жеља за ратничком славом, *због чега је измислио повод за рат против Сарацена који насељавају Коиле Сирију*⁴⁹⁹. Они не само што нису изазвали сукоб, већ су покушали и да га *разумно* спрече, шаљући посланике кроз чију је аргументацију још једном наглашена искључива царева одговорност за рат.⁵⁰⁰ Рационалност варвара спрам царева ирационалности наставља да буде мотив и у опису припрема за сукоб, у коме се аутор поиграва термином *παρασκευή/παρασκευάζω* (припрема/припремати) и семантички сродним изведеницама глагола *σκευάζω*. Цар је најпре обезбедио (*κατεσκευάζεν*) раскошне трофеје за своју победу (III.7.21-22), да би по уласку у Антиохију приредио *театрални аранжман* (θεατρικὴν τὴν παρασκευήν, sc. тријумфа, III.8.5). Варвари су, пак, почели да се припремају (*παρασκευάζονται*) **за рат**, и то тек након што су исцрпели све могућности за одржавање мира (III.9.13-14). Њиховим припремама супротстављене су Романове, који *као да се припремао (παρασκευασάμενος) само за постављање бојних редова, заседа и опсада, угледајући се на дела Трајана, Хадријана, Августа, Цезара и Александра, те је ради тога вратио упућено му посланство* (III.8.15-22). Тиме је заокружена целина различитих мотивација за рат – Романа који води *рат рата ради* и разумних варвара који су на рат приморани, али се и даље озбиљније припремају.

---

⁴⁹⁷ В. поглавље 1.2.3 Лукави стратег: Варда Склир.

⁴⁹⁸ В. и Крискуолов коментар: *Chron*, 361, н.37.

⁴⁹⁹ *Διὰ ταῦτα καὶ μὴ οὖσαν πλάσμενος πολέμου πρόφασιν κατὰ τῶν πρὸς τῇ Κοιλῇ Συρίᾳ κατοικισάντων Σαρακηνῶν* (III.7.7-9).

⁵⁰⁰ Посланици су нагласили да они њему нису дали никаквог повода за рат, да су остали при мировним уговорима, да нису први прекршили заклетве нити поништили мир (III.8.6-12).

Пселови Арапи показују још једну традиционалну врлину римске и војске и њену највећу снагу – умешност у стратегији и тактици. Опис царевих припрема за рат окончан је констатацијом да је он одлучио да се узда не у одабране, **већ у мноштво** (πλήθος, III.8.23-25), са којим је по изласку из Антиохије налетео на један делић варварске војске, неколицину *ненаоружаних и самоопремљених* ратника (III.9.1-3), који су виком креирали *илузију мноштва* (πλήθους φαντασίαν, III.9.7-8) и у потпуности разбили цареву војску и натерали је у бег. Начин на који су противници савладали Романа традиционално је манир којим су Ромеји надјачавали неорганизоване хорде варвара који нису познавали тактику. Иронију таквог развоја догађаја аутор не оставља нејасном, истичући да су тако поражени *они који су освојили целу земљу и који су захваљујући ратним припремама (παρασκευαῖς) и тактикци били непобедиви наспрам сваког мноштва варвара* (παντί πλήθει βαρβαρικῶ, III.9.19-21).

Сиријски Арапи против којих је Роман Аргир покренуо поход још један су од стубова поређења које је аутор поставио да покаже цареву неспособност. Разумношћу и тактиком варвара додатно су наглашени царева ирационалност и стратешки погрешне одлуке, као и бесмисленост његових мотива за рат. Чак су и варвари у овом необичном синкрисису били ближи великим царевим узорима него он сам. Они су ти који су се, попут Василија, напунили ризнице заузевши богат царски шатор, после чега су се вратили својим кућама (III.13-16). Понижење Романа било је понижење Ромеја, показавши у свом сјају његову недостојност престола.

2.3.2 БУГАРИ: ВАРВАРИ ИЛИ ПОЛИТИЈА?

Бугари, упадљиво одсутни из наратива о Василију *Бугароубици*, важан су чинилац у наративу четврте књиге *Хронографије*. Једина истински владалачка акција Михаила IV коју аутор описује јесу његови балкански походи и гушење побуне Петра Дељана (Одељана) 1040-1041. године. У овој епизоди василевс, показаће се последњи пут, успева да савлада своју болест и тако донесе успех држави и спаси Ромеје од великог проблема. Функција бугарских устаника као колективитета, али и личности њихових вођа, Дељана и Алусијана, је вишеструка, у карактеризацији цара, веома специфичног и амбивалентног

односа према Бугарима и њиховој интеграцији у византијско друштво, и Пселових личних веза са појединим актерима наратива.

2.3.2.1 ЦАРСКА ПОРОДИЦА

Самуило је своје место у Пселовом наративу нашао у опису побуне наредне генерације бугарских архоната и то из потребе оправдавања, односно порицања легитимитета претендента на власт. Побуна на северном Балкану доследно је описана као *апостасија*, али аутор прави јасну разлику између *земље Бугара* и *земље Ромеја*: Делјанови устаници врше упаде у *римске крајеве* (κατὰ τῶν Ῥωμαϊκῶν χωρίων, IV.40.26-27), цар долази близу *граница Бугара* (πρὸς τοῖς τῶν Βουλγάρων ὁρίοις, IV.44.1), а Алусијан у *земљу Бугара* (ἐπὶ τῆς τῶν Βουλγάρων γίνεταί γῆς, IV.47.9-10). Израз варвари за овај народ употребљава свега двапут, и то у контексту похвале цара, кога је требало представити као борца против варвара. Уз то, само у два наврата је искористио класицизирајући назив *Скити*, који са собом носи читав склоп варварских особина од Херодотовог описа Скита,⁵⁰¹ наспрам шест пута колико суседе назива савременим именом *Бугари*. *Етнос* Бугара, како их најчешће категоризује, у Пселовом наративу на семантичком и на суштинском плану показује важне црте државности, онако како су је Ромеји доживљавали.

За Самуила и Арона историчар каже да су *владали и царевали* (ἄρξαντάς τε καὶ βασιλεύσαντας IV.40.18) читавим народом, објашњавајући да по обичају Бугара брига о народу (односно власт) наслеђем припада *онима из царског рода* (τοὺς ἐκ βασιλείου γένους, IV.40.14-15). У наративу о Алусијановим подвизима бугарска врховна власт означена је искључиво као *царска* (Арон је βασιλεύς, IV.45.4, у недостатку некога из тог βασιλείου γένους копиле је за себе преузело царевање (βασιλεύειν, IV.46.8-9)). Титулу василевс за бугарске владаре не треба схватити као признавање њихове царске титуле, већ као изналажење адекватног термина у сопственом семантичком систему за тип власти и уређења које су имали Бугари: политију монархијског уређења, сличну византијској. О томе сведочи и узгредна дефиниција владарске дужности као *бриге о народу* (ἐπιστάσια

---

⁵⁰¹ Први пут поново у контексту похвале царева организације похода и избора најбољих стратега са којима је напредовао *против Скита* (IV.43.16), а други пут након Алусијановог обрачуна са Делјаном, када је читав τὸ Σκυθικὸν [ἔθνος] поново потпао под јединствену власт (IV.49.4). О развоју слике варвара у грчкој литератури в. Hall (1989).

τοῦ ἔθνους), која не карактерише варварске заједнице, већ законом уређена друштва, какво је било ромејско. Да се ради о ономе што Византинци зову ἔννομος πολιτεία сведочи и чињеница да се Дељан прогласио побочним наследником Самуилове и Аронове лозе, *знајући да је то очинска традиција и законито* (ἐπεὶ τοῦτο ἴδει **πάτριόν τε καὶ νόμιμον**, IV.40.16). Псел на овом месту читаоца упућује на Платонове *Законе*, на место где његов омиљени филозоф говори о неписаним законима, односно обичајном праву, за које каже да су:

*Споне сваког државног уређења (δεσμοὶ γὰρ οὗτοι πάσης εἰσὶν πολιτείας) и оне се налазе на средини свега што је одређено и утврђено писаним законима, и онога, с друге стране, што ће још бити одређено. Укратко, то су прадедовски и веома стари обичаји (πάτρια καὶ παντάλασιν ἀρχαῖα νόμιμα).*⁵⁰²

Пселови Бугари, дакле, конституишу једну закониту републику у којој се монархија законито, по очинским обичајима наслеђује у оквиру царске породице. Та политика није на нивоу римске, али није ни безаконна скупина варвара.⁵⁰³ То не значи да је он сматрао да је њихова апостасија оправдана или да је заговарао равноправност Бугара и Ромеја. Нешто касније објашњава да су захваљујући царској болести они могли *да се као на сцени неко кратко време играју тираније и да уживају у сличности* (sc. са Ромејима, IV.41.11-13). Амбивалентан однос према Бугарима као поданицима царства и као самосвојном политичком ентитету у извесној мери је резултат вековног смењивања тензије и мимикрије у односу Бугара према Царству, али и специфичности византијског друштва XI века и положаја који су припадници елите побуњеног народа стекли након пропасти Самуиловог устанка. Протагониста Пселовог наратива о апостасији Бугара можда је најбољи пример судбине Самуилових потомака.

2.3.2.2 АЛУСИЈАНОВА ОДИСЕЈА

Алусијан је био унук Самуиловог брата Арона, син бугарског цара Јована Владислава, који је по гушењу устанка комитопула дошао у Византију и, попут бројних других припадника бугарског племства, постао припадник ромејске хијерархије и носилац

---

⁵⁰² *Plat.Leg.* VII 793b. (превод А. Вилхар)

⁵⁰³ О концепту законите политике в. Kaldellis (2015): 62-70.

фисоких војних функција у источним деловима Царства.⁵⁰⁴ Његова рођена сестра, Екатерина, мање од две деценије касније постаће византијска царица, а његова ћерка биће удата за стратега који ће, додуше другим браком, и сам постати цар, Романа Диогена. Алусијан и његова породица постали су, дакле, део највишег слоја византијског друштва и родбински су се повезивали са најзнаменитијим породицама, а он сам је, судећи по Скилици, држао титулу патрикија пре избијања устанка Петра Делјана.⁵⁰⁵

Псел Алусијана уводи у наратив као *најзаводљивијег од Аронових синова* (χαριέστερος τῶν τοῦ Ἀαρὼν υἱέων, IV.45.3), истичући Аронов положај василевса, и наставља описом карактера свог новог протагонисте: *имао је пријатан карактер, бриљантан ум и знаменит положај* (τό τε ἦθος ἡδὺς καὶ γνώμην λαμπρὸς καὶ τὴν τύχην ἐπίσημος, IV.45.5-6). Занемарујући за тренутак погрешан податак о имену његовог оца, треба се осврнути на начин на који га аутор карактерише. Сви придеви којима Псел описује Алусијана су, како у *Хронографији*, тако и у византијској реторици уопште, начин на који се описују знаменити и велики РOMEЈИ, нарочито они достојни царске власти. Штавише, придеви χαριέστερος и ἡδὺς карактеристични су, нарочито наглашено у Пселовој реторици, за политичког, урбаног човека, и аутор их конзистентно употребљава за опис своје урбаности и дефинисање сопствене реторичке персоне.⁵⁰⁶ Тиме је Алусијан добио сет врлина резервисан искључиво за Римљане, и то оне подигнуте на хеленској паидеји, грађане у правом смислу речи. Паралелно са тиме наглашено је и његово *законито* порекло из бугарске царске лозе (он је γνήσιος, IV.47.15; 48.13), супротстављено измишљеном пореклу бастарда Делјана, чиме је истакнут легитимитет његових претензија на вођство над својим народом, и та два концепта, римски и *варварски*, нису супротстављена.

Опис Алусијановог карактера уоквирен је поновљеним значајем његове улоге у сламању устанка Бугара: *Док је рат још одлаган, десила се једна од најневероватнијих ствари и готово једнака његовим (sc. царевим) напорима. <...> (Алусијан) је био најважнији разлог (αἰτιώτατος) царева победе* (IV.45.1-3; 6). Наглашавање да је Бугарин

---

⁵⁰⁴ О Алусијану: *ODB*, 70.

⁵⁰⁵ *Scyl.*415. За положај титуле патрикија у по Тактикону Бенешевича (971-975) в. Oikonomides (1972): 263. У хијерархији *брадатих* ова титула је била седма по реду (*Ibid*, 292).

⁵⁰⁶ Papaioannou (2013): 140-149.

био *најважнији разлог* победе и стављање његове појаве у раван са претходно описаним царевим надљудским напорима да савлада болест, као и централна улога Алусијана у даљем току наратива о сукобу, у великој мери релативизују Михаилове заслуге за његову (једину) победу, упркос томе што Псел одмах потом наводно покушава да ублажи исказ. Алусијан је био разлог победе *не зато што је тако желео, већ зато што је био подстакнут на супротно; али покрећући га ка томе, бог је супротне околности претворио у Михаилову победу* (IV.45.7-9). Помињање божије интервенције, како је у досадашњем току тезе показано, побуђује на опрез, нарочито у Михаиловој биографији испуњеној безуспешним покушајима куповине божанске наклоности. Каква се покретачка снага крије иза Пселове божије руке?

Алусијан и цар се, како Псел еуфемистички саопштава, *нису сасвим слагали*, о чему нешто детаљније сведочи и Скилица. Све што нам је у *Хронографији* речено јесте да му је наређено да остане код куће и да не улази у Цариград осим у случају експлицитног царевог захтева (IV.46.3-6). Та чињеница га је учинила малодушним, а сазнање о устанку његовог народа навело га је да се охрабри и донесе незрелу одлуку да тајно оде у Бугарску. Судаћи по Скилици, Алусијан је имао сукоб са Јованом Орфанотрофом и његовим фискалним изнуђивањима, која он наводи и као разлог устанка у Бугарској, а што Псел сасвим занемарује.⁵⁰⁷ Он помиње првог министра једино у контексту побуњениковог тајног боравка у Цариграду, који је промакао евнуховој *свевидећој моћи*, али је ипак Алусијаново одсуство побудило сумњу власти, које су се свим силама трудиле да га пронађу. Тешко је докучити какве су биле Алусијанове намере и коју улогу су цар Михаило и његов старији брат имали у придобијању вође Бугара на своју страну, али Псел ипак даје неке суптилне трагове на основу којих се могу правити засноване хипотезе. Наратив о његовој делатности у устанку уоквирен је помињањем његових најближих, жене и деце. Доневши, наиме, *незрелу* одлуку да преузме власт у Бугарској, *занемарио је децу и ускратио је љубав жени, и никоме од њих није поверио своју одлуку* (IV.46.9-11), да би касније, након безуспешних покушаја борбе против цара, *схвативши да није лако супротстављати се цару Римљана, и сетивши се својих вољених*, решио да са Михаилом склопи тајни договор и тако подрије устанак (IV.49.7-11). Због чега Псел – важно је рећи

---

⁵⁰⁷ Scyl.418.

једино на овом месту у *Хронографији* – у контексту побуне истиче породицу апостате као фактор у доношењу одлука? След наратива указује на то да је његова одлука била исхитрена управо због занемаривања породице и да га је подсећање на њу навело да промени курс свог делања. Закључак који се намеће је да је он управо породицом уцењен од стране власти којој је промакао.

Алусијан је заслужио један од најпозитивнијих описа у *Хронографији*, а Бугари су једини варвари којима је пажња посвећена ради самих њихових вођа, а не искључиво ради указивања на врлине и мане цара и људи из његовог окружења. Разлог томе вероватно лежи у Пселовим личним везама са овим јунаком који је, судећи по наративу о устанку, био ауторов извор за догађања у Бугарској. О важности Алусијанове личности и пишчевој личној перспективи сведочи и чињеница да је у вези са његовим боравком у Цариграду један од свега неколико примера Пселове аутопсије у четвртој књизи:

Оца ове књиге (τῷ γοῦν τοῦ λόγου πατρί), како ми је касније рекао, срео је у Великом Граду два или три пута. Човек је иначе био мој познаник и увек ме је срдечно поздрављао, али ипак га нисам препознао, нити је ико други коме је пришао. (IV.47.1-4)

Ова кратка опаска указује на чињеницу да је бугарски принц био Пселов извор за догађања у устанку, те не чуди да је, по свему судећи, његова перспектива била та која је обликовала наратив *Хронографије*, нарочито што се тиче описа другог претендента, Дељана. Поред истицања личне везе са јунаком, Псел своје сведочанство користи да да на веродостојности невероватном наративу о Алусијановом прерушавању у најамника и авантурама на путу ка Бугарској (IV.47-48), који осликава лукавост, кључну особину која је омогућила успех његовог подухвата. Алусијанова персона у наративу је одисејевска, лик парадигматског лукавства из Хомерових епова, човека који се радо користио измишљањем, преваром и прерушавањем. Попут Одисеја, Пселов лукави јунак прелази дуг пут са крајњег истока до најзападнијих делова Царства, све време прерушен тако да га нико не препозна, укључујући и свевидећег Јована Орфанотрофа и његову мрежу шпијуна у граду. Претварање наставља и по доласку у земљу својих предака, где не открива одмах свој идентитет никоме, већ кришом испитује расположење народа, да би тајну поверио једном поданику лојалном породици, коме као доказ показује белег на лакту, доказ порекла. Овај на то реагује тако што пада на колена, грли га и љуби му стопала, а потом

заједно обојица (ἄμφω) вешто воде ствари да би лукавством савладали узурпатора. У непознатом Алусијановом пријатељу стопљени су ликови свињара Еумеја, слушкиње Еуриклеје која препознаје Одисејев ожиљак и сина Телемаха коме Хомеров јунак открива свој идентитет. Попут Одисеја, и он успева да претекне свог супарника и узурпатора, а читава приповест завршава се бригом о породици и повратком жени.⁵⁰⁸ Лексика позајмљена из епске и трагичке поезије придодаје тону ове очите фабрикације, коју Псел покушава да замаскира започињући је личним сведочанством као доказом. Аутор је могао бити свестан да би читаоцима, којима је Хомер био више него познат, истинитост његове приче била у најмању руку сумњива. Но у основи то није важно. На тај начин, призивајући дело које је образованом Византинцу било познато од детињства, он упућује на тип лика – лукавог и мудрог, важно је подсетити захваљујући коме су Хелени коначно однели победу у рату против Троје, чије је место у сопственој земљи узурпирано, али који на крају добија своју освету.

Даље од овог Пселовог сведочанства није нам познато како је и колико добро он заиста познавао Алусијана, нити је лако разлучити каква је улога потоњег у устанку Бугара била. Фајн износи хипотезу да је од самог почетка он деловао као византијски агент са циљем да подрије побуну, засновану на подацима које о овом догађају даје Кекавмен, учесник цареве кампање, на основу којих *његови поступци показују такву неспособност да се може закључити само да су били срачунати.*⁵⁰⁹ Пселов наротив могао би да укаже на такву чињеницу, нарочито с обзиром да налази за сходно да нагласи да након разрачунавања са Дељаном он *није одмах пришао цару.* Да је то била преовлађујућа прича сведочи и Скилица, који извештава да је Алусијан, одмах пошто је ослепео свог супарника, предложио Михаилу мир.⁵¹⁰ Оно што, међутим, остаје нејасно и контрадикторно, јесте чињеница да је био у сукобу са владајућом династијом. Да ли је читава ствар била лукаво средство да осигура себи положај, а да му је устанак за то дао прилику, или је деловао уцењен породицом, тешко је закључити. О разлозима које је Псел, пак, имао да сложи овако компликован наротив и да Алусијану кључну улогу у

---

⁵⁰⁸ *Hom. Od.* XIII-XXII.

⁵⁰⁹ Fine (1983): 206.

⁵¹⁰ *Scyl.* 414.

најважнијој епизоди Михаилове биографије, креирајући неку врсту апологије, можемо само спекулисати, с обзиром на недостатак података.

2.3.2.3 ЛАЖНИ ЦАР ПЕТАР ДЕЉАН

Слика Петра Дељана у *Хронографији* слика је варалице и узурпатора, што аутор наглашава већ објашњавањем порекла његовог имена, које погрешно записује Δολίανος, изражавајући недоумицу у вези са тим да ли је то породично име или га је сам себи наденуо (IV.40.5-7). Придев δόλιος означава неког ко је склон превари и издаји, лажљив, и то је значење на које Псел овде упућује, карактеришући јунака кроз име. Он је преварант који је искористио чињеницу да су Бугари били склони апостасији и да је место владара било упражњено да преузме власт за себе. На самом почетку аутор објашњава да његов род *није вредан помена* и да је превртљивог карактера (ποικίλος δὲ τὴν γνώμην, IV.40.3-4). Потом објашњава да он *на народ свој смисли замисао подлу* (καταπανουργεύσασθαι τοὺς ὁμοφύλους δεινότητος, IV.40.4), те благо мењајући речи псалмода (ἐπὶ τὸν λαόν σου καταπανουργεύσαντο γνώμην)⁵¹¹ указује на штетност његовог деловања по саме Бугаре. Неколико редова касније даје другачију карактеризацију – начин на који се апостата *представљао* (ἐαυτὸν ἀποδείκνυσι, IV.40.10): као *угледан, mudar у доношењу одлуга и способан у стварима рата* (ἀξιολογώτατον... καὶ πρὸς μὲν βουλήν συνετώτατον, πρὸς δὲ πολεμικὴν πράξιν ἐπιτηδειώτατον, IV.40.10-12). Штавише, код Псела је Дељан двоструки узурпатор, јер се *лажно* представљао (ἢ πλάσας ἢ ἀποδείξας), не као законити потомак царског рода, већ као *споредна грана тог корена* (IV.40.19-21). Објашњавајући Алусијанову мотивацију да се придружи устанку, аутор саопштава да је он сазнао да су Бугари *у недостатку некога из царског рода, уздигли на царство копиле и преваранта* (τὸν νόθον καὶ πεπλασμένον, IV.46.7-9). Псел овде поново упућује на верзију која је дошла и до Јована Скилице, да је Дељан био син Гаврила Радомира и угарске принцезе рођен после развода брака, у коју и сам Скилица изражава сумњу, остављајући Алусијана као јединог (било легитимног или ванбрачног) потомка царске лозе.⁵¹²

Однос двојице претендената на бугарски престо Псел представља као лажно срдачан, док су у реалности *један на другог гледали са сумњом* (IV.48.15-18). Алусијан је

---

⁵¹¹ Ps.82.4

⁵¹² Scyl.409-410.

предухитрио Дељанову заверу, те му је одсекао нос и ископао оба ока, тако да се *Скитски (народ) вратио под једну власт* (IV.49.1-4). Наш аутор не помиње страх од народне одмазде због кога је Алусијан потом пришао цару, а о коме говори Скилица, стварајући слику његове апсолутне популарности као правог и законитог цара.

Лексика Дељановог описа, као и природа његовог односа са Алусијаном имају још једну улогу у ширем току наратива. Глагол *πλάσσω* и његове изведенице Псел користи да прикаже његово порекло и измишљени однос са царском породицом, на сличан начин на који га користи у опису усвајања Михаила Калафата.⁵¹³ Срдачан однос Дељана и Алусијана, уз обострану сумњу и чекање прилике за уклањање супарника подсећа на однос Калафата и Јована Орфанотрофа и антиципира га. Бугарска епизода, са односима унутар царске породице, је прича о судбини Пафлагонаца у малом, са алтернативним завршетком. Дељан је, као и Михаило V, узурпатор ниског порекла који ради против сопственог рода и државе, али Орфанотроф није успео у ономе што је Алусијан учинио. Његов покушај да предухитри царевици заверу није био довољно ефикасан, што је довело до трагедије читавог рода. Поетској правди којој је подвргнут бугарски претендент, међутим, неће умаћи ни ромејски, већ ће и сам на крају завршити ослепљен.

2.4 ПУЛХЕРИЈА КАО ГЛАС РАЗУМА

Једна од специфичности биографије Романа Аргира је то што је он једини василевс чији је мудри саветник била жена, његова сестра Пулхерија.⁵¹⁴ Улога Пулхеријине женскости је вишеструка: с једне стране, она је увек супротстављена другом женском актеру приповести, царици Зое. Оне су предводнице двеју супротстављених *војски* на двору у епизоди борбе (описане ратничком терминологијом), што сведочи о мекопутном карактеру двора, тенденцији коју Псел прати од биографије Константина VIII, а која ће

---

⁵¹³ IV.23.

⁵¹⁴ О Пулхерији Аргиропулини в. Cheynet, Vannier (2003): 68. Могуће је да је изузетно повољна слика Пулхерије у *Хронографији* условљена Пселовим недовољно разјашњеним, али чини се блиским, односом са породицом Склира (Аргирова сестра била је удата за Василија Склира, унука чувеног побуњеника против Василија II и стрица ауторовог пријатеља Романа Склира и Мономахове будуће љубавнице Марије Склирене: Seibt (1976): 65-68.)

наративни врхунац доживети у призорима љубавног многоугла на двору Константина Мономаха. Василијева палата лишена женског присуства сада постаје полигон за сасвим другачије ратове: интриге и љубавне афере. С друге стране, чињеница да је једна жена, традиционално ирационални лик византијске књижевности, била царев глас разума, наглашава његову неразумност, слично пословично неразумним и нетактичним варварима.

Пулхерија се у наративу појављује у три наврата: у поглављу које уводи у промену Романовог карактера (Ш.6), где је супротстављена огорченој царици, и двапут у епизоди о афери Зое и Михаила (Ш.21; 23) као једини царев савезник и противник љубавника-завереника. Уведена је у причу као *жена узвишена умом и прилично корисна брату*, једна од људи који су били свесни царичине мржње и који су је чували (Ш.6.13-17). Цар се, међутим, уместо у њу, уздао у *неку вишу силу* са којом као да је склопио уговор о царевању (Ш.6.17-20). Исти мотив се јавља и у наративу о афери Михаила и Зое, где је Пулхерија међу онима који су цару открили да се припрема његово убиство, и саветовали га да поведе рачуна о својој безбедности (Ш.21.12-15). Аутор на том месту даје драматичну суспензију наратива, објашњавајући да је то био тренутак када је цар могао да *прекине драму*, али он се поново ослонио на погрешне: своју сигурност засновао је на Михаиловим заклетвама, које је Псел окарактерисао као *προσποίησης*. Још једна Романова заблуда била је у томе што није био способан да увиди ко му је једини савезник. Свој живот и свој положај поверио је натприродним силама – Богу, Богородици и заклетвама, који се у Пселовом наративу показују као веома непоуздани савезници.

Дворска драма врхунац достиже у сцени борбе (*μάχη*) на двору (Ш.23.15-19), коју Псел описује следећим речима:

Иако постављање бојних редова није било скривено, победа се догодила у сумњивим околностима. Сестра је убрзо умрла, а од оних око ње један је изненада исто скончао, а други је напустио палату по жељи цара. Што се тиче осталих, једни су били присталице тога што се дешавало, док су други држали језик за зубима. И тако љубавна афера никако није била тајна, већ као да је озакоњена.

Сумњиве околности у којима се догодила Пулхеријина смрт и царева *жеља* као покретач судбине њених сарадника остављају мало сумње у Пселову поруку: цар је био

директно одговоран за пропаст оних који су желели да спрече његово убиство. Пулхерија је тако постала један од саветника којима је на верност и мудрост узвраћено незахвалношћу, а Роман први у низу царева који ће за такав поступак платити животом. Сестрина смрт и братовљева мистериозна *болест* наративно су повезане:

*Шта се потом десило? И цара је погодила једна од тих тешких и необичних болести.*⁵¹⁵

Цар је, дакле, доживео исту судбину (и то од истих починилаца) какву је наменио жени која је чувала његов живот и василију. Жени која је водила борбу на правом двору за његово добро док је он стварао свој двор у зидинама цркве, једини у коме је са својим имагинарним саветницима могао да обитава у вечности. Она је, пак, остала овековечена као једина жена међу мудрим саветницима у Пселовој *Хронографији*.

2.5 ВЛАДАР ИЗ СЕНКЕ: ЈОВАН ОРФАНОТРОФ

2.5.1 КРОЈАЧ ПОРОДИЧНЕ (НЕ)СРЕЋЕ

Јован Орфанотроф, свемоћни евнух који је кројио политику двора, државе и цркве током читавог периода о коме је овде реч (1028-1034),⁵¹⁶ централна је личност и Пселове повести о добу превласти Пафлагонаца. У биографији Романа Аргири он је поменут само неколико пута (Ш.18-19), али сама та чињеница, као и контекст у коме се појављује гласно говоре о значају његове улоге. Давши пролог причи о крају цара Романа (Ш.17), аутор прелази на тему (ὕποθεσις).⁵¹⁷ Прва личност коју уводи у наратив јесте управо Јован Орфанотроф, један од људи који су цару служили још пре почетка владавине. На том месту даје опис евнуховог карактера и наглашава чињеницу да га је цар Василије високо

---

⁵¹⁵ Εἶτα τί γίνεται; Καταλαμβάνει καὶ τον αὐτοκρά νόσημα τῶν ἀήθων καὶ χαλεπῶν (Ш.24.1-2)

⁵¹⁶ Још увек једини рад о животу и деловању Јована Орфанотрофа: Janin (1931). Веома важна студија у науци занемареног рода Пафлагонаца, која баца другачије светло на деловање чланова клана и међусобне односе, а нарочито предводника Орфанотрофа: Станковић (2003b).

⁵¹⁷ Οὗτος μὲν οὖν ὁ τοῦ λόγου πρόλογος, ἡ δὲ ὑπόθεσις τοιαύτη ἐπισυμβεβήκει (Ш.18.1-2)

ценио и да је са њим делио тајне, иако га никада није уздигао на високе положаје (Ш.18.2-8). Тек након помена Јована Псел уводи његовог брата и будућег цара Михаила, чија уводна карактеризација садржи само опис физиса, те тиме структурално јасно ставља до знања ко је инспиратор и протагониста завере, нарочито с обзиром на чињеницу да је Орфанотроф тај који је млађег брата упознао са царем и царицом (Ш.18.13-15) и да је Зое Михаилу прилазила преко њега (Ш.19.2-6). Даље од тога, он је тај који стидљивог брата *тренира у вештини* завођења (Ш.19.18-19).

Након уводних редова о афери и завери, Јован Орфанотроф не фигурира као лик. Центар приповести су његов брат Михаило и царица Зое, уз супарничку фракцију на двору коју предводи царева сестра Пулхерија. У вези са Романом Аргиром евнух се појављује још само једном, на самом крају, као човек који стоји међу онима на челу поворке на царевој сахрани (τῶν τῆς κλίνης προηγουμένων, IV.3.15-18). Његовим присуством почиње и завршава се наратив о царевој смрти, чиме је указано на кључну улогу коју је у томе имао. Он је једини разумни и идејни инспиратор целе ствари, с обзиром да је деловање царице инспирисано сексуалном жудњом (ἢ περὶ τὴν μίξιν ἐπιθυμία, Ш.17.10) и неспособношћу да савлада похоту (οὔτε φιλοσοφεῖν οὔτε οἰκονομεῖν τὸν πόθον ἠδύνατο (Ш.19.1-2), а да је улога младог Михаила превасходно физичка.⁵¹⁸ За разлику од њих, Јован је *умом активан и способан* (ἐξ γνώμην ῥέκτης δεινότητος, Ш.18.4-5). Тренутак у коме се појављује је кључан, али он до краја остаје човек иза сцене и аутор га не доводи у везу са конкретним и *видљивим* поступцима чији су актери царица и њен љубавник. Попут Василија, цара који је са њим *делио своје тајне*, и првог тровача у *Хронографији*, и Орфанотроф је знао како да добије оно што жели без привлачења нежељене пажње.

Након дужег одсуства из наратива у трећој књизи, где други људи остварују његове замисли, Јован се враћа у причу на почетку наредне, четврте књиге, у још једном одсудном тренутку, када је требало да обезбеди власт брату у тренутку конфузије која је у палати завладала по смрти цара (IV.2.6-11). Ту је поново окарактерисан као способан

---

⁵¹⁸ В. поглавље 2.2.2.2 Михаило као завереник.

(δεινότητος) у размишљањима и ефикасан (δραστήριος) у делима.⁵¹⁹ Он се *тајно* (ἀπορρήτων) састаје са царицом и обраћа јој се драматичним тоном, објашњавајући јој да ће сви умрети ако се даље буде одлагало преношење власти. Пошто је тиме *потпуно окренуо ка својим намерама* (ἄλλην εἰς τὴν οἰκείαν μετατίθησι γνώμην, IV.2.11), поново се губи из приповести да би се кратко вратио као предводник Романове сахране (IV.3.15-18), а Зое је та која зове Михаила у палату и устоличује га. Улога Орфанотрофа још једном је иза кулиса, али кључна за успех брата и породице.

Следећа важна, и показаће се кобна, одлука о будућности рода Пафлагонаца такође има Јована Орфанотрофа за иницијатора. У драматичној и напетог сцени, израженој у форми дијалога између цара Михаила и његовог брата, Псел објашњава мотиве и начин доношења одлуке о царичином усиновљењу Михаила Калафата и његовом постављењу за цезара (IV.20-23). Дијалог је омеђен Јовановим размишљањима. Његова мотивација стоји иза овог поступка – страх да њему и читавом роду царска власт не измакне из руку после цареве смрти и да потом не претрпе бројне недаће (IV.20.1-5), а његова преурађена радост закључује церемонију Калафатовог усиновљења (IV.23.14-16). Он је тај који софистички убеђује брата да се побрине за то да наследство престола остане у оквиру породице, али поново су Михаило и Зое, његови вечити пијуни, извршиоци Јованове замисли: *Она га је пред вратима светог олтара увела у ранг сина, а цар га је, пошто је био почастиван и узвишен као царичин син, уздигао у част цезара.* (IV.23.9-11). У истом односу Орфанотроф и царица се налазе по смрти Михаила IV. Браћа Пафлагонци

нису без најстаријег и најузвишенијег умом брата умела било шта сама да смисле било у вези са царском влашћу, било у вези са сређивањем прилика у држави; стога нису без његовог присуства могли ни да покажу наклоност нећаку. (V.2.8-12).

Он се потом појавио са још једним *мудрим саветом*, да се ништа не чини без царице (V.3.8-13), те је после још једног убеђивања Зое (V.4), извршена церемонија предаје царске власти Калафату (V.5). Четврти и последњи пут Орфанотроф осигурава положај своје породице делујући преко наивне царице, али овог пута ће то довести до његове личне и до породичне трагедије.

---

⁵¹⁹ Способност Орфанотрофа у истом контексту слично описује и Скилица: *πρακτικὸς ἄνθρωπος ὄν καὶ δραστήριος* (Scyl.392).

***

Јован Орфанотроф био је најзаслужнији за успехе своје породице, али управо ће брига о породици бити и узрок његовог пада. Лајт мотив повести о Пафлагонцима, оно што најављује и даје тон њиховој породичној трагедији, јесте бахатост и недостојност браће цара Михаила IV.⁵²⁰ Обимни екскурс о евнуховом карактеру (IV.12-1), за који аутор каже да га сам логос жели, заокружен је описом односа међу браћом, која су окарактерисана као једина мана иначе одличног цара (IV.10.17-22; IV.11.6-7). Јован је био тај који је толерисао и покривао лоша дела остале тројице (IV.11.17-21; IV.15.10-15), не зато што се са њима слагао (οὐ πάνυ μὲν ταῖς ἐκεῖνων γνώμας ἐπόμενος, IV.11.20-21), нити зато што је одобравао злобу браће (οὐδ' αὐτῶ μὲν ἤρεσκεν ἢ πονηρία⁵²¹ τῶν ἀδελφῶν, IV.15.10-11), већ због бриге о роду (τοῦ δὲ γένους ὄμος κηδόμενος, IV.11.21) и зато што је био братољубив (φιλαδελφότητος δὲ εἶ τις ἄλλος τῶν πάντων γενόμενος, IV.15.11-12). Уоквиреност његове, иначе претежно позитивне карактеризације, толеранцијом према злоделима браће, један је од Пселових омиљених начина да укаже на кључне проблеме који прате јунака. Њихова непопуларност показала се у народном бесу током устанка 1042. године, када су на мети грађана Цариграда прво била бројна градска имања Пафлагонаца (V.29). Узалудност Јовановог труда очитује се и у чињеници да су га браћа коју је штитио мрзела и завидела му због водеће улоге коју је играо у геносу и чињенице да се трудио да контролише њихову бахатост (V.7), што ће бити и један од кључних разлога његовог пада, с обзиром на то да су у томе лежали мотиви подршке коју је новелисим Константин дао Михаилу Калафату (V.8) и чак је он тај који подстиче цара на обрачун са вођом рода (V.10.2-10; V.12.1-11). Улагивање браће Орфанотрофу (V.3.3-6) показале се као притворно, што ласкање по правилу и јесте, као и слични поступци Михаила Калафата (V.3.6-8). Јован нам се указује на врхунцу моћи унутар геноса као човек без кога сродници не могу ништа учинити и коме припремају дочек на двору као

---

⁵²⁰ О лукративним каријерама браће Пафлагонаца в. Станковић (2003b): 38-44.

⁵²¹ Πονηρία је термин којим Псел доследно карактерише припаднике рода Пафлагонаца (*Or.pan.*2.224; 232; 237).

богу (ὄσπερ θεῶ, V.3.4) непосредно пре његовог коначног пада: описа мржње коју су Калафат и новелисим према њему гајили у потаји (V.6-7) и њиховог удруживања (V.8).

Пад Јована Орфанотрофа тако је најављен од самог почетка његове приповести, пратећи као зла коб све похвале првом министру и аутор ни у једном тренутку не дозвољава читаоцима да изгубе из вида његову најављену трагичну судбину. Заједно са братом и царем он стоји насупрот осталим члановима рода (IV.15), а најави пропасти породице и њега самог уоквирује његову краткотрајну и лажну победу коју је постигао обезбеђењем наслеђа нећаку. У страху за род Јован је *одлуку донео* мудру, како се чинило, а кобну, како је расплет догађаја показао (**βουλήν βουλευέται συνετωτάτην** μὲν, ὡς ἐδόκει, **ἐπισφαλεστάτην** δέ, ὡς ἡ τῶν πραγμάτων ἔκβασις ἔδειξεν, IV.20.5-6). Израз βουλήν βουλευέται носи важне интратекстуалне и интертекстуалне референце. Читаоце Хомера он упућује на чувени дијалог Ахила и старог Пријама који је дошао да преузме Хекторов леш, где хеленски јунак упозорава тројанског краља да се чува да га не приметите *они који су стално ту да ми дају савете*, тј. Агамемнонови људе, лоши саветници.⁵²² Читалац *Хронографије*, пак, присетиће се бекства Варде Склира на непријатељску територију након пораза у грађанском рату, што аутор описује речима: βουλήν βουλευέται οὔτε συνετωτάτην οὔτε ἀσφαλεστάτην (I.9.4-5). Готово идентичан избор речи у два догађаја, уз поигравање хомофонијом придева ἀσφαλής/ἐπισφαλής најављује кобне последице Јованове наизглед мудре одлуке. Његова барка, наставља Псел, ће потонути, али аутор оставља причу о томе за касније (ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὕστερον, IV.20.8-9). Спровођење у дело његове одлуке окончано је упозорењем да ће она бити темељ пропасти читавог рода, *што ће показати приповест након овога* (δηλώσει δὲ ὁ λόγος μετὰ ταῦτα, IV.24.1-3), супротстављено његовој радости *као* (ὡς) да је све постигао и обезбедио власт геносу (IV.23.14-16).

Константна најави и одлагање наратива о пропасти породице⁵²³ ствара напетост и даје трагичан тон јунаку, што је појачано чињеницом да он сам прејудицира своју пропаст. Његов однос са Михаилом Калафатом од самог почетка је тињајући сукоб, претварање у коме су обојица свесни мржње оног другог (IV.28-29). Орфанотроф је направио кључну

---

⁵²² οἱ τέ μοι αἰεὶ/βουλὰς βουλευέουσι παρήμενοι Hom.II.XXIV.651-652.

⁵²³ Уп. и IV.30. 8 καὶ ταῦτα μὲν μετὰ ταῦτα

грешку одлажући тренутак (καίρόν) уклањања цезара и пре свега због тога је *платио породичним несрећама, како ће даљи ток приче показати* (ὡς ὕστερον ὁ λόγος δηλώσει, IV.29.11-14). Исти мотив је поновљен у петој књизи (V.6), уз епизоду коју помиње само Псел, о Орфанотрофовой намери да на престо доведе другог нећака, магистра Константина и краткотрајном успеху у надмудривању цара (V.10-11). Након тога се Јован поново разведрио, спреман за акцију, *као* (ὡς) да је обезбедио подлогу за остварење свог циља, док је то заправо био тек почетак мука *како ће наредна приповест о свему открити* (δηλώσει δὲ καθεξῆς περὶ πάντων ὁ λόγος, V.11.4-8). Тек након овог петог одлагања⁵²⁴ Псел коначно прелази на наратив о сукобу цара и Орфанотрофа (V.12-14) и о потоњим мукама свог главног јунака. Чак ни ту аутор не престаје да греје наде читалаца у повољан исход догађаја по евнуха, јер овај љутит напушта град да би га цар позвао да се врати уплашен да би могао да подигне некакву побуну против њега због количине људи која се из града слила за њим (V.13.1-9). Наде публике распршују се заједно са Јовановим, када он схвата да га цар, који је отишао у *позориште*, неће примити и када аутор констатује да је појединцу било тешко да се бори против неког ко има царску власт (V.13.9-20). Коначно га Михаило *кога је* (sc. Јован) *прво учинио цезаром, а онда и василевсом* кажњава на начин који није примерен захвалности и шаље га у прогонство (εἰς ὑπερорίαν) у неку земљу *коју настањују само разбојници* (V.14.1-11). Приповест завршава Јовановим каснијим несрећама, не именујући њихове виновнике (патријарха Михаила Керуларија и цара Константина Мономаха):⁵²⁵ цар га је након тога, пошто га је прошао бес, удостојио малог предаха, али не само што Јован није дочекао смањење те казне, већ му је провиђење додало *многа и константна зла* – ослепљење и, коначно, насилну смрт (V.12-19). За свог јунака Псел је сплео крај достојан трагедије коју је најављивао, којој је херој био

---

⁵²⁴ Литерарну најаву личне и породичне пропасти представљају и Јованови ламенти над повлачењем брата Михаила у манастир (IV.53.3-6) и тродневно бдење уз његов гроб (V.2.1-5).

⁵²⁵ Из Пселовог наратива упадљиво је одсутан Михаило Керуларије, који је био претендент на престо у време Михаила Пафлагонца (детално, иако замршено, о овој побуни Псел говори у посмртном слову патријарху, *Or.fun.*1.11-15), али и свих побуна против Пафлагонца и њихових обрачуна са магнатским породицама. *Scyl.*429. наративно повезује Керуларијев успон на трон и Јованову смрт.

узрочник, али и коју, због природе своје породице, није могао да избегне. Деловање Провиђења (IV.30) за то се побринуло.⁵²⁶

2.5.2 ΠΑΙΔΟΤΡΙΒΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΠΥΡΓΙΟΝ: ΟΝΟΣ ΠΡΕΜΑ ΜΙΧΑΗΛΥ ΙV

Два епитета из наслова Псел је искористио да окарактерише однос двојице најстарије браће Пафлагонаца на почетку завере против Романа Аргирија и у време владавине Михаила IV. У догађајима кључним за задобијање власти – удварању царици Зое – Михаило је био у *вештини (завођења) трениран од стране брата* (ὕπὸ τοῦ ἀδελφοῦ πρὸς τὴν τέχνην **παιδοτριβούμενος**, III.19.17-19). Јован је, дакле, до те мере био заслужан за довођење брата на престо, да је чак он тај који, као евнух, Михаила подучава стварима љубави, онеме што је у целој епизоди била његова једина заслуга. Даље од тога, употребом специфичног глагола παιδοτριβέω, Псел упућује на још један значајан однос цара и његовог сродника-евнуха: Василија II и Василија паракимомена⁵²⁷ и на суштински учитељску улогу коју је Јован играо у Михаиловој владавини. О заслугама Орфанотрофа за долазак рода на власт и његов опстанак било је речи у претходном поглављу, те се на томе овде нећу даље задржавати. Важно је рећи да из Пселовог слагања наратива следи да је евнух тај који је стајао иза царевих владалачких поступака, те да је и лексички и тематски њихов однос моделован према односу првог пара цар-саветник у *Хронографији*, уз једну важну разлику – Михаило је свог мудрог саветника задржао уз себе до самог краја.

Описујући државничку делатност Јована Орфанотрофа, нарочито његову бригу о државној благајни (још једном користећи лексику као за паракимомена),⁵²⁸ аутор наглашава да је Јован био *истински стуб и брат цару* (Καὶ ἦν ἐντεῦθεν **προπύργιον ὡς**

---

⁵²⁶ Индикативно је и да је разлог што је Орфанотроф одлагао устоличење нећака Константина брига о њему и његовом роду и страх од Михаилове освете у случају да покушај пропадне (V.21-25).

⁵²⁷ *Διὰ ταῦτα καὶ ὁ Βασίλειος τὸν ὄγκον αὐτῷ τῆς ἀρχῆς ἀναθέμενος, αὐτὸς πρὸς ἐκείνου ἐπαιδοτριβεῖτο σπουδῆν.* (I.3.17-19)

⁵²⁸ Орфанотроф: *ἐμπειρότατος ἐγγόνει πάντων, καὶ μάλιστα περὶ τὰς δημοσίους συνεισφοράς ὀξύτατος ὥπτο καὶ ἀρχινοῦστατος* (IV.12.11-12). Паракимомен: *μόνος τῆς τε συνεισφοράς τῶν δημοσίων ἐφρόντιζε* (I.3.25-26).

ἀληθῶς τοῦ βασιλέως καὶ ἀδελφός, IV.12.18-19).⁵²⁹ Говорећи, пак, о евнуховој прилагодљивости (ποικιλία), истиче да се он једино према цару и брату увек исто понашао, *не мењајући се, нити се преокрећући, већ увек задржавајући према њему једнакост карактера*.⁵³⁰ Дијалог који браћа воде неколико страна касније (IV.20-22), међутим, у потпуности противречи овим речима, и показује праву Јованову реторску прилагодљивост приликом обраћања цару. Речи којима се он обраћа Михаилу *више су убедљиве него истините* (λόγοις... πιθανότεροις μᾶλλον ἢ ἀλητεστέροις, IV.20.10-11). Дијалог води сократовски, наводећи саговорника да се сложи с њим и остављајући га у убеђењу да је сам дошао до одговора, али да би га уверио користи лаж, ласкање и манипулацију. Лаже о сопственим мотивима, наводећи Михаилу безбедност као главни разлог бриге, иако нас је аутор претходно упутио у његове интимне мисли и бриге о породици и себи самом; лаже и о озбиљности цареве болести: Јованов аргумент је да је он свестан да ће цар бити добро, али да би народ могао да се забрине да ће умрети, иако су иста интимна размишљања којима Псел почиње открила да је он био свестан братовљеве неумитне и скоре смрти, те да је због тога и покренуо разговор. Ласка му објашњавајући да се плаши да тако *поштен и користан владар* (χριστὸς... καὶ ἐπιεικὴς) не побегне од замерке за немар и за то што није размишљао о томе да обезбеди будућност.⁵³¹ Манипулише њиме рачунајући на његову славољубивост и властољубивост, и износи страх од побуне која би могла уследити због датих околности, и управо је то оно на шта цар реагује: *Како да зауздамо језике многих и, да кажем, спремност на тираниду?* Јованов одговор у потпуности открива манипулативни карактер његове реторике, и чињеницу да је његов договор са Михаилом заправо убеђивање цара да прихвати чин који је он већ спремио: *Лако, рече, и све је већ спремно* (ἐτοιμοτάτη). Након што је евнух изложио свој план о уздицању Калафата брату, аутор закључује: *Убедио је тако брата убедљивим аргументима* (πείθει τοιγαροῦν οὕτω πιθανῶς ἐπιχειρήσας τὸν ἀδελφὸν) *и пошто га је придружио сопственим плановима, прешао је на другу замисао о начину* (sc.на који то треба спровести) (IV.22.9-11), односно на идеју о Зоином усвајању њиховог нећака.

⁵²⁹ Παρακιμομεν: καὶ γέγονεν ὡς ἀληθῶς στήλη τῷ βίῳ καὶ διήγημα μέγα, μᾶλλον δὲ παράδειγμα τῆς τῶν ἐν γενέσει εὐμεταβόλου συγχύσεως (I.21.8-10).

⁵³⁰ Οὐκ ἐξαλλάτων, οὔτε μεταβαλλόμενος, ἀλλὰ διασφύων αὐτῷ τοῦ ἡθους τὴν ὁμοιότητα (IV.14.15-19).

⁵³¹ Још једна алузија на Василија II који се није побринуо за сигурно наслеђе престола.

Наглашавање убедљивости евнуховог аргумента и супротстављање његових мотива речима упућеним цару упућује на однос супротан оном који је Псел описао нешто раније. То не значи да је ретор-саветник радио противно царевим интересима, већ да је претпоставио сопствену и добробит рода царевој изгубљеној бици. Начин на који му се обратио био је неопходан за обраћање монарху који није схватао тежину своје болести и који се бринуо за слику коју ће о себи оставити, што показује и мотивација коју му Псел приписује у започињању рата против Бугара: није желео да остане познат као цар који је изгубио територије, ако већ није освојио нове.⁵³² Орфанотроф овде поступа као способни саветник несвесног цара, налик једном другом ретору који ће се појавити у каснијем току *Хронографије*.

2.5.3 Будно око ЦАРИГРАДА

(Цар је) препустивши надзор и прецизно управљање јавним доприносима брату Јовану, и њему предавши већину ствари које се тичу цивилне управе, сам водио остало. (Τὴν μὲν γὰρ τῶν δημοσίων συνεισφορῶν παρατήρησιν καὶ ἀκρίβειαν τῷ ἀδελφῷ παραθέμενος Ἰωάννῃ, καὶ οἷον τὸ πλεον τῆς πολιτικῆς διοικήσεως αὐτῷ ἐγχειρίσας, τᾶλλα διεῖπεν αὐτός, IV.19.15-18).

Већ је било речи о томе како је Орфанотроф имао сличне задатке какве је паракимомен Василије имао у време владе Василија порфиροгенита, на првом месту бригу о финансијама. Опис Јовановог карактера и државничких способности (IV.12-14) Псел даје након описа односа унутар породице Пафлагонаца, наглашавајући да

Логос жели да о њему нешто више и детаљније испричам, и од тога што ћу рећи ништа није испразно нити лажно (Περὶ δὲ τούτου καὶ πλεον τι ὁ λόγος διελθεῖν βούλεται, ἐρεῖ δὲ οὔτε τι κενὸν οὔτε διαψευσμένον, IV.12.1-2).

Чињеница да сам наратив захтева да се о њему детаљније говори сведочи о централности Јованове улоге у приповести, али пун значај овог кратког и необичног увода откриће се до краја анализе његовог лика.

---

⁵³² IV.42

Што се тиче Јовановог управљања државом, Псел му плете похвалу: био је предузетан у бризи о држави, и у том смислу је био највреднији, имао је искуства у свему, а нарочито је био оштроуман и бистар у баратању јавним доприносима (IV.12.9-12). Након овог генеричког описа, аутор се детаљније посвећује његовој бризи о цивилној управи и односу према поданицима, кроз низ занимљивих вињета из градског живота у којима се Орфанотроф открива као један од најспособнијих државника у *Хронографији*. Слика која прати његов опис је слика очију. Он *гледа оштрим оком* (γοργὸν βλέπων ὀφθαλμός, IV.12.9), што сведочи о бистром уму; не жели никоме да учини нешто нажао, али застрашује сараднике и поданике *погледом* (τὴν ὄψιν, IV.12.15); Алусијан у Цариграду промиче његовој *многоокој сили* (πολύομματον τοῦ ὀρφανοτρόφου δύναμιν, IV.47.5). Метафором царског ока често се означавају мудри саветници,⁵³³ те је ово начин да се окарактерише његов однос према царевима. У пуној мери значење ове слике која се везује за Јована открива се у опису његових активности у Цариграду.

*Ни дању ни ноћу није се опуштао од брига (за државу) <...> Њему нико није могао да промакне, али нико то није ни желео да му умакне, јер су се сви плашили и стрепели од његове пажње. У глуво доба ноћи би изненада узјахао коња и сваки део Града истражио, истински попут муње осветљавајући све под капом небеском.*⁵³⁴

Многооки Јован Орфанотроф је увек будан владар, који се у свако доба дана и ноћи брине о јавном добру, уносећи страх у срца својих поданика самим ауторитетом, а не казнама. Ова слика веома је налик идеалном цару *Хронографије*, Василију II, који га је, како нас Псел обавештава уводећи Јована у наратив (III.18.5-8), држао у својој близини и са њим делио тајне. Он је, дакле, учио од најбољег. Евнухова будност читовала се и у најнеочекиванијим ситуацијама – када је уживао, учествовао у гозбама или присуствовао церемонијама *није запостављао уобичајене бриге* (IV.12.20-22). На тај начин је и једну од ретких мана овог јунака претворио у врлину. Јован је, саопштава аутор, желео да води узвишен живот и да се царски (βασιλικώτερον) држи у вођењу државних послова, али су га

---

⁵³³ В. нпр. *Her.*I.114.

⁵³⁴ *Οὔτε γὰρ ἡμέρας οὔτε νυκτὸς τῶν φροντίδων ἀνεῖτο <...> ἐλάνθανέ τε τοῦτον τῶν πάντων οὐδὲν ἀλλ' οὐδὲ ὁ λαθεῖν βουλόμενος ἦν, παντὸς ἐπιτήχотος καὶ τὴν ἐκείνου πεφοβημένον ἐπιστάσιαν. ἀορί γὰρ τῶν νυκτῶν ἀθρόον ἐξίπλαζόμενος πᾶν ὅτιοῦν μέρος διηρενᾶτο τῆς Πόλεως, ἀστραπῆς δίκην πᾶν ὁμοῦ διῖδον τὸ οἰκούμενον.* (IV.12.19-27)

у томе спречавали урођен етос и природа која га, да тако кажем, није пуштала да се одвоји од првобитне похлепе. Та првобитна похлепа била је склоност пићу због које је одмах одбацивао пистожно понашање (IV.13.12-15). Ту, међутим, Псел убацује обрт: чак ни у ситуацијама пијанства он није нимало заборављао бригу о царству, нити је опуштао зверску строгост и озбиљност (ἐπελανθάνετο μὲν οὐδ' οὕτω τῶν περὶ τὴν βασιλείαν φροντίδων, κεχάλαστο δ' ὁμῶς τὸ βλοσυρὸν τῷ θηρὶ καὶ τὸ ἐπισκύνον οὐδαμοῦ, IV.13.18-21), и савладан пијанством и смехом и даље је носио тежак терет римске моћи (μέθης ἦττων καὶ γέλωτος, τὸν Ῥωμαϊκὸν ἐπιπεφόρτισται ἄξονα, IV.14.2-3), чиме је изазвао пишево дивљење. Штавише, пошто је памтио све што би неко у пијанству рекао или учинио, више су га се плашили пијаног него трезног (IV.14.3-8). Попут других хероја *Хронографије*, ни Орфанотроф није надљудски светац отпоран на овоземаљска уживања. Да ли је његово понашање етички оправдано није тема Пселовог дела. Оно што је важно је да и у својим најлошијим моментима он не губи из вида бригу о држави.

Пселово инсистирање на пијанству Јована Орфанотрофа, које има централно место у опису овог лика, постаје јасније када се окренемо његовом великом узору, Платону. У својим *Законима* Платон у више наврата говори о користи и значају контролисаних пијанки за државу.⁵³⁵ То су прилике у којима су људи најодважнији и најбестиднији, те су корисне да би се они вежбали у умерености. Закључак Атињаниновог аргумента о пијанкама је нарочито значајан за Пселову карактеризацију Орфанотрофа:

(Атињанин:) Размислимо овако. Да бисмо испитали човека мрзовољног и свирепог, од кога долазе безбројне неправде, да ли је опасније поступити тако што ћемо се с њим упустити у трговачке послове за које ћемо морати поднети ризик, или тако што ћемо се с њим састати на Дионизијевој свечаности? Или стављати на пробу некога чијом душом харају љубавне пожуде на тај начин што ћемо му поверити своје кћери, синове и жене, па тако испитати каква је његова душа (ἦθος ψυχῆς θεάσασθαι), излажући при томе опасности своје најмилије. Могу се навести хиљаде и хиљаде случајева из којих се види у којој је мери боље испитивати уз игру без опасности од штете. <...> То би био, дакле, најкориснији начин како упознати карактер и склоности душе за ону вештину чији је задатак да души да право образовање. А то је свакако, по моме мишљењу, државничка

---

⁵³⁵ Plat.Leg.I.637b-650b; II.671a-674c.

вештина. (Τοῦτο μὲν ἄρ' ἂν τῶν χρησιμωτάτων ἐν εἴῃ, τὸ γινῶναι τὰς φύσεις τε καὶ ἔξεις τῶν ψυχῶν τῇ τέχνῃ ἐκείνῃ ἧς ἐστὶν ταῦτα θεραπεύειν: ἔστιν δὲ πον, φαμέν, ὡς οἶμαι, πολιτικῆς)⁵³⁶

Пијанке су, дакле, начин да се проникне до природе душе пијаног човека. Јованове државничке способности и будност нарочито су долазиле до изражаја у таквим ситуацијама, те је ова критика увијена у похвалу још више добила на снази. *Склоности његове душе* биле су државничке, а попут идеалних политичара Платонових *Закона*, умео је да савлада сопствене страсти.

О страху који је Орфанотроф изазивао међу грађанима сведочи и епизода његовог одласка из града из револта према увредама цара Михаила V и Константина Новелисима. За њим су кренули припадници његове личне страже, али се слило и много народа и сенатора који *нису били вођени везама наклоности већ су углавном, сматрајући да ће се он убрзо вратити на претходни положај, желели да унапред придобију његову наклоност и да оставе пламичак сећања о заједничком одласку* (V.12.16-22). Алусијанов подвиг бекства његовој *многоокој сили* може се посматрати у истом контексту: Псел објашњава да људи не само да нису бежали, него *нису ни желели да му умакну*, страхујући од његове пажње и будности. Бугарин је побегао, али је тиме изазвао позорност *власти* – која је можда резултирала у коришћењу његове породице као средства уцене.⁵³⁷ Алусијан је био изузетак. Већина људи се *престрављена његовим изгледом (тј. строгим погледом) уздржавала од лоших дела* (IV.12.17-18). У томе лежи ефикасност његове политике – радије је радио на томе да предупреди лоша дела него да их кажњава, чувајући државу непотресеном.

2.5.4 ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ АМБИВАЛЕНТНОСТИ: ЈОВАНОВ КАРАКТЕР

Псел у опису Јована Орфанотрофа неколико пута истиче да је његов карактер био *измешан*,⁵³⁸ те да је имао особине вредне хвале, али и неке које су недостојне,⁵³⁹ и наратив

---

⁵³⁶ Plat.Leg.I.649e-650b. (превод А. Вилхар)

⁵³⁷ В. поглавље 2.3.2.2 Алусијанова одисеја.

⁵³⁸ Τέως δὲ ἐκ τῶν τοιούτων ἦθρον συνεκέκραστο (IV.12.6-7); Καὶ ἦν παμμιγῆς τι χρῆμα ὁ ἄνθρωπος (IV.14.8).

о етосу овог јунака дели на *оно што је похвално* (IV.12) и *оно супротно* (IV.13-14). До сада смо већ видели да Пселове непосредне похвале и критике треба узети са опрезом, што се показало и на примеру Јованове склоности пићу. Све основне мотиве карактеризације овог јунака налазимо у његовом првобитном увођењу у наратив као једног од евнуха који су служили Роману Аргиру, те ћу тај кратки пасус овде навести у целисти:

Служио је том цару пре владавине између осталих и неки евнух, судбином поган и достојан ниподаштавања, али умом активан и изузетан. Њега је и цар Василије држао уз себе и са њим је делио тајне, не уздижући га на веома високе положаје, али се према њему понашао племенито.

Ἐπηρετοῦν τῷ βασιλεῖ τούτῳ πρὸ τῆς ἀρχῆς ἄλλοι τέτινες καί τις ἀνὴρ ἐκτομίας, τὴν μὲν τύχην φαῦλος καὶ καταπεπτωκώς, ὅσα δὲ ἐς γνώμην ρέκτης δεινότητος. Τούτῳ δὲ καὶ Βασίλειος ὁ αὐτοκράτωρ οἰκειότατα τε ἐχρῆτο, καὶ ἐκοινώνει τῶν ἀπορρήτων, εἰς ὑπερφάνους μὲν οὐκ ἀναβιβάσας ἀρχάς, γνησιώτατα δὲ πρὸς αὐτὸν διακείμενος. (III.18.2-8)

У екскурсу посвећеном Јовану у четвртој књизи Псел понавља похвалу његовог ума нешто другачијим речима, али у истом смислу, додајући мотив оштрог погледа. Након похвале евхунове будности и бриге о држави, прелази на мане, међу којима је на првом месту *прилагодљивост* (ποικιλία): *био је прилагодљиве душе, способан да се прилагоди сваком типу саговорника и да у једном истом тренутку покаже више лица свог ума* (ποικίλος ἦν τὴν ψυχὴν καὶ πρὸς πᾶσαν ιδέαμ τῶν ὁμιλούντων μεταρμοζόμενος, καὶ ἐν τῷ αὐτῷ καιρῷ πολυειδῆς τὴν γνώμην φαινόμενος, IV.13.2-4). Као прилагодљив и превртљив описан је Михаило Калафат, антијунак повести, али Јованова ποικιλία открива се у другачијем, државничком смислу. Псел објашњава како је он имао обичај да некога ко би му донео вести важне за опстанак царства отера претварајући се да је то одавно знао, истовремено делајући у складу са новим информацијама и секући потенцијално зло у корену. То је чинио да доносиоцу вести не би морао ничим узвратити. Слично прилагођавање саговорницима и лукавост у вођењу државних послова, удружену са шкртошћу, поседује само још један лик у *Хронографији*, човек који је са Орфанотрофом *делио тајне*, цар

---

⁵³⁹ *Τὰ μὲν αὐτῷ τῶν ἐπαινουμένων ἐπίσταμαι, τὰ δὲ οὐ πάνυ οἶδα σπουδαῖα* (IV.12.5-6); *Ἄ μὲν οὖν ἂν τις αὐτοῦ ἐπαινεῖν ἔχοι τοιαῦτα, τὰ δ' ἀντιθέτως ἔχοντα* (IV.13.1-2)

Василије. Прилагодљивост, одлика реторске душе, коју је Василије поседовао инстинктивно, али и научио од сопствених мудрих саветника, на првом месту Варде Склира, неопходну за државника, Јован је научио као сарадник мудрог цара.

Орфанотроф показује још неке особине цара Василија: необзирање на (овог пута сопствени) монашки позив и супротстављање онима који су желели да живе у моралној чистоти, или *украшавали душу класичном мудрошћу* (τῷ ἔξωθεν λόγῳ τὴν ψυχὴν κεκόσμητο, IV.14.14), чинећи њихов труд бесмисленим, а занемарујући оне који су живели недостојно. Није сасвим јасно на који начин треба схватити ове Пселове речи. С једне стране, живот у нескладу са монашком схимом тешко да је био критика када је изговори човек који и сам није био најдисциплинованији монах и који је у манастиру провео мање од годину дана. Остатак критике може се тумачити из двојакe перспективе: његове владарске ефикасности и његовог недостојног порекла. У овим кратким опаскама можда се може пронаћи једина алузија на бројне обрачуне Пафлагонаца, а нарочито Орфанотрофа, са знаменитим византијским родовима, о којима иначе нема говора.⁵⁴⁰ Василије је за такву политику заслужио похвалу, а Константин VIII и Роман Аргир покуду. Јован Орфанотроф се налази негде између. Његове намере у очувању моћи државе и породичне власти нису погрешне, лоша је породица за коју је ту власт чувао.

У томе лежи и значење Јованове *погане и ниподаштавања достојне тихе*. Узрок његовог пијанства је у томе што није могао да *одбаци урођену похлепу*, иако се трудио да живи *величанствено* (μεγαλοπρεπέστερον). *Тихе* која Орфанотрофа прати и одређује његов трагични крај, и од које не може да побегне колико год се трудио да је својим умом и делом превазиђе, јесте његово порекло и породица Пафлагонаца. Оно што је Псел рекао за Михаила, још у већој мери могло би се применити на његовог брата, *да није браће*, те породичне судбине која је трагички предиспонирана и чију пропаст видимо од почетка уздицања. Изузетан ум са почетка приповести о протагонисти драме Пафлагонаца учинио га је изузетним управитељем. Погана судбина одредила је ефемерност његовог труда и коначну пропаст. Поетичним обртом свевидећи евнух који будно чува Цариград остаће без очију далеко од Града коме је служио.

---

⁵⁴⁰ О побунама против режима Пафлагонаца: Cheynet (1990): 45-53; Крсмановић (2001): 63-82.

2.5.5 Једна лична повест: Псел и Орфанотроф

Пселово лично сведочанство у књигама III-V, пре устанка у Цариграду 1042. године је спорадично и, како смо видели, махом се тиче давања кредибилитета опису карактера или неким мало вероватним догађајима. Његово присуство, међутим, најчешће је у ситуацијама у којима је актер Јован Орфанотроф. Започињући логос о министру *ни испразан ни лажан*, аутор објашњава да га је лично познавао:

Наиме, док ми још брада није сасвим израсла тог човека сам и видео, и слушао како говори и присуствовао његовим делима и прецизно сам га окарактерисао, тако да знам и његова (sc. дела) која су за похвалу, и познајем она која нису много достојна.

Οὐ γάρ πω γενειῶν αὐτὸς καὶ τεθέσμαι τὸν ἄνδρα καὶ λέγοντος ἤκουσα καὶ πράττοντι συνεγενόμενῃ καὶ ἐχαρακτήρισα ἀκριβῶς, καὶ τὰ μὲν ἐπαινουμένων ἐπίσταμαι, τὰ δὲ οὐ πάνυ οἶδα σπυδαῖα. (IV.12.2-6)

Неколико редова касније, описујући Јованово опијање, понавља да је *често био са њим на гозбама* и диви се његовој способности да брине о држави и када је пијан и весео (IV.14.1-3). Лично сведочи и о полтронском односу браће према Јовану:

То сам сам видео, и истину коју сам примио очима неизмењену предајем перу

Ταῦτα δὲ αὐτὸς ἐωράκειν, καὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς τὴν ἀλήθειαν εἰληφῶς τῶν πραγμάτων ἀμεταποιήτως τῇ γραφῇ δίδωμι. (V. 3.1-3)

Причу о намери Орфанотрофа да на престо доведе другог нећака, магистра Константина, Псел не само да једини преноси, већ је, како је имплицирано, једини и *схватио*. Јованов план против цара, како каже *већини је промакао*, а потом наставља износећи своје мишљење о целој ствари: *Како сматрам (ὡς γὰρ οἶμαι) желео је да на једног од својих нећака, који се звао Константин и носио титулу магистра, пренесе власт над државом, не тако што би сам напао цара, већ би овом дао повод за организовање завере* (V.10.15-19). Овај јединствени податак, који чак ни сам Псел не наводи као потврђену информацију, већ као лично (али поуздано) мишљење, сведочи о личној вези коју са Орфанотрофом у наративу гради – он је тај који је, за разлику од већине, успео да схвати евнухове праве и никада остварене намере, као неко ко га је добро познавао и *прецизно окарактерисао*.

Истицање Пселове (стварне или фиктивне) везе са Орфанотрофом иде даље од ауторовог присуства у његовом друштву. Две епизоде из Јовановог општења са царевима којима је био десна рука веома су индикативне: прва је дијалог са Михаилом IV (IV.20-23), а друга редиговање докумената које је давао Михаилу V на потписивање (V.10.25-11.4). У првој евнух показује прилагодљивост у разговору са василевсом, процењујући његове жеље и страхове и тачно знајући како да подстакне његову сујету и наведе га да учини оно што он жели. У шестој књизи Псел говори о строгости Константина Мономаха према људима који би увредили бога и о разговорима које је поводом милости према њима водио са царем, истиче да је цар попуштао *када би чуо да неко хвали умереност (ἐπιεικείαν) и због тога уздиже неког од претходних царева <...> Када је тражио мој савет по том питању, поступио је више филантропски и решио да бога умири на другачији начин* (VI.168.6-13). Филозоф овде не само да поступа исто као евнух, износиће убедљиве говоре, већ циља на исту царску врлину на коју се Орфанотроф осврће у свом обраћању Михаилу. Своју вештину прилагођавања царевом расположењу детаљније објашњава у рекапитулацији односа са Мономахом (VI.197), где говори како је, подучавајући цара, препознавао када се овај уморио од филозофије, па је прелазео на реторику, те како се претварао да је сам уморан и да мора да прекине када би схватио да му је и тога доста.

Друга епизода тиче се покушаја довођења магистра Константина на власт и Јовановог страха од царевог освете. Стога је у један од царских докумената убацио клаузулу да Михаило неће наудити припадницима свог рода уколико буду ухваћени у завери и искористио је тренутак царске непажње да му то подметне на потписивање. Сличну ствар, иако са другачијим мотивима, Псел ради у Мономаховим писмима египатском султану (VI.190). Пошто је цар имао обичај да себе унизи у односу на египатског владара, Псел је, када би му поверио писање ових писама, чинио супротно, трудећи се да он то не примети.

Једна од наводних критика упућених Орфанотрофу тиче се његовог монашког позива. Јован је, наиме, *одавно обукао монашку одећу, али није ни у сновима водио рачуна о понашању које јој приличи, већ је глумио да поштује правила која су законом прописана за монашки позив* (IV.14.8-11). Троструко понављање речи *σχήμα* (μοναδικὸν...σχήμα; τῆς

εὐσχημοσύνης; καθῆκον τῷ σχήματι) коју Псел воли да користи у значењу претварања, нечега што је у супротности са реалношћу и правим осећањима јунака, додатно наглашава невољност монашког позива. О Јовановом односу према монаштву не знамо довољно, али његове претензије на патријаршијски трон о којима наш аутор не говори ништа сведоче о томе да је био спреман да прихвати каријеру у цркви.⁵⁴¹ О Пселовом односу према схими коју је био принуђен да обуче знамо много. У *Хронографији* нема својевољног замонашења подстакнутог истинском побожношћу, монаси су често на мети критике, а једини међу њима који је заслужио пишчеву похвалу као државник јесте онај који за свој позив није марио.

Везивање Пселове аутопсије у приповести о Пафлагонцима за Јована Орфанотрофа и грађење личне везе управо са овим ликом имају вишеструку, али јединствену улогу у наративу. Присуство младог Константина Псела уз искусног евнуха и слични поступци који их карактеришу показују да је писац од њега учио, као што је он учио од великог цара Василија. Разумевање које аутор за њега показује сведочи о сличности њихових реторских, прилагодљивих, државничких карактера. Јованова трагична судбина, с друге стране, антиципира Пселову личну трагедију – трагедију мудрог и верног саветника коме је узвраћено незахвалношћу и прогонством. Наративном везом са Орфанотрофом, аутор себе умеће у метанаратив својеврсне *династије мудрих саветника* који су доживели трагичну судбину.

2.6 ХИБРИС И ТРАГЕДИЈА ЈЕДНЕ ПОРОДИЦЕ: ОСТАЛИ ПАФЛАГОНЦИ

Породица Пафлагонаца била је у средишту пажње овог дела дисертације и многим аспектима породичне историје сам се већ позабавила у ранијим поглављима. На овом месту ћу се осврнути појединачно на неке мање запажене припаднике рода, и дати уопштена и, у извесном смислу, закључна разматрања о породици као целини и начину на који је њена судбина описана у *Хронографији*.

---

⁵⁴¹ О Јовановим претензијама на патријаршијски трон уп. *Scyl.*401. За анализу ових околности у цариградској цркви в. Станковић (2001/2002):78-79; Станковић (2003а): 160-165.

2.6.1 КОНСТАНТИН НОВЕЛИСИМ: ОД ПАРАЗИТА ДО ЖРТВЕ

Новелисим Константин, евнух и четврти од петорице браће Пафлагонаца, остао је упамћен по високој титули који је добио на почетку четворомесечне владавине свог нећака, Михаила V Калафата.⁵⁴² У Пселовој *Хронографији* он се као самостални актер, ван групације *браће Пафлагонаца* не појављује пре почетка пете књиге, када постаје кључни сарадник и саветник новог цара и огорчени непријатељ старијег брата и предводника рода, Јована Орфанотрофа. Други савремени извори се слажу у оцени да је Константин Калафату био најближи сарадник из породице, али његова улога у Пселовом наративу о породичној трагедији иде даље од фактичке. Он је оличење *понирије* остале браће и служи као покретач лавине догађаја која ће довести до Јовановог пада, *додатак* (προσθήκη) Михаиловом непријатељству (διδωλήν) према ујаку (V.7.1-2). Њега је, пак, покретала завист (βασκαίνων) и мржња (μῖσος) према улози коју је најстарији брат играо у породици, будући више њихов *господар него сродник* (οἶον δεσπότης αὐτῶν ἀλλ' οὐχ ὁμογενῆς ἦν, V.7.2-5). Његова осећања оштро су супротстављена ранијим описима Орфанотрофа као човека који брине о роду и који је *братољубив*. Уводећи у сукоб, Псел понавља опис односа међу браћом, истичући да се Јован увек трудио да ублажи бес који су остала браћа, од којих *ниједан није био користан царској власти* изазивала код брата-цара, одржавајући их у његовој милости. Знајући да ће Михаило Калафат наследити престо, Константин је припремао освету брату *кунујући* нећака бројним добрима из своје ризнице и клевећући Јована (V.8). Пошто је постао новелисим, *одбацио је поштовање према овоме, обраћао му се дрско и безобразно се противио његовим одлугама, а цару је често у тајности упућивао замерке против њега и тако му је помућивао ум.* (V.9.2-9). Он је и тај који започиње отворени сукоб са Јованом приликом једне заједничке вечере (V.12.5-11), наносећи му увреде и оптужујући га за злобу и завереништво.⁵⁴³ Тај догађај изазвао је повлачење Орфанотрофа из града, почетак краја великог министра, али и читавог рода Пафлагонаца.

---

⁵⁴² Станковић (2003b):: 39.

⁵⁴³ Неке увреде које је на рачун Орфанотрофа на вечери изнео Константин (да је ὑπόυλος и какоήθης, V.12.11) у наредном пасусу Псел користи да опише царев позив евнуху да се врати у град (ὑποούλος ἄγαν καὶ какоήθος, V.13.5), истичући тиме да су лажне оптужбе против Јована биле Михаилове реалне особине.

Након пада Орфанотрофа Константин се на кратко губи из наратива, да би се вратио у сцени побуне у сасвим промењеној улози. (V.31). Он је сада супротстављен цару-тиранину и једини је који му долази у помоћ, заправо долази да умре са њим. У финалном чину саге о Пафлагонцима, новелисим је симбол породичне трагедије и у тој функцији се и обраћа Пселу и његовим читаоцима, говорећи: *Да сам могао да зауздам његове нападе, не би цео мој род био уништен и постао плен ватре и гвожђа* (V.41.18-20) и тако преносећи сву кривицу за несрећно стање породице и државе на Калафата. Коначно, у сцени ослепљења двојице сродника, драматичном климаксу епизоде побуне, његова храброст постављена је наспрам царевог кукавичлука (V.48-49).

2.6.2 ПИГМЕЈ КОЈИ ИМИТИРА ХЕРАКЛА: СТЕФАН КАЛАФАТ

Улога описа Стефана Калафата, оца будућег цара, у четвртој књизи јесте у карактеризацији самог новог цезара и унижавања његовог рода чак и у односу на већ недостојни род Пафлагонаца. У Пселовом наративу нема говора о дужностима које је старији Калафат обављао за државу, нити о његовој (негативно окарактерисаној у свим осталим историјама XI века) улози у борбама на Сицилији и уклањању Георгија Манијакиса.⁵⁴⁴ За његову причу оваква врста негативне карактеризације није ни потребна, већ Стефан остаје само оно што говори породични когномен – калафат. Чак је и његов занат унижен међу занатима, те Псел након дугог и таксативног набрајања шта он све *није* радио, објашњава да је бродоградњи доприносио само тако што би брод на крају премазао катраном. О утицају који је задобио, међутим, сведочи чињеница да ниједан брод није могао да се отисне на пучину пре него што би га он на овај начин *хиротонисао*. Положаја који је задобио, какав год он био, неименовани Калафат није био достојан, већ је носио маску, попут *пигмеја који жели да буде као Херкул*. Оваквим почетним описом његовог оца, Михаило је од самог почетка кроз порекло означен као владар недостојан престола, иако *наизглед* није подсећао на своје родитеље. Његово претварање, мржња према роду и нечисти мотиви у једној трагедији одговарају ниском, готово уличном пореклу.

---

⁵⁴⁴ В. најдетаљнији Скиличин извештај: *Scyl.*399;405-407. О сукобу Манијакиса и Стефана (1037. године): Крсмановић (2001): 93-99.

2.6.3 ГРЕХ ПАФЛАГОНАЦА И СУДБИНА ГЕНОСА

На крају је важно дотаћи се проблема о коме је било речи у поглављу о структури пете књиге, која, заједно са деловима четврте, представља породичну трагедију Пафлагонаца. Који су основни мотиви те трагедије? Јасно је да је приказ великог грађанског устанка 1042. године само део, иако веома значајан, објашњења драматичне поставке тог дела *Хронографије*, а разни аспекти судбине овог рода чине његову окосницу. Злокобно наговештавање пропасти коју су браћа сама себи нанела, а које се упорно понавља у централном делу четврте књиге показује есхиловску обраду проблема – на врхунцу среће и успеха рода као целине, а посебно његовог најистакнутијег члана, Јована Орфанотрофа, указује се на неумитни пад који управо то решавање проблема доноси. Јован је, као што је поменуто, суочен са проблемом губитка власти у случају (извесно скоре) смрти свог брата и цара Михаила, решење нашао у избору наследника из побочне гране породице, свог сестрића Михаила Калафата, управо оног човека који ће, како њему лично, тако и осталим члановима геноса, бити узрок пропасти. О личним трагедијама појединачних ликова већ је било говора – новелисим Константин је, попут брата, тражећи за себе најбољи пут и купујући наклоност сестрића довео до тога да подели и његову судбину – ослепљење. Због своје неразумне и следе мржње, Михаило је, како смо наизглед узгред обавештени, дао да се кастрирају сви рођаци неевнуса – поступак достојан најзнаменитијих јунака трагедије. Његова спознаја, опет у трагичком маниру, долази превише касно, а упитно је и колико искрено, када се узме обзир царев карактер. Улога натприродног овде такође има незанемарљиву улогу као литерарно средство.

Питање које се поставља јесте чиме су Пафлагонци завредили божији гнев који се на њих тако снажно обрушио у епилогу драме, и који писац веома јасно карактерише као праведну казну (пре свега у вези са судбином Михаила V)? Један важан мотив трагичара, у првом реду Есхила, овде нам се указује као правац за тражење решења. Непоштовање које је млади незахвални цар показао према Јовану Орфанотрофу, писац је кроз уста овог потоњег окарактерисао као *хибрис*. Између редова се може прочитати да сличну оцену заслужује и његов поступак према *законитој царици*, али упркос чињеници да је њено

протеривање било окидач свенародног устанка, јасно је да је његов крај уследио већ по прогону ујака на коме су лежали темељи моћи рода и чији је мудри савет био једина ствар која је могла да помогне непромишљеном владару. Употреба овог тако важног термина хеленског наслеђа, који је кроз бројне метаморфозе задржао сву тежину и озбиљност које је носио и у свету старих богова, никако није случајна и указује управо на трагично читање датих одломака. Но, иако је са Михаилом и објашњеним мотивом незахвалности ситуација прилично јасна, остаје питање у чему се огледао хибрис читавог рода.

Решење тог питања није једноставно нити једнослојно, и овде ћу понудити неколико могућности. На једној страни стоји проблем крвавог начина доласка на власт, којој Псел јесте нашао оправдања, али треба подсетити да у трагичком погледу на свет крв тражи крв без обзира на правичност мотива. Други важан мотив је третирање Зое, легитимне наследнице престола, која је и за време првог Пафлагонца, иако није доживела судбину прогонства и замонашења (две најозбиљније оптужбе које *Хронографија* са собом носи), била неправедно третирана и држана као заробљеник у сопственој палати. Писац је кроз наратив провукао и оправдање за то дело, али питање незахвалности и кршења договора увек остаје као озбиљна мрља на починиоцима таквог чина. Оба ова узрока су део објашњења и, по есхиловском моделу, кривица даље рађа кривицу, а сваки наредни поступак, колико год разуман, водио је корак даље ка пропасти, са избором Калафата за наследника као врхунцем. Можда би у широј слици и болест Михаила IV требало посматрати у контексту трагичног печата на породици. Међутим такво посматрање ствари, а и драматична поставка, води даље од ових конкретних догађаја. Михаило је био болестан и пре завере за убиство Романа и афере са царицом. Трагикомичан карактер Калафатове гране породице огледа се у њиховој недостојности положаја. Слично се, уз изванредан знак питања, може рећи и за читав генос Пафлагонаца. Није ли њихов хибрис управо у посезању за оним што је за једну тако скромну породицу ипак било ван домашаја? Упркос изузетној похвали коју су поједини припадници рода, на првом месту Орфанотроф, заслужили код писца *Хронографије*, он ипак јесте човек времена када је племенито порекло полако постајало услов *sine qua non* за успињање на престо, што је свој врхунац достигло са устоличавањем Комнина. Иако Псел филозоф има разумевања за способности људи ниског порекла, а у сваком случају евгенију не сматра довољним предусловом за успешну владавину (Михаило Пафлагонац је далеко бољи владар од оба

своја претходника, а, видеће се у наредном делу, и од коленовића Константина Мономаха), његови јунаци који посежу за тронем махом су веома високог рода, за шта показује велико поштовање. Не поричући оправданост успињања способних људи из редова обичних (треба имати на уму да ни Пселово порекло није било тако високо, упркос тврдњи да је међу прецима са очеве стране имао ипата и патрикија), на више места писац грми против наглог успона људи који нарушавају ред који је основа моћи Ромеја. На примеру Георгија Манијакиса он хвали јунаково *поступно* успињање на војној лествици, што се угледало и у титулама које је носио. Пафлагонци су превише нагло и насилно желели да дођу до највиших сфера власти, нарушавајући брижљиво чувани византијски *таксис*, што је вероватно био највећи *хибрис* у уму једног Ромеја, колико год задојеног класичном традицијом. Тиме се у својој пуној светлости открива тврдња да је Михаило IV, иако претежно добар владар, био лош *преко своје браће*.

3. УСПОН И ПАД СВЕЗНАЈУЋЕГ ФИЛОЗОФА:

КОНСТАНТИН МОНОМАХ И КРАЈ МАКЕДОНСКЕ ДИНАСТИЈЕ

Врхунац Пселове интелектуалне, и уз њу тесно везане политичке каријере, пада у доба владавине Константина Мономаха, цара који је у једном тренутку имао слуша за групу младих учењака. Последњих неколико година његове владавине, међутим, донело је и највећи суноврат Пселових амбиција на оба поља, те је био приморан да се прихвати другачијег филозофског позива, оног на који није био нарочито поносан. Одлазак из града на Витинијски Олимп значио је, ако не крај, онда свакако корак назад у његовој политичкој каријери, незадовољство на личном плану, о коме сведоче бројна писма пријатељима, али и важну прекретницу у интелектуалном животу.⁵⁴⁵ Први пут Псел је изазван на јавно исповедање своје вере, пошто су нова струјања у Цариграду, фокусирана око свемоћног патријарха Михаила Керуларија, налазила сумњивом његову посвећеност хеленској филозофији.⁵⁴⁶

Ове велике промене нашле су свог одраза у *Хронографији* која, како је показао Калделис, управо јесте нека врста исповедања његове филозофије, пре свега политичке. Њена шеста књига, биографија Константина Мономаха (а у свом другом делу опис кратке владавине царице Теодоре) најбоље је огледало пишчевих ставова и фрустрација и ту почиње у правом смислу Пселова *лична историја*.⁵⁴⁷ Она заузима више од стотину страна текста у савременом издању, неупоредиво више од било које друге, и далеко је најкомплекснија и најслојевитија и структурално и садржајно. Историчарева периавтологија и екскурси о методу и учености заузимају готово четвртину књиге, а његова личност прожима Константинову владавину у целини. Људи описани у последњим два књигама историје његови су савременици, сарадници и (чешће) противници,

---

⁵⁴⁵ В. нарочито писма Константину Керуларију, у којима Псел жали што не може да присуствује свадби пријатеља и примаоца писма због свог монашког позива (Σάθας V: ер.83; 84).

⁵⁴⁶ Вероватно је око 1054. године, нешто пре свог замонашења, Псел био принуђен да напише своје *исповедање вере* упућено цару Константину Мономаху (*Theol.*II.35). Не може се са сигурношћу рећи да је иза тога стајао Керуларије, но то се из расположивих података чини најразумнијом претпоставком. За анализу в. Kaldellis, Polemis (2015): 12-13.

⁵⁴⁷ Pietsch (2005): 66-83.

личности са којима је имао лични однос, укључујући и царева, нарочито Константина Мономаха. Из тог разлога његова аутопсија је промењена и још директнија, назнаку чега смо добили у опису градске побуне на крају пете књиге. Готово све што ће Псел надаље говорити резултат је личног искуства и посматрања и субјективне, понекад сасвим искривљене перспективе. То је за тему ове тезе чини посебно вредном, јер је управо искривљеност те перспективе оно што показује специфично Пселов поглед на сопствено доба и савременике, и даје нарочит увид у његове односе са тим људима. Претходне биографије, у којима је писац са довољне дистанце могао отвореније да исказује своје ставове, ће у том смислу послужити као кључ. На лексичком, наративном и смисаоном плану, оне могу бити путоказ за читање приповести о савременим или готово савременим, стога далеко осетљивијим темама.

3. 1. КОНСТАНТИН МОНОМАХ У ЛУЦИ ПАЛАТЕ

3. 1. 1. СТРУКТУРА ШЕСТЕ КЊИГЕ: БИОГРАФИЈА, АПОЛОГИЈА И РЕТОРИЧКИ ПРИРУЧНИК

Структурална решења биографије Константина Мономаха један су од одлучујућих аргумената византолога који заговарају тезу о њеном првобитном настанку.⁵⁴⁸ Управо овде Псел даје објашњење свог метода, циљева писања историје, природе жанра и проблема са којима се у прихватању теме суочавао. Поред методолошких опаски, Мономахова биографија садржи и разматрања о природи царске власти, добрим и лошим државним уређењима и правилном начину функционисања државе. Недостатак проемија који би појашњавао ауторове филозофске и методолошке поставке, као и чињеница да се ови екскурси не налазе на почетку, међутим, нису нужно сведочанство о шестој књизи као *нуклеусу* историје на који је остатак касније надограђен, о чему је било речи о уводу. Класични историчари на које се Псел могао угледати нису своја теоретска разматрања ограничавали на увод – Тукидидов *други проемиј* у петој књизи и Полибијеви теоријски

---

⁵⁴⁸ В. Крискуолов коментар: *Chron.I*, 390, п. 45.

екскурси у (како се чини) свакој шестој књизи најчувенији су примери.⁵⁴⁹ Теоријске дигресије у шестој књизи *Хронографије*, пак, могу бити доказ о *централности* – не структуралној, већ смисаоној – Мономахове биографије у Пселовој првобитној концепцији дела. Уколико су прве две књиге егземпларне за читање остатка *Хронографије* у погледу исправног и неисправног владарског понашања, шеста је кључ који даје Пселова теоријска разматрања о власти и о потребама државе, као и о наративним техникама које користи. Све теме које аутор отвара у првим биографијама разрађене су у Мономаховој, оригиналном *завршетку* дела. Образложење мотивације за писање историје у њеној шестој књизи има смисла уколико описивање доба Константина IX *јесте* било Пселова мотивација за стварање дела, што не би био случај да је историју од почетка конципирао закључно са Исаковом владавином.⁵⁵⁰

О томе сведочи и Пселов више пута поменути *историјски енкомиј* Константину Мономаху.⁵⁵¹ Он је *de facto* препоручивао себе као историчара, без обзира на исход ове самопромоције. Основне нити карактеризације ликова и структуралних решења казивања повести које је дао у беседи, јављају се и у *Хронографији*. Након што је изложио ток историје до владавине цара са којим је намеравао да оконча своје приповедање, у његовој биографији је дао коначна разматрања своје политичке филозофије и жанровско оправдање (дистинкција историја-енкомиј) непотребно пре тренутка у коме он постаје близак сарадник описиваног владара. Свог великог дела историчар се подухватио да би раскринкао цара коме је служио и са којим се сукобио. Зачуђујуће је колико нам ствари овај мајстор ироније говори сасвим отворено и јасно, иако су управо ти параграфи најчешће оно што савремени историчари оцењују као неискреност. Псел је у свом делу, а нарочито у његовој шестој књизи оставио много трагова за његово дешифровање. Наш посао је да уз помоћ тих трагова разлучимо иронију од искрености и дођемо до истине. Пселове истине, свакако.

---

⁵⁴⁹ *Thuc.V.26*

⁵⁵⁰ *Polyb.VI* – расправа о уставима; XII – критика претходних историчара, нарочито Тимаја, и о потреби практичног политичког искуства историчара (XII.27-28). Псел управо на сопственом искуству у државним пословима и на Мономаховом двору инсистира у шестој књизи (в. ниже).

⁵⁵¹ *Or.pan.2*

Шеста књига грубо се може поделити на неколико целина. На почетку се налази опис самосталне владавине двеју царица након збацивања Калафата (1-20), закључно са избором прикладног цара. Уводећи у Мономахову владавину, Псел даје своју прву обимнију дигресију (22-28) о разлозима за писање историје и проблемима са којима се борио доносећи ту одлуку, као и о неким етичким питањима. Иза уводне карактеризације Константина (29-35) долази други и најобимнији екскурс (36-45) о Пселовом образовању, заокружен његовим уласком на двор и новим освртом на цареву карактеризацију (46-49). Прва мега-епизода шесте књиге долази тек након првих педесет капута, који се могу схватити као уводни. У питању је приповест о Мономаховој афери са Склиреном (50-71), а потом редом следе још три епизоде: устанак Георгија Манијакиса (72-89), напад Руса на Цариград (90-98) и побуна Лава Торникија (99-123). Нарација догађаја ту је прекинута ради описа физичког изгледа и болести цара (124-131), да би се Псел вратио Мономаховој владавини кроз приче о заверама на двору, које осликавају Константинову небригу о сопственој безбедности (132-155). Након кратког осврта на смрт царице Зое (156-160), почиње финални део биографије, карактеризација Константина као владара (161-190), у коју су уметнуте приче о смени Константина Лихуда (177-181) и изградњи престоничке цркве Георгија Тропеофороса (185-187). Последња епизода у шестој књизи је Пселово принудно замонашење (191-200), у директној вези са царевом потоњом смрћу (200-202). На самом крају писац даје кратку оцену његове владавине (203).

Из овог сумарног садржаја видимо три велике Пселове *личне* дигресије: о методу, о образовању и о замонашењу. Његова личност, међутим, и различити теоретски екскурси, прожимају читаву биографију и веома често ограничавају мање целине и служе као објашњење и оправдање појединих описа. Овде се треба осврнути на њихов карактер и места на којима се налазе, те улогу коју у наративу играју.

3. 1. 1. 1. Питање жанра: Пселова три парадокса

Михаило Псел често је долазио пред морални суд, како својих савременика, тако и модерне науке. Довођен је у питање карактер његовог учешћа у политичком животу и оптуживан као један од најодговорнијих за проблеме у којима се Царство нашло средином XI века, а нарочито крајем шездесетих и почетком седамдесетих година. Дobar део те

оптужбе почива на тези Острогорског о постојању две супротстављене странке *цивилног и војног племства*, при чему је прва, са Пселом као корифејем и гласноговорником, гурнула Византију у амбис финансијски, војно и политички.⁵⁵² Теза Острогорског је оспорена и готово сасвим напуштена, али стигма на писцу *Хронографије* као кривцу и даље стоји.⁵⁵³ Парадоксално, теорија о запостављању војске и провинције и фокусирању на Цариград као главном узроку опадања државе (што је квалификација коју ваља узети с опрезом), управо је оно што је сам Псел као на тацни сервирао савременим истраживачима. Већ је досадашња анализа дела показала да Пселови ставови не одговарају сасвим онима који се приписују *цивилној странци*, што се само делимично може објаснити *накнадном памећу*. Такво неслагање између Пселових погледа и наших погледа на Псела углавном се у науци објашњавало тиме да је он писац коме се не може веровати, да је сврха његовог историјског дела апологија (што једним делом свакако јесте случај, али не у вези са његовим темељним ставовима), или просто чињеницом да су то *општа места* царске идеологије и византијског виђења политике, те да их је он убацивао као прикладна.⁵⁵⁴ На примеру Василијеве биографије показано је колико су пишчеви ставови далеко од традиционалних и од општих места. Осим тога, било би претерано дискредитовати једног интелектуалца Пселовог кова, филозофа по вокацији, претпоставком да је тако немарно поступао са делом у коме је изнео нека од својих најдубљих уверења.

Цинизам нашег историчара још једна је од оптужби која га је уклапала у калуп у коме га види модерна наука, те је и сама постојаност његових ставова довођена у питање. Међутим, како је показао Калделис, он је сасвим озбиљно схватао свој позив филозофа и историчара, које је спајала једна кључна компонента: истина којој оба теже.⁵⁵⁵ У том светлу треба посматрати и његове дигресије о односу историје и енкомисија. Недавно је Ефтимисија Пич сугерисала да је читава шеста књига написана као апологија за пишево

---

⁵⁵² Острогорски (1959): 304-330. *Псел је најмаркантнија личност ове епохе, и по свом изванредно плодном раду на културном пољу и по својој фаталној политичкој делатности и потпуном отсуству сваког моралног осећања.* (311).

⁵⁵³ За једну од најоштријих критика в. Lemerle (1977): 295-296, иако су примери бројни, у толикој мери да се и у најновијим студијама о Пселу као метанаратив провлачи извесно *оправдање* филозофа за оптужбе које је на његов рачун изнела позитивистичка историографија.

⁵⁵⁴ Уп. Hussey (1935): 84-85.

⁵⁵⁵ Историја и филозофија као *истинити жанрови* фигурирају у западној књижевности од хеленских времена до данас (Frow (2005): 87-123).

учешће у администрацији контроверзног цара,⁵⁵⁶ што не може бити случај из неколико разлога. Најпре, у текстуалној традицији која нам је остала немамо довољно повода да сматрамо да је Мономахова владавина била *контроверзна* у времену када је *Хронографија* настала (од средине педесетих до почетка шездесетих година XI века). Та слика припада нешто познијем добу и историјском памћењу једне нове генерације, коме Псел својом *Хронографијом* није мало допринео.⁵⁵⁷ Пселова жанровска дигресија у капутима 22–28 (са допуном у 70–72 и 161–163), међутим, далеко је комплекснија, наизглед парадоксална, и свако од понуђених тумачења оставља неке нерешиве недоследности. У овом методолошки веома значајном одељку писац *Хронографије* показује се у пуном сјају двојства функције филозофа и ретора, којим се веома поносио.

Прва и најобимнија Пселова методолошка дигресија (VI.22–28) представља увод у наратив о владавини Константина Мономаха, након описа његовог доласка на власт. Већ начин на који је дигресија уведена синтаксичком структуром позива читаоца на позорност: Αί (sc. царице Зое и Теодора) μὲν οὖν τρίτον μῆνα συνάρξασαι παύονται τῆς ἀρχῆς, ὁ δὲ γε Κοωνσταντῖνος – ἀλλὰ μήπω περὶ αὐτοῦ, βραχέα δέ τινα καθίσταμαι **πρὸς τὴν φιλήκοον ἀκοίην** (VI.21.4–6). Постављајући Константина као новог протагонисту употребом номинатива и партикуле δέ, и потом одмах прекидајући и одлажући наратив о њему, аутор ствара атмосферу ишчекивања и тензије, скрећући пуну пажњу публике на оно што ће рећи, и истовремено формално умањује значај пасуса који следе, називајући их *ситницама* (βραχέα) и остављајући (лажан) утисак да се не ради само о прекиду наратива, већ и о прекинутом току мисли. Тиме од самог почетка користи иронију, у основном значењу које је дефинисао Аристотел, као *претварање кроз умањивање* (προσποίησις ἐπὶ τὸ ἔλαττον), да вештим читаоцима, односно *онима који желе да чују* (φιλήκοον ἀκοίην) *постави* (καθίσταμαι) неке ствари, које, сасвим је јасно, нису *ситнице*.⁵⁵⁸

---

⁵⁵⁶ Pietsch (2005): 75–83.

⁵⁵⁷ Негативна слика Константина Мономаха преовладава у историјама писаним крајем XI и у првој половини XII века, пре свега код Михаила Аталијата и Јована Скилице (*Scyl.* 422–478; *Attal.*, 15–38). Пселов утицај на Аталијата на неколико примера је показао Д. Краллис (Krallis (2006a): 184–203).

⁵⁵⁸ *Arist.Eth.Nic.*1108a. Детаљније о Аристотеловом схватању ироније, које је постало доминантно у хеленистичко и римско доба, Swearingen (1991): 95–131. О Пселовој употреби драматичног двојства εἴρων–ἀλαζών, Ljubarskiј (2003b): 355–360. Иронија увек има имплицирану публику, која дели ауторове етичке и културолошке вредности и познавање истоветне литерарне традиције из које се црпи, али често, нарочито у субверзивној и потенцијално опасној литератури, читаоце којима иронични слој текста може и треба да

Екскурс почиње топосом својственим жанру историје: Псел објашњава да се писања историје подухватио на наговор *многих да дела нашег времена не би остала сакривена дубинама заборава*. Овај разлог за писање историје стандардна је мотивација још од Херодотовог дела.⁵⁵⁹ Потом прелази на објашњавање проблема и страхова због којих је оклевао да се подухвати тог задатка и већ у том другом, самом по себи уобичајеном, кораку искаче из канона и из очекиваног. У Пселовој аргументацији нема лажне скромности и страха пред величином задатка. Он истиче да су га други *оценили дораслим природи задатка* и не пориче њихов суд, додајући да се није уздржавао ни због лењости. Страхове које потом наводи, наизглед увијени у жанровски топос – потреба писања историје, проблеми са којима се аутор суочава, и најзад прихватање подвига – представљају озбиљан логички проблем и жанровски су недоследни, а начин на који их поставља је садржински, иако не формално, дијалектички. Решења која експлицитно даје у току овог екскурса у даљем току аргументације сам обара, чинећи читаво излагање парадоксалним. Тек посматрањем ове дигресије кроз призму другог жанра – дијалога (са самим собом, или са измишљеним, имплицираним читаоцем историје) – и кроз целину шесте књиге (дакле интертекстуално и интратекстуално),⁵⁶⁰ може се доћи до логички конзистентног решења постављеног проблема, који је у самој основи парадоксалан. На почетку аутор даје два професионална страха, односно опасности због којих је оклевао да се прихвати писања историје, а потом им додаје и трећи, лични проблем. Ова три проблема назваћу *три Пселова парадокса*:

- 1) Страх да не буде оптужен за *измишљање* и *прављење драме*, тако што ће неке догађаје *изостављати*, а друге *мењати* (VI.22);
- 2) Страх да не буде оптужен да није љубитељ историје већ љубитељ *ружења*, уколико би инсистирао на трагању за *истином* (VI.22);

промакне (Booth (1974): 123–124; Muecke (1970): 39–40). Питање намераване публике је веома сложено, али може се претпоставити да је Псел имао на уму превасходно синхрони аудиторијум цариградске образоване елите (Reinsch (2013): 390–391).

⁵⁵⁹ *Her.I.1.* в. и пример Пселовог непосредног претходника, Лава Такона (*Leo.Diac.I.1*); V.9. и Ане Комнин (*Alexias.Prol.1*).

⁵⁶⁰ Жанр је суштински интертекстуалан, јер упућује на значења претходно формирана кроз друга дела. Интертекстуалност се не односи само на конкретне референце на друга дела, већ и генералне моделе стварања и рецепције дискурса, у чему жанр игра кључну улогу (Frow (2005): 48).

- 3) Страх да не покаже *незахвалност* према свом добротвору тако што ће о његовој владавини саставити историју (VI.23).

Први Пселов парадокс:

Мислио сам да ћу због прескакања нечијих дела, из разлога о којима ћу говорити, или пак мењања, бити оптужен да не стварам историју, већ да измишљам као да постављам ствари на сцену.

ἢ γὰρ ὑπερβὰς δι' ἅς αἰτίας ἐρῶ τὰ πεπραγμένα τισίν, ἢ μεταβάλλων ἑτέρως, οὐχ ἱστορίαν ποιῶν, ἀλλὰ **πλάττων** ὥσπερ ἐπὶ σκηνῆς πράγματα ὄμην ἀλώσεσθαι. (VI.22.15–19)

Жанровско дефинисање историје представљало је проблем теоретичарима позне антике и Византије.⁵⁶¹ То је историчарима давало извесну слободу, али та слобода имала је своја ограничења: најпре у истини, која је онтолошки домен који историја као жанр имплицира,⁵⁶² а затим и у унутрашњој логици догађаја, коју је, бар у начелу, морала пратити. Уз сву слободу коју је жанр носио, *πλάσμα* – измишљање, фикција – била је сасвим неспојива са истинитом историјом, и, генерално, нешто од чега се зазирало од времена када је Платон избацио песника из своје *Државе*.⁵⁶³ Као историчар и, пре свега,

---

⁵⁶¹ Најпознатије упутство за правилно писање историје оставио је сатиричар Лукијан из Самосате (II век), уз саркастичну критику савремених историчара (*Luc.Hist.Conscr.*). Трактат је подељен на два дела – први, у коме Лукијан кроз примере лоших историја показује шта добар историчар треба да избегава (8–46), и други, са саветима за писање историје (46–72). Пселови парадокси упадљиво асоцирају на нека од Лукијанових упозорења и чини се да управо константним упућивањем на парадигматског сатиричара даје упутства за читање сопствене ироније. У капути 22 свог трактата, Лукијан критикује историчаре који поетским језиком и техникама драматизују наратив.

⁵⁶² Онтолошки домени су имплициране реалности које жанрови формирају као унапред дату референцу, заједно са ефектима ауторитета и уверљивости који су специфични за одређени жанр (Frow (2005): 19).

⁵⁶³ *Plat.Rep.*398a. Поставка Сократовог аргумента против поезије (пре свега трагедије) и сама је суштински парадоксална. Једна од његових кључних теза је коришћење трећег лица у драми, што је додатни корак удаљавања од света идеја (поезија је као таква имитација имитације, а изражавање аутора кроз лик неког другог још га више удаљава од истине). Овај став о поезији сматра се једним од темеља Платонове филозофије. Жанр дијалога, међутим, чини тај аргумент парадоксалним. Управо је технику позајмљену од драме, говор кроз треће лице, Платон употребио за излагање своје филозофије (оправдање дијалога као најбољег медија за изражавање филозофије због важности живе речи и размене идеја, о коме говори Swearingen (1991): 55–94. не потиरे овај парадокс, јер је преношење разговора у писану реч проблем на који указује и сам Платон). У *Гозби* је чак тенденциозним временским удаљавањем од самог догађаја и мноштвом посредника између учесника гозбе и свог излагања довео у питање поузданост онога што је изречено (*Plat.Sym.*172a–174a). Сличну неконзистентност изреченог и околности говора примећујемо и у *Федру*, где је Сократова аргументација о бесмртности душе пропраћена низом његових изразито путених поступака (*Plat.Phaedrus.*60b; 89b. Више о томе Kaldellis (1999): 3). Подозрење хришћанских мислилаца

филозоф, Псел и сам упадљиво инсистира на истини као основном принципу *Хронографије*. Очигледан одговор на први парадокс био би да је оптужба за изостављање и измишљање неоснована, да он у наставку реченице не најављује да ће говорити о разлозима прећуткивања. Штавише, на другом месту у шестој књизи налазимо необично и блатантно признање прећуткивања. Након опсежног екскурса о сопственом образовању (VI.36–45), чији се литерарни узор, како је показао Калделис може тражити у Сократовој интелектуалној аутобиографији у Платоновој *Одбрани Сократовој*,⁵⁶⁴ Псел налази за сходно да ову историји непримерену периавтологију оправда, бранећи се од још једне потенцијалне оптужбе и објашњавајући да *све слаже заједно зарад следа логоса* (VI.46.12–13). Сврха овог аутобиографског екскурса, фокусираног на ауторову двоструку персону ретора и филозофа, и сама је двострука. С једне стране, лепота говора (реторика) донела му је приступ цару, тако да му, како раније каже (VI.14.10–13) *ништа није било непознато, нити што је јавно постизано, нити што је кришом чињено*. С друге стране, показивањем свог знања филозофије, увео је себе као валидног сведока, будући да је филозоф у стању да увиди природу функционисања света и да препозна узроке и последице догађаја, што је задатак историчара.⁵⁶⁵ Оно што следи је, међутим, отровно признање:

Пошто сам себе истински убацио у овај део историје, нећу изрећи ништа лажно. Али ако нешто не кажем, остаће скривено, а од онога што ће бити речено ништа није сумњиво у погледу истине.

Ἐπειδὴ οὖν ἐμαυτὸν τούτῳ δὴ τῷ μέρει τῆς ἱστορίας ἀκριβῶς ἀνεβίβασα, ἐρῶ οὐδέν τι διαψευστόμενος ἄλλ' εἴ τι μὲν οὐ λεχθήσεται, ἀποκέκρυπται, τῶν δὲ ῥηθησομένων οὐδέν τι εἴη ἀμφισβητήσημον πρὸς ἀλήθειαν. (VI.46.18–21)

према Платону као истинском ретору и аутору фикције можда је мање парадоксална него што се савременом читаоцу може чинити (Ραφαῖοπου (2013): 89). Жанровску парадоксалност Псел је могао преузети управо од свог највећег узора. Не треба заборавити чињеницу да је од Аристотеловог времена Сократ посматран као парадигматски ирон, што је начин на који Псел себе отворено карактерише (Ljubarskij (2003b): 355–356). Чини се да су намерна обмана као начин долажења до истине и недокучивост аутора кроз дело главни постулати које је писац *Хронографије* преузео од свог омиљеног филозофа. Тешко је рећи ко је боље схватио Платона, Псел или савремени теоретичари, али је његово схватање узора важно за наше разумевање његове филозофије.

⁵⁶⁴ Kaldellis (1999): 127, н. 264.

⁵⁶⁵ V.24. Kaldellis (1999): 103–104.

Даљи ток излагања, дакле, не иде ка разрешењу, већ ка продубљењу парадокса, али само уколико *истину* схватимо у ограниченем смислу фактографске прецизности. Претежно позитивистичка историографија у првој половини XX века Пселу је замерала управо изостављање важних догађаја, хронолошку и географску непрецизност, узалудно покушавајући да из *Хронографије* екстрахује историјске податке. У другој дигресији о методу (VI.70–73) Псел одговара на ову (потенцијалну) оптужбу, објашњавајући да он у својој историји иде *средњим путем* између детаљних античких историја и сумарних повести својих непосредних претходника. Наводно одговарајући на захтев неименованог пријатеља,⁵⁶⁶ он не саставља амбициозну (φιλοτιμότεραν), већ историју најважнијих ствари (κεφαλαιωδέστεραν), *по сећању* (κατὰ μνήμην, VI.73.). У овом кратком одељку наилазимо на још један мањи парадокс. Наиме, писање о најважнијим стварима и писање по сећању два су сасвим различита приступа у стварању историје. Одговор се поново налази у сократовској иронији: Псел истицањем да пише по сећању умањује утисак о тенденциозном састављању дела, дајући сасвим супротно решење неколико редова раније, слично као у VI.21 када (свесно неубедљиво) покушава да увери читаоца да је дигресија о жанровима дигресија његове мисли, а не важна поставка основних постулата писања.

Шта су те *главне ствари* које је он сматрао вредним убацивања у своју историју? Као и у случају претходних биографија, епизоде из Мономахове владавине изабране су тако да осликају царев ἦθος.⁵⁶⁷ Избор тих епизода је стога врло индикативан. Поред неколико великих догађајних целина, Псел даје и читав низ вињета са двора, епизодних прича (διηγήματα), које читаоцима треба да дају слику Константиновог карактера из позиције инсајдера какав је био Псел. У првом делу анализираног другог методолошког екскурса (VI.70), који се може назвати и *дигресија о дигресијама*, аутор објашњава место које овакве приче о *тривијалностима* (σμικρολογεῖσθαι καὶ λεπτολογεῖν) имају у историји. Оне јој у основи не припадају, али *пошто историја нема јасне границе* (!) дозвољено је скретати са главне теме наратива, уз неопходност брзог враћања на главни пут и услов да

---

⁵⁶⁶ У науци се генерално претпоставља (без много основа) да је у питању Лихуд. Ефтимиа Пич је указала на могућност да не постоји наручилац *Хронографије*, већ да је то тоπος који Псел употребљава да би се оградио и прикрио своје намере у састављању дела (Pietsch (2005): 53, н. 93).

⁵⁶⁷ Детаљније о Пселовој употреби овог појма и других сродних термина у *Хронографији*, Kaldellis (1999): 23–28.

све (као и његова интелектуална аутобиографија) тече ка теми, односно да има улогу у ономе што је главна сврха наратива.

На два места (VI.143; VI.150) Псел прави експлицитну дистинкцију између διήγησις, главног наратива и διήγημα, епизодног приповедања, осврћући се на своје бројне дигресије и правдајући их.⁵⁶⁸ Ова оправдања налазе места у ширем контексту дворског наратива у другом делу шесте књиге који сачињавају приповест о заверама на двору (VI.132–155), смрт царице Зое (VI.156–160) и коначна карактеризација цара Константина (VI.161–190), у коју је уметнут и последњи екскурс о методу (VI.161–163). Специфичност овог дела приповести, за разлику од претходног, фокусираног на догађаје којима се традиционално бави историографија (побуна Георгија Манијакиса (VI.74–89), напад Руса (VI.90–98) и устанак Лава Торникија (VI.99–123)) јесте управо у обиљу епизодичних екскурса о тривијалностима, које је окарактерисао као неприпадајуће историји, али, имплицирано, неопходне за целину наратива. Први пут разлику διήγημα–διήγησις прави након описа једне од гротескних представа Романа Воиле (дворанина и царевог најближег сарадника који је централна личност тог дела наратива) – комедије коју је овај извео са извесним евнухом који му је наводно украо коња, због чега је пробудио цара у сред ноћи (VI.142–143). Епилог те епизоде, као и многих других из Мономахове биографије, јесте неразумно расипање државних финансија на актере представе. Закључујући ту мини-епизоду, Псел објашњава да би, *да не саставља*⁵⁶⁹ историју озбиљних догађаја (σπουδαίων), већ тривијалних и неозбиљних (φλυάρων καὶ ἀσπουδάστων), могао да дода још много оваквих прича (**διηγήματα**), али да мора редом да изложи свој (главни) наратив (ὁ δὲ γὰρ λόγος τὰ ἐξῆς **διηγέσεται**). Оно што следи, међутим, наставак је тривијалности, овог пута из женских одаја, Воилиних представа пред царицама (VI.144) и низа гротескних сцена (трагикомична сцена суђења због завере (VI.147–150), комичне представе његове афере са царевом љубавницом (VI.151–155)). Након завршетка приповести о Воили, Псел поново обећава повратак на тему (πολλὰ τῶν ἐν μέσῳ τῆς ὑποθέσεως τῆσδε παραλελοιπώς, αὐθις εἰς ἐκεῖνον ἄνευσι, VI.156), да би већ у следећој реченици најавио још један екскурс, о

---

⁵⁶⁸ Ретори друге софистике праве разлику између διήγησις (приповедања) и διήγημα (епизодног приповедања). Афтоније објашњава однос између ова два као однос епа и епителија (еп је цела Илијада, епителиј је опис Ахиловог штита, *Προϋμνάσματα*, 74-76). За употребу ове дихотомије у нарави Ане Комнин, Вилимоновић (2014): 36–39.

⁵⁶⁹ Поново, као и у случају дихотомије историја–енкомиј, Псел парадокс почиње каузалном реченицом.

карактеру и смрти царице Зое (καὶ πρῶτον γε τὸν περὶ τῆς βασιλίδος Ζωῆς ἀποδοὺς λόγον). Још једном најавивши повратак на наратив о цару (ἐπὶ τὸν βασιλέα αὐθις ἐπάνειμι, VI.161), скреће у дигресију о методу и разлици између историје и енкомиија (VI.161–163), тако више пута свесно кршећи постулат неопходности брзог повратка на тему који је на почетку поставио. Обећавајући једно, а чинећи друго, он скреће пажњу читалаца на поруку коју тиме оставља, све време се иронично поигравајући са сопственом дигресивношћу.

Главни наратив коме се Псел коначно враћа након свих екскурса и сам је испуњен епизодним причама (нпр. о цару на суђењу, VI.170–172), али и открива, кроз још један парадокс, пишчеве праве намере у састављању историје. *Што се тиче царева јавне делатности* (τῶν μὲν οὖν δημοσίᾳ πεπραγμένων), *то препуштам* многима који о таквим стварима желе да извештавају (λογογραφεῖν), *а што се тиче приватних (тајних?) ствари* (τῶν ἀπορρήτων) *један мали део желим да откријем* (VI.167.1–5) – у питању је двосмислена похвала цара, која се претвара у покуду, за строге казне онима који би увредили Бога. Из овога постаје јасно да оне *озбиљне ствари* којима се баве историчари **уопште нису сфера Пселовог интересовања**. Према Плутарховом принципу, он бира оне догађаје и поступке који највише говоре о владаревом карактеру. Тривијалне епизоде заправо *јесу* наратив и тема Константинове биографије, јер су то ствари каквима се цар бавио. Избором догађаја Псел себе и своје дело свесно издваја из историографске традиције. Кроз низ трагикомичних епизода он заиста поставља *сцену* двора, са низом бурлескних ликова који кроз шесту књигу пролазе. *Позоришни* карактер⁵⁷⁰ актера Константинове биографије, а пре свих Романа Воиле, чија је приповест посебно богата сликовитим сценама, доприноси том утиску. Терминологија коришћена за опис Воиле и царевог односа са њим такође је позоришна – дворанина Псел конзистентно назива глумцем (ὕλοκριτής) и понекад драматургом (σκηνουργός).⁵⁷¹ У биографији Константина Мономаха, кроз историјски жанр, и још више кроз намерна и тенденциозна одступања од њега, Псел ствара изузетну драму декаденције, веома налик једном Шекспиру или, можда

---

⁵⁷⁰ Genette (1992): 67 прави разлику између начина, модалитета (mode) и жанра, односно *тона* који читалац на егзистенцијалном нивоу *осећа* читајући дело (попут готичког трилера, или пасторалне елегике). У том смислу би се о шестој књизи *Хронографије* могло говорити као о *драматичној* историји.

⁵⁷¹ ὕλοκριτής/ὕλοκρινομαι: VI.140.8; VI.143.4–5;10;11; VI.144.11; VI.145.9;13; VI.148.5–6; VI.155.1. σκηνή/σκηνουργός: VI.141.9; VI.143.7–8; VI.146.18; VI.147.5. δράμα/δραματούργος: VI.148.5; VI.149.11;16–17.

више, Молијеру. Управо у томе лежи она *πλάσμα* из првог парадокса.⁵⁷² Афтоније Софиста дели епизодно приповедање на драмско, историјско и политичко, а Пселове *διηγήματα* у шестој књизи најбоље би се уклопиле у прву врсту, за коју ретор даје пример (причу о ружи и љубави Афродите и Адониса).⁵⁷³ Драмско епизодно приповедање је, објашњава Афтоније, *оно измишљено* (*δραματικὸν μὲν τὸ πεπλασμένον*). У крајњој инстанци, из Пселове перспективе, није битно шта је он измислио или преувеличао (сасвим је јасно да је његов Воила искаркиран лик).⁵⁷⁴ У његовој поставци ствари, истина као главни циљ историје није повређена – а та истина је у царевом карактеру и карактерима људи који су га окруживали, као и општој атмосфери на двору.

Други парадокс:

(...) Или да ћу ловећи истину на сваки начин постати предмет шале онима који воле да оптужују, и сматран, не љубитељем историје, већ љубитељем ружења.

(...) ἢ τὸ ἀληθὲς ἐκ παντὸς τρόπου θηρόμενος ἀφορμὴ σκώμματος τοῖς φιλαίτιοις γενήσεσθαι, καὶ οὐ φιλίστωρ, ἀλλὰ φιλολοῖδορος νομισθήσεσθαι. (VI.22.17–20)

Други страх који Псел изражава парадоксалан је у својој суштини, што је приметио и коментатор италијанског издања *Хронографије*.⁵⁷⁵ Како је *ружење* оно што произлази из трагања за *истином*, иако је на више места нагласио снажну везу истине и историје? Постављањем једноставног силогизма закључак се сам намеће:

Премиса А: Псел као историчар беспштедно трага за истином.

Премиса Б: ако буде беспштедно трагао за истином биће оптужен за ружење цара.

---

⁵⁷² Лаурицен уочава да Псел користи плазму, али је ограничава на постављање хипотетичких ситуација (нпр. *шта би било да су Бугари напали док је Михаило Пафлагонац још увек био доброг здравља*), Lauritzen (2013): 132–136.

⁵⁷³ *Προϋμνάσματα*, 74-76. Уп. и уводну студију В. Јелића, 24-25.

⁵⁷⁴ Скилица даје слику Романа Воиле као човека солидног педигреа (*Scyl.473*), а тестамент његовог сродника Евстатија Воиле (*Test.Eustath.Boilas*) супротставља се Пселовим тврдњама о његовом незнатном пореклу.

⁵⁷⁵ *Chron I*, 391, н.54.

Закључак: *истинита историја* Константинове владавине мора бити ружење, односно псогос. Другачије речено, **историја** о Константиновој владавини, уколико претендује, као што би морала, да буде **истинита**, не може бити ништа друго него **ружење**, јер, имплицирано је, *Псел нема ништа добро да каже о овом цару*.

Избор догађаја из владавине Константина Мономаха о томе сликовито говори. Сви они су усмерени ка показивању Мономахове неспособности и несхватања владарског позива. То нас доводи до са овим повезаног трећег и најкомплекснијег Пселовог личног парадокса.

Трећи парадокс:

(...) а нарочито зато што сам знао да ћу за многе ствари морати да прекорим цара Константина, према коме бих био посрамљен ако му не бих доприносио само похвалом за све (...) Због тога сам се, дакле, увек уздржавао да саставим историју о том човеку.

(...) καὶ μάλιστα ὅτι περ ἐν πολλοῖς τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου καθάψεσθαι ἤδειν, ὑπὲρ οὗ αἰσχυνοίμην ἄν, εἰ μὴ πᾶσαν εὐφημίαν τούτῳ συνεισητέγκαιμι (...) Διὰ τοῦτον γοῦν ἐγὼ τὸν ἄνδρα τὴν ἱστορίαν ἀπεπεμπόμην ἀεὶ. (VI.23.2–4;8–9)

Углавном је прихваћено решење да овај отклон представља апологију за критику добротвора и човека за кога је написао многе похвалне говоре. На то се и сам осврће, правећи разлику између историје и енкомимија, што надаље постаје централна тема екскурса, и објашњавајући како је састављао дела различитог жанра (VI.25–26). То би могло бити прихватљиво решење да Псел овај парадокс не продубљује двоструко у пасусу који се налази између ове две апологије, и то користећи алузије на два истинита и његова жанра *par excellence* – филозофију и историју. Због важности овог пасуса за целокупан аргумент шесте књиге *Хронографије* и Пселове ироничне употребе жанра, цитираћу га у целисти:

1. *Εἰ γὰρ καὶ φιλοσόφῳ ἀνδρὶ καταπεφρόνηται πᾶν τὸ ἐνταῦθα περὶ τὸν καὶ περιέρχον, καὶ ὄρος αὐτῷ τῆς ζωῆς ἢ τῶν ἀναγκαίων τῆ φύσει περίληψις, τὰ δ' ἄλλα*

προσήρτηται ἔξωθεν τῇ τοιαύτῃ ζωῇ, ἀλλ' ἐμοὶ οὐ διὰ ταῦτα ἀγνωμονητέον τῷ ὑπερβαλλόντως τετιμηκότι καὶ ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ὑψώσαντι. (VI.24. 1–6)

Иако филозофски човек презире све што је сувишно и претерано, и за њега је сврха живота да схвати оне ствари које су по природи неопходне, а све друго оставља ван таквог живота, то ми не дозвољава да будем незахвалан према ономе ко ме је наградио највећим почастима и уздигао изнад осталих.

2. *Τὸ μὲν οὖν βουλόμενόν μοι ἢ ἐν τοῖς κρείττοσι λόγοις ἐκείνου μεμνηῖσθα, ἢ σεσιγῆσθαι τὰ ἐκείνου εἰ μὴ ἀπὸ τῆς κρείττονος ὄρμηγται ὑποθέσεως. ἀλλ' εἰ μὲν προθέμενος τὸν ἐκείνου βίον ἐγκωμιάζειν, εἴτα τὰς τῶν κρειπτόνων ἀφείς ἀφορμὰς, τὰς τῶν χειρόνων ὑποθέσεις ἐφαινόμην συνειλοχῶς, κακοηθέστατος ἂν εἶην, ὥσπερ δὴ ὁ τοῦ Λύξου τὰ χεῖριστα τῶν Ἑλλήνων ἐν ταῖς ἱστορίαις παραλαμβάνων. (VI.24. 6–13)*

Моја је жеља или да се њега сећам у најпохвалнијим говорима или да прећутим сва његова дела која нису инспирисана највишим мотивима. Али ако бих се прихватио састављања енкомија за његов живот, и онда избацио све примере доброг и сакупио да покажем примере лошег, био бих злонамеран, као син Лукса (sc. Херодот), који је најгора дела Хелена преузео у својим „Историјама“.

На први поглед ово би могло деловати као стандардни реторички украс византијске литературе и празно разметање сопственим образовањем у контексту прављења дистинкције између историје и енкомија. Међутим, ако пођемо од претпоставке да византијски аутори нису просто убацивали културолошке референце које су им падале на памет без посебне сврхе и намере, читав пасус делује потпуно апсурдно. У каквој су вези филозофски презир према сувишном и незахвалност према добротинитељу? Зашто би Псел говорио о томе *какав би био када би чинио нешто што не чини*? У даљем тексту аутор објашњава разлику између историје и енкомија, наглашавајући да се два жанра не разликују у теми (*ὑπόθεσις*), већ у сврси (*σκοπός*; VI.25.5–6), при чему је владајући

принцип (τὸ κράτιστον) историје истина (VI.26.4). Овим двама категоријама, међутим, он суптилно додаје и трећу – поругу (ψόγος), односно оптужбу (κατηγορία), појмове које овде употребљава синонимно. Псел наглашава да није лагао у својим енкомијама Константину (VI.25.8–9), додајући да је *другима промакло оно што је чинио*. Да би то појаснио, обавештава нас како је састављао енкомије: за разлику од већине (оних којима је његова техника промакла), који *не знају чисто ни да хвале ни да куде (οὔτε ψέγειν καθαρῶς ἴσασιν, οὔτε εἰλικρινῶς ἐπαινεῖν)*, збуњени неминовном мешавином добрих и лоших особина, он за потребе енкомија:

Избацујући лоше и узимајући оно што је добро, то слажем и лепим по сопственом реду и од најбољег квалитета плетем похвалу.

ἀφείς μὲν τὰ χείρονα, ἀφαιρούμενος δὲ τὰ κρείττονα, ζυναρμόζω ταῦτα κατὰ τὴν οἰκείαν τάξιν καὶ ζυγκολλῶ καὶ διὰ μιᾶς τῆς ἀρίστης ποιότητος ἐξυφαίνω τὴν εὐφημίαν. (VI.25.16–19)

Излагање завршава обећањем да неће лагати ни у историји и да ће *водити рачуна да ми злонамерни језици не замере да оптужујем где треба да хвалим*. Јер ово није оптужба, нити памфлет, већ истински историја (*εὐλαβούμενος μὴ με λοίδωρος γλῶσσα αἰτιάσαιτο, ὅτι εὐφημεῖν δέον κατηγορῶ. ἀλλ' οὐ κατηγορία τοῦτο, οὐδὲ γραφή, ἀλλ' ἀληθῶς ἱστορία*; VI.26.5–8).

Псел се поново на исту тему враћа у другом методолошком екскурсу, говорећи о *тривијалностима* којима нема места у историји (а којих је, како смо видели, његова историја пуна). Одмах, међутим, правда своје наративне технике:

Ако сам на неким местима и сам користио оно што не припада историјском казивању, не треба се чудити. Историјски наратив није тако ограничен да се држи подаље од околних (sc. начина нарације), већ дозвољава и нека прекорачења и дигресије.

Εἰ δ' αὐτὸς ἐνιαχοῦ τοιοῦτοις ἐχρησάμην οἷς ἀποτρέπομαι μὴ κεχρηῆσθαι τοὺς ἱστοροῦντας, θαυμάζειν οὐ χρή· ὁ γὰρ τῆς ἱστορίας λόγος οὐχ οὕτως ὄρισταί, ὡς ἀπεξέσθαι περίξ παντάπασιν, ἀλλ' ὅπη παρείκοι καὶ διεκδρομάς τινας ἔχειν καὶ παρεκβάσεις. (VI.70.9–13)

Одговор на то који су *околни жанрови* дао нам је нешто раније, објашњавајући да тривијалности нису својствене историји већ:

(...) или *оптужби*, ако су тривијалности лоше, или *похвали*, ако садрже теме енкомија.

(...) ἢ κατατιωμένων, εἰ φαῦλα τὰ μικρολογούμενα εἶη, ἢ ἐγκωμιαζόντων, εἰ τόπους ἐγκωμίων ἐπέχοιεν. (VI.70.7–9)

Карактер тривијалних епизода у шестој књизи *Хронографије*, како смо видели, упућује на то да се његова историја додирује са оптужбом, упркос чињеници да је то експлицитно порекао у првој методолошкој дигресији. У том контексту постаје јасно поређење са *сином Ликса*, парадигматским историчарем кога призива на самом почетку, у излагању мотивације за писање историје.⁵⁷⁶ У енкомијима је избацивао најгора дела и узимао најбоља. Насупрот томе не стоји историја, већ псогос, и избор најгорих ствари и избацивање најбољих управо је оно што је он урадио састављајући Мономахову биографију. **Супротстављањем историје и енкомија, с једне, и енкомија и псогоса, с друге стране, долази се до закључка да Пселову историју треба схватити као псогос (или оптужбу), који је потврђен целином шесте књиге у којој позитивних дела Константина Мономаха заправо и нема.** Заокруживање аргумента алузијама на Херодота показује перспективу историчара из које он то чини.

Истина као τὸ *κράτιστον* историје тиме није нарушена, што је имплицирано даљим током аргументације у првом екскурсу (VI.26–27). Псел ту даје етичко оправдање незахвалности према добротинитељу у тези да ниједан владар не може задржати исти, добар пут током читаве своје владавине. Није необично, објашњава аутор, што цареви, чији је живот као узбуркано море, увек у потресима, нису и не могу бити овенчани само добрим делима. Оно што их чини добрима или лошима јесте *оно што је њихова доминантна карактеристика* (VI.26.11–13). У случају Константина, како ће рећи одмах по завршетку ове дигресије, доминантна карактеристика је несхватање природе царске власти, што Псел веома често изражава кроз алегорију о царевом погледу на улазак у

---

⁵⁷⁶ Херодотова злоба постала је пословична због утицајног Плутарховог трактата *De Herodoti malignitate*, у коме Плутарх оптужује историчара да је варварофил, и да је изабрао да опише најгора дела Хелена у својим *Историјама*, због приче о издаји Беоћана. (*Plut. De Herod. 1*)

палату као на *усидрење у луку и спас од невоља и немира*.⁵⁷⁷ Коришћењем метафоре *немирног мора* за власт, направљена је јасна супротност између онога што царевање *јесте* и онога што је Мономах *мислио да оно јесте*, на тај начин на самом почетку оцртавајући доминантну особину што, не случајно, писац наглашава као тему свог дела. Дакле, једноставније речено, **Псел бира догађаје који оцртавају доминантну црту царског карактера, пишући истиниту историју, која стога мора бити ружење, односно псогос или оптужба, због тога што та доминантна црта јесте – несхватање озбиљности царског положаја.**

Трећи Пселов парадокс тиме, међутим, није решен. Чињеница да је увидео да и сви други владари имају негативних особина не оправдава га за састављање историје свог добротвора, за кога није нашао ниједну позитивну карактеристику. Зашто, схвативши то, аутор из захвалности није одустао од састављања историје?

3. 1. 1. 2. Екскурси о природи власти

Међу бројним екскурсима у шестој књизи посебно место заузимају они из сфере политичке теорије. Да би објаснио Константиново потпуно несхватање природе царске власти, Псел је морао да објасни шта та природа заправо *јесте*. Ове дигресије убачене су на веома специфичним местима и занимљиве су карактером. Махом одражавају оно што је у ранијим књигама писац кроз царске карактере и поступке већ изнео.

Екскурси о природи власти могу се поделити на неколико тематских целина: 1) теза о немогућности доброг пута код владара, што је питање тесно повезано са проблемом историја – енкомиј, и обрађено је у том поглављу; 2) какав је владар потребан Царству у тренутку када је Мономах долазио на власт (и иначе)?; 3) ствари које доприносе хегемонији Римљана; 4) завист према најбољима.

Описујући владавину Зое и Теодоре, и нагласивши неспособност царица да саме управљају, Псел објашњава одлуку старије сестре и људи око ње да изабере мушкарца који ће водити државу. У том контексту *истинито и мудро* (VI.10) излаже шта су околности *хитно* тражиле –

---

⁵⁷⁷ Нпр. VI.72.2, где и сам наглашава како *често* на тај начин говори о цару.

разумну и мудру управу под бригом мушкарца, храброг и искусног у стварима (државе), који види не само садашњост, већ и схвата грешке у ономе што се већ десило и да предвиђа будућност, будући унапред припремљен за све нападе и преокрете.

Овде се ради о оном *будном* владару, описаном кроз пример Василија, јединог владара у *Хронографији* који је поседовао ту врлину, а која Константина, у неколико наврата нам је експлицитно речено при увођењу у његову владавину (VI.29; 47), није красила. Он не схвата природу власти и *не поседује будност* неопходну за владара. Оно, међутим, што се веома јасно промаља из редова историје, јесте да је управо Псел тај који уме све ове ствари. Он објашњава узроке стања у коме је Царство било у његово доба: царице су потпуно запоставиле награђивање и снабдевање војске и новац су траћиле су на разне ласкавце и сопствену стражу *као да је за њих цар Василије напунио државну благајну* (VI.8). Потом наставља да се *већини* чини да су упади варвара на границе Византије почеле у њихово доба (тј. у доба када он пише), али *он зна* да је то само врхунац – за разлику од већине, он је *видео* шта је почетак зла (VI.9). На то се директно надовезује вапај за човеком који је способан да увиди узроке и предвиди последице. Псел ове не препоручује себе као владара (у доба када је писао, крајем педесетих и почетком шездесетих година већ је био замонашен), већ као саветника који је способан да води државу. Штавише, **ни у једном тренутку није наглашено да је тај човек коме треба препустити бригу о држави василевс**, иако даљим током излагања, у коме се говори о избору новог владара то јесте имплицирано. Чак и у случају не сасвим идеалног цара – како је показано на примеру Михаила IV – добар саветник би могао правилно да води државу.

Лош избор саветника као континуирано стање од смрти Василија II – са изузетком Јована Орфанотрофа – постаје проблем који каузално изазива још невоља. Људи око царица – ласкавци које су, како нас обавештава раније, наследиле од оца, који и сам није вршио најсрећнији избор најближих људи – управо су ти који су спречили избор ваљаног автократора. Они су *због љубави према власти (τὸ φίλαρχον) или анархије (τὸ ἀναρχον), због привидне слободе и да не би никоме полагали рачуне, као и због све већих апетита, од царских одаја направили гинекеј* (VI.10). Тиме Псел наративно закључује владавину царица која почиње примедбом да је гинекеј постао царска палата, и уводи у избор новог цара. Од самог почетка је, као и у случају Романа Аргира, јасно да овај избор неће бити

добар, јер не постоји воља за способним царем на двору. Једнако као ни цар кога су изабрали, ни људи у палати не поседују тако високо цењену и неопходну будност. Још једна ствар је јасна: није владавина жена оно што је палату претворило у гинекеј, нити је она то престала да буде када је цар изабран. То је условљено њиховим окружењем и природом ствари којима су се дворани бавили, а који, очито, немају везе са управљањем државом.

Константин је, иако лично неспособан, имао прилике да овакво стање поправи избором правих људи, и чак се стиче утисак да је то и био случај када је довео учене људе на двор. Та чињеница је, међутим, као и све друго у животу овог цара, имала улогу само у забави, упркос труду тих људи, на првом месту Псела, да на све могуће начине утичу на њега. Други део шесте књиге готово у целини је посвећен Мономаховом избору саветника, и о томе ће посебно бити говора, овде је важно говорити о теоријским оквирима у које Псел овај проблем поставља. На самом почетку описа Константинове владавине, писац истиче *две ствари које чувају хегемонију Ромеја: почести и новац, којима додајем и трећу, мудру бригу о њима и употреба разума у њиховој дистрибуцији* (VI.29) – Константин је све то занемарио, и мало је фалило да *сав народ са тијаче и просјаци сви заједно уђу у сенат*. Постављајући овај проблем на почетак, Псел је јасно указао на централност тог мотива у биографији Мономаха (и у *Хронографији* уопште). Овде није реч само о царевим саветницима, веч о урушавању читавог система, и Псел наступа са снобовске позиције жалећи за *чистоћом* сената, на чијој улози као врховног државног органа у великој мери инсистира, толико чак да би читалац могао стећи утисак да је његова улога равна оној коју је имао у римској Републици. На ову тему се враћа у још једном екскурсу (VI.134) који директно уводи у наратив о тим недостојним људима који су дошли до највиших положаја у држави. Корен проблема, међутим, Псел помиче у прошлост, далеко пре Константиновог времена.

У добро вођеним градовима, објашњава писац, воде се спискови најбољих и племенитих, али и оних опскурног порекла (ἀγεννῶν),⁵⁷⁸ како из грађанског слоја, тако и из војске. Као позитиван пример Псел наводи Атину, док у Риму није тако, а први који је

---

⁵⁷⁸ Pietsch (2005): 87-88. Предлаже као прикладније читање ἐγεννῶν – рођен у Римској држави, те сматра да је Пселова инвектива превасходно усмерена против странаца. Ово комплексно питање заслужује посебну пажњу и превазилази границе ове теме (њиме ћу се позабавити у чланку о односу центра и периферије у *Хронографији* на коме тренутно радим).

увео наред у ово питање је нико други до *Ромул*. Ово је референца на Плутархову биографију легендарног првог римског краља,⁵⁷⁹ где биограф говори о давању грађанског права свим становницима Града, да би га населио и учинио да живи (ова епизода тиче се уједињења са Сабињанима). Моћ је поверена, према Пселу, *не Периклима, нити Темистоклима, већ безвредним Спартацима* (VI.134). Овај екскурс је увертира у завере на двору, прву од којих је извео неки варварин, а које су проистекле из таквог избора блиског царског окружења. Ова околност, како ће писац потом показати, само пуком срећом није била погубна по живот василевса, али јесте по државу, јер су нарушени базични принципи онога што чува хегемонију Римљана.⁵⁸⁰

У директној вези са царским избором саветника и поверавањем административних и војних функција, стоји и трећи аспект ове анализе – завист према најбољима. Псел се позива на чувену пословицу *Χαλεπὰ τὰ καλὰ*, уводећи у наратив о побуни Георгија Манијакиса. Изванредне способности и успех, разлаже, изазивају завист људи, али, на његово чуђење, и владара,

*којима није довољна круна и пурпурна одежа, већ ако нису мудрији од најмудријих и способнији од најспособнијих и, да једноставно кажем, ако нису на врху изнад свих у свим врлинама, то сматрају нечим страшним. И ако не могу нама да владају као богови, не желе да владају уопште. Сам сам више пута видео неке који би радије умрли него што би прихватили да делују у садејству са извесним људима или да буду од њих ојачани. И уместо да славе што им је Бог направио руку помоћи, они би је радије одсекли, јер је са те стране помоћ долазила.*⁵⁸¹

---

⁵⁷⁹ *Plut.Rom.13*. У Ромуловој биографији у *Краткој историји (Hist.Synt.1)* нема речи о овоме.

⁵⁸⁰ Занимљиво питање, које превазилази оквире ове тезе, јесте на који начин су нарушени принципи система који у својој основи, дакле од Ромула, има озбиљан проблем. То се тиче уопште Пселових погледа на уређење политике, где се чини да он атинске узоре користи и за ствари римског државног уређења. О наклоности римској Републици коју показује пре свега у својој *Краткој историји* в. Dželebdžić (2005), који оправдано наглашава субверзивност Пселових ставова (31-32). Но, политичке идеје византијских мислилаца уопште нису систематизоване, а Калделисова нова студија (Kaldellis (2015)) даје индикације да *републиканске традиције* Византинцима нису биле тако стране како се чинило.

⁵⁸¹ Оригинални текст овог замршеног пасуса: *οὐ γὰρ ἀρκεῖ τοῦτοις ἡ ταῖνία καὶ ἀλουργίς, ἀλλ' ἦν μὴ τῶν σοφῶν σοφώτεροι εἶεν καὶ τῶν ἀκριβοῦντων δεινότεροι, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, ὑπερτελεῖς κορυφαὶ τῶν ἀπασῶν ἀρετῶν, ἐν δεινῷ ποιοῦνται τὸ πρᾶγμα καὶ εἰ μὴ ὡς θεοὶ ἡμῖν ἐφεστήκοιεν, οὐκ ἂν ἄλλως ἄρχειν ἐθέλωσιν. Ἐνίους δὲ αὐτὸς καθεώρακα ὡς ἐθέλωσιν ἢδιστ' ἂν ἀποθανεῖν, μὴ συμμαχοῦντων ἐνίων αὐτοῖς, ἢ δι' ἐκείνους κρατύνεσθαι. Καὶ δεῖον σεμνύνεσθαι ὅτι χειρῶν αὐτοῖς βοήθεια παρὰ θεοῦ πέπλασται, οἱ δ' ἀποτέμνειν ταύτην αἰροῦνται, ὅτι παρ' αὐτῆς βεβοήθηται.* (VI.14.16-25).

Иако је ово послужило као увод у Манијакисов устанак и односи се на њега, јасно је да има ширу примену и да је један од тих људи и сам Псел.⁵⁸² Константинова завист се на још бољем примеру показала у случају Константина Лихуда (VI.179-181), а потом и његових пријатеља и сарадника, међу којима је и Псел.

Сва ова политичко-теоријска разматрања воде ка истим закључцима. На првом месту ту је антиномија *онога што је држави потребно* и *онога што чине Константин и људи на двору*, па чак и онога што цар *јесте*. Она доприносе општој слици декаденције, која се огледа у замени мушких женским одајама на двору. Још важније за програм *Хронографије*, ради се о проблему избора људи за важне функције, на првом месту владарских саветника, што је још једном, овај пут још снажније пошто се ради о њему самом, у центру Пселовог фокуса.

3. 1. 1. 3. Од аутопсије до аутобиографије: Псел у шестој књизи

Готово трећину биографије Константина Мономаха узурпира лично Псел, како кроз своје методолошке и политичко-теоријске екскурсе, тако и као директни учесник и *тема* дела. Овим важним питањем бавила се Ефтимија Пич у својој докторској тези,⁵⁸³ сматрајући Пселове аутобиографске упадице на првом месту апологијом за високо место у администрацији овог контроверзног цара, што, како сам показала, није могао бити случај. Њена анализа је у другим аспектима изузетна, и стога ћу се ја тог питања дотаћи само успутно, колико је потребно за схватање његовог описа Константина, а на овом месту ће преваходно бити речи о структуралним питањима – месту које ове *упадице* заузимају, њиховој позицији у односу на читав наратив и сврси.

Пселова периавтологија има прогресивну ноту током *Хронографије*.⁵⁸⁴ У претходној целини било је речи о устанку Цариграђана против Михаила V Калафата, где Псел по други пут (након почетка владавине Романа Аргири) *мења* начин своје аутопсије. Од тог тренутка он није више пасивни, већ активни посматрач и учесник догађаја, и себи чак приписује оцену тужиоца пребеглог цара и његовог стрица. У шестој књизи његова улога активног сведока се појачава. Прва инстанца периавтологије је поменути *пророчки*

---

⁵⁸² То примећује и Pietsch (2005): 84.

⁵⁸³ Pietsch (2005): 66-97.

⁵⁸⁴ В. поглавље 2.1 Пселова аутопсија.

дар писца да уочи – како је имплицирано – почетак проблема у које је држава запала. Непосредност његове аутопсије, међутим, не мења се током владавине двеју царица. Псел сам наглашава промену свог положаја (на двору, али *пре свега као сведока*) непосредно пре описа уласка Константина Мономаха у палату:

*Ја сам му одмах по његовом зацарењу служио у свему, и био уврштен у највише редове и поверене су ми највише почести, тако да ми ништа није било непознато, ни од ствари које је јавно постизао, ни од оних које је кришом учинио, тако да сам, сходно томе, превазишао меру логоса у односу на друге царева.*⁵⁸⁵

Томе следи приповест о Мономаховом животу пре зацарења и помпезном уласку у Град, а након дугог екскурса о односу реторике и историје, и уводна разматрања о његовом карактеру (VI.29-35). Последња три пасуса овог увода односе се на царев однос према људима на двору и саветника какав му је потребан (не какав је потребан држави!), што се у великој мери, иако не експлицитно, односи и на самог Псела и веома је важно за ауторов аутобиографски дискурс.

Обавестивши читаоце да је цар волео да се смеје и забавља, чак и обављајући државне послове, Псел говори о људима какве Мономах није разумео нити волео: *Ако би му неко пришао показујући забринуту душу, као неко ко, видећи даље од других дође да брине и разговара с њим о тренутном стању (у држави), њега је сматрао злонамерним (κακοηθέστατον) и карактером потпуно дручачије скованим од његовог* (VI.33). Због тога су се људи око њега прилагођавали и увек му прво долазили са неким забавним стварима (овде први пут срећемо двојство σπούδασμα-παιδιά, које ће бити важно за даљи Пселов аргумент), да би постепено убацивали државне послове. Један од ових људи свакако је Псел (ако се овај пасус и не односи превасходно на њега) – већ смо видели да је он увек имао на уму бригу о држави и да је био способан да види даље од других, поседујући платоничку будност. Придев какоήθης, како је већ речено, употребљен је у уводном екскурсу о односу филозофије и реторике (VI.24) и описује управо Псела, односно *оно што би он био* када би описивао само најгора царева дела. Овде коначно даје одговор шта

---

⁵⁸⁵ *ἐγώ τε εὐθὺς ἐκείνω βεβασιλευκῶτι ὑπηρετηκῶς διὰ πάντων καὶ εἰς τὴν κρείττω τάξιν ταχθεὶς πιστευθεὶς τε τὰ τιμώτατα, ὥστε μηδὲν ἀγνοεῖν μήθ' ὧν εἰς προὔπτον ἐτετέλεκει, μήθ' ὧν ἀφανῶς ἐπελοίηκει, τὸ μέτρον εἰκότως τῶν εἰς τοὺς ἄλλους βασιλέας λόγων ὑπερβήσομαι* (VI.14.8-13); Ефтимија Пич у својој анализи пропушта овај пасус, који, иако му је превасходна сврха давање кредибилитета наративу, доводи у питање апологетски карактер шесте књиге и Пселово одрицање значаја сопственог положаја на двору Константина Мономаха.

(само у овом контексту) та какоетија подразумева – управо оно што је супротно Константиновом етосу, човека који има све одлике доброг државника, и стога заправо *мора* на тај начин писати о овом цару. У наредном капуту, насупрот овоме, Псел објашњава какав човек Константину јесте био потребан, с обзиром да је палату посматрао као луку: човек *раздвојених обрва и спреман да каже нешто што ће засладити душу и да даје најповољнија предвиђања за будућност*.⁵⁸⁶ Оно што следи даје решење за овај наизглед безизлазни антагонизам.

Након кратког објашњења како је цар увео на двор бројне људе од пера (VI.35), Псел, показујући да је он био један од њих, уводи своју чувену интелектуалну аутобиографију (VI.36-45).⁵⁸⁷ Њоме показује не само да је био један од тих изузетних учених људи које је Мономах позвао на двор, већ да је, иако најмлађи, био први међу њима, човек који је потпуно самостално оживео филозофију. Оно што је у овом контексту важно је двојство које он прави између реторике и филозофије: прву је користио да припреми језик за величанство, а другу да прочисти ум (VI.36). Овој теми се, необично, како је приметила Пич, враћа још једном (VI.41) и даље је елаборира, означавајући ове две дисциплине као *два дела логоса*. Иако филозофију ставља на прво место, наглашава да је ради лакшег разумевања филозофски дискурс улепшавао реториком и да је она прикладна *у политичким говорима* и у области политике генерално. Говорничку способност Псел истиче као своју *природну врлину* (VI.44) којој су се многи дивили, те су га препоручивали цару.⁵⁸⁸ Разлог због кога је толико времена посветио свом говору је то што је управо та врлина оно што га је увело на двор и у цареву милост, а истовремено цара увело у светилиште (ἁδουτον) његове учености. У одличној анализи овог пасуса Пич је исправно схватила да овде заменом теза Псел своју иницијацију у царску палату (за шта се овај термин генерално користи), претвара у цареву иницијацију у свој ум, тиме заправо

---

⁵⁸⁶ ὁ τὰς ὀφρῶς διαλελυμένος καὶ εἶπεῖν μὲν τι τῶν καθηδυνόντων ψυχὴν πρόχειρος, περὶ δὲ τῶν μελλόντων πραγμάτων τὰ χαριέστερα προμαντεύσασθαι (VI.34.4-7)

⁵⁸⁷ О овом екскурсу је било много речи у науци, да поменемо само најважније радове Kaldellis (1999): 127-131, Pietsch (2005): 66-75; Ραραϊοαννου (2013): 29-32. Упркос томе, она и даље у многим аспектима остаје загонетна, али то превазилази границе ове тезе.

⁵⁸⁸ Псел прави разлику између природних врлина душе, о којима овде говори, и етичких и политичких, које су, имплицирано је, стечене.

приказујући Мономаха као оног ко је од тог односа имао користи.⁵⁸⁹ То даље појашњава описом царева реакције када је чуо његов говор (VI.46) – био је као богом покренут и мало му је фалило да пољуби ретора. Захваљујући томе, наглашава, *све му је било отворено*. У томе лежи и оправдање Пселове периавтологије. Он тражи од читалаца да му не замере ако је мало превазишао оквире наратива, јер *није намера дигресије била периавтологија*, већ се све заједно слаже у *след приче*.

Овај веома тешко разумљив пасус има вишеструку улогу и открива преплитање реторике и филозофије, како у Пселовој улози у наративу, тако и у његовом односу са царем. Он себе, као филозофа – дакле човека који је, како смо сазнали у V.24 способан да увиди узроке и последице ствари и да правилно процени догађаје – дакле који поседује *ἐπιήγουσις* – уводи као *део историје* и човека чији *curriculum studiorum* показује његове компетенције, али и карактер односа са царем. Тек од тог тренутка Псел се експлицитно јавља као **непосредни сведок догађаја** у више наврата (VI.60-61: релевантно за карактер царева прве љубавнице; 93: присуствује нападу Руса у непосредној царевом близини; VI.154: сведочанство о невероватном благу које је двапут годишње ношено у Аланију; VI.156: лично познанство са царицом Зое важно за њен опис; VI.170: као сведок на једном суђењу, релевантно за оцену царевог понашања и карактера) и то је први ниво његових аутобиографских упадица, чиста аутопсија. Важно је нагласити зашто су баш ова места одабрана. У одговарајућим поглављима она ће по потреби бити детаљније анализирана, али генерално његова аутопсије има две сврхе: демонстрацију карактера, као суштински циљ *Хронографије* и давање веродостојности епизодама које делују невероватно.⁵⁹⁰

Друга улога Псела филозофа-ретора је улога саветника (VI.115: Константин са њим дели страх да ће Торникијева филантропија привући Бога на његову страну; VI.133: безуспешно убеђивање цара да више брине о својој безбедности; VI.168: савет цару да буде милостив према онима које је прогнао због богохуљења; VI.180: упозорава Лихуда на цареву љубомору). Ефтимија Пич износи тезу да Псел себе покушава да претстави као некога ко нема утицаја на цара и да је он ту *само* у улози *филозофског саветника* у вези са етичким питањима. Са изузетком тражења милости за оне који су осуђени (имплицирано је, иако није експлицитно речено: неправедно), то се не може рећи. Као што је показано,

---

⁵⁸⁹ Pietsch (2005): 74.

⁵⁹⁰ В. поглавље 2.3.2.2 Алусијанова одисеја.

Псел је у два наврата себе окарактерисао као неког ко је знао све тајне и ко је у све био упућен и тешко је рећи да је његова улога у Константиновој владавини умањена у *Хронографији*, а чињеница да је он *само филозофски саветник* би за нашег писца била апсурдна. Како ће се видети на примеру Исака Комнина, то јесте сама суштина улоге *доброг* саветника, а то је и оно што Псел у шестој књизи пропагира као свој главни допринос. Сврха његовог присуства у Константиновој биографији, ипак, донекле јесте апологетска, што се види на примеру убеђивања цара да брине о својој безбедности – савета који овај неће послушати, и што ће имати кобне последице. Упркос свој својој вештини, царева неразумност и утицај других људи на њега условили су да његови савети не буду увек прихваћени – и то је начин на који Псел себе правда. Још једна могућа апологија односи се директно на смену Константина Лихуда, са којим Псел кроз упозорење на цареву љубомору гради један веома лични однос. Утицај историчара на Мономаха јесте био ограничен, што је на самом почетку објашњено царевим карактером и његовим потребама. Псел-филозоф није могао да врши утицај какав би желео и могао на владара који не може да поднесе будне људе који се брину за државне потребе. Управо ту је његова друга вештина била од велике користи.

Закључујући цареву биографију и свој однос са њим у приповести о сопственом замонашењу, Псел открива начин на који је са Мономахом комуницирао, а који је морао бити прилагођен карактеру потоњег. Знајући да се цар брзо умара и да се не може превише задржавати на озбиљним стварима, најпре му је говорио о филозофским темама, а када би видео да му је досадно, украсио би свој говор реториком и променио тему, да би се изговорио сопственим умором када би видео да овај више ни то не може да прати (VI.197). Иако се овај екскурс односи пре свега на подучавање цара, може бити примењен и на Пселову саветодавну улогу. Он је био један од оних људи са почетка који су умели Мономаху да *засладе* озбиљне разговоре да не би пали у немилост и да би их он саслушао. То је само један од начина на које је Псел користио реторику у политичке сврхе. Чак и у јединој инстанци његовог *филозофско-етичког* савета – питању ослобађања заробљених – писац сасвим јасно ставља до знања да је на делу била реторика. Мономах је, каже, лако мењао мишљење када би му неко говорио о његовој врлини евергесије, или давао примере

владара који су тако поступали.⁵⁹¹ То је управо оно што је Псел учинио. У његовом обраћању цару тим поводом нема филозофске дубине аргументације, само говорничке технике. Псел чак цареву казну није сматрао праведном – веома иронично је наглашено да је богохуљење (или оно што је Константин тако доживљавао) *једина* ствар за коју је он строго кажњавао преступнике, и то након описаних бројних престапа који су скупо коштали државу, а чији су починиоци остали некажњени (или чак награђени). Царев саветник не разматра та питања са њим, он само користи своју убедљивост и познавање владаревог карактера да га наведе да учини оно што је (бар у Пселовом виђењу) исправно.

Читава Пселова аутобиографска аргументација открива важну црту карактера његовог односа са Мономахом – тај однос био је обележен реториком. *Τέχνη* је оно што је довело историчара у фокус цареве пажње, оно што му је омогућавало да врши утицај на њега и у потпуности обележило њихову комуникацију. Велики број сачуваних похвалних говора које је ретор упутио владару сведочи о томе, и Псел је тога свестан, те на њих понекад и упућује.⁵⁹² Пред сам крај, непосредно пре нове промене периавтоглогије, писац показује како му је ова вештина чак служила да превари цара, на примеру писања писاما египатском султану (VI.190), које је вешто састављао тако да имају једно значење за султана, а друго за цара. Мономаху ова превара, међутим, није промакла, те је од тада почео сам да диктира писма. Ова занимљива епизода је у директној вези са приповешћу о Пселовом замонашењу. Да ли је тиме он покушао да укаже на разлоге и на извесну тензију која је завладала између њега и његовог господара и ученика? На то питање овде не могу дати одговор, али остаје као хипотеза. Коначно, *лишен китаре реторике* након одласка Псела (и његових пријатеља) у манастир, Мономах се препустио уживањима, што је довело и до његове смрти (VI.201).⁵⁹³ Историчар најдиректније могуће види цареву личну добробит у спрези са сопственим реторским умећем и кроз читав наратив све тешње гради ту везу, до момента где је њеним недостатком директно условљена и његова смрт. Папајоану у контексту Пселовог реторичког идентитета читаву атмосферу на Мономаховом двору види као надметање за цареву љубав, где Псел има бројне

---

⁵⁹¹ За пример таквог обраћања в. Мавроподово писмо Мономаху (*Μαυροπους.ερ.26*). В. и поглавље 2.5.5 Једна лична повест: Псел и Орфанотроф.

⁵⁹² Kaldellis (1999): 95-97.

⁵⁹³ Репајић (2012): 342-343.

противнике, а различите чари, од којих је у његовом случају најважнији реторски шарм, такмичари користе да би је задобили. Игра Псела и Мономаха је игра завођења.⁵⁹⁴ У томе, чини ми се, лежи и до крајњих граница реторизован портрет овог владара. Улога и свеprisутност, као и свесно и чак претерано наглашавање реторике у Константиновој биографији је изузетно. Структуру своје шесте књиге писац је формирао у складу са ликом јунака, али још више у складу са сопственим односом са њим.

На самом крају Мономахове биографије, начин Пселовог присуства у делу се још једном мења. Уместо посматрача и саветника, он сада постаје *централна тема* наратива, упркос (донекле смисленом) ограђивању да је сврха тога демонстрација цареве променљивости. У наративу о замонашењу *Хронографија* коначно постаје сасвим лична историја, и то Псел није учинио случајно. У закључним разматрањима у овом поглављу вратићу се на ту тему и њен значај у целини шесте књиге, који сеже много даље од екскурса.

3. 1. 2. ΣΠΟΥΔΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΑ: ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΒ ΟΔΝΟС ΠΡΕΜΑ ΒΛΑCΤΙ

Након опсежне анализе структуре шесте књиге, велики део онога што Псел износи као карактер Константина Мономаха већ се назире. У другом делу овог поглавља потребно је сумирати и систематизовати оцене које о његовом етосу и начину владавине даје писац *Хронографије*.

3. 1. 2. 1. Царев етос

Константин Мономах је у *Хронографији*, уз његовог имењака из Македонске династије, парадигма неспособног цара. У значајном методолошком екскурсу, који је полазна тачка за сваки аспект анализе шесте књиге, Псел наглашава примарни начин оцењивања једног владара: сваки државник, наводно правда Константина, има успоне и падове, добра и лоша дела, али оно што је важно је *његова доминантна карактеристика*. Која је, или радије *које су* доминантне карактеристике Пселовог добротвора, кога назива *својим царем*, а који је, како смо видели, заслужио погос од свог некадашњег саветника?

Таласи и лука: схватање положаја

Основна Константинова карактеристика била је суштинска недостојност и несхватање положаја који је заузимао (експлицитно: VI.2; 47; 89). Алегорију његовог

---

⁵⁹⁴ Papaioannou (2013): 222-223.

претходног живота као узбурканог мора и таласа и палате као луке у коју је дошао да се одмори Псел изнова употребљава на почетку готово сваке целине, не дозвољавајући читаоцима да ту основну ствар изгубе из вида. Колико је такав поглед погрешан, показује Пселова алегорија на исту тематику, али потпуно другачије усмерена, у екскурсу о тешкоћи одржавања исправног пута владара: немогуће је, јер је владавина као узбуркано море, без прилике за одмор. Дакле, то оправдање се не може односити на Константина, за кога само неколико пасуса касније говори управо супротно. Наизглед, оправдање би се могло наћи у тешкоћама које је доживео у младости – прогонство на Хиосу за време владавине Пафлагонаца⁵⁹⁵ – и, опет, наизглед, кратак преглед његовог живота пре зацарења служи управо тој сврси. Међутим, Псел наглашава да је његова склоност ка уживањима и безбрижном животу (иста она која, не случајно, карактерише и његовог поменутог имењака) *етос који му је подарила природа*, а да му је долазак у палату коначно дао и *прилику* да такав живот и оствари.

Да је реч о урођеној карактеристици имплицирано је и у уводној биографији будућег цара. Он је, информише нас писац, због *очинске грешке* (побуне против цара Василија) био лишен удела у државној управи, али ни Василије и Константин *нису обраћали пажњу на њега*, тачније, од њих није претрпео никакве казне нити мере предострожности (VI.15).⁵⁹⁶ У светлу биографија ове двојице владара, намеће се закључак да је Мономах био безопасан, управо због своје неподобности. Нико од наредних царева га такође није оценио достојним држања јавне функције, иако га је Аргир држао на двору, а за време Михаила Пафлагонца је коначно добио на значају: прогнан је, имплицирано је, због извесних веза са царицом. Пафлагонац је већ раније оптужен као неко ко је протеривао само на основу сумње и без суђења, и нарочито је био опрезан у вези са својом потенцијално опасном женом и њеним мушким пријатељима. Осим тога, овако је већ на почетку створена веза Константина са женским одајама, која ће пратити његов лик кроз читаву биографију.

---

⁵⁹⁵ Није сасвим јасно због чега је Мономах био протеран. Скилица (*Scyl.*423) каже само да је прогнан јер се причало да жели да уграби царску власт. Крсмановић (2001): 84, н.б. сматра да је то свакако било у вези са *мерама опреза које су Пафлагонци примењивали не би ли учврстили власт свог дома*. Ограничене и опречне информације које имамо о владавини ове династије оправдале би то гледиште. Додатни проблем је могла представљати чињеница да је Мономах био у сродству са породицом претходног цара (био је ожењен ћерком царева сестре Пулхерије, огорчене противнице Пафлагонаца, и Василија Склира (Seibt (1976): 50-51).

⁵⁹⁶ За побуну Теодосија Мономаха в. Cheynet (1990): 37.

У наративу о избору Зоиног мужа налазимо још једну индицију о Константиновој недостојности. Било је говора о томе шта је у уводу у ову епизоду Псел истакао као потребе царства – будног и способног владара – као и да људи око царице нису били спремни да таквог кандидата прихвате. У том циљу појављује се епизодно личност Константина Даласина, човека који је оличавао све потребне особине, а кога су дворани одбили јер им се чинио превише грубим.⁵⁹⁷ С обзиром да је после још једног трагично настрадалог кандидата избор пао на Мономаха (Псел чак каже, у недостатку друге опције), јасно је да је он, одговарајући избору ових славољубивих људи, заправо избору *гинекеја*, био сушта супротност добром владару, што Псел до краја неће престати да наглашава, било директно, било иронично.

„Ход царским траговима“

Износећи тезу о немогућности истог пута код владара током читаве владавине, Псел наглашава и тешкоћу са којом се цареви сусрећу код критичара, кроз низ оптужби које заправо он изриче на рачун Мономаха:

уколико су мало склони уживањима (γλυκθυμίας δέισαν), одмах се то дочека са осудом; ако се препусте филантропији, то се рачуна као неразборитост; ако су подстакнути ка бризи то се доживљава као мешање у све; ако су покренути на самоодбрану и отворено одговоре, све је бес и сриба и напад, а ако случајно покушају нешто да учине кришом, лакше ће јавности остати скривен Атос него њихова дела (VI.27).

Склоност уживањима (γλυκθυμία) ни у једном тренутку није оцењена као особина достојна владара, и то је једна од ствари које је идеални цар Василије одбацио да би се посветио државним пословима (I.22) – а управо та склоност је један од важних мотива Мономахове владавине. Филантропија као царска врлина такође, о чему је било речи, не налази места у Пселовој карактеризацији добрих државника, а главна критика коју аутор упућује Константину, и због које је направио неколико екскурса о уређењу државе (VI.29; 134). Његова *брига* о државним пословима јесте оцењена као неоправдана жеља за мешањем у епизоди смењивања Константина Лихуда (VI.178-181), али из разлога царева

---

⁵⁹⁷ В. Поглавље 3.5.1 Зоини просци:Константин Артоклин и Константин Даласин.

неспособности и погрешне мотивације. Самоодбрана у контексту Мономахове биографије има посебно ироничан карактер, јер је увек била усмерена према погрешним људима, док је према онима од којих је требало да се брани цар показивао изузетну милост – неоправдани бес једна је од важних његових карактеристика, што ће Псел осетити на сопственој кожи (VI.190). Што се тиче тежње да владар било шта учини кришом, управо је његова *Хронографија* оно што такве ствари избацује на видело – он је више пута нагласио да жели да говори о тајним стварима са Мономаховог двора.

Кроз овај екскурс Псел заправо даје карактеризацију Константина као владара и нацрт његовог етоса, као лајтмотиве који ће носити биографију. Још једна важна одлика овог цара одраз је његовог *реторичког карактера* и то је оно што Псел оцртава у закључном делу његове биографије, где мапира већину Мономахових особина, уз ону основну истакнуту на почетку: неспособност. Увод у финалну карактеризацију је, не случајно, поновљен мотив немогућности једнако добре владавине од почетка до краја, што Псел сада *поткрепљује* примерима Плутархових истакнутих ликова (VI.163). Он њима супротставља свог јунака који им је био инфериоран у храбрости (πρὸς ἀνδρείαν – ова врлина, што је важно за Константинову карактеризацију, јесте децидно *мушки* квалитет), али их је превазилазио другим врлинама – оштрином ума, изузетним памћењем, способношћу да обузда свој бес, а све друге је превазилазио благошћу (VI.164). Како је приметио италијански коментатор, ово су све *традиционалне царске врлине*,⁵⁹⁸ а у даљем току текста иронично су сведене на потпуни апсурд. Његова благост, као и друге две особине које му потом приписује – филантропија и евергесија – осликава кроз приказивање цара као судије, код кога је било тешко разликовати победника од пораженог, јер су и једни и други задовољни излазили због благости његових пресуда (VI.165-166). О иронији је већ било речи, али овде ћу се осврнути на веома занимљиву фразеологију коју Псел у лажној похвали употребљава. Пред ову егземпларну епизоду, он каже да је тако *саосећајну душу никада нисам видео ... нити тако честољубиву и подобну царевању* (VI.169). Шта би у овом контексту значила синтагма *подобна царевању* (βασιλεῖ πρέπουσαν)? Одговор следи одмах потом, иако је одмах праћен жаоком ироније: у питању су царева филантропија и евергесија. На сличну необичну формулацију наилазимо и у

---

⁵⁹⁸ *Chron*, II, 410, n. 436

опису смене Константина Лихуда: Мономах је, слично Василију II, желео да сам влада, али

не да би учинио нешто боље, већ да би постигао испуњење својих жеља. Сматрао је да му је власт узурпирана и да га овај изузетни човек (Лихуд) спутава у ходу царским траговима (VI.179).

Царски трагови су, дакле, традиционалне врлине какве реторика представља, и Константин је желео да буде прослављан следећи их. Уколико би га обузео бес према некоме, било је довољно подсетити га на управо те *врлине* или на његове претходнике који су их практиковали, и он би казне осуђенима ублажио или укинуо (VI.168). Мономах се води реториком, уметношћу децепције, и његово праћење царских стопа заправо нема ничег владарског у себи, већ је обична представа, пошто није усмерена ка добробити државе, већ ка приказивању (*ἐπίδειξις*). Папајоану је показао Пселов значај за оживљавање и промењен карактер епидеиктичке реторике, којој је, важно за Константинов портрет, придодао изразито *женски* елемент, о чему ће бити речи у наредном поглављу.⁵⁹⁹

Пселова критика Мономаха кроз овакву терминологију показује иновативност његових погледа на царску власт. Филантропија и евергесија, највеће међу традиционалним царским врлинама, упркос извесним оградама у вези са тиме коме су упућене (VI.169 – *није сејао семе добротинства у плодној земљи која је могла да му узврати захвалношћу*) сада су и експлицитно доведене у питање, након што су из биографије идеалног цара у потпуности изостављене.

3. 1. 2. 2. Константин и гинекеј: љубавник и светац

Доминација женских одаја није престала са завршетком владавине царица, већ је опстала, како се чини, до самог краја Константинове владавине. Штавише, царевање његове наследнице, Теодоре (књига VIa) делује изразито *мушки* (у хеленском схватању ове дихотомије)⁶⁰⁰ у односу на његову. Чак и карактер двеју сестара Псел објашњава не њиховом урођеном женском природом, већ мекопутним животом на двору. Управо је тај

---

⁵⁹⁹ Παραϊοαννου (2013): 39ff. говори о Пселовом оживљавању *занимања* ретора као респектабилног и равноправног са филозофским. Калделлис износи тезу да је Псел оживео и извођење и састављање похвалних говора на двору, с обзиром на чињеницу да имамо мало сачуваних панегирика између VII и XI века: Kaldellis, Polemis (2015): 1-2.

⁶⁰⁰ Παραϊοαννου (2013): 200-209.

начин живота и тај аспект царске палате прихватио и Константин по доласку на престо, у складу са својом природом. Његова владавина је обележена играма завођења, и на тој бази су успостављени цареве односи, како са мушкарцима, тако и са женама. У хеленском схватању света то је одлика *женског* (θηλυκός) карактера. Псел је прихвата као род своје реторике, која треба да буде заводљива и убедљива.⁶⁰¹ У случају Константиновог карактера, осим подложности уживањима, то се одражава на неколико нивоа.

Мономах је у *Хронографији* човек који није способан да **савлада своје емоције**. Он је после смрти своје прве љубавнице *горки плач плакао, био савладан патњом* (τῷ πάθει νικόμενος) и *гласно је кукао као мало дете* (VI.70). Ово је чак прилика да Псел уведе појашњење о стварима које припадају домену историје и *тривијалностима* које, попут ове, нису њен циљ, али их он ипак не изоставља. Слично се понаша и по смрти супруге – срце му је поседала чежња (ὁ πόθος) за њом (VI.183). Лако је подложен патосу – још једна женска особина⁶⁰² – када му околности не иду у прилог, на пример током Торникијеве опсаде града (VI.115). Једнако је неспособан да спута свој бес, што је показао на примеру истог тог устанка, ослепљењем Торникија и његовог највернијег саборца, Јована Ватаца, упркос обећаној амнестији, а имплицирано је и у случају Лихуда и Псела и његових пријатеља (VI.123; 179; 190).

Једна од негативних особина Константина Мономаха, која је Псела и његове пријатеље отерала у монаштво, је променљивост. Цар није био *сам себи једнак*, тј. доследан. Ово је још једна од изразито негативних особина у хеленској мисли, обликованој неоплатонизмом и хришћанством. Псел је донекле рехабилитује,⁶⁰³ али искључиво у контексту свог реторичког идентитета. Цареву променљивост он наводи и као разлог евентуалне контрадикторности сопственог наратива у закључном пасусу његове биографије (VI.203), што још једном указује на **тесну повезаност јунака и текста**.

---

⁶⁰¹ Ραραϊοαννου (2013): 192ff, посебно о схватању Еве као убедљиве (πιθανός) код Григорија Назијанског (216).

⁶⁰² Ραραϊοαννου (2013): 195-200. *Патос* у Пселовој реторици, нарочито у епистографским текстовима, често постаје и протагониста (194).

⁶⁰³ Ραραϊοαννου (2013): 74-90. Однос доследности и променљивости у Пселовој ауторској персони, али и карактеризацији ликова веома је комплексан. Папајоану је својом студијом дао значајан допринос проучавању неких аспеката његове реторичке персоне, на првом месту протејске прилагодљивости аутора прилици и жанру. Истовремено, у тој променљивости очитују се и извесне доследности, како у погледу естетике којом се он детаљно бавио, тако и других аспеката стваралаштва.

Недоследност карактера не треба изједначавати са прилагодљивошћу (ποικιλία), особином коју поседује сам Псел, али и многи други позитивни ликови његове историје, укључујући и идеалног цара. Само на једном месту у шестој књизи ми видимо Константинову способност претварања и то у контексту обезбеђивања своје љубавнице и убеђивања царице да је позове назад у град (VI.58)! Он се одликује нестабилношћу, која се најбоље показала на примеру самог писца, а која ће на крају и цару доћи главе. То није одлика државника који мора бити константно будан.

Еротска терминологија

Коначно, љубавне афере су оно што је већини читаоца најпримамљивије у биографији овог владара. Са добрим разлогом Псел је означен као обновитељ еротског, и уопште телесног дискурса у Византији, а веома често се као доказ тога износе епизоде из шесте књиге *Хронографије*.⁶⁰⁴ Поново као у случају Константина VIII, на Мономаховом двору и у биографији доминирају жене – две царице, две сестре и две љубавнице. Оно што је, међутим, веома необично, је терминологија коју Псел у овом контексту користи и која прети да буде дубоко субверзивна – терминолошки и тематски у Константиновој биографији преплићу се његове страсти, женска природа, и његова побожност.⁶⁰⁵

Након описа Константинове тешке и болне болести, Псел му исказује једну похвалу, без оклевања је претворивши у иронију. Упркос мукама и боловима које је трпео, цар није богохулио, нити је дозвољавао другима да то чине. *Када би се све остало занемарило и гледао само тај део, он би уистину био божији човек* (VI.131). Из овога је сасвим јасно да Мономах божији човек није био, али докази о његовој побожности, укључујући и онај о строгим казнама за богохуљење, расути су по читавој шестој књизи, и осим у овом случају (а и ту у вези са његовим емоцијама, тачније бесом) тесно повезани са царевим љубавима. Један од примера је и чудо на гробу покојне царице Зое. У овој вишеструко занимљивој епизоди⁶⁰⁶ Псел приповеда како је Мономах био толико опхрван

---

⁶⁰⁴ Kaldellis (1999): 165-166. чак истиче да је, колико је њему познато, Псел први европски мислилац који је покушао да рехабилитује телески живот у експлицитној супротности са наслеђеном платонистичко-хришћанском традицијом.

⁶⁰⁵ Kaldellis (1999): 81. Пселовој субверзивности приписује сензуални језик употребљен за описивање задужбина Михаила IV и Константина IX, но то се, у случају Мономаха, може применити на целину описа његове побожности. Сексуалност и побожност се у још већој мери преплићу, односно надиграју у приказу царице Зое (в. поглавље 3.2.1 Страсти Зое Порфирогените)

⁶⁰⁶ В. Kaldellis (1999): 95-96. за анализу епизоде.

болом након смрти своје супруге да није само плакао, већ је *удостојио божанских почасти* (ισοθείου), те је искористио раст печурке на њеном гробу као доказ божијег чуда и њене милости (VI.183). Ту се запажа његово суштинско неразумевање религије и коришћење Бога зарад сопствених емоција. Ова епизода описана је при крају биографије као пример царевих претеривања, од којих је *највеће претеривање за осуду* подизање манастира светом Георгију у Манганама. Да би се правилно схватио овај наратив неопходно је вратити се на први део Константиновог портрета.

Најупадљивија веза између царевих страсти и цркве уочава се на примеру његове прве љубавнице, Марије Склирене. Описујући почетке њихове афере, која сеже далеко пре његовог зацарења, Псел цинично открива девалуацију институције брака коју су хаотичне околности донеле и неморал који је владао на двору: Константин је желео да ожени своју љубавницу, али је трећи брак био срамота *зато што је још увек био обични грађанин*. Она је намеравала, пак, да по његовом доласку на власт *потчини законе* (τυραννίσαντος τοῦς νόμους), и да се венчају, али су јој се планови изјаловили због Константиновог брака са царицом (VI.50-51).⁶⁰⁷ Ово је веома свеобухватна критика коју Псел упућује на рачун царева и тиче се њиховог односа према закону, али оно што нас овде занима су импликације царева побожности, која је очито сасвим растегљива, бар у погледу етичких норми. Оно што је, међутим, још индикативније је терминологија коју писац употребљава приликом описивања ове везе. За кућу коју је цар градио својој љубавници доследно употребљава термине οἰκοδομία (грађевина)⁶⁰⁸ и καταγωγή (одмаралиште) које до тог тренутка користи искључиво за цркве и манастире. Неизбежна критика, коју Псел изриче у случају обе љубавнице, је усмерена на одлив новца из државне ризнице.⁶⁰⁹ Након што је, уз сагласност супруге, ову везу готово озваничио, љубавница је уведена у ἄδυτον –

---

⁶⁰⁷ У овом контексту важно је напоменути да је *Склирена носилац царевих амбиција* – ми Мономахове амбиције за престо не видимо!

⁶⁰⁸ Занимљиво је да за изградњу цркава недвосмислено позитивних и владарских ликова користи глагол δέμω и то свега два пута: за манастир Василија Великог, задужбину Василија Лакапина (I.20) и за цркву Јована Цимискија (VI.88).

⁶⁰⁹ Када говори о одливу злата у Аланију Псел даје одушка свом патриотизму и отворено ламентује над проћерданим државним финансијама (VI.153).

светилиште палате⁶¹⁰ и читава организација живота на двору са двома царицама и новопеченом *севастом* (то је титула коју је Склирена добила по уласку на двор) прегнантна је црквеном терминологијом. Слично је и у случају друге љубавнице, неименоване аланске принцезе у коју је био заљубљен и царев миљеник Роман Воила. Псел описује једну сцену састанка цара са вољеном, коме су присуствовали и он сам и Воила (и када открива да је цар био свестан ове заљубљености и чак се шалио на тај рачун). Љубавница је била у *адитону*, поред *решеткасте капије* (*κυκλίδς*) (VI.155). Идентична сценографија (*τοῦ βήματος κυκλίδι*), уз други синоним за олтар, налази се у манастиру Студиону у који су пребегли збачени цар Михаило Калафат и његов ујак (V.41). Псел палату у контексту Константинових љубавних авантура лексички претвара у светилиште, а слично чини и са кућом у којој је некада живела његова прва љубавница.

Закључак епизоде са Склиреном, *главно дело његовог (царевог) патоса* Псел оставља за каснију прилику – у питању је изградња њеног гроба. Писац ни у једном тренутку не открива да се враћа на то питање, осим кроз једну алузију, али познато је да је Марија Склирена сахрањена у манастиру светог Георгија Тропеофороса, где је поред ње касније положен и сам Мономах.⁶¹¹ То је свакако околност која је била добро позната његовим савременицима, и то је управо оно *највеће царско претеривање* настало из највећег патоса. Започињући причу о изградњи цркве, Псел наглашава да не цар започео овај подухват *не из најузвишеније побуде* (*κρείττονος ἀφορμῆς*),⁶¹² *о чему нема потребе да причам* (VI.185). На тај начин, иако не експлицитно, повезује два наратива. Попут Романа Аргирија и он је својом грађевином желео да превазиђе све до тада постојеће и више пута ју је преправљао, уз обиље новца из државне ризнице. Таквом црквом као гробом своје љубавнице и њу је, као и супругу, чини се, желео да учини *једнаком Богу*. О преплитању склоности ка уживањима и побожности сведочи и опис манастирског комплекса.⁶¹³ Реторички обликована похвала (VI.186-187), по узору на пример који је дао раније

---

⁶¹⁰ Ἄδυτον примарно значи олтар, али и било који посвећени простор. Веома често Псел га употребљава за унутрашњост палате као простор резервисан искључиво за цара и његову најближу околину, у коју немају сви приступ.

⁶¹¹ Seibt (1976): 75.

⁶¹² За иронију коју ова синтагма показује и њене импликације у наративу шесте књиге в. поглавље 3.1.3.2 Решење трећег Пселовог парадокса: историја као света.

⁶¹³ Уп. и Kaldellis (1999): 81.

(VI.175) сведочи о бројним *чарима* (*χάριτες*) царева задужбине: пољима, ливадама, купалиштима⁶¹⁴. Термин *ἀπόλαυσις* - *уживање* два пута је употребљен у контексту манастирског здања, традиционално намењеног аскези.

Са којим циљем Псел овако тесно повезује ове две стране царевог живота. Једна од критика је, како се чини, усмерена шире од самог василевса и односи се на критику побожности уопште у пишево доба, што провејава кроз читаво дело. У сваком смислу Псел доба свог живота посматра као декадентно и мекопутно, лишено суштине, а црква је прва на удару. У случају Мономаха, ово је начин да се иронично исмеје и његова једина *врлина* (која је, како је показано на примеру ранијих царева, и сама подложна испитивању) – побожност. Он није богохулио, и тачно је да би само посматрање тог једног изолованог аспекта карактера могло да наведе некога да помисли да је био *божији човек*. Међутим, он је пре свега био човек страсти и уживања, и то се одразило како на владавину, тако и на религиозност. Константинова побожност није много другачија од Зоине коју је Псел исмејао.⁶¹⁵ На место њених парфема и ароматичног биља, Мономах поставља вртове и купатила, а посвећеност Богу једнако је плод страсти и одраз неумерености као и царева љубавне авантуре. Оба су традиционално везана за жене и оба имају исту последицу – занемаривање државних послова и пражњење царске благајне. Мономах је сушта супротност парадигматском цару Василију који се, ради добре владавине, држи подаље и од жена и од цркве. Наспрам једног световног аскете постављен је побожни развратник. Уколико Константинова биографија садржи нешто житијног, онда је она сасвим иронично житије, као што је и иронична похвала.

3. 1. 2. 3. Улога среће у Мономаховој владавини: изазови власти

Други аспект Константинове везе са Богом је заштита коју је, судећи по дуговечности и дугој владавини, од овога завредио и на којој му је био захвалан, те се *идући царским траговима* за њу борио. Царево схватање божије милости сумирано је у забринутости коју је открио Пселу током опсаде Лава Торникија. Након једне извојеване

---

⁶¹⁴ Тоῦ λοιποῦ χάρις – купатила имају посебну везу са уживањем, нарочито у *Хронографији* (подсетимо се Константина VIII коме је то била једна од омиљених занимација). У случају Мономаха, Псел користи купатила и базене као симбол ове царева склоности до самог краја и она ће бити непосредан повод његове смрти.

⁶¹⁵ В. поглавље 3.2.1.3 Побожност.

победе, узурпатор је одустао од директног напада на зидине и филантропски понудио милост опсађенима. Константин се тада *први пут* озбиљно забринуо за свој положај, иако је био у далеко неповољнијој позицији током читаве опсаде и није располагао готово никаквим трупама. Кроз управни говор самог цара, писац објашњава да је *једина ствар које се он плаши* да тиранин окретањем филантропији не привуче божију силу на своју страну (VI.115). Овај израз цареве побожности показује пуну меру његове неразумности. Његов страх чак ни у том тренутку није усмерен на могуће напуштање од стране поданика или на било какву конкретну акцију (*ни тада није смислио нешто ново против њега*), већ на божанску подршку. Ипак, ту подршку по свему судећи није изгубио. На који начин Псел објашњава дуго трајање Константинове владавине и његово одолевање свим бројним неприликама?

Устанци провинцијских стратега

Он је желео, како сам више пута рекао, да из многих таласа на безболну обалу и луку без таласа у палати пристане, и да се више не враћа на море. Намеравао је мирољубиво, а не ратнички да води своју владавину, као што су мислили и многи автократори пре њега. Но пошто ствари не иду увек по нашим надањима, већ нека виша власт споља (τις ἔξωθεν κραταιότερα ἀρχή) уређује живот како жели, понекад правилно, понекад кроз необичне обрте, ни њему се ствари нису сложиле како је замишљао, већ су (невоље) стизале једна другу у таласима. У једном тренутку су грађански ратови узнемирили његову власт, онда су неки варварски упади већи део наших крајева опустошили, и узевши разноврсна добра и плен какав су желели, вратили су се у своју земљу. (VI.72)

Овако Псел уводи читаоце у нарацију о најзначајнијим догађајима Константинове владавине, напомињући потом (VI.73) да их због природе свог дела неће све детаљно описати. Први је на реду – и хронолошки и тематски – устанак Георгија Манијакиса (VI.72-89), који писац на сличан начин и закључује. Када је сазнао за смрт тиранина цар је захвалио Богу *као неко ко је добио олакшање од таласа и мало удахнуо ваздуха* (VI.86). То што се десило га *није пробудило* (ἐγρηγόρει δὲ οὐ μάλα), *већ је, као неко коме је потребан одмор након многих узбуђења, проводио безбрижно остатак времена. Међутим, једна за*

другом, невоље су се дизале у таласе (VI.89) – најпре напад Руса (VI.90-96), а потом и устанак Лава Торникија (VI.98-123).

Како се цар поставио спрам ових унутрашњих изазова својој власти? Најпре, он је лично одговоран за оба устанка, за први експлицитније – Манијакис је представљен као племенити ратник без икаквих самосталних идеја за побуну. У случају Торникија та кривица је умањена побуњеничком нарави тиранина (VI.99), као и његових сабораца Македонаца (VI.102), али цар је дао непосредног повода њиховом незадовољству: Торникија је из страха и зависти најпре прогнао у Ивирију, а потом и натерао да се замонаши (VI.100-101), а војнике из Македоније је, као и Манијакиса, потпуно занемарио (VI.102). Нешто раније Псел је објаснио како хронолошки треба посматрати шесту књигу: због целовитости приповести о Склирени он је прескочио многе важне догађаје, на које ће се сада вратити (VI.71). Имплицирано је, дакле, да су се сви ови потреси догодили док је она још била жива.⁶¹⁶ На тај начин постаје јасно чиме се то цар занимао док су државу потресали велики спољни и унутрашњи немири, какви су му били приоритети и зарад чега је запоставио своје заповеднике.

Када је сазнао да је Манијакис убио посланика и да је ступио у отворену побуну, цар је скупио велику војску против њега, али тиранин, који је пре тога од свих који су му прилазили *изабрао најбоље и најискусније*, није се плашио његовог мноштва. На чело својих трупа, из страха да би заповедник војске могао и сам да поведе устанак, Мономах није поставио никог од *способних заповедника*, већ свог човека од поверења, евнуха који се *ничиме није истицао* (VI.83). Псел је у претходном делу наратива сасвим јасно показао своје ставове по питању стратегије – на примеру Романа Аргира и Михаила Пафлагонца видело се да је мања војска одабраних ефикаснија од мноштва, а да је добро заповедништво кључно за победу. Посланик Манијакису, а потом и војсковођа-евнух (обојица неименовани) први су примери Константиновог потпуно погрешног избора људи за важне послове и функције.⁶¹⁷ Упркос томе, цар је у овом случају извојевао победу – Манијакис је изненада смртно рањен, а његова војска се распала. Овакав исход Псел

---

⁶¹⁶ Датум смрти Марије Склирене није изванредно познат, али је сигурно да је умрла у годинама око 1045. (Seibt (1976): 75). Псел је тим поводом саставио монодију царској љубавници (*Poem.17*).

⁶¹⁷ Њихова имена даје Скилица, у питању су Пард и евнух Стефан (*Scyl.427-428*). За устанке Манијакиса и Торникија в. Cheynet (1990): 57-60, 337-339; Крсмановић (2001): 88-139.

приписује недокучивој божијој промисли. Да ли је ово први пут да Бог заиста има активну улогу у догађајима? И, ако је тако, зашто је своју подршку пружио једном неспособном цару наспрам стратега који је по свим мерилима био далеко достојнији трона?

Константин је свакако био уверен да је победио захваљујући божанској подршци, те се прикладно Богу и захвалио, у поменутом контексту, не за спас државе, већ зато што му је дао прилике да се одмори! На почетку овог поглавља поменут је царев страх да би та милост могла прећи на страну другог побуњеника, Лава Торникија, услед његове филантропије. Међутим, то се није десило, упркос очите надмоћи над владоцем коју је током целог устанка показивао. Наспрам Торникијевих искусних ратника, Мономах је располагао градском руљом и криминалцима из затвора (његови борци окарактерисани су као ἀπειροπόλεμοι).⁶¹⁸ Једина царева акција током опсаде веома је индикативна. Непријатељи су га исмевали због болести са друге стране зида, називајући га проклетим и неким ко се препушта *безбожним уживањима*. Томе је уследио атентат на њега, у коме је смрт избегао само пуком срећом. Оно што је након тога учинио је подизање рова и палисаде око града *да не би слушао увреде*. Чак и Мономахове војничке акције имају мотивацију одржавања унутрашњег мира и спречавања нарушавања слике о себи као божијем човеку. Сва царска дела – победа над једним тиранином, ратна тактика против другог, кажњавање преступника – били су резултат његове илузије побожности, са којом је живео у потпуном нескладу, **без добробити државе на уму**.

Константинова веза са свевишњим огледа се у још једној способности коју му Псел експлицитно одриче, али која има важну улогу у оцени царевог карактера. Између епизоде напада Руса и Торникијевог устанка, говори о царевим пророчким способностима као о разлогу због кога се он није узбуђивао када би избили проблеми (VI.96). Пример тога налази се и у узурпаторовој опсади града: у најкритичнијем тренутку, када је ситуација била потпуно безнадежна, Мономах је Пселу смирено рекао да ће се срећа преокренути (*πρὸς τοῦναντίον χωρήσει τὰ πράγματα*, VI.116) и прећи на његову страну. Идентичним вокабуларом писац је ту промену среће неколико пасуса касније и описао (*εἰς τοῦναντίον κεχωρήκει τὰ πράγματα*, VI.119) – побуњеничка војска је била принуђена на бег у неред,

---

⁶¹⁸ Scyl.440. криви Лихуда за цареву лошу стратегију. У његовом наративу, људи око цара су *Италијан Арбир* који убеђује цара да се не упушта у битку због тога што нема никакву војску на располагању, али Мономах је подлегао инсистирању Константина Лихуда, *τὰ πρῶτα τότε παρὰ βασιλέως φέρων*. Renault, II, 23, н. 1. сматра да ἀπειροπόλεμοι из Пселовог наратива могу да се односе на критику министра.

али цар, *иако је предвидео њихов бег*, није искористио повољну прилику за делање. На тај начин Псел иронијом обесмишљава цареве наводне пророчке способности на које је већ раније указао – и које је објаснио! – читаоцима. Његово објашњење налази се у екскурсу о три врсте душе: једна је будна, али у константном страху, друга, какву одмах приписује овом цару, је безбрижна и склона уживањима, и *не размишља о лошим стварима у будућности, нити се покреће да искорени почетке невоље*, већ се препушта уживањима и *ради остајања у тој безбрижности, ти људи предвиђају (μαντεβονται) брзо олакшање у тешким ситуацијама* (VI.97). Трећа и најбоља врста душе, коју је, како је убедљиво показао Калделис, поседовао једино сам Псел (иако то не говори експлицитно)⁶¹⁹ може да предвиди узроке и последице, али приступа стварима смело и без страха. Овој дигресији, по обичају, следи оправдање: да не би читаоци стекли погрешан утисак када Псел каже да је цар *предвидео ово или избегао оно*, уз додатак да он *све приписује божијој вољи* (VI.98). Јасно је да је Константиново држање у Торникијевом устанку управо пример таквих лажних пророчанстава као одлике безбрижне душе, али питање које се поставља је разлог њиховог остваривања. Да ли заиста (као што никада раније није случај), Псел то приписује *божијој вољи* и непредвидивости Провиђења, и какве би намере Бог имао да на власти држи једног човека толико лошег по државу, а уз то и живота нимало у складу са божијим. Треба подсетити да је управо након овог устанка цар подлегао свом бесу и *упркос заклетвама* наредио да се вођа устанка и његов саборац Ватац ослепе. У Пселовој визури овај, иако нехришћански и морално дискутабилни поступак, може се у потпуности оправдати безбедношћу државе, па чак и тежњом за очувањем сопствене власти, али у Константиновом случају јасна је осуда цара. Она има двојаку улогу. С једне стране, служи да покаже карактер његове побожности и уздања у Бога која је толико наглашена у читавој епизоди, а с друге стране, у складу је са читавом оценом његове владавине. Ослепљење противника није оправдано за цара чија владалачка амбиција као једини мотив има вођење безбрижног живота и уживање.

---

⁶¹⁹ Kaldellis (1999): 152.

Завере на двору

Видели смо какве је сумње цар изражавао поводом божанске подршке свом мудрому саветнику, сада је време да видимо какве је савете тим поводом од њега добијао. Након описа царево издржљивости у болести, и похвале што упркос томе није богохулио, Псел прелази на његову следећу врлину (*τὸ ἀγαθόν*) којој се он лично није сасвим дивио – небригу о сопственој безбедности. Мономах је, наимае, убеђен *да је апсолутном стражом заштићен, ону људску и ограничену занемаривао* (VI.132). То занемаривање, што је поента даљег тока његовог наратива, биће узрок многих зала и прилика за разне никоговиће да покушају да га лише живота, што је Псел покушавао да спречи, још једном користећи своју заводљиву реторику и дијалектичку аргументацију: *Нико није у предузимању свог посла лишен наде у Свевизишег, – рекао сам му – али архитекта користи лењир да уједначи грађевину, а у војсци свако носи мач и штит (...)* У овом кратком одељку показује се бесмисленост и ирационалност Константинове вере у небеску заштиту. Пселово убеђивање, међутим, није имало одјека, што је у овом пасусу на веома специфичан начин изражено:

То сам даље покушао (ἐπιχειρῶν) да развијем, говорећи да (sc. таква брига) још више приличи цару (πρέπει τῷ βασιλεῖ),⁶²⁰ али нисам успео у покушају (ἐπιχειρῶν) да га убедим. То сведочи о његовом племенитом ношењу, али је постало прилика за оне који су желели да изврше атентат (τοῖς ἐπιχειρεῖν ἐθέλουσι) (VI.133).

Двозначна употреба глагола ἐπιχειρέω имплицира да до другог покушаја, односно атентата, не би ни дошло, да је први покушај, Пселово убеђивање, успео. Наспрам недовољно сигурне (и у Мономаховом случају сасвим сигурно неразумно преувеличане) божанске подршке, стоји сасвим конкретна и *ефикасна*, иако неискоришћена подршка самог Псела. Осим тога, ова реченица показује и шта заиста *приличи цару* (πρέπει τῷ βασιλεῖ) – не праћење традиционалних и јалових царских врлина, којима припада и побожност, већ ослањање на разум и овоземаљску заштиту, пре свега ону коју нуди један филозофски саветник.

Људи из Мономахове најближе околине на којима је фокус наредног дела *Хронографије*, далеко су од тог идеала. Епитет који Псел најчешће користи да их опише је

---

⁶²⁰ Још једном суптилном лексичком референцом Псел указује на начин на који се као ретор обраћао Мономаху, зазивајући његову владарску сујету.

Ћубре варварско или *полунемо Ћубре* (VI.135;139).⁶²¹ Они су ти који су, имплицирано је, боље од самог Псела и других вредних и образованих саветника, могли да пруже цару забаву каква му је потребна. Капути VI.132-156 су маестралан приказ дворске декаденције у палати којом доминирају жене, евнуси и дворске луде, који практично владару једним царем који наше савременике може подсетити на принца Џорџа из британске серије *Црна Гуја*. Ефекат који Псел постиже је готово комичан, али он не дозвољава читаоцима да дуго остану насмејани, подсећајући на озбиљне последице таквог стања, кроз сопствену и перспективу својих истомишљеника: *Ми смо били принуђени да се смејемо када је ситуација била за плакање* (VI.142).

У више наврата писац експлицитно наглашава цареву једноставност и глупост као чиниоце који су омогућили успон људи сумњивог порекла и способности. То је управо и оно што га је навело да се бемислено, и потенцијално кобно, ослони искључиво на божанску подршку. Иронија таквог поступка додатно је наглашена формулацијом да је неименовани варварин у царевој небризи за безбедност и недостатку страже видео *од бога дану прилику* да покуша да га убије (VI.136). Не само да безгранично уздање у вишу силу није обезбедило Мономахов живот, оно је управо давало шансу потенцијалним атентаторима. Константин је, међутим, наизглед ничим другим до некаквом вишом заштитом, још два пута успео да избегне смрт. Први атентатор је изненада постао пометен и као да је у тренутку полудео, те је откривен, док је другог у последњем тренутку потказао један од бројних људи који су знали за заверу (VI.146). Да ли је тиме, као и у случају једва избегнуте смрти за време Торникијеве опсаде имплицирано да је цар *заиста* уживао небеску подршку? Уколико то јесте случај, Пселов Бог не би нимало био наклоњен Римском народу. Чини се да објашњење ипак лежи у самој царевој природи, тачније у једноставности коју прати сасвим необјашњива срећа. Да би се то сасвим разумело, потребно је видети како се Константин у датим ситуацијама понашао.

Веома је важна околност да Мономах у оба случаја спава. Мотив уснулог цара није ограничен само на атентате (то би, наиме, било сасвим логично за покушај убиства, с обзиром да би тада био најрањивији). Њега Воила у сред ноћи буди и да би га – у једној

---

⁶²¹ О завери неидентификованог варварина в. Cheynet (1990): 61-62, који нуди хипотезу да је то могао бити печенешки вођа Кеген који је дошао у Цариград и добио титулу патрикија, и који је ушао у некакав сукоб са Мономахом. Завера Романа Воиле догодила се око 1051. године (Ibid, 62, *Scyl.*463).

аристофановској сцени – обавестио о свом украденом коњу за поло, што цара изузетно забавља (VI.142). Антиномија сна и будности, која има, како смо видели, веома снажно значење у Пселовом виђењу царске власти, указује на царев карактер, односно недостатак ἐγρήγορσις. Оно што њега буди су потпуне тривијалности, као што су и таласи са којима се спремно суочава они који потичу од љубавних страсти, не од државних проблема. Недостатак будности је, дакле, оно што је довело у опасност и његов живот и државу, којој је претила опасност да на трон дођу људи још недостојнији од неспособног Мономаха. Након првог атентата цар се, чини се, понео достојно, и био је згрожен чињеницом да је једном варварину таква идеја уопште могла пасти на памет, те га је подвргнуо строгом испитивању. Критика, међутим, није изостала. Константин се још увек није пробудио и није извукао поуке из тога што се догодило. Недуго по атентату поново је занемарио личну стражу и, можда још важније, наставио је да поклања поверење недостојним људима. *Варварско ђубре* сада је заменило *полунемо ђубре*.

Царев немар свој врхунац достиже у чињеници да је човека који ће касније покушати да га убије поставио на чело своје гарде (VI.140). Однос Мономаха и Воиле у *Хронографији* права је карикатура обојице и гротескна слика једне готово еротске блискости. Константинова неразумност у овој епизоди расте са развојем радње и читаоцима се указује невероватном. Када је сазнао за планирани атентат, наљутио се на гласника који је довео до тога да његов миљеник буде ухваћен. На суђењу заверенику, цар га је лично бранио, а трагикомедија достиже врхунац у дијалогу њих двојице којим се суђење завршава (VI.147-149). Цар је тражио различита оправдања, не верујући да је његов пријатељ способан да сам смисли такву злобу (терминологија коју овде Псел употребљава показује да он ни у најмањој мери није успео да процени карактер свог најближег сарадника), да би га на крају питао шта га је навело на тако нешто и шта је желео. Одговор оптуженог је изненађујућ – он ни на који начин не покушава да се оправда, већ као разлог атентата наводи жељу за троном и круном. Оно што је још мање очекивано је чињеница да је то за цара валидно оправдање. Он се видно обрадовао и осетио је олакшање што је то *све што глумац жели*. *Крунисаћу те и огрнућу те пурпурном одеждом, само буди поново као раније и умири ове таласе*, цар је одговорио на његова тражења. Ту су откривени Константинови приоритети и његово схватање царског положаја – био је спреман да зарад сопственог мира преда трон свом миљенику. Битнија

од државе и од власти била је *срећа која сија у очима* његовог пријатеља, који се упркос свему вратио у владареву милост. Улогу мудрих саветника *попут песникових богиња* у овој епизоди играју жене, обе далеко разумнијих и владарскијих карактера од царевог, царица Теодора и његова сестра Евпрепија, али њихови савети само су краткотрајно уродили плодом (VI.150).

Псел нам не даје никакво литерарно објашњење које би надоместило улогу Бога у заштити цара, коју директно негира (VI.96). Из наратива се стиче утисак да адекватног и логичног објашњења и нема. Цар свакако није лично заслужан, а његове реакције у сва три атентата – једном у време опсаде града и два на двору – су сасвим неадекватне и неразумне. Ниједан од тих догађаја (осим покушаја варварина) није у њему изазвао страх нити опрез. Једине ствари за које јесте страховао су губитак подршке Бога и губитак драгог пријатеља. Пселов Мономах је лик готово у потпуности лишен разума, човек који реагује искључиво емоцијама, *женском страном* карактера, и у том контексту је јаснија веза еротског и побожности у приказу његовог етоса. Он је свој однос са Богом доживљавао емотивно, као и своје афере и пријатељства. Свака од тих ствари била је потенцијално опасна за његов живот, а с обзиром на функцију на којој је био и за државу. Небрига о сопственој безбедности и реакција на Воилине жеље и захтеве показале су да он о тој својој функцији није имао довољно свести, нити да је за њу марио, једнако колико и чињеница да је Склирена била носилац његових царских амбиција. Владање Константину никада није било ни жеља ни циљ, за разлику од многих погубних људи у његовом окружењу, већ просто *средство* за постизање мирног и луксузног живота какав је желео, и у кризним ситуацијама он је божију помоћ тражио за очување тог мира, не добробити државе. Уколико је Мономах имао небеску заштиту, није је уживао као богоизабрани владар, већ као божија будала коју срећа прати због једноставности ума. Константин Мономах из Пселове *Хронографије* ближи је Земекисовом Форесту Гампу, него Јевсевијевом Константину Великом.

Напад Руса: Константин као добар стратег?

Једном од изазова власти и држави Мономах је, чини се, одговорио сасвим адекватно. Тактика коју му Псел приписује против Руса,⁶²² који су са мора опсели град (VI.90-96) била је веома разумна и довела је до повољног исхода – непријатељ је разбијен а цар се тријумфално (τροπαιοφόρος) вратио у палату.⁶²³ Ово је једина ситуација у читавој шестој књизи где цара налазимо као активног и рационалног, те стога захтева посебну пажњу. Шта је то што је Константину омогућило да се избори са варварском претњом? Пселов наратив доноси одговор, иако га не намеће експлицитно. Људи који су окруживали цара у том тренутку били су неки *одабрани* (ἔκκριτον) чланови Сената, међу којима је, како видимо неколико редака касније, био и сам Псел, а они који су се борили били су људи искусни у ратовању (μάχιμοι). Термин ἔκκριτος Псел употребљава увек у позитивном смислу, за узак слој ваљаних и стручних људи,⁶²⁴ и ослањање на такве је управо оно што је Мономаху омогућило да савлада веома моћног непријатеља, за разлику од осталих криза у којима се ослањао на незнатне (устанак Манијакиса) и неискусне у ратовању (устанак Торникија), док коначно управо од таквих људи није дошло и до опасности по његову власт (завере на двору).

На крају наратива о Русима Псел помиње извесне легенде које су колале о томе да ће Константина снаћи многе невоље, али да ће га нека *добра срећа* извући из свих њих. Чини се да је и сам цар веровао тим пророчанстима, за разлику од њега који *после дугог тражења није нашао никакво утемељење таквих предвиђања*. Натприродна помоћ на коју се цар ослањао била је измишљена и непоуздана наспрам онога што је могло да му помогне и да га сачува, а што је одбацио – добрих сарадника и саветника, на првом месту

---

⁶²² У питању је последњи напад Руса на Цариград који се догодио убрзо по гушењу Манијакисове побуне 1043. Литаврин (1967) анализира *податке* које Псел даје о овом догађају у контексту других извора и информација о односу Византије и Кијевске Русије крајем X и у првој половини XI века, истичући да његов наратив о дуготрајном *непријатељству* противречи свим другима (посебно је значајна околност да су Руси од средине X века имали стално представништво у Цариграду, 75). Литаврин се не осврће на Пселове разлоге за овакав приказ сукоба. За његов наратив није ни важно какви су у реалности били односи царства са Русима. Они му служе да прикаже разлику између стања у држави у време Василија, када су варвари, иако непријатељски настројени, били мирни, и прилика у Мономахово доба када су непримећено и дрско могли да дођу до престонице.

⁶²³ О ироничној употреби придева *тропеофорос* у *Хронографији* и у *историјском енкомију* Константину Мономаху в. Станковић (2004). Посебна жаока писца лежала је у алузији на изградњу манастирског комплекса у Манганима, посвећеног светом Георгију Тропеофоросу.

⁶²⁴ В. Нпр. V.37; VII.3 – у оба случаја међу одабранима је и сам Псел, као и на анализираном месту.

самог Псела. Чини се да хронолошки след наратива крије постепено губљење (стварно или имагинарно) утицаја Псела и његове клике на двору, што ће се у највећој мери одразити кроз замонашење писца-саветника и последице које ће оно имати. Да би се у потпуности схватиле импликације те вишеструко значајне епизоде, неопходно је осврнути се на опис царевог физиса, на првом месту његове болести.

3. 1. 2. 4. Константинов физис: наротивна улога болести

У поглављима о Роману Аргире и Михаилу Пафлагонцу било је речи о улози болести у карактеризацији владара, а на примеру Василија II анализирани су платонистичке импликације тог аспекта наратива. У случају Константина Мономаха откривају се још неке стране овог проблема, који ће Псел коначно разрешити у седмој књизи алегоријом о болести царства. Слику оболелог царства он први пут и даје управо у контексту владавине Константина IX, у уводним разматрањима о царевом схватању власти (VI.48). Болест је тада била тек у зачетку и здрав и снажан организам какав је царство није се одмах променио, али је Константин запостављањем државних послова и препуштањем страстима и уживањима узроковао бројне болести *тада здравом телу царства*. Не мало су таквом стању допринеле и царице (VI.49). Мега-епизода која следи овом уводу је његова афера са Склиреном која је управо пример страсти и уживања којима се цар препуштао. У алегорији о болести царства у седмој књизи, Константин заузима посебно важно место као неко ко јој је у највећој мери допринео. Важан показатељ начина на који је Мономах узроковао пропадање државног организма је начин на који га Псел у овој алегорији именује – Константин *Доброчинитељ* (Εὐεργέτης, VII.55). Трошење државног новца на тривијалности, као топос *Хронографије*, а нарочито Мономахове биографије, један је од најважнијих узрока пропадања, што је јасно и из поменуте алегорије, али није и једини. Константинова болест открива и други аспект негативног доприноса царева.

Лепота vs. болест

Опис Мономаховог физичког изгледа смештен је између епизоде о Торникијевом устанку и наратива о заверама против царевог живота на двору (VI.124-131) и подељен је

на два дела: опис царева лепоте (VI.125-126) и опис болести (VI.127-130), са закључком о Константиновом односу према томе (VI.131). Први део састављен је као у панегирику, са свим прикладним општим местима, те Мономахова лепота изгледа потпуно генерично – његови удови су у савршеној хармонији, он је снажне и атлетске грађе и изузетно агилан, попут атлете. Не изостаје ни поређење са славним Хомеровим јунацима – Константинова лепота је попут Ахилове и Нирејеве, и у том *магичном агону* реалност царева лепоте коју је створила *природа* превазилази измишљену лепоту ових јунака које је створио *поетски језик* (за оба, сасвим разумљиво, али индикативно, користи глагол *πλάσσω*). Још један аспект спољашњости које Псел хвали јесу урбаност и шарм његовог језика и разговора (изрази које употребљава су *θέλγη, χάρις, ἀσταιότης*). Ове особине Псел приписује најбољим од ретора, Григорију Назијанском и себи самом и оне су у вези са његовим реторички идентитет.⁶²⁵ Коришћење таквог вокабулара за опис Константина на још један, овог пута веома експлицитан начин показује *реторичност* његове природе, чему доприноси и читав, по правилима вештине састављен, портрет.

Слично као у случају Михаила IV, Мономахова лепота помрачена је болешћу, која се манифестовала *пре него што је прошла прва година његове владавине*. Симетрија удова је нестала, а он практично није могао самостално да се креће нити да јаше.⁶²⁶ Чињеница да, као и његов имењак и претходник из династије Македонаца, од почетка своје владавине није био способан за самостално кретање, сведочи о недостојности престола. Његов реторички и суштински женски карактер био је прикладан приватном грађанину који ужива у ситним задовољствима живота, и то није нешто што Псел *a priori* осуђује. Напротив, он такве карактеристике и склоност уживањима у много наврата приписује и самом себи, нарочито у преписци са пријатељима, што је навело Љубарског да скује синтагму *епикурејско пријатељство*.⁶²⁷ Реторички шарм је чак пожељан за једног амбициозног учењака, какав је он био, да би стекао приступ на двор, и то не крије када говори о свом упознавању са Мономахом.⁶²⁸ Царској функцији он, пак, не приличи, како је показано на примеру Василија II, који се уживања *одрекао*, а страсти савладао да би био

---

⁶²⁵ За детаљну анализу ових термина у Пселовој реторици в. Papaioannou (2013): 140-149.

⁶²⁶ В. и поглавље 1.1.2.3 Однос према власти и физички изглед (Константина VIII).

⁶²⁷ Ljubarskij (1978): 69-74.

⁶²⁸ Papaioannou (2013): 149; VI.46.

добар владар. Стога се на физичком плану Константинова недостојност манифестује у виду болести од тренутка ступања на трон.

Околности појаве болести у наративу

Први помен Мономахове болести јавља се пре овог детаљног описа његовог физичког изгледа, у наративу о устанку Лава Торникија. У тренутку када су побуњеници били под зидинама престонице *десило се* (ἔτυχε) да се царева болест толико погоршала да није могао да хода нити да се обрати народу, али се због опасности појавио пред масама *против своје природе* (παρὰ φύσιν) (VI.106). Импликација да се у том тренутку баш случајно десило да се болест погорша веома је иронична и није случајно да је Псел управо овде сместио. То је показатељ његове физичке (и менталне) неспособности да се суочи са тако озбиљним проблемом. Пишчева омиљена метафора таласа искоришћена је и за опис налета болести (VI.131), као и за изазове које је као владар морао да поднесе – и једно и друго били су проблеми које он није могао да превазиђе, јер му то није било у природи. У том смислу треба схватити и царево појављивање пред народом *против природе*. За разлику од Михаила Пафлагонца, који је са својом болешћу умео (иако не трајно) да се избори за потребе државе, Константин није био спреман за такву жртву. Похвала коју њему Псел изриче за храбро ношење са болешћу посве је иронична – упркос мукама које је трпео, цар није богохулио, већ је *филозофски* прихватао своју болест као казну за начин живота који је водио. Још једном је цару потпуно промакла сврха његовог положаја, узрока и последица дешавања. У Пселовом наративу болест јесте казна, али не због грешности, већ због неадекватности за положај који је заузимао.⁶²⁹

У другачијем контексту, међутим, видимо Константина који је умео да трпи бол када је то било потребно. Дајући пример блискости цара и Романа Воиле, Псел говори о томе како је миљеник могао да му приђе у сваком тренутку без најаве, да је седао поред њега на кревет *и снажно стезао владареву руку, што му је истовремено наносило бол и задовољство* (ἦλγυνεν ὀμοῦ τε καὶ ἔθελεξεν, VI.140). Трпљење и чак уживање у болу, наспрам неспособности суочавања са болешћу у најопаснијем тренутку по државу, показује Пселову визуру царевих поремећених приоритета. Још једном се види да је он

---

⁶²⁹ Репајић (2012): 341-342.

био спреман на све ради свог уживања и ради страсти, којом је сасвим обојен однос Константина и његовог миљеника. О томе сведочи и употреба глагола θέλω – завести, шармирати, који је употребљен и за царев говор, али и за његов однос са љубавницом. Да овај пасус носи алузије на цареву болест сведочи и његов почетак, који има веома важне импликације: *У почетку цар није много обраћао пажњу на њега и виђали су се у великим размацима наком вечере (ἐκ διαστήματων μακρῶν μετὰ τὸ κατὰ χεῖρὸς ὕδωρ)⁶³⁰, а потом је, по свом обичају, постао склонији сласти доколице и био је незасит дружења са њим. (VI.140).* Изабрана терминологија је веома индикативна. Израз τὸ κατὰ χεῖρὸς ὕδωρ је пословичан и означава прање руку пре вечере, а потом и церемонијално очишћење, али се у овом контексту може тумачити као алузија на скупљање течности у царевим удовима, што је Хипократово тумачење костобоље, које је преовладало у Византији, а са којим је Псел као врсни познавалац медицине био добро упознат.⁶³¹ Још значајнија је наизглед просто фактичка формулација о виђању цара и Воиле *у великим размацима*. Идентичну лексику користи и за Константинову костобољу: (...) *после неког времена смањили су се размаци (τὰ διαστήματα) и периоди одмора нису били дуги (καὶ οὐ μακρὰ ἐγγύονεи τὰ διαλείμματα).*⁶³² На тај начин царев погубни миљеник, са којим је, како нас писац обавештава у даљем току пасуса, губио време не само у време одмора, већ и када је обављао државне послове, **наративно изједначен са болешћу**. То је други фактор којим су владари допринесли болести царства. Константин јој је допринео занемарујући две основне ствари које чувају хегемонију Римљана – новац и почаст, које је немилице делио. Више од тога, Константинова болест је лош избор људи на које се ослањао, оно што ће га коначно и лишити живота, када буде направио највеће претеривање.

---

⁶³⁰ За израз в. Liddel, Scott (1996): 1984.

⁶³¹ Репацић (2012): 340; Lascaratos (1995): 952: По античким схватањима, костобоља је била узрокована раскалашним животом и препуштањем страстима и претеривању у исхрани, што и Псел напомиње у биографији Константина VIII, те је и сама болест у складу са царевим карактером.

⁶³² В. и случај Михаила Пафлагонца, IV.17-18.

3.1.3 МОНОМАХ И ПСЕЛ: ИРОНИЈА, ОПТУЖБА ИЛИ НЕЗАХВАЛНОСТ?

3.1.3.1 УЛУЦИ ЦРКВЕ: СУДБИНА ПСЕЛА И ЊЕГОВИХ ПРИЈАТЕЉА

Мономахову биографију Псел окончава *лично* трагедијом, догађајем који је обележио дискурсе читаве историје коју настајују неправедно одбачени саветници и невољно замонашени политичари. Поглавља VI.191-200 дају емотиван и прилично криптичан опис пада једне групе интелектуалаца, самог Псела и двојице његових неименованих пријатеља, о чијој хронологији, узроцима и конкретним догађајима још увек не знамо готово ништа, имајући само неколико сведочанстава нашег аутора и (потенцијалних) алузија у писмима његовог пријатеља у перу, Јована Мавропода.⁶³³

*Пријатељство пред искушењем власти: Псел, Ксифилин и Мавропод*⁶³⁴

Имао сам мотива за пријатељство и према многим другим особама, али највише су ме два човека, који су се из других отаџбина у узвишеном Риму населили, држала у центрима својих душа. Разлог (λόγος) овог природног заједништва било је проучавање (λόγος) наука.

Ἐμοὶ φιλίας μὲν ἀφορμαὶ καὶ πρὸς πολλοὺς ἑτέρους γεγόνασι, μάλιστα δὲ δύο τινὲ ἀνδρὲ ἐξ ἑτέρων πατρίδων τὴν σεβαστὴν Ῥώμην οἰκήσαντε ἐν μέσαις αὐτῶν ἠρπάκασι ταῖς ψυχαῖς· Λόγος δὲ τῆς σθμφυίας ὁ τῶν μαθημάτων ἐγένετο λόγος. (VI.192.1-5)

У двојици пријатеља истраживачи углавном препознају Јована Ксифилина и Јована Мавропода.⁶³⁵ Потврда оваквог мишљења налази се и у посмртном говору за патријарха

---

⁶³³ Чини се да је Мавроподов наратив у колекцији писама обликован овим догађајем (*Mavropous*.ep. 40-64). Ljubarski (1978): 44-48 он сматра да је Пселу упућено и Мавроподово писмо 59 које тумачи као Пселово посредништво на двору (46).

⁶³⁵ *Chron.* II, 495-6, н. 415-416; Pietsch (2005): 97. Kazhdan (1993): 87-88. цара Константина кога Псел помиње у енкомију Мавроподу (*Or.pap.*425-441) идентификује са Константином X Дуком, те почетак његовог епископата датира у средину шездесетих година. Пселов наратив, међутим, не оправдава такав закључак. Однос Мавропода и цара, који пореди са односом Платона и Дионизија, одговарао би ономе што знамо о

Константина Лихуда, четвртог члана овог *интелектуалног кружока*, где Псел помиње и два Јована на начин веома сличан као у *Хронографији*, изостављајући заједничко повлачење са двора.⁶³⁶ О заједничкој одлуци о замонашењу, пак, опсежно говори у посмртној беседи другом пријатељу-патријарху, Јовану Ксифилину.⁶³⁷

Специфичност Пселове наратије о интелектуалној филији у *Хронографији* јесте у томе што он уместо своје љубави према пријатељима говори о *њиховој* љубави према себи и *њиховом* препознавању у његовој души, константно наглашавајући сопствено првенство у филозофији (*καὶ εἰ μὴ με αἰτιάσαιτο μηδὲν τῆς ἀληθείας ἀφιέμενον, ἐκείνω μὲν ἐραστὰ τῆς φιλοσοφίας, ἐγὼ δὲ ἐφιλοσόφουν τὰ τελεώτερα*, VI.192.6-8), али и у уласку на двор. Он је тај који Ксифилина и Мавропода уводи у политички живот и у цареву милост, при чему наглашава оклевање овог другог, о чему има сведочанстава и у његовим писмима.⁶³⁸ Слика коју оставља о повлачењу са двора има три основна мотива: цареву променљивост

његовом положају на Мономаховом двору, пошто немамо никаквих других података о Мавроподовим везама са Дуком. Уз то, таква интерпретација би подразумевала да је Псел у потпуности изоставио политичку делатност митрополита за време владавине Константина Мономаха, што је мало вероватно, с обзиром на то да је у посмртним говорима другој двојци пријатеља активност под овим царем у фокусу наратије. Кажданов аргумент да због свог проблема са Мономахом Псел овог цара не би поредио са Константином Великим никако није утемељена. У свим енкомијима патријарсима, аутор се изузетно похвално, макар иронично, односи према Константину IX (*Or.fun.1.17*; 2.6, где чак инсистира на Константину Великом као његовом епонимном претку; 3.7). Чињеница да је опис цара који даје у говору сличан Дукином опису у *Хронографији* дугује томе што је његов портрет у историји у потпуности моделован по Мономаховом (в. поглавље 5.2.1 Нови Константин (Мономах)). Додатни аргумент за датовање почетка Мавроподовог епископата у Мономахово време јесте чињеница да Псел у говору не именује патријарха, нити даје било какве податке о њему (*Or.pan.17.462-465*). Да су у питању било Лихуд или Ксифилин, аутор који инсистира на филији ове групе не би пропустио да то нагласи. Напротив, Михаило Керуларије упадљиво је одсутан из свих његових наратива, изузев два говора њему посвећена. De Vries – van der Velden (1996) поставља занимљиву, али тешко проверљиву теорију која би Мавроподов епископат померила уназад, у четрдесете године. Не видим никакво оправдање за Лауриценову тезу да су у питању Јован Ксифилин и Христифор Митиленски (Lauritzen (2007)). Немамо података о вези између Митиленског и Псела, чак ни у богатом епистографском наслеђу које нам је од потоњег остало. Термин *χρυσороής* не мора се нужно односити на Мономаха, и не чини се да Мавропод у писму на које се Лаурицен позива алудира на цара (*Mauroπους.ер.33*). Све и да то јесте случај, базирање далекосежних закључака на том термину, и још даље, повезивање замонашења Псела и Митиленског, је на нивоу фикције.

⁶³⁶ *Or.Fun.2.4.24-34*. Псел наглашава ученост као оно што их је повезивало, као и чињеницу да је био значајно млађи од њих двојице: *ἀλλ' ἐκείνω μὲν ἥσθην πρεσβυτέρω, ἐγὼ δὲ παρὰ πολὺ ἐκείνων νεώτερος* (VI.192.5-6); *Ἀμφοῖν ἐγὼ τὴν ἀνδροῖν ἐντετυχήκειν οὐπω ἤβησας, ἐκείνοις ἤδη ἀκμάζουσιν* (*Or.Fun.2.4.24-25*).

⁶³⁷ *Or.Fun.3.12-17* (стр. 130-140!). Нешто раније описује и њихову заједничку паидеју (*Or.Fun.3.5.28-40*).

⁶³⁸ *Mauroπους.ер.51*, насловљено на Константина (Псела), у коме говори о издаји неких пријатеља. Уколико се оно заправо односи на прилике на Мономаховом двору, за шта има довољно индиција, то би сведочило да је Мавроподов пад претходило Пселовом и Ксифилиновом.

и ненаклоност као узрок одласка, *заједништво* у одлучивању⁶³⁹ и симултаност напуштања Цариграда. Трећи пријатељ (Мавропод) губи се из наратива након договора, а фокус остаје на повлачењу, најпре Ксифилина, а потом и Псела самог, у манастир. Утисак који аутор оставља је да је време протекло између његовог и Јовановог одласка на Олимп веома кратко, но из говора овом пријатељу види се да је Псел још неко време остао на двору.⁶⁴⁰ У истој беседи он потврђује и наводе из *Хронографије* о притисцима које су обојица претрпела од цара који се противио њиховом повлачењу.

О природи пријатељства Пселовог круга, њиховим односима, и самој епизоди њиховог евидентног пада након 1050. године могу се написати томови, а тумачења у науци су разноврсна.⁶⁴¹ Овде ми није циљ да дам одговор на та комплексна питања, већ да ограничена знања која о њима имамо искористим за тумачење мотива које је аутор имао да остави верзију догађаја коју је дао у *Хронографији*. Успон тројке Псел – Мавропод – Ксифилин у политичком животу Цариграда везује се за каријеру Константина Лихуда, Мономаховог првог министра (од 1043. до око 1050. године), те се и њихов пад доводи у везу са његовим.⁶⁴² Током четрдесетих година XI века, Мавропод је, како се чини, обављао функцију званичног царског ретора, док су Псел и Ксифилин били задужени за високо образовање у Цариграду, али и, по свему судећи, образовање самог цара.⁶⁴³ Оптужба извесног Офриде, престоничког судије, против Јована Ксифилина за кога је Псел у том тренутку написао апологију, најчешће се наводи као узрок његовог пада у немилост.⁶⁴⁴ Мавроподов одлазак у Евхаиту такође, по свему судећи, није био вољан, о чему сведоче

---

⁶³⁹ Заклетве о којима говори у *Хронографији* помиње и у говору Ксифилину (*Or.Fun.3.13.56*), али трећег пријатеља у овом наративу нема.

⁶⁴⁰ *Ἐγὼ δὲ οὐ κατόπιν ἐυθὺς ἐβάδισα, ἀλλὰ τοσοῦτον ἀπολέλειμμα τοῦ συνθήματος* (*Or.Fun.3.13.43-45*).

⁶⁴¹ Conus-Wolska (1976) о школама Ксифилина и Мавропода; Lemerle (1977): 198-201; Ljubarskiј (1978): 40-59;

⁶⁴² Criscuolo (1983): 28-29. В. и предговор Мавроподовим писмима А.Карпозилоса (*Мауропους* 17-18).

⁶⁴³ Природа Мавроподових говора у част Константина Мономаха наводи ме на закључак да је он био нека врста званичног дворског ретора, односно стваралац царске реторике бар у периоду од 1043. до 1047. године. Његове беседе састављане су приликом важних догађаја и кризних ситуација (печенешки ратови Lagarde 182, Торникијев устанак, Lagarde 186, празник св. Георгија Lagarde 181; промоција номофилакса Lagarde 187; в. одличну анализу Lefort (1976)). Пселови говори Мономаху (*Or.pan.1-7*) су, пак, генерички, не чини се да су изговарани у званичним приликама (за неке од њих услед дужине нисам сигурна да су уопште били намењени изведби: *Or.pan.2*; 4), већ су усмерени превасходно на цара. О професорској делатности Псела и Ксифилина в. *Or.Fun.3.10*, о помало необичном опису подучавања Мономаха, 11. О правној и филозофској школи: Lemerle (1977): 207-227, Wolska-Konus (1976);

⁶⁴⁴ *Or.for.et acta*. О проблему Ксифилина и Офриде Wolska-Konus (1976): 238-24; Lemerle (1977): 207-215;

његова писма, али и енкомиј који му је наш историчар саставио.⁶⁴⁵ О разлозима политичког суноврата Пселових пријатеља можемо само да спекулишемо – нисам уверена да је Офридин утицај био довољно јак да изазове проблем тих размера – али оно што се чини сигурним јесте да су ти догађаји довели до озбиљних проблема у њиховим односима. Преписка коју је Псел водио са Ксифилином и Мавроподом, а која се оквирно може датовати у почетак педесетих година, показује да је након њиховог одласка из престонице он још увек имао приступ двору.⁶⁴⁶ Наратив шесте књиге *Хронографије*, а нарочито њеног завршног дела, има улогу апологије због сопственог опстанка у Мономаховој околини, и управо због тога Псел наглашава истовременост повлачења и заједништво у одлуци, али и сопствени проблематични однос са царем и његове притиске и претње које су га приморале да се задржи на двору.

Псел и Лихуд: саветничко огледало

На сличан, апологетски начин, може се схватити и ауторово инсистирање на упозорењима које је давао Мономаховом првом министру у вези са променом царевог односа према њему. Псел је тај који предвиђа Лихудов пад (VI.180) и обавештава га о

---

⁶⁴⁵ Тон Мавроподових писама генерално сведочи о томе, а нарочито писма (неименованом) патријарху (*Μαυροπους.εpp.64-66*). У похвалном говору пријатељу Псел даје дуг наратив о његовом одласку у митрополију (*Or.pan.17.455-470, passim*), где наводи цара и патријарха као оне који су га на то навели, *један принудом (!), други гласовима (ὁ μὲν, ταῖς ἀναγκαῖς, ὁ δὲ ταῖς ψήφοις, 463-464)*.

⁶⁴⁶ *Μαυροπους ep 59* (в. Ljubarsi (1978): 46). Разлози Пселовог разилажења са Ксифилином су комплекснији, али временски оквир јесте између два замонашења и непосредно након Пселовог пострига. Два Пселова писма, између којих је по свему судећи био написан несачуван Ксифилинов одговор, дају изванредно сведочанство о почетку сукоба између њих двојице, с обзиром да друго писмо показује да је одговор који је наш аутор добио био изненађујуће неповољан. Оптужбе од којих се Псел брани, за поштовање хеленске филозофије, на првом месту Платона, и бављење халдејском мудрошћу, упадљиво су сличне оптужбама о којима говори у писму патријарху Керуларију у исто време, доба када је био принуђен да јавно исповеди своју веру. Из тога се чини да Пселов и Ксифилинов пад не само да нису били истовремени, већ нису имали ни заједничке узроке, осим уопштеног заједничког разлога – променљивости прилика на Мономаховом двору. Штавише, Ксифилин је судећи по томе био на страни Пселових гонилаца у нејасним приликама 1054. године. Однос са Јованом Мавроподом је и након овог периода имао успона и падова, док се пријатељство са Ксифилином од овог ударца, изгледа, никада није опоравило. У посмртном говору који му је посветио средином седамдесетих година (*Or.pan.2*) Псел пренаглашава своју улогу у свим догађајима у Ксифилиновом животу, и представља себе као заслужног, како за његов улазак на Мономахов двор, тако и за успон на патријаршијски трон. Уз то, ниво ауторовог присуства у тексту у овој беседи невероватан је чак и за нашег писца (за појам *самопохвале кроз похвалу* (συνεταπεινῆν ἑαυτὸν) в. Ραφαῖοπου (2013):152-165). Осим тога, закључни део говора, који се бави ученошћу јунака, садржи снажну дозу ироније и алузија на поменуто спорно писмо.

томе, али је та чињеница овоме већ позната. Улога Константина Лихуда у шестој књизи је веома специфична. Њега као актера нема све до наратива о немилости у коју је пао (VI.177-181). Та прича се, пак, структурално налази између Пселове реторичке демонстрације (VI.173-176) и описа царева побожности и изградње цркве св. Георгија Тропеофороса у Манганама (VI.182-188), која представља њен својеврсни наставак.⁶⁴⁷ Од наратива о Пселовом замонашењу дели је и скица Мономахове спољне политике (VI.189-190). Пад Константина Лихуда и пад осталих припадника његовог круга у Пселовом наративу, за разлику од наратива савремене науке, нису у директној вези.

Епизода о Лихудовом паду почиње објашњавањем његовог директног повода – појаве новог Мономаховог миљеника, још једног неименованог и неспособног евнуха, за кога Псел користи сличну терминологију као за Романа Воилу (VI.177).⁶⁴⁸ Аутор потом описује Лихудове, пре свега реторске, способности (VI.178), заслуге за цара и његову љубомору што мора да буде други у власти (VI.179), поменута упозорења која је сам изнео министру (VI.180) и коначно смену, уз најаву његове будуће судбине патријарха (VI.181). Пич је приметила да је Лихудов портрет у *Хронографији* заправо Пселова саморепрезентација, те да су његови квалитети саветника они које је сам писац себи приписивао.⁶⁴⁹ Даље од тога, опис Лихудовог пада је антиципација пада самог Псела, налик на судбине претходних царских саветника у историји. Стога још једном зазива однос цара Василија и његовог имењака и првог министра. На првом нивоу то чини наглашавајући да би *неко* Мономаха могао да хвали за смену Лихуда, наводећи као разлог чињеницу да се осамосталио и да је желео сам да води послове државе (VI.181). Тај *неко* је нико други до он у првој књизи, јер је управо то једино оправдање које даје за сличан Василијев поступак. Зашто то, ипак, овде није случај, јасно је из даљег тока наратива. Први поступак парадигматског цара по смени паракимомена јесте рушење цркве коју је овај подигао. Лихудовој смени наративно следи *подизање* цркве св. Георгија, догађај који јој је хронолошки претходио, а који је оцењен као Мономахово највеће претеривање (VI.185). У Пселовој причи реална хронологија није важна, а подизање цркве је симбол

---

⁶⁴⁷ В. поглавље 3.1.3.3 Читати Псела наспрам Псела или како саставити похвалу.

⁶⁴⁸ У питању је логотет Јован (*Scyl.* 477.) Скилица ову информацију помиње узгредно, говорећи о царевим сарадницима пред смрт, те каже да је логотет Јован био царев главни саветник након смене Лихуда.

⁶⁴⁹ Pietsch (2005): 93-95.

делања штетног по државу, на првом месту финансијски. Смена способног министра је обично оно што доведе до таквих поступака.

Врхунац „Хронографије“ – над Михаила Псела

Мономахов потпуни суноврат, међутим, уследио је тек након одласка остатка дружине. *Лишен китаре реторике*, коју су му пружала тројица пријатеља, цар се, обавештава нас Псел, вратио својим лошим навикама и уживањима, које су довеле до погоршања болести и смрти.⁶⁵⁰ Тиме аутор, с једне стране, даје рационално објашњење Мономахове смрти, имплицитно се бранећи од оптужби да ју је астрологијом предвидео.⁶⁵¹ С друге стране, тако заокружује метанаратив *Хронографије* – кобне последице које лишавање способних саветника има по царева. Након Романа Аргира и Михаила Калафата, и Мономаха је смрт задесила као последица удаљавања верног и мудрог саветника, овог пута највернијег и најмудријег од свих, самог Псела. Да је његова улога била кључна, сведочи и дигресија коју прави у оквиру ове дигресије (VI.197) о сопственом односу са царем, као савршеног филозофа и ретора, и Константиновом наводном плачу због повлачења миљеника.

Упркос очито формалном и ироничном исказу да је жеља за *преласком у божански живот* била урођена његовој души *од најраније младости* (VI.191.13-14), наратив сасвим јасно открива да повлачење у манастир није било добровољно – уосталом, било би прво такво у *Хронографији*. Његова жеља релативизована је у наставку исте реченице, где као други разлог наводи *наглу промену прилика* (VI.191.15), али и чињеницом да у уводу у причу објашњава да је променљивост царског односа према пријатељима била *разлог мог преласка у виши живот* (*κρείττονα βίον*, VI.191.8-10). То понавља и објашњавајући мотивацију договора о повлачењу који је направио са пријатељима (Мономах је *πρωταίτιος*, VI.193.7), иако потом поново истиче заједнички *патос за вишим животом*

---

⁶⁵⁰ Репацић (2012): 342-343.

⁶⁵¹ За експлицитније оправдање в. VIa.11-12.

(*πάθος ἐπὶ τὴν κρείττονα ζωὴν*, VI.194.2). Константин Мономах је, дакле, првооптужени за ауторов политички пад и прелазак у *виши* живот који је презирао.

Промењене околности о којима говори тешко је идентификовати, али наратив шесте књиге, а нарочито њеног другог дела говори у прилог томе да је цар делао под утицајем неких нових, штетних људи из своје околине. Околности 1054. године, посредна сведочанства из других Пселових списа и истраживачка интуиција наводе ме на закључак да је нови кривац из Мономаховог окружења човек чији је однос са нашим аутором можда и најкомплекснији, најутицајнији политичар у Цариграду средином педесетих година, Михаило Керуларије. Свемоћни и амбициозни патријарх, коме је конзул филозофа саставио и оптужбу и енкомиј,⁶⁵² упадљиво је *одсутан* из Мономахове владавине. Први помен Керуларија налазимо у биографији царице Теодоре, где аутор говори о некаквом сукобу између њих двоје, о коме знамо само из његових наратива.⁶⁵³ О Керуларијевом портрету у *Хронографији* биће више речи у наредном поглављу, али је овде важно рећи неколико ствари о његовом односу са нашим аутором крајем владавине Константина IX. Чини се да су односи две најмаркантније личности византијског XI века били добри четрдесетих година, када је патријарх филозофу поверио образовање својих нећака.⁶⁵⁴ До средине педесетих, међутим, по свему судећи је дошло до отвореног сукоба. У једном писму Керуларију Псел се жали на неке патријархове људе који воде рат против њега, а у време непосредно пре замонашења пада и његово чувено исповедање вере упућено цару Константину Мономаху.⁶⁵⁵ Нема директних доказа да је иза преиспитивања Пселових религијских уверења стајао Керуларије, али је тешко да би тако нешто могло да се догађа мимо патријарха, нарочито толико утицајног. Тешко је рећи да ли је сукоб са римском црквом играо улогу у овим догађајима – знамо да је Псел био међу онима које је цар послао да покушају да изгледе ствар.⁶⁵⁶ У својој историји он даје једну веома суптилну индикацију о свом ставу према овом питању. Када први пут уводи Керуларија у наратив (VIa.17) назива га *екуменским патријархом*, додајући *да се тако сада зове цариградски*

---

⁶⁵² *Or.for et acta.1; Or.Fun.1.*

⁶⁵³ VIa.17; *Or.for et acta.1*

⁶⁵⁴ *Or.Fun. 1. 41.*

⁶⁵⁵ *Theol. II. 35.*

⁶⁵⁶ Kaldellis, Polemis (2015): 13.

архијереј. Екуменске претензије цариградске цркве нису нова ствар, али су добиле посебну тежину након раскида с Римом, а Пселова суптилна иронија у том контексту добија смисао. Није могуће поуздано доказати да је Керуларије био узрок његовог пада, но сплет околности око ових догађаја, уз Пселову превише посвећену оптужбу коју је саставио неколико година касније, и у којој га оптужује за исте оне јереси којих се сам морао јавно одрицати, довољан су разлог за постављање такве хипотезе. Што се тиче *Хронографије*, ауторова ћутања често говоре више од експлицитно изречених ствари, а Михаило Керуларије је најгласнија тишина Пселове историје.

3.1.3.2 РЕШЕЊЕ ТРЕЋЕГ ПСЕЛОВОГ ПАРАДОКСА: ИСТОРИЈА КАО ОСВЕТА

Излагање о Пселовим парадоксима из дигресије о методу оставили смо на питању зашто аутор није, схвативши да би због природе Константинове владавине његова историја морала бити оптужба, одустао од састављања *Хронографије* из захвалности према добротвору. Експлицитан одговор на то питање не налазимо у опширним екскурсима о методу, а етичко оправдање о немогућности савршено доброг пута владавине показало се као лажно у контексту састављања оптужбе. Штавише, у пасусу VI.24 он експлицитно пориче да му изузеће дају филозофија (која презире све што је непотребно, а склоност претеривања једна је од најважнијих карактерних црта које аутор приписује цару), и историја, како је показала алузија на *злонамерног* Херодота. Трагање за истином, дакле, није довољно оправдање за оптужбу против Константина. Који је мотив Псел онда могао имати? Одговор на то питање излази из домена жанра и аутор га даје кроз интратекстуалне референце, на семантичком плану.

Наиме, незахвалан бих и сасвим неразуман био када не бих овде њему, који ми је и делима, и тиме што је био узрок најузвишенијег за мене самог, узвратио у далеко мањој мери, изражавајући захвалност речима.

ἀγνώμων γὰρ ἂν εἶην καὶ πάντα ἀλόγιστος, εἰ μὴ ὧν ἐκεῖθεν τὰ μὲν ἐν αὐτοῖς ἔργοις, τὰ δὲ εἰς ἀφορμὴν κρείττωνων ἔσχηκα, πολλοστὸν ἀντιδοίην μέρος, τὴν διὰ τῶν λόγων ἐγγνωμοσύνην.
(VI.23.4–8)

Ова реченица налази се у центру оправдања за незахвалност према Константину, уметнута између двапут поновљеног става да се уздржавао од писања историје знајући да би морао да напада овог цара (2–4) и да открије ствари које би требало да остану скривене (8–11). Додатан разлог против, са којим наставља аргументацију, јесте очекивано неповерење публике у његову причу, тиме што

И онога ко је у говорима био предмет похвале, учиним предметом покуде.

Καὶ ὄν ὑπόθεσιν εἰς λόγους ἔσχηκα κρείττονας, τοῦτον εἰς χείρονας κτήσασθαι ἀφορμὴν (VI.23.12–13)

Ради указивања на важност термина κρείττων у Пселовој свеукупној аргументацији, даћу табеларни приказ фреквентности употребе и дијапазона значења синтагми у којима их аутор употребљава у овом екскурсу:

Табела : фреквенција и семиотички распон употребе термина κρείττων

Место	Синтаγμα	Значење	Антиномија
VI.23.6	ἀφορμὴ κρειττόνων	узрочник најбољих ствари	
VI.23.13	ὑπόθεσις εἰς λόγους κρείττονας	предмет похвалних говора	ἀφορμὴ χείρων
VI.24.6–7	λόγοι κρείττονες	похвални говори	
VI.24.8	κρείττων ὑπόθεσις	исправна мотивација	
VI.24.9–10	ἀφορμὲς κρειττόνων	објекти похвале	χειρόνων ὑποθέσεις
VI.25.11–12	κρείττονες πράξεις	добра дела	χείρονες πράξεις
VI.25.17	τὰ κρείττονα	добра дела	τὰ χείρονα
VI.27.12	τὸ Κρείττον	Бог	
VI.28.7	τὰ κρείττονα	добра дела	

Овако упадљиво инсистирање на одређеном термину позива на опрез у читању и тумачењу, како смо видели у досадашњем току тезе. Придев κρείττων/κρείττον, компаратив придева ἀγαθός, у основи има значење бољи, виши, снажнији, моћнији. У хришћанском дискурсу, међутим, добио је читав корпус нових значења, на првом месту означавајући моралну супериорност, оно што долази од бога, а супстантивирани (τὸ κρείττον), бога самог или више стање, избор божанског пута.⁶⁵⁷ У том смислу се често користи за монашки живот, нарочито у синтагми *виши живот* (κρείττων ζωή) и управо то значење преовладава у *Хронографији*.⁶⁵⁸ Епизода у којој се термин поново појављује фреквентно, овог пута у само једном значењу, закључује шесту књигу *Хронографије*: у питању је Пселово замонашење, о коме је било речи. Аутор најпре најављује да ће тема излагања бити његов преображај у *виши живот* (ὀπόθεσις τῆς ἐμῆς ἐπὶ τὸν κρείττονα βίον μεταποιήσεως, VI.191.9–10). Царева променљивост је њега и његове пријатеље потакла ка *вишем животу* (τοῦτο τὸ πάθος ἐπὶ τὴν κρείττονα ζωὴν ἡμᾶς μετεσκήνωσεν, VI.194.2). Потом даје детаље о Ксифилиновом бекству у манастир, које је он следио, *претварајући се* (μεταπλάττω) да је болестан и да је изгубио разум, али да у луцидним моментима говори о преласку у *виши живот* (τῆς κρείττονος ἐρῶ καὶ ὑψηλοτάτης ζωῆς, VI.197.9). Томе следи царево инсистирање на Пселовом значају за њега, молбе и претње којима је покушавао да га задржи на двору, али на које је филозоф остао глув, јер му је више значио пријатељ који га је предухитрио у прихватању *вишег живота* (ὁ проλαβὼν καὶ τὴν κρείττω προαρπάσας ζωὴν, VI.198.10–11). На крају аутор истиче како је одолео свим покушајима убеђивања (κρείττων πάσης ἐγεγόνειν πειθοῦς, VI.199.10), а потом правда дуг екскурс о себи самом. Улога ове дигресије, како каже, јесте да покаже променљивост царева нарави, која је натерала њега и његове пријатеље да претпоставе *виши живот нижем* (τὴν κρείττονα ζωὴν τῆς χείρονος ἠλλαξάμεθα, VI.200.5–6).

Вешто користећи вишезначност термина κρείττων, Псел доводи своју иронију до врхунца. Пошто је директно оптужио цара Константина за сопствено замонашење, трагичан догађај који је зауставио његову политичку каријеру којом се толико поносио,

---

⁶⁵⁷ Lampe (1961): 777.

⁶⁵⁸ Монаштво: II.5; IV.52 IV.53; IV.55; VI.191; VI.194; VI.197; VI.199; VI.200; VIa.10; VII. 79; VII. 81; VII. 82 (алузија на Исаково прихватање монашког позива). Бог, божанско, натприродно: II.5; III.6; IV.30; IV.52; V.28; V.32; VI.67; VI.97; VI.98; VI.101; VI. 158; VI. 167; VI.183; VIa.18; VII.40; VIIa.23; VIIb.4; VIIb.11.

питање незахвалности постаје лажан проблем. Оптужба коју је против цара саставио, напротив, сасвим је прикладан одговор на незахвалност потоњег, или, како је сам Псел то изразио *узвратио (сам) му у далеко мањој мери, изражавајући захвалност речима*. Пселова књижевна освета цару који га је послао у манастир јасно се види из његовог наратива, али се сматрало да је он то покушао да прикрије. Чини се да је, напротив, Псел *за оне који желе да чују*, изнео освету као валидан мотив свог писања. Како се та *отворена* лична освета уклапа у пишчев, како се чини, сасвим искрен филозофски програм дела, са *истином* као заједничким циљем историје и филозофије? На једном месту он говори о томе како историчар треба да буде непристрасни судија, не водећи рачуна о лошим делима која му је учинио добар цар, или о добрим поступцима које је претрпео од лошег василевса. Ова препрека се лако да превазићи – принудно замонашење је лоше поступање *лошег* цара, те проблема у том смислу нема, али мрља на Пселовој објективности остаје. Одговор треба тражити у другој програматској линији његовог дела и његове политичке филозофије, и самој, свесно или несвесно, потеклој из личних фрустрација. Метанаратив *Хронографије* је незахвалност царева према добрим саветницима. Стога се оптужба коју он *лично* доноси против цара заправо преноси на највиши могући ниво и оптужба је за оно што је *највећа болест царева*, како је оглушавање о савете окарактерисао у седмој књизи,⁶⁵⁹ те стога Псел ту поступа као *непристрасни и неподмитљиви судија*. Константинова смрт један је наративни начин на који је он за ово дело кажњен, пошто је доведена у директну везу са ауторовим одласком са двора.⁶⁶⁰ Читава његова биографија је друга, већа и озбиљнија казна. Казна којој је Псел и тужилац и оштећени и судија.

3.1.3.3 ЧИТАТИ ПСЕЛА НАСПРАМ ПСЕЛА ИЛИ КАКО САСТАВИТИ ПОХВАЛУ

Нисам лагао у енкомиијима Константину, обавештава нас Псел у сред свог замршеног методолошког екскурса (VI.25). Из тога, како се чини, следи да тај основни принцип историје дели и епидеиктика, али да је једина разлика, како нас даље обавештава,

---

⁶⁵⁹ VIIb.14.1–4.

⁶⁶⁰ Репајић (2012): 342–343.

у избору материјала. Наиме, састављајући похвале овом цару, он је бирао најбоља дела и остављао по страни она лоша, док је у историји, како је показано, чинио управо супротно. Која су и каква то добра дела цара који није учинио ништа достојно владоца? На који начин Псел онда говори истину и у историји и у похвалним говорима? Одговор на ова питања расут је дилем шесте књиге *Хронографије*, а нарочито у њеном финалном делу који доноси оцену владавине Константина IX.

Тезу о избору најбољих дела као задатак енкомијастичара Псел понавља уводећи у финалну карактеризацију цара (VI.161–162). Ту добијамо и даље појашњење овог метода: добром ретору је довољан и један пример врлине да напише енкомиј, **а чак и лоша дела може софистичким вођењем преобразити у похвалу**. Овом уводу следи поновни осврт на немогућност идеалног пута у животу државника, и ту се Псел позива на неименоване писце који су се посветили писању биографија (из контекста је јасно да је у питању Плутарх) и који су се сусрели са истим проблемом. Необична и сасвим иронична примедба коју потом износи је да се у (Плутарховим) биографијама различитих личности – међу којима су и Александар Велики, Цезар и Август – испоставило да су у њиховим животима доминирале *лоше ствари*. Ову тезу Псел износи као лажну апологију Константина, у платонистичком маниру – ако су код највећих владара преовладавали лоши поступци и особине, како би тек могло бити код оних који их имитирају? Поређење закључује још једним парадоксом – код Мономаха су доминантни били добри поступци. Вишеструкост парадокса, поново, упућује на крајњу иронију у читању овог пасуса.

Ефтимија Пич је у анализи методолошких екскурса у шестој књизи исправно приметила да након истицања да добар ретор може и лоша дела представити као добра, Псел управо то чини. Читав завршни опис Константина Мономаха написан је као реторичка демонстрација са двоструким обртом – Псел енкомијастички представља царе мане као врлине, да би их раскринкао кроз *διγυήματα*, које даје као примере тих двосмислених врлина. То је први ниво практичног *приручника* за реторику који писац у шестој књизи даје.⁶⁶¹

Други ниво демонстрације је још практичнији и пластичнији, и ту аутор уводи важну измену на лексичком плану: антонимни пар *κρείττων–χείρων* замењен је двојствима

---

⁶⁶¹ Pietsch (2005): 81–83.

σπουδαῖον–φαῦλον и σπούδασμα– παιδιά. У 173. капуту, Псел објашњава својим читаоцима *шта би урадио ретор*, реконструишући читав стваралачки процес, наводно без перспективе конкретног владара и сасвим генерички. Почиње од наглашавања да је цар своје време савршено делио на озбиљне ствари (σπούδασμα) и на забаву (παιδιά). Потом *би* рекао да су његова озбиљна дела сама себи украс, те да се стога тиме неће бавити, већ ће се окренути његовим начинима забаве и показати какву је *озбиљност* (σπούδασμα) цар и у њих улагао. Из дотадашњег тока излагања и извитоперавања Мономахових врлина, јасно је да је овим имплицирано *да озбиљна дела не постоје*. Наиме, у уводном делу Псел каже да добар ретор у *недостатку озбиљних (σπούδασιον)* дела, енкомиј може саставити и од лоших (φαῦλον, VI.161.9–11). Поигравање са двострукошћу значења овог термина, он је показао да за заиста озбиљна, државничка дела Мономаха не може хвалити, јер их овај *није чинио*. Стога је у другом делу наратива, у новом методолошком екскурсу, деноминациони пар κρείττων–χείρων заменио други, погоднији за пишчеву поруку, σπουδαῖον–φαῦλον. За овог неспособног цара једина озбиљна брига је његова забава.⁶⁶²

Ту се, међутим, не завршава Пселово поигравање реториком и критиковање Константина. Он се, *како би ретор то учинио*, посветио похвали царевих *παιδιά*, на примеру претварања обичне равнице у ливаду (VI.174). Описани су изузетни трудови владара у набављању материјала, постављању ствари на своје место и надасве експедитивности извршавања пројекта. Оно што из ове похвале, која је већ и сама по себи наличје похвале и иронија, следи, јесте нова иронија: чак и у овој јединој ствари којој се посветио, цар није заиста уложио труд. Већ израсле биљке су донете са неког другог места, грумени земље обрасли травом, чак и птице певачице. Чињеницу да нема правог труда наглашава и у наредном капуту (VI.175), где *ретор* наставља о томе како би се људи дивили чињеници да је на тај начин цар победио годишња доба и *без потребе за мудрошћу земљорадничког стварања*, претварајући јучерашње брдо у данашњу ливаду. Иронији додаје чињеница да цара назива *чудотворцем* и пореди га са Платоновим Демијургом.⁶⁶³ Ова, на први поглед тривијална епизода не завршава се са крајем екскурса. Псел јој је нашао нову намену у наративу о изградњи Цркве Св. Георгија у Манганама

---

⁶⁶² В. Поглавље 3.1.2 Σπουδῆ καὶ παιδία: Константинов однос према власти.

⁶⁶³ За естетску страну Пселове концепције Демијурга в. Ραραϊοαννου (2013): 75–85. У својој реторици Псел често користи мотив Демијурга да опише своју ауторску улогу.

(VI.186). Описујући овај царев поступак, најављен много раније у наративу кроз причу о смрти његове љубавнице Склирене,⁶⁶⁴ историчар наглашава да се наспрам до тада описаних амбивалентних (а заправо, сасвим негативних) поступака, подизање ове цркве може окарактерисати као потпуно негативан. У ту крајње негативну парадигму царевих претеривања Псел неочекивано убацује један пасус потпуне похвале *лепоти* грађевине. Лексика тог пасуса позајмљена је из анализираних дигресије о реторици – детаљно су описана блаженства вртова који су овај импозантни комплекс окружили. На тај начин Псел је бриљантном показном вежбом из реторике управио своју критику како на цареву владавину уопште, тако и на овај конкретни поступак, који је наративно везао за смену Константина Лихда. Читаоцима који деле Пселов систем образовања и значења, то би било сасвим јасно. Како је жанр примарно интерпретативна категорија, читалац на самом почетку погађајући на основу свог искуства о чему се ради ствара *прелиминарну генеричку концепцију, која конституише све што он надаље разуме, и то остаје тако све док се та генеричка концепција не промени.*⁶⁶⁵ Уметањем једног жанра у контекст другог, нарочито после експлицитне дистинкције између та два, на којој Псел инсистира, мења се *ситуација* оба текста⁶⁶⁶ – похвала у историји губи одлике похвале и истовремено мења хоризонт очекивања од текста у који је убачена.

Поред уопштене критике цара и разобличавања његовог конкретног поступка, историчар–ретор овим важним екскурсом даје смернице за читање *његових* похвалних говора овом цару. Овог питања су се недавно дотакла двојица научника чија разматрања је неопходно узети у обзир: Калделис, који је посматрао у *Хронографији* описан случај *чуда* на гробу царице Зое (које је Мономах желео да искористи за њену, идеолошку или стварну, канонизацију, и које Псел на научној основи објашњава) у поређењу са говором који је сам писац за ту прилику саставио;⁶⁶⁷ и Станковић у анализи Пселове употребе термина *тронеофорос* у изузетно ироничном смислу, како у *Хронографији*, тако и у царским говорима, нарочито у говору писаном пригодом подизања Цркве Св. Георгија,

---

⁶⁶⁴ Псел објашњава да Константин цркву није подигао вођен *највишим мотивима (крεῖτονα ἀφορμῆν)*.

⁶⁶⁵ Hirsch (1967): 74.

⁶⁶⁶ Frow (2005): 45–46.

⁶⁶⁷ Kaldellis (1999): 95–97.

који је и сам носио тај епитет.⁶⁶⁸ Критика Константина Мономаха у историји за полазну тачку узима основне мотиве које Псел хвали у енкомијима овом цару. Похвала цареве спољне политике која се читава у поклонима које је добијао од египатског владара⁶⁶⁹ подривена је наизглед узгредним пасусом о Константиновом снисходљивом обраћању овом владару (VI.190). Дељење правде је један од омиљених мотива у похвалама Мономаху.⁶⁷⁰ Псел узима овај мотив, експлицитно хвалећи цара за то и у *Хронографији*, али га разобличава кроз епизодно приповедање о цару на суђењу, са кога захваљујући његовој неспособности и подложности ласкању као победници излазе сви (осим државне благајне, VI.170-172). Коначно, централна тачка готово свих енкомија посвећених Мономаху, његова *евергесија*⁶⁷¹ у фокусу је критике кроз читав наратив шесте књиге. Штавише, Псел експлицитно објашњава да би *неки* цара за то могли хвалити (VI.30) – још једном је он међу неименованим *некима* – и излаже разлоге због којих те похвале не би биле истините.

Наведеним примерима није исцрпљено поље Пселове самореференцијалности на разини историја-енкомији. Његови похвални говори царевима наративно су готово потпуно непроучени, и представљају плодно поље за будућа истраживања. Иронични тон Пселових енкомија од великог је значаја за схватање његових ставова, али и политичког делања у бурним приликама византијског XI века. У контексту његовог односа са Константином Мономахом, он показује комплексност ауторове саветничке улоге у администрацији овог цара, али и тоталност литерарне освете коју је спровео у *Хронографији*. Питање је хоћемо ли икада истраживачки успети да назремо Мономаха иза магле коју је подигла шеста књига Пселове историје. Схватање мотивације аутора и литерарних техника које употребљава први је и неопходан порак да бисмо до тога дошли. Уз то, овакве референце и имплицитно упућивање на енкомије упућују на *савременост* састављања Константинове биографије и њену суштинску централност у Пселовом наративу. Циљ са којим је наш историчар саставио прву верзију свог дела јесте критика Константина Мономаха. Главни мотив за то јесте његово замонашење. *Историјски*

---

⁶⁶⁸ Станковић (2004).

⁶⁶⁹ *Or.pan.*4.137. У овом говору (213-214) има индиција да Псел већ саставља историју, в. Увод, Настанак

⁶⁷⁰ В. нпр. *Or.pan.*7.12.

⁶⁷¹ *Or.pan.*3.16-40; 5.41-42 *passim*; 6.134-136.

енкомиј, међутим, упућује на то да је план о писању историје Псел направио док је још био у Цариграду. Са којим разлозима и на који начин, још увек можемо само да спекулишемо. За сада се морамо задовољити постављањем питања.

3.2 ЦАРЕВАЊЕ ГИНЕКЕЈА: ЗОЕ И ТЕОДОРА ПОРФИРОГЕНИТЕ

Прешло је, дакле, царство у руке двеју сестара, и тада је први пут наше време посведочило гинекеј преобучен у рухо царског конзисторија.

Περίσταται οὖν ἡ βασιλεία ταῖς δυοῖν ἀδελφαῖς, καὶ τότε πρῶτον ὁ καθ' ἡμᾶς χρόνος τεθέαται γυναικονῆτιν μετασχηματισθεῖσαν εἰς βασιλικὸν βουλευτήριον. (VI.1.1-2)

На овај начин Псел започиње наратив о заједничкој владавини кћери Константина VIII, одмах потом наглашавајући да су и грађански и војнички слој били сложни и вољнији да се покоравају царицама него неком *озбиљном* (βλοσυρός) ко би им *строγο* (σοβαρότερον) заповедао. Уводним речима следи дигресија о величини рода Македонаца и Пселово наводно чуђење што је тако срећан и дуговечан генос засновао своју владавину на *убиствима и крви* (φόνους καὶ αἵμασιν).⁶⁷² Тако су на самом почетку истакнути сви најважнији мотиви које ће аутор у опису њихове владавине разрадити: женски карактер владавине, жеља поданика за анархијом, и племенито порекло последњих наследница Македонске династије које је било основа лојалности грађана све до смрти млађе сестре 1056. године.

Важно је осврнути се на структуру првих двадесет поглавља шесте књиге и кључне мотиве које аутор у њима износи. Након поменутог увода, Псел најпре описује начин владавине царица (VI.2-3), а потом њихов карактер и изглед (VI.4-6). Потом објашњава узроке потоње пропасти царства које су свој почетак имале управо у овом периоду (VI.7-9) и насупрот томе потребе државе за снажним и способним владарем (VI.10-11). Други део приповести о владавини царица чини потрага Зое за мужем и новим царем (VI.12-18), закључно са уласком Мономаха у град и венчањем царског пара (VI.19-20).

---

⁶⁷² У поглављу о Василију видели смо да за Псела династички легитимитет нема значаја без личних квалитета.

Опис владавине Зое и Теодоре представља *екфрасис времена* (ἔκφρασις καιρόν)⁶⁷³ – доба анархије и падања палате, а са њом и државе, у мекопутност и женскост.⁶⁷⁴ Том утиску доприноси и учестала употреба именице *σχήμα*, која означава одећу, али и изведено сваку врсту претварања и лажне слике о нечему. Овај термин, како се види из одељка цитираног на почетку, појављује се већ од прве реченице, где је искоришћен да окарактерише трансформисање гинекеја у царски конзисториј (μετασχηματίζω), да би неколико редова касније (VI.3), када говори о начину владавине царица, Псел истакао да су се оне трудиле да одрже *спољашњи изглед царског достојанства* (σχήμα βασιλείας), односно да су водиле рачуна о дворском церемонијалу. Имплицирано је – само о дворском церемонијалу. Оне ништа не мењају у управљању државом (VI.2), што у овом контексту није похвала што нису уводиле новотарије, већ импликација да нису радиле ништа. Штавише, он експлицитно износи суд да ниједна сестра није имала *мудрост потребну за владање* (οὐδεμίᾳ τὸ φρόνημα πρὸς ἀρχὴν αὐταρκές, VI.5), и да су *мешале забаве гинекеја са царским одговорностима* (τὰ τῆς γυναικωνίτιδος παίγνια τοῖς βασιλικοῖς κατεκίρνων σπουδάσμασι).

Дихотомија царских одговорности и забаве један је од основних мотива и у опису владавине Константина Мономаха.⁶⁷⁵ Паралеле између двају делова шесте књиге ту се не завршавају. Опису недостојности царица директно следи први Пселов екскурс о разлици између историје и енкомиија (VI.5), који се тиче владарских добротина којима се Зое нарочито истицала. Он упозорава да би многи могли царицу да хвале за овакве поступке, пошто је евергесија једна од традиционалних царских врлина (χαρακτηριστικωτάτη μὲν γὰρ τὸ εὐεργετεῖν τοῖς βασιλεύουσιν ἀρετή !), али да је она похвална само уколико је усмерена ка правим људима. Исти мотив – упозорење да ће будући историчари можда хвалити цара због добротина – понавља у уводу у Мономахову владавину (VI.30), доследно наглашавајући да је то био главни разлог пропасти државе. Почетак те пропасти он види у владавини сестара, где уводи мотиве који ће нарочито доћи до изражаја у биографији Константина IX: трошење новца, запостављање војске, уздизање лоших и незнатних људи

---

⁶⁷³ Angelou (2010): 293-303.

⁶⁷⁴ За концепт женскости у Византији, а посебно код Псела, уп. Ραφαῖοαννου (2013): 200-206. Однос поданика према овом питању наглашен је употребом глагола *λείπω*, карактеристичном за женски шарм, за дескрипцију њихове покорности царицама.

⁶⁷⁵ В. Поглавље 3.1.2 Σπουδὴ καὶ παιδεία: Константинов однос према власти.

(VI.7-9). Владавина двеју царица је попут Мономахове владавине у малом, што имплицира да се владавина гинекеја није завршила са његовим устоличењем! То ће показати и детаљна повест о избору новог цара: од самог почетка је јасно да Зое и људи око ње неће прихватити способног и мудрог владара.

Лоше стање у држави додатно је наглашено реминисценцијама на цара Василија, подсетимо се, човека који је, по Склиоровом савету, држао жене даље од двора.⁶⁷⁶ Његове братанице траћиле су новац на разне никоговиће и ласкавце, запоставивши војску, *као да је ради њих цар Василије царске ризнице напунио новцем* (VI.8).⁶⁷⁷ Подсетивши читаоце на великог цара чију је владавину изабрао за почетак своје *Хронографије*, Псел је демонстрирао апсурдност лојалности царицама на основу њиховог порекла, које је и само, како примећује, кренуло из тираније.

3.2.1 СТРАСТИ ЗОЕ ПОРФИРОГЕНИТЕ

Као царска ћерка и носилац династичког легитимитета, супруга тројице царева и помајка једног, Зое Порфирогенита има истакнуту, и променљиву улогу у биографијама свих царева од друге до шесте књиге *Хронографије*.⁶⁷⁸ У портретима свог оца и свог трећег мужа, двојице Константина, који су, да употребим наслов једног Пселовог дела о светим оцима Василијима и Григоријима, *хомонимни, али и синонимни*,⁶⁷⁹ њена улога је у стварању слике мекопутности владара и њиховог окружења. У биографији Романа Аргира она је актер афере са младим Михаилом Пафлагонцем и завере за убиство цара, те главну улогу у опису ове владавине игра њена *сексуалност*. Време двојице Пафлагонаца даје портрет царице као *жртве* незахвалности људи које је довела на власт, и особе коју је лако убедити и натерати да уради било шта. У шестој књизи јој је посвећено највише простора, што као самосталној царици, што као царевој супрузи, те ће ту сви ови мотиви наћи места, уз још два која се раније појављују само у назнакама: царичину *побожност* и *евергесију*.

---

⁶⁷⁶ В. Поглавље 1.1.1.4 Ἦθος идеалног цара

⁶⁷⁷ Исти мотив, поново у вези са Зое и Теодором, Псел понавља у VI.63.

⁶⁷⁸ Garland (1999): 136-157.

⁶⁷⁹ *Scripta minora* I. 51

3.2.1.1 СЕКСУАЛНОСТ

Сексуалност већ прецвале царице главни је мотив њеног приказа у трећој књизи *Хронографије*. То је главни покретач њеног деловања у завери за убиство цара. У прологу ове епизоде (III.17), аутор говори о *неком разлогу* смрти Романа Аргири, да би одмах потом прешао на његово запостављање царице. Цар се *уздржавао од сексуалног односа са њом* (πρὸς αὐτὴν μίξεως), док је у Зое била јака *сексуална жеља* (τὴν μίξιν ἀποθυμία). Узрок њене незаситости, како истиче, није била животна доб (раније објашњава да је већ имала педесет година), већ мекопутност живота на двору. Када се узме у обзир претварање палате у гинекеј по доласку на власт двеју сестара, долази се до цикличног *зло рађа зло* аргумента. Наспрам политичке амбиције друге двојице завереника против Романа, Јована Орфанотрофа и његовог брата Михаила, искључиви мотив царице је страст коју је осећала према младићу. Њихове љубавне сусрете Псел описује детаљно, користећи лексику романа коме је дао одличне критике, Хелиодорових *Етиопика*.⁶⁸⁰ Њена сексуалност наглашена је до границе апсурда, тако да аутор говори и о теорији да је цар жмурио на њену аферу са Михаилом, јер му се чинило достојнијим да она буде у вези са једним мушкарцем него са многима (III.23). Подложност страстима (πάθος) и жудњи (πόθος) је одлика женског карактера *par excellence*,⁶⁸¹ те Зоина *женскост* овде игра највећу улогу, што терминологија романа додатно наглашава. Псел објашњава, говорећи о невероватним стварима које је Зое радила за Михаила, да она *нити је умела филозофски да се односи према жудњи, нити да њоме управља* (οὔτε φιλοσοφεῖν, οὔτε οἰκονομεῖν τὸν πόθον ἠδύνατο, III.20).

Зоине страсти као део њене женске природе нису проблем саме за себе, већ у спрези са моћи коју је имала и чињеницом да су оне одређивале судбину државе. Први и најизразитији пример тога, ради кога је била спремна и на убиство, јесте Михаило Пафлагонац. Међутим, то ће наставити да одређује политичке прилике у Византији и

---

⁶⁸⁰ *Heliod. Aeth.* 2; 26 *passim*. Псел употребљава исту лексику за љубавне односе Зое и Михаила (IV.19-20). Опис Зоиног младог љубавника неодољиво подсећа на Хелиодоровог Теагена (*Heliod. Aeth.* 4.).

⁶⁸¹ Papaioannou (2013): 195-200.

након пада његове династије. Избор младожење на почетку шесте књиге (VI.12-18) друго је и још опасније сведочанство да царичине страсти нису владале само њоме, већ и царством. Оба кандидата којима је она била наклоњена, Константин Артоклин и Константин Мономах, били су мушкарци истакнуте лепоте који су у неком тренутку били осумњичени за везу са царицом, и који су са њом (није нам објашњено како) *опитили*.⁶⁸² Артоклина ће смрт спречити у доласку на трон, али избор Мономаха ће, по ономе што се да закључити из Пселовог наратива, запечатити судбину државе.

3.2.1.2 ЛАКОВЕРНОСТ: ЗОЕ КАО ЖРТВА

Љубав према Михаилу неће напустити царицу све до његове смрти, што показује сцена њеног паничног изласка на улицу и покушаја да види вољеног када је сазнала за његово замонашење (IV.53). Но царичина улога у владавини Пафлагонаца – који нису дозволили да женске страсти диктирају државну политику и одлучују о њиховој судбини! – биће незахвалност према добротинитељки и њена патња – друга врста патоса. Бивши љубавник и нови муж ју је сасвим занемарио по доласку на власт (IV.6; 9), а његова браћа држаће је као заточеника у палати, страхујући од ње (IV.16-17). Псел изражава неспособност да оцени да ли је тај поступак достојан хвале или критике, истичући, с једне стране, незахвалност, а с друге стране опрезност коју је Михаилу имао због судбине претходника. Као и увек у случајевима где сократовски истиче своје незнање, наратив даје одговор на дилему, који је овде јасан: етички дискутабилан поступак браће био је користан по државу. Врхунац царичине патње огледа се у њеном ламенту након што ју је Михаилов истоимени наследник послао у прогонство (V.22). Ту још једном долази до изражаја њено царско порекло, што понавља и *хор* градских жена у одговору на царичин плач (V.26), као и сећање на великог стрица и цара Василија, са којим истиче посебну личну везу. Зоина *пентагонија* супротстављена је наглашено ниском пореклу Михаила Калафата, те има и мало другачију улогу у наративу (двапут је наглашена супротност *εὐγενεστάτη-δυσγενέστατος*, V.21; 26), али наслеђе суровог стрица изузетно је иронично у контексту патоса једне жене.

---

⁶⁸² VI.13; VI.17. *ὀμίλειν*, глагол који аутор употребљава, носи значење општења, од разговора до сексуалног односа (Liddel-Scott (1991):1222.)

Царичин утицај на догађаје у четвртој и петој књизи није изостао, али је његов карактер промењен, и пасиван. Кључни термини којима Псел карактерише царицу, кроз говор Јована Орфанотрофа, су εὐκόλος и εὐάγωγος – оба у значењу лаковеран, подложен убеђивању. Тако је свемоћни евнух убеђује да брзо делује у проглашењу Михаила IV за цара (IV.2),⁶⁸³ да усини Михаила Калафата (IV.22-23),⁶⁸⁴ а потом и да га прогласи за цара након смрти претходника (V.3-4).⁶⁸⁵ За разлику од Орфанотрофа, она не схвата притворност и ласкања новог цара (V.4-5). Последњи пример ове особине је убеђивање Константина Мономаха да најпре позове његову љубавницу натраг у Цариград (VI.52), а касније и да документом озваничи њен положај севасте и фактички озакони аферу (VI.58-59). Тако је двема аферама, најпре њеном, а потом мужевљевом, омеђен период њеног утицаја на догађаје у држави. Након тога она је актер само у дворском животу и бави се својим хобијима. То је најављено већ у епизоди представљања Марије Склирене: поред лаковерности, Зое је била мотивисана и умором од својих патњи и старошћу.

3.2.1.3 ПОБОЖНОСТ

Тек након што је коначно постала престара за сексуалну страст, царица се једнаком страственошћу окренула богу. Прве назнаке карактера Зоине побожности налазимо већ у биографији Романа Аргира, где царица употребом амајлија и сличних *бесмислица* (φλυαρία) покушава да, као педесетогодишњакиња, повећа своје шансе да зачне (III.5). У шестој књизи Псел даје два екскурса о царичиној побожности: први, иронично, у контексту туђих страсти (VI.64-67) – стварајући јединство дискурзивног и наративног времена,⁶⁸⁶ аутор је *принуђен* да подуже говори о њој док је цар у кревету са севастом; други пут када описује њену смрт (VI.156-160). Писац карактерише Зое као *најпобожнију међу женама* (VI.65), али опис њених активности подстакнутих овом врлином показује да се ради о сујеверју. Начин на који је владарка славила бога био је јединствен: то је чинила

---

⁶⁸³ Још увек рачунајући на њене страсти: Псел истиче да је царица одлуку донела страстима, а не разумом (οὐ λογισμῶ ἀλλὰ πάθει).

⁶⁸⁴ Овде има на уму њену популарност у народу, коју је задобила добротинствима и због доброг порекла.

⁶⁸⁵ Још једном упућује на царско наслеђе и законитост.

⁶⁸⁶ Genette (1980): 32-85.

парфемима (VI.159), пошто је прављење парфема био њен омиљени хоби, у толикој мери да је од своје собе направила радионицу (ἐργαστήριον, VI.64). Свој суд о царичином понашању Псел истиче на почетку њеног последњег описа (VI.157): *Како је старила, није задржала много снаге ума*, иако га касније ублажава истичући да *неће баи да каже да је полудела*. Нарочито је сликовита епизода о њеном специфичном односу према икони Христа Антифонита (VI.66): она је ову иконицу која је на чудесни начин мењала боје користила за прорицање будућности, те је, према саветима иконе, она саветовала цара. На тај начин њено штетно деловање по државу се наставља.

3.2.1.4 ДОБРОЧИНИТЕЉКА

Истовремено је једном руком бројала новац, а другом зазивала Свевишњег (VI.158). говори историчар повезујући царичину евергесију са побожношћу. У уводу у ово поглавље већ је било речи о штетности царичине склоности ка доброчинствима. Ово обележје њеног карактера Псел такође најављује већ у трећој књизи (III.6), објашњавајући да је, поред сексуалне жеље, узрок њене мржње према цару Роману била чињеница да јој је он онемогућио приступ царској ризници. Нит евергесије аутор наставља и у наредној биографији, истичући доброчинства као разлог њене популарности у народу (IV.22), што ће се у пуној мери показати у устанку који је у Цариграду избио због њеног прогонства. То ће постати централни мотив њене владарске биографије (VI.5;7-8), и, уз слављење бога, једина активност царице у време владавине њеног последњег мужа, чиме је *не мало допринела свеукупној пропасти* (VI.49; 63).

3.2.2 АМБИЦИЈА ТЕОДОРЕ ПОРФИРОГЕНИТЕ

3.2.2.1 СПАС НАРОДА И ТИХИ СУПАРНИК ЦАРА: ТЕОДОРА У V И VI КЊИЗИ

Најмлађа ћерка Константина VIII⁶⁸⁷ се, након кратког помена и описа у очевој биографији (II.5) први пут појављује као актер у време побуне у Цариграду против Михаила Калафата (V.33-35; 46; 50). Она је представљала последњу наду и спас народа, пошто се сестра у прошлости показала непоузданом, те су се грађани и сенатори плашили да би могла поново да склопи договор са царем.⁶⁸⁸ Стога су је извукли из манастира и, наводно, против њене воље, обукли у *раскошну одећу*. Теодорина улога у ослепљењу Калафата и новелисима и преузимању власти из Пселове приче није сасвим јасна, а протагонисти у целој ствари су цариградски демос и неки *умеренији* из сенаторског сталежа. Међутим, завршавајући Калафатову биографију, аутор истиче да је избор између двеју царица био тежак, пошто је Зое била старија, а Теодора једина *нада у спас* када је било најтеже (*ἐλπίδα τῆς σωτηρίας*, V.51). Њен утицај на судбину државе, као особе иза које стоје одабрани сенатори којима Псел изриче похвалу, далеко је благотворнији од сестриног. Ако је и била само инструмент, била је инструмент у рукама правих људи.

Места у шестој књизи на којима се Теодора појављује сама, независно од сестре, међутим, откривају жену која је далеко од незаинтересоване и неспособне. Први случај је *измишљена прича* (*πλάσμα*) Торникијевих војника да је Мономах умро, те да је Теодора изабрала Лава за наследника престола (VI.103). Било да је ова прича заиста *плазма* или не – код Псела је то понекад тешко утврдиво – она сведочи о некаквој тензији између Теодоре и цара.⁶⁸⁹ Псел експлицитно говори да она у избору Мономаха није учествовала, већ да је то била у потпуности сестрина замисао (VI.11). О Теодориним везама са Лавом Торникијем немамо никаквих вести, а једина тиранинова савезница на двору коју Псел

---

⁶⁸⁷ Garland (1999): 161-167.

⁶⁸⁸ В. поглавље о Зоиној лаковерности. Непосредно пре увођења Теодоре у наратив, Псел описује повратак Зое на двор, као покушај Михаила V да умири побуну (V.31-32)

⁶⁸⁹ Cheynet (1990): 60 не помиње Теодору међу Торникијевим савезницима.

помиње јесте царева сестра Евпрепија (VI.100-101). Управо се та жена у епизоди о Воилиној завери појављује са Теодором као глас разума који убеђује цара да завереника отера са двора (VI.150). Њих две су ту назване *песниковим богињама*, што је алузија на Атину и Афродиту као мудре саветнице у Илијади.⁶⁹⁰ Тешко је из овако индиректних и литерарно магловитих информација доносити далекосежне закључке о царичиној умешаности у Торникијеву побуну, али Псел свакако ставља до знања да Мономахов однос са свастиком није био хармоничан.

Трећи пут Теодора се самостално помиње у приповести о аланској принцези, где је она један од главних разлога што се цар уздржавао од новог брака (VI.153). Други разлог који аутор наводи, црквени закони, у контексту Мономахових претходних поступака (такође забрањеног трећег брака и плана који је ковао са Склиреном да, једном кад се зацари, *покорне законе*)⁶⁹¹ не делује као озбиљна препрека, те царица остаје једини проблем. Из тога се да закључити да Теодора није била спремна да се одрекне власти и да дозволи да се из новог брака роди потенцијални наследник. Њена борба за очинско наслеђе најочитија је на самом крају шесте књиге, у намерно шкртом и нејасном опису избора Константиновог наследника (VI.202). Мономах, саопштава Псел, није са Теодором поделио своје планове о наслеђу власти, већ је кришом тражио наследника. Када је то сазнала, царица се *одмах са својим најзнаменитијим људима* (περι αὐτῆν κρείττοσιν) укрцала на царску лађу, *као из таласа* улазећи у царску палату, са читавом својом гардом. У свом науму је успела захваљујући *пурпурним бенкицама*, односно царском пореклу, и свему што је раније пропатила. То је допринело царевој болести, јер га је учинило веома несрећним (δεινολαθεῖ), и непосредно након ове епизоде следи опис његове смрти.

Осим царичине амбиције, ова епизода открива озбиљније проблеме у њеном односу са царем. Алегорија таласа, једна од Пселових омиљених слика, користи се искључиво за државне проблеме и личне невоље, и доследно је употребљавана за Мономахову судбину пре владавине, односно прогонство. Индикативно је и да Теодора *долази* у царску палату, иако о њеном одласку ни у једном тренутку није било речи. Одакле је царица дошла у палату и шта се догодило између ње и Мономаха не можемо рећи, али извесно је да је неко време након Зоине смрти дошло до отвореног сукоба

---

⁶⁹⁰ *Нот. II. IV. 20*

⁶⁹¹ VI.51.

између владара. Могуће је да је иза сукоба стајао патријарх Михаило Керуларије, кључни човек у држави крајем Мономахове владавине, пошто Псел у опису Теодорине самосталне власти помиње извесне њене размирице са првосвештеником, који се супротстављао идеји о жени на трону (VIa.17). Да ли су, и у каквој вези ови догађаји са Пселовим замонашењем, такође на овом нивоу није могуће утврдити. Аутор у њеној владарској биографији објашњава, правдајући (!) чињеницу да није успела да сачува све Мономахове одлуке и објашњавајући цареву неслагање са Теодориним новим првим министром, каже да тако нешто не може да замери ни њој, *ни било коме другом ко је од њега претрпео зла* (εἴ τις ἄλλος πρὸς ἐκεῖνον ἔσχε κακῶς, VIa.15). Сасвим је јасно да је Псел један од тих људи. Било како било, чини се да је за његову будућу каријеру најтежи догађај у животу, принудно замонашење, био више користан него штетан. Било да је његово повлачење било у вези са Теодориним или не, заједничка мржња према Константину и зла која су од њега претрпели довели су до тога да га царица позове назад на двор (VIa.13).

3.2.2.2 ТЕОДОРА КАО ВЛАДАР

Карактеришући заједничку владавину Зое и Теодоре, Псел истиче да ниједна од њих није имала *мудрост потребну за владање* (οὐδεμιᾶ τὸ φρόνημα πρὸς ἀρχὴν αὐταρκές, VI.5). Видели смо, међутим, да је Теодорина личност у самосталним описима далеко другачија од оне која се појављује у поређењима са сестром. Сестре заједно симболишу женскост Мономаховог двора, а њихови бесмислени хобији тај утисак треба да појачају. Чак и у томе, пак, млађа показује једну особину коју Псел исмева, али која ће доћи до изражаја када постане владарка: царичину шкртост (VI.4; 64). Једна царица отвара, а друга затвара изворе новца. Када буде дошла на власт, она ће својом *убедљивошћу* (πιθανῶς, једном женском врлином) успети да избегне дељење новца и почести уобичајено за новоустоличене владаре (VIa.3). Тај поступак је у супротности са толико осуђиваним поступцима њене сестре и Константина Мономаха, и неуобичајен за једну жену која нема *мудрост потребну за владање*. Говорећи о царичиној оштрој политици према цркви, аутор, свестан контрадикције између заједничког наратива о сестрама и Теодорине самосталне приче, истиче да *не зна* да ли је такво понашање њој урођено, те да је оно што

је показала у претходном животу била представа (σκηνί), или се прилагодила приликама (VIα.16). Из индиција о Теодорином карактеру у кратким самосталним описима у шестој књизи, чини се да је одговор да је тек када је завладала показала своју праву природу.⁶⁹²

Да бисмо испитали Пселову оцену Теодориних владалачких способности, неопходно је осврнути се на структуру књиге VIα њој посвећене. Њена царска биографија има три дела. У првом (VIα.1-5) аутор износи похвалу и истиче *мушкост* царичиног управљања државом. Други део (VIα.6-14) тиче се њеног првог министра, Лава Параспондила, са којим је Псел имао нарочито комплексан однос.⁶⁹³ Ту су нашли места и екскурси о три врсте душе (VIα.8), али и критика монаштва и Пселова лична апологија (VIα.9-12).⁶⁹⁴ Други део завршава својим повратком на двор и завишћу осталих дворана, што би требало да буде оправдање Теодоре што га није поставила на чело државне управе (VIα.13-14). Трећи део биографије садржи другачију карактеризацију царичине владавине и делује као огледало првог, те су неке од њених врлина претворене у своју супротност (VIα.15-21). Необичан одељак у овом делу књиге о Теодори је опис њене црквене политике и сукоба за патријархом, који се завршава још једном критиком монаха (VIα.16-18).

Редослед који Псел бира за излагање догађаја из Теодорине владавине није хронолошки. На крају другог дела биографије он истиче да га је царица позвала назад на двор чим је заузела трон (VIα.13). Ради схватања поруке коју аутор оваквом структуром шаље читаоцима, важно је осврнути се на нека од његових других дела, на првом месту говор који је написао за царицу и који је она изговорила пред силентионом.⁶⁹⁵ Мотиви који се налазе у овој царској беседи, мушка и озбиљна природа царичине владавине и апологија њене женскости, пресликани су у првом делу биографије. Псел се осврће и на дихотомију душа-тело, што ће бити кључан аргумент у карактеризацији Лава Параспондила. Најзад, из контекста говора и царичиног обраћања некаквим тужиоцима, стиче се утисак да је заиста било људи коју су јој као жени оспоравали власт, те да се због тога обратила оваквим говором. Веома је могуће да је, како Псел истиче у *Хронографији*,

---

⁶⁹² Kaldellis (1999): 79-80.

⁶⁹³ De Vries Van der Velden (1999); Ljubarski (1978): 90-97.

⁶⁹⁴ Kaldellis (1999): 120.

⁶⁹⁵ *Or.min.1*

предводник тих људи био патријарх Михаило Керуларије (VIα.17), као и да се управо на овај силентион односи помен патријарховог сукоба са царицом који Псел помиње у оптужби против њега.⁶⁹⁶ Ову занимљиву епизоду своје историје Псел завршава иронично: *можда би и сменила патријарха с власти да је поживела још који еон*, говорећи о пропуштеној прилици са извесном дозом жаљења, али и алудирајући на једну велику ману царице и оних око ње: мислили су да ће живети заувек.

Главна експлицитна оптужба против Теодоре јесте да није схватала да неће живети заувек, те да се није побринула да држави обезбеди достојног наследника (VIα.15). Псел потом и открива одакле је дошла та царичина заблуда. Након оштре инвективе против монаха као лицемера који само изгледом имитирају анђеле (VIα.18), он открива да су они њој измишљали (ἔπλαττον) *бесконачне еоне живота* (VIα.19),⁶⁹⁷ одмах потом прелазећи на царичину непријатну болест и смрт, као и брзи избор наследника, под утицајем истих таквих људи. Избор новог цара на самрти подсећа на сличан поступак њеног оца готово три деценије раније, што Псел (за оне који случајно не би приметили), појачава и лексички: она је ствари царства (односно наслеђе) третирала као игру коцке (ὄσπερ ἐν κύβων παιδίαῖς).⁶⁹⁸ Они који су Теодору навели на (погрешан) избор Михаила VI били су *они који су били окупљени око светилишта (sc.палате), са својим корифејем у центру* (ἐν μέσῳ τὸν κορυφαῖον ἔχοντες, VIα.20) – Лавом Параспондиллом. Његова централна позиција у наративу, праћена критиком људи који узалудно теже вишем животу и чији карактер није прикладан политичком животу, указује на царичину највећу грешку – још једном, **лош избор саветника**. Оно што тај избор чини још лошијим јесте чињеница да је на располагању имала једног Михаила Псела.

У приповести о свом односу са Теодором (VIα.13-14) аутор наглашава њихову блискост (четири пута користећи глагол κοινονέω, увек уз *тајне ствари* - ἀπόρρητον, κέκρυμμένον), засновану на њеном жаљењу о стварима које је претрпела од зета. Међутим,

---

⁶⁹⁶ *Or.for.1.2741-2743*. В. и Исто.442-486. о суђењу неким јеретичима са којима је патријарх наводно био повезан. Осим Пселових сведочанстава о Теодориној црквеној политици не знамо ништа, ни о поменутом сабору против јеретика, нити о људима које је постављала на црквене положаје, о чему Псел говори у *Хронографији*.

⁶⁹⁷ Интересантно је да Псел у једином сачуваном похвалном говору Теодори (*Or.pan.11.129*) изриче жељу царици да њен генос (!) остане на власти за *μακράϊωνας χρόνους*, што још једном указује на интертекстуалну везу коју је градио у својим списима.

⁶⁹⁸ В. поглавље 1.1.2 Константин VIII: царство као играчка

због зависти, други су царицу *убедили* да са њима дели разговоре и да их држи уз себе.⁶⁹⁹ Приметивши то, Псел је почео ређе да је посећује, што му је она замерила, оптуживши га за занемаривање, те је променила однос према њему. Од тог тренутка у наративу почиње критика царичине владавине. Пселова порука је јасна: док је имала њега за саветника (на шта алудира упућујући и на говор који јој је саставио) Теодора је владала мушки, као плави владар. Кључни проблем је настао када је због *завидника* – на првом месту Лава Параспондила који је једини нови додатак једначини – уместо на њега почела да се ослања на ласкавце који су јој предвиђали вечни живот. Њихов начин живота, објашњава аутор нешто раније (VIα.8), уколико би заиста био могућ, припадао би *еонима, а не годинама*. У складу са том чињеницом и савети царици тицали су се еона, а да је те еоне имала, са таквим саветницима би можда нешто и урадила – сменила патријарха. Критика Теодорине владавине у *Хронографији* јесте Пселов лични обрачун са Лавом Параспондилем, а ту освету наставиће и у наредној царској биографији.

3.3. НОВА ГЕНЕРАЦИЈА ТИРАНА: МАНИЈАКИС И ТОРНИКИЈЕ

Тирани као протагонисти историографских наратива у Византији сведочанство су једног политичког и друштвеног дискурса свесног нестабилности царске власти и сваког режима. XI век, са честим, најчешће насилним променама на престолу, променама лојалности поданика и сталним стварањем и прекрајањем, нама често недовољно јасним, политичких савезништава, довео је до тога да тиранија постане неизбежна тема ромејских историчара, појам који је готово опсесивно окупирао њихове умове.⁷⁰⁰ У једној биографској историји каква је Пселова, тирани су, уз царева, најистакнутији ликови, што је подстакнуто најпре двама великим устанцима из времена владавине Константина Мономаха. Побуне Георгија Манијакиса (1043) и Лава Торникија (1047) уздрмале су Мономахов режим у првим годинама његове владавине, о чему сведоче и Пселови и Мавроподови енкомији Мономаху, од којих су неки настали и годинама након ових

---

⁶⁹⁹ Овде је четврта употреба глагола *κοινωνέω*: *ἐκείνους τῆς αὐτῆς κοινωνεῖν ὁμιλίας καὶ οἰκειώσεως*. На исти начин Псел описује однос Василија II и Јована Орфанотрофа.

⁷⁰⁰ Станковић (2003а): 260, о односу законитости и тираније.

догађаја.⁷⁰¹ Оне, заједно са нападом Руса на Цариград, чине и централни део цареве биографије у *Хронографији* (VI.72-123), омеђене дворским наративом.

За опис спољних и унутрашњих ратова Константина Мономаха, аутор бира хронолошки приступ. Уводећи у ове догађаје, објашњава да је, да би заокружио причу о Марији Склирени, пропустио да каже многе важне ствари, којима се сада враћа (VI.71). Чињеница да хронолошки излаже догађаје, али и унутрашња структура и лексика ове мега-епизоде упадљиво се разликују од остатка шесте књиге и једине су кројене историографски у правом смислу те речи. Због тога је методолошка дигресија која се налази у уводу наратива о тиранијама другачије природе од осталих. Управо ту (VI.73) Псел говори о избору *средњег пута* између класичних историчара и византијских хроничара, избору догађаја и детаљности излагања, а не о разлици између историчара и ретора, или писца фикције.⁷⁰² Већ је било речи о томе како избор жанра и семантичке интертекстуалне референце осликавају карактер актера приповести.⁷⁰³ Јунаци овог дела Мономахове биографије су, попут ликова књиге о Василију, прави ликови историје, људи војске и политике. Описи царевих поступака у овим епизодама махом су директна критика, а Пселова иронија није исказана кроз жанр, већ кроз недоследност његовог понашања ономе што озбиљне ствари о којима говори историја подразумевају. У томе леже и бројне паралеле ове мега-епизоде са Василијевом биографијом.

Структурално, опис ратних догађаја у шестој књизи је мимика Василијевих ратова у првој, ради чега је Псел манипулисао описом карактера два Склирова устанка и убацио епизоду са ангажовањем Руса у гушењу Фокине тираније. Унутрашњи међаши у овом наративу наглашавају супротност карактера два василевса. Док се Василије после Фокиног устанка буди, схвативши озбиљност ситуације у којој се царство нашло, а након измирења са Склиром користи мудрост тиранина да од њега научи важне ствари о вођењу војске и управљању државом, сва три велика догађаја Константинове владавине завршавају се тријумфима и царевим погрешним убеђењем да се спасио од неприлика (VI.87-89; 97-98; 123). Паралелизам двеју биографија најочљивији је управо у

---

⁷⁰¹ *Or.pan.* 2. 400-447; Lagarde, 186.

⁷⁰² Pietsch (2005): 67.

⁷⁰³ В. и Репајић (2015).

карактерима двојице тирана, и тек се у шестој књизи у пуном светлу открива улога двојице великих Варда.

3.3.1 ХАЛЕПА ТА КАЛА: ГЕОРГИЈЕ МАНИЈАКИС КАО ВАРДА ФОКА

Византијски историчари су неподељени у хвалоспевима Георгију Манијакису. Он је постао симбол страдања способних војсковођа старог кова због незахвалности, љубоморе и властољубивости царева.⁷⁰⁴ Тако и Псел наратив о њему почиње чувеном пословицом цитираном у наслову овог поглавља (VI.74). Епизода о Манијакисовом устанку (VI.72-89) заокружена је описима недостатка царева будности VI.72; 86-89), чиме је Псел показао њену сврху у наративу о Мономаху. Централни део, који се тиче самог тиранина, састоји се из три целине: уводне карактеризације Георгија, описа његове користи за државу и успеха у Италији, као и незахвалности претходних царева (VI.75-78); излагања узрока побуне, његове стратешке вештине и снаге супротстављених војски (VI.79-83); описа битке између Манијакисове и царске војске (VI.83-86).⁷⁰⁵

Сва одговорност за избијање устанка је на цару, који га је најпре занемарио, што је у њему родило идеју о побуни, а потом и послао непријатељство посланство које је било окидач да се тиранин усуди на отворени отпор (VI.79-81). Стратешке одлуке двојице протагониста осликавају особине доброг и лошег стратега које је Псел изнео кроз ликове Романа Аргирија и Михаила Пафлагонца: цар се ослања на мноштво, што Манијакиса не плаши јер је око себе имао *одабране* људе искусне у вештини ратовања (VI.82-83). Георгије Манијакис је парадигма доброг стратега. Псел га карактерише као *човека племенитог и корифеја у стратешкој вештини* (VI.82), некога ко поседује и храброст (τόλμη) и искуство у рату (ἐμπειρία, VI.75), али и озбиљни и застрашујући херојски изглед који улива страх варварима (VI.77). Он је тај који је више пута спасио државу, како на истоку, у Едеси, тако и на западу, у Италији, што му је донело само оптужбе и недостојни

---

⁷⁰⁴ Scyl.425-428; Attal. 15-16.

⁷⁰⁵ Битка код Острова, Крсмановић (2001): 106.

опозив (VI.76; 78).⁷⁰⁶ Такође веома важно у Пселовој критици савременог му друштва, Манијакисов успон у војној хијерархији је био постепен, за разлику од многих других које су цареви, на првом месту Мономах, уздизали *са раскрснице*.

Парадигматском лику хероја одговара херој из времена парадигматског цара, Варда Фока. Објашњавајући завист царева због Манијакисових успеха, Псел истиче да су они показивали незахвалност када се стратег са похода враћао као *победоносац* (νικηφόρος, VI.76). На идентичан начин аутор описује Фокина преварена очекивања након што је за рачун царева поразио Варду Склира.⁷⁰⁷ Физички опис двојице тирана такође је упадљиво сличан: громогласни глас који застрашује противнике и уноси дисциплину у редове војске дели и Варда, а Манијакисова висина од *десет стопа* алузија је на Фокине Ивирце који наликују хомерским херојима.⁷⁰⁸ Физичке сличности двојице јунака и судбина царске незахвалности коју су делила кроз лексичке и структуралне паралеле алудира на трагичан крај који ће такође поделити, и управо су ту сличности најупадљивије.

У опису битке Псел за сликање протагонисте поново користи алегорију грома и муње, али и још једну метафору из арсенала природних непогода употребљену у опису Фокиног пада – маглу (ἀχλύς) у његовој глави након што је задобио фаталну рану, због које је пао са коња (VI.84).⁷⁰⁹ Трагичну судбину два јунака поделиће и након смрти: многи су себи покушавали да присвоје заслугу за убиство тиранина, њихова смрт изазива неверицу, и над обојицом ће бити почињен хибрис десакрализације леша одсецањем главе.⁷¹⁰ Манијакисова смрт је, као и Фокина, жаљења достојан приказ (θέαμα ἐλεείνον).

Пселови разлози за прикривени синкрисис два јунака су вишеструки, и о некима можемо само да нагађамо. Да ли аутор алудира на то да је царев војсковођа Стефан поткупио неког издајника у Манијакисовој војсци, како сугерише Крискуоло?⁷¹¹ Смрт

---

⁷⁰⁶ О каријери Георгија Манијакиса в. Крсмановић (2001): 108-109;

⁷⁰⁷ I.10

⁷⁰⁸ I.15

⁷⁰⁹ I.15

⁷¹⁰ I.17; VI.84

⁷¹¹ *Chron.I*, 397, н. 237.

Георгија Манијакиса је симбол одумирања хероја у добу у коме Псел пише, али и још један корак у губљењу наде у долазак човека који може спасити државу. Фокино херојство супротстављено је Василијевом политичком прагматизму. Манијакисово јунаштво стоји насупрот Мономаховој глупости и неспособности. Стога је смрт првог лична трагедија, а погибија другог и трагедија царства. У даљем току Пселовог наратива, опису дворских сплетки, јунаке епа замениће јунаци комедије.

3.3.2 ИЗМЕЂУ СКЛИРОВЕ ЛУКАВОСТИ И МАКЕДОНСКЕ АРОГАНЦИЈЕ: ТОЛМН ЛАВА ТОРНИКИЈА

Лик Лава Торникија у *Хронографији* далеко је изнијансиранији и комплекснији од Манијакисовог и наратив о његовом устанку дужи је и детаљнији. На једном нивоу нарације, он јесте супротстављен првом тиранину као Варда Склар Варди Фоки: наспрам херојског ратника он стоји као лукави стратег увек спреман на побуну. Но његов карактер и особине Македонаца којима је заповедао крију још једну театралну страну, те је он много више од Манијакиса човек свог времена, а интратекстуалне паралеле су бројније и замршеније. Епизода Торникијевог устанка (VI.98-123) састоји се из четири главна дела: описа карактера тиранина и његових људи и догађаја који су претходили устанку и који су га изазвали (VI.99-101); првих акција побуњеника (VI.102-106); дугог наратива о опсади Цариграда (VI.106-118); приче о судбини апостата након пораза (VI.119-123). Сам централни наратив о опсади града има две целине: успехе тиранина (VI. 106-113) и преокрет и пораз (VI.113-118).⁷¹²

Друга тиранија са којом се Мономах суочио, обавештава нас Псел, била је још страшнија од прве (VI.98), као што нам у првој књизи каже да је Скларов устанак био тежи и страшнији од Фокиног. Лав Торникије, често окарактерисан кроз своје македонске суграђане (који су га и навели да се усуди на устанак против цара), поседује неке похвалне особине Василијевог великог противника, на првом месту лукавост (ποικιλία). То се

---

⁷¹² О устанку лава Торникија в. Cheynet (1990):59-61; Крсмановић (2001): 111-139.

открива и у његовим поступцима – први потез побуњеника, пре него што је устанак постао отворен, било је пресретање државних коња, односно прекид снабдевања престонице (VI.102). У томе је, међутим, само привидна сличност двојице тирана. Торникије је више налик Склиру из првог устанка, него трансформисаном стратегу који је цару годинама задавао муке. Као и Варда на почетку своје прве побуне, и Лав се прерано уздао у свој успех (VI.104) и понашао се као да му царство лежи на располагању (VI.117), што показује да је његов подухват био осуђен на пропаст. На први Склиров устанак упућује и понашање и карактерисање његове војске након пораза: они су се дали у бекство (φυγή, VI.120), а у финалном опису хаоса Псел чак четири пута у једној реченици користи овај термин (VI.122), карактеристичан за саборце легендарног тиранина.⁷¹³ Разлика између Склирових и Торникијевих бегунаца, међутим, открива једну од кључних грешака потоњег и разлог његове пропасти. Док су војници малоазијског магната побегли са њим у неизвесност, Торникијеви Македонци су напустили и издали свог војсковођу, кршећи заклетве које су му дали (VI.121).

Уводећи лик Лава Торникија у наратив, Псел истиче његов притворни карактер и *македонску ароганцију* (VI.99). Македонци су и ту, и у ексурсу о њиховим разлозима за побуну (VI.102) окарактерисани као увек спремни на разне злочине, људи који само чекају прилику да подигну устанак. Управо у спреси са македонским ратницима открива се прави карактер тиранинове превртљивости (ποικιλία). Лукави методи које они користе за добијање рата, са изузетком прекида снабдевања, театралног су карактера. Да би убедили војнике да им се придруже, они измишљају причу (πλάσμα) да је цар умро и да је Теодора изабрала Торникија за наследника (VI.103). Пред зидинама Цариграда они покушавају да *убеде* (πειθεῖν) грађане који се налазе у граду да напусте цара и пређу на Торникијеву страну (VI.110; 112), истичући његове врлине из сплета топоса епидеиктичке реторике (кажу да је χρηστός и φιλόανθρωπος). Слично и он сам покушава да учини пуштајући заробљенике и истичући да не жели да пролива крв сународника (VI.114; 117).

Представа коју Лав и Македонци праве од побуне указује се од почетка: Псел карактерише његово проглашење за цара као костим и сцену (σχήμα, σκηνή, VI.104),

---

⁷¹³ I.9.

истичући да тиранин то није схватао. Саборци су ти који су га оценили као *мудрог и окрутног* (συνετότατος καὶ δραστήριος), што аутор наводи одмах након измишљотина које су износили о царевој смрти, имплицирајући да ни таква карактеризација није била утемељена у реалности (VI.103). Коначно, у гротескном опису увреда које су преко зидина упућивали цару (VI.110), даје карактеризацију Македонаца: *они су народ (δῆμος) склон тврдоглавости и грубости, и будући навикнути не на војничку једноставност, већ на градска шегачења (πολιτικῆς βωμολοχίας) (...) импровизовали су комедију о цару*. На тај начин аутор показује да су наспрам царевим неискусним војницима-грађанима који су се *играли рата* (VI.112) стајали готово исти људи, *демос* склон реторици и театру.

Торникијев крај (VI.122-123) у сценској поставци побуне постаје јаснији. Напуштен од свих, имајући само Јована Ватаца на својој страни и чекајући ослепљење осветољубивог цара, тиранин *испушта жалосне крике* и ламентује над својом судбином, насупром храбром држању свог пријатеља. Од лукавог стратега Варде Склира, он је постао кукавички претендент који од царства прави комедију, Михаило Калафат.

О Пселовим личним мотивима да Лава Торникија и Македонце прикаже на овакав начин можемо само да спекулишемо. Наративна улога глумца-стратега је, с друге стране, довољно јасна. Василије II имао је достојног противника у лукавом ратнику, Варди Склиру. Достојни супарник Константина IX је, пак, налик њему самом, театрални и лажни стратег. Манијакис је представљао хероја једне умируће епохе, Торникије је херој-ратник Пselовог доба, јунак који користи реторику и комедију и који кукавички плаче над својом казном. Он је слика доба које, према Пselовом песимистичном погледу на свет, више не познаје јунаке, ни Ахиле, ни Одисеје.

Текст *Хронографије* открива још један разлог негативне карактеризације македонског тиранина. Реч је о незапамћеној *дрскости* (τόλμη⁷¹⁴, VI.107) Лава Торникија, опсади Царице градова. Уз сву критику коју је заслуживао режим Константина Мономаха и Пselово наглашавање његове недостојности царског скиптра, из позиције једног

---

⁷¹⁴ Именица τόλμη и њене изведенице у зависности од природе јунака и природе дрскости могу имати позитивно или негативно значење. У ратним приликама ова особина најчешће се везује за храброст, те има позитивну конотацију, но у ситуацијама рушења *поретка* углавном има негативну ноту (в. и Станковић (2003а): 361).

патриоте и Цариграђанина, нема тиранскијег акта од непријатељског наступања према престоници. Неколико деценија касније други тиранин, Алексије Комнин, успеће у науму да освоји град, за шта ће морати да се правда до краја своје владавине. Торникије је пропустио своју прилику да не би проливао крв сународника (VI.114). Да је успео, вешти ретор би му вероватно сплео похвалу у којој би његов поступак оправдао. Овако је остао упамћен само као тиранин који се усудио да као непријатељ, са опсадним справама крене на Град.

3.4 СПАРТАЦИ И ДВОРСКЕ ЛУДЕ: ЗАВЕРЕ ПРОТИВ ЦАРА

О дворским заверама против Константина Мономаха (VI.132-155) било је доста речи у поглављу посвећеном њему, те ћу се на њиховим протагонистима овде само кратко задржати. Њихова улога у наративу је у осликавању двеју царевих особина: занемаривању сопствене безбедности и омогућавању успона незнатних људи и варвара (ствари које Псел износи на почетку, VI.132-134). Уз то, они дају слику Мономаховог двора, фриволности и људи који су водили Римску државу у то време.

3.4.1 АНОНИМНИ ВАРВАРИН

Кратка епизода о завери неименованог варварина против цара (VI.35-37) уведена је Пселовим програмским екскурсом о грађанском праву (VI.34), у коме он хвали Атину и по њеном моделу уређене полисе који су уређивали списке *оних доброг рода, али и оних опскурног порекла, како из грађанског, тако и из војничког реда*. Дигресију закључује констатацијом да је власт поверена *не Периклима, нити Темистоклима, него недостојним Спартавима*. Један од тих Спартака био је и извесни човек кога аутор назива *ћубре варварско* (κάθαρχα τῆ βαρβαρικόν, VI.135), који је био толико арогантан да се хвалио тиме да је малтретирао неке од претходних царева и чији је улазак у сенат, како сматра Псел, био увреда. О овој завери аутор говори и у једној веома важној и занимљивој беседи посвећеној цару Константину Мономаху,⁷¹⁵ где за њега каже да је пореклом био из

---

⁷¹⁵ *Or.pap.*4.297-338.

скитске аутономије. У историографији не постоји консензус о идентификацији ове личности, нити о томе шта би *скитска аутономија* подразумевала – да ли Бугаре или Печенеге. С обзиром на Пселов генерално благонаклон став према Бугарима, нарочито онима који су постали део византијске сенаторске елите,⁷¹⁶ склонија сам мишљењу да се ради о неком од печенешких вођа који су дошли у Цариград након царевог похода 1047. године,⁷¹⁷ али вишеслојност ауторовог писања и нарочито његове ироније онемогућава прецизнији закључак.

Као савезници варварина и у *Хронографији* и у поменутом говору помињу се извесни сенатори, у беседи окарактерисани само као ἔκκριτοι τοῦ συγκλήτου,⁷¹⁸ а у историји као људи *законити и поуздани* (ἐννομώτατοι καὶ ἀσφαλέστατοι, VI.37). У говору, у складу са приликом у којој је изговорен као похвално слово цару, они су осуђени, иако не превише оштро, док у *Хронографији* Псел пориче њихово учешће у завери и истиче да је након тога *он остао убројан међу недостојне, док је њих (sc. цар) вратио на старе положаје* (ἔσ τὴν ἀρχαίαν τάξιν ἐπανεσώσατο). Није јасно када се речена завера догодила, нити ко су људи које аутор помиње. У беседи говори да су због завере они *преишли у безнадежни живот*.⁷¹⁹ Привлачна је хипотеза да се овде ради о Пселовом кругу пријатеља, но немогуће је о томе било шта прецизније рећи.

---

⁷¹⁶ В. поглавље 2.3.2.2 Алусијанова Одисеја.

⁷¹⁷ Cheynet (1990): 61. сматра да би то могао да буде Кеген. О проблему са Кегеном в. *Scyl.*455-457; 465-456; 472. (нарочито 466. за евентуалну идентификацију с нашим завереником). Скиличин наратив о варварину је структурално необичан, али још једна ствар која би могла упућивати на такво читање јесте да готово одмах по смрти Кегена, описује заверу романа Воиле (473-474).

⁷¹⁸ За генерално позитивну конотацију овог термина у *Хронографији* в. поглавље 3.1.2.3 Улога среће у Мономаховој владавини: изазови власти.

⁷¹⁹ *Or. pan.*4.297-338. Денис је овај говор датовао у 1053-1054. годину, без адекватне аргументације. Оно што је сигурно јесте да је беседа настала након смрти царице Зое 1050. године, те да се Псел налази у незавидном положају (518-526 износи апологију, иако није јасно на шта се она односи). У наративу *Хронографије* о завери говори пре царичине смрти и пре Воилеине завере, али редослед догађаја у трећем делу шесте књиге није нужно хронолошки, иако је то имплицирано. Можда је нејасна алузија на некакву грешку патријарха (367-369) навела приређивача да, због проблема са римском црквом, говор датује у 1053-4. Међутим, није сигурно да је то био једини проблем између Мономаха и Керулариија, а патријархов сукоб са цару блиским Аргиром траје годинама уназад пре кулминације 1054. Склона сам да ову беседу датирам датумом ближим 1050. години, али Пселови похвални говори заслужују посебну пажњу и њима се истраживачи још увек нису бавили даље од (веома проблематичног због карактера говора) екстраховања историјских података.

3.4.2 АНОНИМНИ РОМАН ВОИЛА

Далеко озбиљнију претњу по цара и државу представљао је други завереник, чији идентитет знамо захваљујући Скиличином кратком опису побуне.⁷²⁰ Псел не само да га не именује, већ јасно ставља до знања да га намерно оставља анонимним. Неки од дворана цару је открио да је против њега скована завера, што аутор изражава на следећи начин: *Хоће да те убије, царе, твој вољени (и рекао је име човека). Смислијај како ћеш да умакнеш извесној смрти!* (VI.146). Више од тога, да не знамо да је у питању Роман из релативно истакнуте породице Воила,⁷²¹ из Пселове приче могли бисмо да схватимо да је био сасвим незнатног порекла, *полунемо ђубре* (ἡμίφωρον κάθαρμα), како га наш аутор назива (VI.139). Немост јунака алузија је на његову наводну говорну ману, која му је била улазна карта на двор, пошто је цара неизмерно забављала. У уводу у ову епизоду (VI.138) Псел истиче шта је за Мономаха била забава, и да то нису били ни реторика ни музика, већ га је засмејавало када је неко имао говорну ману.

По правилу, екскурси које Псел умеће у одређене епизоде дају кључ за њихово тумачење. У епизоди о Роману Воили, он се два пута (VI.143; 150) осврће на разлику између приповедања (διήγησις) и епизодног приповедања (διήγημα), константно обећавајући и одлажући повратак на главни наратив. Наратив о клоуну, међутим, неминовно јесте серија епизодних прича – о представи коју је организовао са извесним старим евнухом, начину на који је вулгарним шалама забављао царице, афери са аланском принцемом. Ретор друге софистике, Афтоније, у својим Прогимназмама (припремним вежбама из реторике) дао је објашњење разлике између приповедања и епизодног приповедања, и ово друго поделио на неколико врста (драмско, историјско и политичко). Епизоде из царевог односа са Воилом припадају првој врсти, драмском приповедању, за које Афтоније као пример даје причу о ружи и љубави Афродите и Адониса. У томе се открива театрални карактер овог дела приповести, али и његових ликова, цара и Романа

---

⁷²⁰ *Scyl.* 473

⁷²¹ *Test.Eusth.Boilas*

Воиле. О томе сведочи и сценска терминологија коју аутор користи да окарактерише овог јунака, кога најчешће назива глумцем (ὄλοκρητῆς).⁷²²

Жанр који аутор бира за опис односа цара и Воиле је, дакле, драма, трагикомедија. Описујући поменуту представу коју је глумац извео са извесним евнухом, Псел са горчином констатује да су он и људи око њега *били принуђени да се смеју када су прилике биле за плакање* (VI.143). Карактер односа јунака био је еротски. Њих двојица се нису одвајала, Воила је имао обичај да цару стеже руку, што му је због костобоље наносило бол, али истовремено и задовољство (VI.140), на суђењу због завере фокус је на Константиновом патосу и жељи да учини све да не изгуби пријатеља, те га крунише и поставља на трон (VI.147-148), у сцени која неодољиво подсећа на Зоино понашање према Михаилу Пафлагонцу.⁷²³ Еротски однос претвара се у љубавни троугао, када у игру улази и неименована аланска принцеза у коју су обојица били заљубљени (VI.151-155). Гротескности представе доприноси и чињеница да је цар знао за Воилину аферу са његовом љубавницом и да се шалио на тај рачун.

Драматични и еротски карактер епизоде са Воилом осликава фриволну атмосферу на двору и женски карактер ликова Пселове приповести, на првом месту самог цара. Важно је напоменути да у уводу у ову приповест аутор први пут употребљава двојство *σπύδασμα-παιδιά*, истичући цареву *бригу о бесмислицама* (*σπούδη τῆς παιδιάς*, VI.138). Дискурс о Мономаховој владавини је дискурс реторике, и на његовом двору све је игра завођења,⁷²⁴ било да се ради о царевим љубавницама, сарадницима, поданицима, или страним владарима. Псел не пориче да је био важан актер у тој игри и да је прихватао њена правила, иако је закључак који покушава да наметне тај да је он то радио да би бринуо о држави. Царева готово еротска фасцинираност његовим говором је, по сведочанству које даје раније у *Хронографији*, оно што га је увело у врх политике. Чини се да Роман Воила у другом делу наратива игра улогу коју је сам аутор имао у првом, а о томе може сведочити и чињеница да Скилица Воилину функцију на Мономаховом двору

---

⁷²² ὄλοκρητῆς/ὄλοκρητομα: VI.140.8; VI.143.4–5;10;11; VI.144.11; VI.145.9;13; VI.148.5–6; VI.155.1. σκηνή/σκηνοῦργός: VI.141.9; VI.143.7–8; VI.146.18; VI.147.5. δράμα/драματοῦργός: VI.148.5; VI.149.11;16–17.

⁷²³ IV.20

⁷²⁴ Papaioannou (2013): 222-223.

описује онако како Псел описује своју.⁷²⁵ Стога је могуће да иза приказа Воиле као мутавца, кловна и глумца стоји лична фрустрација историчара који је изгубио значај који је имао и неподељену љубав владара.

3.5 ЕПИЗОДНИ ЛИКОВИ

3.5.1 Зоини просци: КОНСТАНТИН ДАЛАСИН И КОНСТАНТИН АРТОКЛИН

У атмосфери владавине гинекеја којом започиње шесту књигу (VI.1-20), Псел посебну пажњу посвећује туробним предвиђањима будућности и објашњавању узрока невоља у којима се држава налази, а чији почетак види управо у кратком периоду владавине двеју царица. На том месту он помиње аспекте погубне политике на којима ће опширније и јасније инсистирати у опису Мономахове владавине: уздизање лоших и незнатних људи на високе положаје, запостављање војске и расипање државних финансија, уводећи у свест читалаца и успомену на великог цара Василија и његов труд на сређивању прилика и прикупљању новца (VI.7-9). Стварном стању ствари супротставља *потребе државе* (VI.10) за озбиљним, строгим и снажним *мушким* – и полом и родом – владарем, одмах објашњавајући зашто тако нешто није било могуће.

Љубав према власти, или недостатак власти (τὸ φίλαρχον ἢ τὸ ἄναρχον), као и лажна слобода и чињеница да (sc. дворани) никоме нису желели да полажу рачуне, уз жељу да увек имају више, претворили су царске одаје у женске одаје (τὸν βασιλικὸν ἀνδρῶνα γυναικωνίτιν πεποίηκεν). (VI.10.8-11)

Томе придодавши и сукоб између Зоине и Теодорине фракције на двору (VI.11), осудио је на пропаст покушај налажења достојног наследника пре него што се упустио у

---

⁷²⁵ Scyl.473-474. Скиличин Воила не само да није муцавац, већ је γλώτταν ὑγρός. Он је и ἄστεϊος, што је одлика Пселове реторичке душе (Ραφαῖοπου (2013): 140-149), и цар се с њиме саветује о свему. Утисак који стичем из Скиличиног наратива генерално јесте да је његов текст често полемика са Пселовим. У овом случају, могао би да алудира на конфликт Псела и Воиле. Овај однос захтева још истраживања, али и Пселов, и, како се чини, Скиличин текст одају паралеле између аутора *Хронографије* и једног од антијунака шесте књиге. Воила је тај који је заузео положај који је њему раније припадао, а из наратива о његовом односу са царом избија огорчење писца. Да ли је Воилин успон у вези са падом Пселове групе на двору? У сваком случају, чини се да од тада они постају другоразредни чинилац у Мономаховом окружењу.

опис трагања. У наредних неколико пасуса (VI.12-18) Псел описује тројицу претендента, три Константина – Даласина, Артоклина и Мономаха – дајући њихове кратке биографије и разлоге зашто су одбијени или прихваћени. Улога прве двојице (VI.12-13) је превасходно у карактеризацији будућег цара, објашњавању његовог избора и прејудицирању начина владавине који ће изабрати.

Константину Даласину аутор плете кратак епиком – хвали његов непревазиђен изглед, истакнуту отаџбину Даласу, наводи да су од његове десете године кружили гласови да ће се успети до највишег положаја (εἰς τὴν κρείττω ἥρεν ὑπόλιπν), наглашавајући да је био као *од природе припремљен за владарско достојанство* (VI.12.1-6). Због својих способности и популарности коју је уживао изазвао је страх претходних царева, те га је Михаило IV послао у прогонство, а његов наследник га је принудио да се замонаши (VI.12.7-17).⁷²⁶ Када је дошао на двор по позиву царице, људима око ње се учинио превише непријатним и човеком тешког карактера (δυσχερέστερος... καὶ τὸ ἦθος βαρύτερος)⁷²⁷, те га нису желели на власти. Разлози томе које Псел наводи, себи својственим цинизмом, показују жеље и намере царичиног круга: *говорио је превише оштро, ухватио се одличних идеја* (γενναϊοτέρων ἐνθυμημάτων) *за царство, не показујући ни најмању жељу да попусти у одлучности* (τοῦ γενναίου).

Људима двора-гинекеја, дакле, није био потребан цар који ће бити превише одлучан и замарати причама о држави јер би онда, како је објаснио раније, морали да одговарају за своје поступке. Даласин, кога једино Псел помиње као кандидата за трон,⁷²⁸ представља пут којим је држава *могла* да крене, али због амбиција и неспособности оних на њеном врху никада није. Стога му саставља похвалу са свим уводним елементима – изузетан изглед, отаџбина, предсказања – коју због лошег избора никада није имао прилике да му посвети. Оно највише (κρείττω ὑπόλιπς) до чега ће доћи биће заправо монашки позив, још једна чињеница из Даласинове биографије коју Псел једини помиње.

---

⁷²⁶ О Даласину в. Крсмановић (2001): 63-82.

⁷²⁷ Сличним епитетима Псел описује цара Василија (I.24.7; I.27.16)

⁷²⁸ В. Cheynet (1990): 55-56.

Други претендент, **Константин Артоклин**, није био истакнутог порекла, али се одликовао добрим изгледом (VI.13.1-3), те је успео да привуче царичину пажњу као секретар њеног првог мужа, због чега га је Михаило Пафлагонац послао из града, наводно му дајући високи положај.⁷²⁹ Артоклин је *опитио* (*ὀμίλησε*) са царицом и мењао карактер у складу са њеним жељама, и када су му сви већ били наклоњени, однела га је болест. Псел не представља ниједан владалачки квалитет новог кандидата за царичиног мужа, осим његове лепоте. За разлику од Даласина чије су способности изазивале сумњу царева, он је био сумњив због односа са Зое. Прилагођавање њеним жељама и наклоностима, с обзиром на то какве су те наклоности биле, није могло бити подобно државнику, налик на евнухе њеног оца који су њему уподобљавали свој етос.⁷³⁰ Чињеница да је само смрт спречила његов долазак на власт сведочи о томе какав је човек био потребан царици и њеним људима – неко ко ће им се прилагодити и чија прва брига ће бити да им удовољи и да их забави, а не да води државу.

Приказ супарничких кандидата за трон и царичину руку показује каквог су човека њени људи на крају морали изабрати пре него што је било шта речено о Мономаху. Опис његове судбине пре доласка на власт то само потврђује и подсећа више на Артоклина него на Даласина (VI.14-18). Опрезни Василије и параноични Константин нису га удостојили пажње, иако је његов отац учествовао у завери против династије (VI.15). Чак ни Роман Аргир, његов сродник који му је био наклоњен, није му дао никакву функцију већ га је само држао на двору, где је изгледом привукао пажњу царице, која је са њим *волела да опити* (*ἐβούλετο ὀμιλεῖν*, VI.16). Као и Артоклина и њега је Михаило протерао због веза са царицом, измишљајући неки други разлог (VI.17), да би га Зое вратила и изабрала за цара пошто је *сасвим очајавала* (*ἀπογνοῦσα πάντων*) када су сви други избори пропали. Сви око ње су се *као по договору* са тиме сложили и то им је изгледало као *богом инспирисана одлука* (*θεοκίνητον δόγμα*, VI.18). У питању су исти они људи којима није требао озбиљан владар и који су између претходне двојице Константина изабрали погрешног. Пре него што је уопште почео опис Мономахове владавине, Псел је читаоцима ставио до знања да је он био погрешан избор.

---

⁷²⁹ Cheynet (1990): 56. *Scyl.*427-428.

⁷³⁰ В. поглавље 1.1.2.2 Константин као владар: сатирични синкрисис.

3.5.2 ИКОНОМИЈА ПАТРИЈАРХА АЛЕКСИЈА

Једини помен патријарха Алексија Студита, човека који је на трону цариградске цркве седео скоро двадесет година, испративши све Василијеве наследнике које је Псел до тог тренутка описао, јесте у епизоди венчања и крунисања царског пара Зое и Константина Мономаха. Овај занимљиви пасус навешћу у целости:

Пошто је требало испоштовати законе о браку, патријарх Алексије је био опрезан и, прилагођавајући се приликама, или да кажемо и божијој вољи, није он својеручно венчао младенце, већ их је поздравио кад су већ били у браку и венчани. За такво (понашање) не знам да ли је свештеничко, или пак ласкаво и опортуно

Ἐπεὶ δὲ τοῖς κοινοῖς ἔδει περὶ ἣν συνάφειαν ἀποχρήσασθαι νόμοις, εὐλαβεῖται τούτους ὁ πατριάρχης Ἀλέξιος, καὶ συγχωρεῖ μὲν τῷ καιρῷ, εἰπεῖν δὲ καὶ τῷ θεῷ ὅποσα βούλοιο, αὐτὸς δὲ τὴν χεῖρα τοῖς στεφανουμένοις οὐκ ἐπιτίθησι, συζυγόντας δὲ καὶ στεφανωθέντας ἀσπάζεται. Τοῦτο δὲ οὐκ οἶδα εἶθ' ἱερατικὸν εἶτε κολακικὸν καὶ πρὸς τὸν καιρόν. (VI.20)

Иако је поменут само једном и узгред, патријарх је једна од жртава најотровније Пселове ироније, у сократовском маниру уз наглашавање сопственог незнања. Оно на шта аутор овде алудира је чињеница да је и цару и царици ово био трећи брак, забрањен црквеним канонима.⁷³¹ Упадљиво одсуство Алексија Студита из наратива о Пафлагонцима, као супарника Јована Орфанотрофа, или инспиратора побуне у Цариграду против Калафата,⁷³² па чак и приче о његовој наводној корумпираности на којој инсистира Скилица,⁷³³ део је Пселове шире слике одсуства цркве из наратива *Хронографије*. Патријарх се помиње само у једној строго формалној прилици, и ту показује лицемерје. Студит је у шестој књизи симбол покварености и лицемерја цркве, коју аутор износи при сваком помену духовних лица, било монаха или високог свештенства. Тиме Псел и окончава својеврсни *екфрасис времена* (ἔκφρασις καιρόν) како се може окарактерисати

---

⁷³¹ И сам Псел у *Хронографији* наглашава околност да је трећи брак био забрањен, уз иронију усмерену ка владарима генерално говорећи да Мономах није могао оженити Марију Склирену зато што је још увек био *обичан човек*.

⁷³² О патријархату Алексија Студита в. Станковић (2003а):153-178; Станковић (2001/2002).

⁷³³ *Scyl.*418; 429 (патријарх је за собом оставио 25 кентенарија злата).

опис владавине Зое и Теодоре (VI.1-20). То је доба у коме владају ласкавци, нерадници, жене, масе народа које поздрављају и дочекују новог цара, и опортуни свештеници, време у коме су сасвим занемарени сви мудри савети које је Варда Склир дао Василију. На тај начин аутор поставља сцену на коју ће доћи Константин Мономах.

4. РЕВОЛУЦИЈА ИСАКА КОМНИНА

4.1 СЕДМА КЊИГА *ХРОНОГРАФИЈЕ*

Последња књига *Хронографије* карактером и структуром је другачија од претходних шест. То није случај само са касније додатом историјом Дука (VIIa – VIIc), већ и са њеним првим делом који обухвата владавине Михаила VI Старца и Исака I Комнина (VII.1-92). Пре него на карактер цара Михаила, њен први део у потпуности је фокусиран на један догађај: побуну источних стратега на челу са Исаком Комнином. Псел, свакако, гради интратекстуалне везе са претходним царским биографијама, штавише, то чини на далеко очигледнији и директнији начин него у претходним књигама. У том смислу биографија Исака Комнина (како се може назвати овај први део седме књиге) више је налик повести Дука. Утисак који се стиче читањем седме књиге у *целини* јесте да је Псел радио са већ готовим текстом *убличене* историје, којој је додавао нове царске биографије и уз помоћ чијих ликова је обликовао и приказивао нове јунаке. То не значи да је она у целини настала синхроно – царске биографије од Константина до Михаила Дуке настале су у време владавине потоњег,⁷³⁴ док је Исакова по свему судећи написана недуго после његове абдикације – већ да су оба њена дела била додаток првој (објављеној или не) редакцији историје, која се завршавала са владавином Константина Мономаха и која је највероватније завршена између 1054. и 1057. године.⁷³⁵

Судећи по писму које се може датовати у време владавине Исака Комнина, Псел је наставак историје почео да саставља већ за време његовог царевања.⁷³⁶ Тешко је рећи шта је написао пре, а шта после абдикације овог цара, с обзиром да је аутор могао вршити редакције текста и да врло рано у наративу имамо алузије на царево замонашење.⁷³⁷ Неколико чињеница, пак, указује на то да је биографија завршена веома брзо по Исаковој

---

⁷³⁴ Повест о владавини Константина Дуке свакако је настала по смрти овог цара (у VIIa.4 Псел говори о његовој смрти; у 12. глави обраћа му се као покојном). Због енкоммијастичког тона којим је писана, нарочито похвале царевог сина и наследника Михаила, сасвим је безбедно закључити да је писац није саставио током трогодишње владавине Романа Диогена.

⁷³⁵ В. Увод, Настанак.

⁷³⁶ Σάθας V, ер.108, 352-353.

⁷³⁷ VII.18 описујући каријеру Константина Лихуда, Псел најављује да ће овај постати патријарх, и да је одмах пошто је посвећен богу, *њега (Исака?) посветио Оцу* (αὐθις ἐκεῖνον τῷ πατρὶ ἱερούργησεν).

абдикацији. Описујући страх египатског владара од цара, Псел саопштава да се овај *и сада* (*νῦν*) *плаши човека и саставља му похвале и претварајући се да га жали због промене живота* (*μεταβαλόντα τὴν τύχην*, VII.63). Осим тога, у седмој књизи нема помена о смрти Исака Комнина: последњи догађај из његовог живота о коме аутор говори је царево замонашење (VII.89). Коначна редакција првог дела седме књиге, дакле, завршена је пре Исакове смрти 1060. године, те се за њен настанак са сигурношћу може узети период од 1057. до 1060.

Исак Комнин је, уз Василија II, један од најспособнијих владара Пселове *Хронографије*. Његову биографију филозоф је прилагодио претходно готовом тексту, који је можда ради тога и редиговао, тако да уместо линеарног приказа Василије – Константин Мономах, сачини цикличну структуру коју заокружују владавине двојице ефикасних царева-ратника, чија упадљива сличност треба да укаже на Исакову обнову након деценија опадања.⁷³⁸ По устоличењу Константина Дуке у веома магловитим околностима, и са још магловитијом Пселовом улогом у њима, аутор је морао да прилагоди свој наратив, указујући на грешке претходника новог владара, и истовремено инсистирајући на званичној верзији догађаја, Исаковој добровољној абдикацији. Ту званичну верзију је требало учврстити и поткрепити, и чини се да Дукин положај није био сасвим сигуран, о чему сведочи и његов инаугурациони говор који је саставио аутор *Хронографије*.⁷³⁹ Појављивање историје која потврђује царев *законити* долазак на трон одговарало је потребама тренутка, те је Псел пожурио са њеним публикавањем. У том контексту још је јасније да је седма књига завршена пре смрти Исака Комнина, када је опасност по нови режим била највећа, а потреба историчара да докаже своју припадност фракцији Дуке – Керуларији најизразитија. Вероватно у исто време, или нешто касније, настаје и Пселов посмртни говор патријарху Михаилу Керуларију, још једна потврда новог савезништва човека који је против истог патријарха неколико година раније написао изузетно обимну и ентузијастичну оптужбу. У оба текста – *Хронографији* и енкомиију Керуларију – међутим, филозоф је остао доследан себи и свом суду о савременицима. И након посмртне победе

---

⁷³⁸ Да је оригинални текст историје био заокружен Василијевом и Исаковом биографијом, било би некаквих индиција обнове у претходном наративу, чији је тон, напротив, изузетно песимистичан.

⁷³⁹ *Or.min.5.*

патријарха над василевсом⁷⁴⁰ Псел је, макар на литерарном нивоу, остао веран Исаку. Да ли је и у којој мери својим замршеним наративима успео да завара новог владара, тешко је рећи.

4.1.1 СТРУКТУРА ИСАКОВЕ БИОГРАФИЈЕ

Први део седме књиге грубо се може поделити на два дела: побуну источних стратега на челу са Исаком Комнином (VII.1-43) и царевање Комнина (VII.44-92). Псел напушта уобичајени начин структурисања наратива, потпуно изостављајући опис доласка на власт цара Михаила VI, његовог карактера и начина владавине и директно прелази на објашњавање узрока побуне (VII.1-4). Томе следе припреме стратега (VII.5-8) и цара (VII.9-11) за сукоб који ће уследити. Описом битке (VII.12-14) завршава се уводни део наратива о устанку.

У средишту приповести о побуни стратега налази се посланство које је цар упутио Исаку Комнину, а које је водио лично Михаило Псел (VII.15-37). Наратив о посланству и сам има свој уводни део (VII.15-19), у коме аутор-посланик излаже начин доношења одлуке и избор људи који ће га у овој авантури пратити. Радња коначно почиње сусретом са Исаком, и Пселовим дугим говором пред окупљеним војницима (VII.20-31). Јавној беседи следе тајни преговори између тиранина и цара (VII.32-34), да би се они показали узалудним кроз осврт на догађаје у Цариграду (VII.35-37). Епизода побуне окончава се Исаковим свечаним уласком у град (VII.38-42) – који је заправо приказ рађања пријатељства и сарадње писца и новоустоличеног владара – и кратким освртом на судбину цара Михаила (VII.43).

Специфична структура владавине Михаила VI делом је свакако резултат Пселове улоге у догађајима, али она има и своју другачију, литерарну улогу. Радња се највећим делом (VII.17-38) одвија у логору Исака Комнина (са изузетком кратког повратка посланика у Цариград, VII.33). Аутор ту поставља сцену, чијој драматичности доприноси лична перспектива писца-протагонисте, чија осећања, наде и страхови воде читаоца кроз

---

⁷⁴⁰ Израз је преузет из Станковић (2003а): 194.

наратив. Сцена коју посматрамо, међутим, не припада драми. Псел своју инспирацију црпи из другог извора поезије.

Суптилан знак даје временским одредницама које прате његов пут од почетка до краја. Када долази до првог сусрета с Исаком *сунце је већ утонуло*, а *ујутру* следећег дана посланици се поново састају да се договоре о плану деловања.⁷⁴¹ Након Пселовог опширног говора којим је успео да убеди тиранина (VII.22-31), овај тражи од посланика да *у зору* сутрадан крену назад у Цариград да цару саопште његове намере, те се они *ујутру* укрцавају на лађу.⁷⁴² Након разговора са царем, посланици *су један дан провели заједно*, па су испловили назад ка логору, да би им Исак, задовољан договором, наредио да *зором* крену назад цару, сам спремајући свој тајни одлазак у град за *трећи дан*. Задовољни доприносом отаџбини, они планирају одлазак *у зору*.⁷⁴³ Од тог тренутка у Исаков шатор један за другим стижу гласници који га обавештавају о преврату који се десио у граду (збацивање Михаила и проглашење Исака за цара), а када се један од њих обраћа посланицима *сунце још није зашло*.⁷⁴⁴ Вестима из града следи врхунац Пселове личне драме и страха да га нови цар не би казнио због улоге коју је играо у посланству. Он живописно приповеда како је провео *ноћ* у очајању над сопственим животом, али да је мало лакше дисао *када је свануло*, јер му се идеја да умре *дању* чинила мање страшном. *Сунце се још није попело* када га је цар позвао себи.⁷⁴⁵ Супротно његовим стрепњама, Исак је њега и пријатеље поставио уз себе, и када су се срели *уздигло се сунце и одмах је све било у светлости*.⁷⁴⁶ Коначно, када га је на приласку граду Исак поставио за проедра сената, *сунце је дошло у зенит*.⁷⁴⁷ Временске граничнике последњи пут употребљава

---

⁷⁴¹ ἔδν γὰρ ἤδη ὁ ἥλιος (VII.20.14-15); τὸ περίορθρον (VII.21.14)

⁷⁴² τὴν αὔριον (VII.32.29); τὸ περίορθρον (VII.33.4)

⁷⁴³ ἡμέραν μίαν διαλιπόντες (VII.34.1); τὴν αὔριον (VII.34.17); ἐς τρίτην (VII.34.18); τὴν αὔριον (VII.34.28).

⁷⁴⁴ οὕτω δύντος ἡλίου (VII.37.7)

⁷⁴⁵ ἦν νύκτα (VII.38.1); ἐγγεγόνει ὄρθρος (VII.38.13); ἡμέρα (VII.38.14); οὕτω δὲ τοῦ φωστήρος ἐπανατείλαντος (VII.38.19).

⁷⁴⁶ ἐπάνεισιν ὁ φωστήρ, καὶ εὐθὺς πάντα ἐν φανερωῖ καθειστήκει (VII.39.17-18).

⁷⁴⁷ ὁ μὲν ἥλιος ἐπὶ μεσημβρίαν εἰστήκει (VII.42.7)

саопштавајући да је цар *увече* ушао у палату и одмах почео да се бави државним пословима, пре него што је наручио купање за *јутро*.⁷⁴⁸

За сада ћу оставити по страни симболику временских одредница у Пселовом личном нарративу и осврнути се на интертекстуални траг коју оне остављају, а који је образованом Византинцу био више него познат. У питању је, свакако, Хомерова *Илијада*, у којој темпорални маркери служе као индикатор динамике одвијања радње. Судећи по томе, уз кратак увод, Псел описује последњих шест дана једногодишње владавине⁷⁴⁹ Михаила VI. Пселова дуга непроспавана ноћ, заједно са тематиком књиге даје прецизнију одредницу. У деветом и десетом певању *Илијаде* Хомер описује бурну ноћ у ахејском табору, где се око Агамемнона састаје скупштина и по Несторовом предлогу доноси три одлуке: да се пошаље посланство Ахилу да би се смирио његов гнев према Агамемнону због увреде (ἀτιμία) коју му је нанео, да се рат настави и без Ахила, и да се пошаље извидница која ће скупити тајне информације од Тројанаца.⁷⁵⁰ У уводном делу седме књиге очајни Михаило сазива своје саветнике, међу којима и Псела (VII.9), и управо је он тај који даје три савета (VII.10), прејудицирајући след догађаја у свом нарративу: саветом да се цар измири са патријархом најављује Керуларијеву улогу у збацивању Михаила, препоруком да пошаље посланство Исаку антиципира централну тему наратива, а трећим саветом, да пошаље војску са запада против источних стратега уводи у опис битке. Поигравајући се Хомеровом радњом, прави паралелу између свог посланства и посланства које Грци шаљу Ахилу: у оба случаја ради се о сукобу између сународника и о увреди коју је војсковођа претрпео од владара. Оставивши ролу мудрог Нестора, Псел сада постаје лукави Одисеј који држи говор Ахилу, тачније, преузима улогу све тројице беседника (Одисеја, Феникса и Ајанта), али успешнији је од све тројице, јер он јесте убедио Исака.

У контексту *Илијаде* постаје јасна необична похвала војника које је цар окупио (VII.12-13). Псел користи хомерске мотиве да опише Михаилову војску,⁷⁵¹ истовремено наглашавајући чињеницу да, за разлику од противника, они нису имали нити ред, нити

---

⁷⁴⁸ ἐσπέρας (VII.44.3); ἐς αὔριον (VII.44.6)

⁷⁴⁹ VII.43: наглашавања је Михаилово царевање било једногодишње (ἐνιαύσιον).

⁷⁵⁰ *Ном. II. IX-X.*

⁷⁵¹ Они су ἀνδρες ἀρήϊοι καὶ θυμοὶ πνεῖοντες (*Ном. II. III.8*), ἐνυλαίον ἀλαλάζαντες (passim).

верност предводнику. Увод у седму књигу у целини открива се као позадина хомерског агона: од увреде хероја, преко припрема обеју страна за рат, до битке дивовских ратника. Прави агон, климакс епизоде, биће пак посланство које је он предводио.

Зазивање познате сцене из Песниковог великог дела Пселу даје широк простор за карактерисање јунака и стварање слике стања у подељеној држави. Интертекстуалне референце код писца његовог кова никада нису сасвим једноставне и директне, те је поједностављено рећи да је Исак Ахил, Михаило Агамемнон, а Псел читав низ највећих хероја Хелена, на првом месту Нестор и Одисеј. Но то јесу прототипи из којих он гради мотивацију и кривицу својих ликова, постављајући основе за њихове даље поступке. За себе, у складу са личношћу коју гради у *Хронографији*, узима улогу мудрог саветника и лукавог и убедљивог државника.

***

Други део седме књиге – владавина Исака Комнина – почиње излагањем поступака новог цара непосредно по ступању на власт (VII.44-45), на шта се наставља опис његовог карактера и ефикасног начина владавине (VII.46-50). Псел сече наратив на два дела алегоријом о болести државе (VII.51-58), да би се потом осврнуо на Исакове покушаје да ту болест излечи (VII.59-62), и на његову спољну политику (VII.63). На кратку опаску о царевој жељи да држи све под контролом (VII.64) наставља се једнако кратка епизода смене патријарха и устоличења новог (VII.65-66). Опис царевог похода против Печенега (VII.67-70) служи као окидач за промену карактера, манифестовану кроз његову страст према лову (VII.71-73). Последица лова, дакле промене карактера, јесте болест (VII.74-78), која ће довести до царевог замонашења (VII.79-83) и, коначно, абдикације (VII.83-92). Највећи део приповести о абдикацији чини панегирични опис Исаковог наследника, Константина Дуке (VII.84-88), закључно са његовим проглашењем за цара (VII.90-92). Завршавајући Исакову биографију, Псел најављује историју о новом владару (VII.92).

Наратив који историчар плете о Исаковој владавини изузетно је сложен, и на тренутке наизглед контрадикторан. Њиме су изражене распршене наде филозофа у спас

оболеле државе, што изражава у кључној алегорији о болести царства. Играјући се између похвале царевих способности и неуспеха његовог подухвата, са посебним нагласком на замршеној и детаљној епизоди Исаковог краја, Псел гради један субверзивни метанаратив, још једном убацујући енкомиј у историјско приповедање да би пореметио хоризонт очекивања својих читалаца.⁷⁵² Није без значаја што се у опису цареве болести наратор враћа темпоралним одредницама, да би наставио где је стао (!) у поновљеном опису Исакове абдикације у Константиновој биографији. Због комплексности наративне значај структуре ће се у пуној мери открити у поглављу о Исаку Комнину.

4.2 ПСЕЛОВА ПЕРИАВТОЛОГИЈА

Од треће до шесте књиге улога аутора као актера догађаја о којима пише постаје све проминентнија, од тихог посматрача на процесијама и сахрани Романа Аргира, до главног јунака који страда због хирова Константина Мономаха у сцени замонашења којом завршава шесту књигу. Централни део биографије царице Теодоре чини Пселов трактат против монаштва, који се претвара у апологију због оптужби да је астрологијом предвидео Мономахову смрт, и завршава пишчевим необичним исповедањем вере.⁷⁵³ Наратив о Теодориним монасима и необично отворена и оштра критика монаштва природан су наставак завршне аутобиографске епизоде у шестој књизи, те је цела њена биографија обликована тако да покаже ауторов изразито лични аргумент.

Састављајући наставак своје историје, Псел наставља и нит аутобиографског дискурса, коначно постајући централни лик сопственог наратива. Он је тај који даје савете цару Михаилу VI, мудро и будно предвиђајући развој догађаја (VII.9-10); заједно са колегама из посланства, Теодором Алопом и Константином Лихудом, он осмишљава и план да се тиранину понуди положај цезара и наслеђе престола (VII.19); језички једноставним, али идејно сложеним говором он убеђује Исака да пристане на изложени план и руководи тајним преговорима са царем (VII.21-34); о догађајима у Цариграду и

---

⁷⁵² Jauss (2005⁷): 23-24.

⁷⁵³ Kaldellis (1999):117-127.

збацивању Михаила Старца сазнајемо из његове перспективе, имајући информације које је (наводно) он имао у том тренутку (VII.35-37), а након што смо са њим проживели непроспану ноћ, кроз његове очи посматрамо Исаков улазак у град (VII.38-42).

У сцени тријумфалног улаза новог цара у Царицу градова, Псел кроз дијалог са Исаком уводи своју нову улогу у историји. Први пут му се неки цар обраћа са *филозофе* (VII.41). За разлику од Константина Мономаха који је био заведен ауторовим говорничким умећем (VI.46), нови херој историје се покорио *не толико убедљивости* (*τῷ πιθανῶς*) *изреченог, већ истинитости* (*τῷ ἀληθεστέρων*) *говора које је чуо* (VII.30). Исаак Комнин је први и једини цар у *Хронографији* који види даље од речите уверљивости Пселових исказа, и чак од њега захтева да му не ласка, већ говори истину, и то управо у контексту у коме га ословљава као филозофа. Историчар коначно добија улогу *филозофског саветника* за коју се својим образовањем припремао.⁷⁵⁴ У том смислу треба схватити нестанак његовог *ја* из наратива након побуна, осим као сведока царевог карактера, и јединог човека кога Исаак није успевао да превари да би дошао до информација (VII.64). Та епизода открива изузетан ниво **паресије** (слободе говора) коју је Исаак дозвољавао свом филозофу: цар је имао обичај да *лови* информације од људи, а Псел се једном усудио да му одговори да је то што је изокола покушао да сазна тајна, што је овога постидело. Тешко је рећи шта је то могло бити *тајна* пред царем – о приватним питањима историчар не говори у његовој биографији. Овај необични пример односа двојице државника завршава се опаском како Исаак није могао да поднесе да му се изнесе замерка, било отворено или софистички, због свог поноса (*φρονήματος πλήρης ὄν*). На то се непосредно надовезује дрски покушај *паресије* патријарха Михаила Керуларија, узрок његовог пада. Псел и патријарх су тако супротстављени у свом односу са Исаком, а блискост цара и историчара је подигнута на нови ниво. Аутор нема потребу да говори о својој улози у Исаковој владавини, јер као филозоф-саветник са слободом говора он стоји иза царевих поступака.

Положај историчара у историји поново се мења након промене царевог *урођеног етоса* који је Псел *прецизно познавао*: Исаак је постао охол и све је занемаривао,

---

⁷⁵⁴ Kaldellis (1999): 169.

укључујући и сопственог брата, а имплицирано је, и филозофа (VII.71). У наративу о болести владара као последици ове промене Псел се враћа у центар збивања, овог пута у улози лекара. То му омогућава, као и у случају ранијих описа болести,⁷⁵⁵ да да прецизан опис и процену царевих симптома, што има посебну улогу у субверзивном наративу о абдикацији. Пселове различите *улоге* у историјском приповедању испуњавају двоструку сврху: истицање сопствених заслуга и лојалности, с једне, и антиципацију догађаја и откривање ствари које не може отворено рећи с друге стране.

4.3 ХАОС VS ТАКСИС: МИХАИЛО VI И ИСАК КОМНИН

4.3.1 ЦАР БЕЗ КАРАКТЕРА: МИХАИЛО VI СТАРАЦ

4.3.1.1 ЦАР ПОДАНИК

Михаило VI, наследник кога је на самртној постељи изабрала царица Теодора, познат је по надимцима *Стратиотик* и *Старац* (ὁ Γέρων, ὁ Πρεσβύτης). Псел, индикативно, помиње само други когномен у оба облика, тиме једном речју изразивши свој суд о овом владару. Михаило је један од ретких царева у *Хронографији* кога аутор није *почаствовао* описом болести као начином дисквалификације, не обазујући се довољно – или уопште – на детаље из његовог живота и владавине. Његова недостојност скиптра кроз физички изглед изражена је само епитетом *Старац*, који у контексту описа прве двојице царева *Хронографије* – нестарећег Василија и остарелог Константина Порфирогенита – са собом носи негативну квалификацију неспособности. Једину индикацију о царевом карактеру имамо у Теодориној биографији када Псел, говорећи о избору наследника, објашњава да је Михаило био по вољи царичиним људима, јер је био погоднији *не да влада, него да буде подређен* (VIa.20).

О необичној структури описа Михаилове владавине већ је било речи. Не обазујући се на царско устоличење и карактер, Псел *in medias res* почиње са узроцима побуне, а василевс је само један од њих, и то не као карактер снажне воље, него као припадник

---

⁷⁵⁵ Нарочито Романа Аргира, в. Репацић (2012): 340-341.

шире групације. Цареви су, објашњава аутор, мислили да им је за опстанак на власти довољна само подршка *политичког геноса*, не схватајући да власт почива на три стуба: сенату, народу и војсци (VII.1). То је био случај и са Михаилом који је у додели новца и почести по доласку на престо занемарио војнике. Међу мотивима побуњеника налази се и жеља да се доласком на власт стратега автократора *прекине политичко*⁷⁵⁶ *наслеђивање царске власти* (*τὴν πολιτικὴν καταλῦσαι τῆς βασιλείας διαδοχὴν*, VII.6). Михаило VI није учинио ништа специфично: он је само резултат деценија *политичког*, цариградског наслеђа у управљању државом, које се ослања на улизичке и бесмислене гласове градских маса, *као у божију помоћ* (VII.1). Описа царског карактера нема, јер он није чинилац у историји. Псел чак отворено говори, уводећи Михаила у наратив, да *сада не жели(м) да га карактерише(м)* (*οὐ νῦν χαρακτηρίζειν βεβούλημα*, VIa.20). Он не влада, и не доноси одлуке, њиме владају градске масе и никоговићи које је Константин Мономах увео у сенат. Војсци не даје заслужене почести, не због сопствене мржње, већ зато што је занемаривање овог важног дела политике, *нерва* Римске државе, постало нешто што се подразумева. Он стратега нема у свом видокругу.

Михаилова политика је наставак Мономахових традиција у управљању државом – он уздиже људе у сенату, *не на први наредни положај, већ и на следећи*, стварајући тако потпуну *конфузију у частима* (*σύγχυσις τὸ φλότιμον*, VII.2). Термин *σύγχυσις* и његови синоними, у значењу конфузије или хаоса, обележавају опис Михаиловог *вођења државе*, како цивилних, тако и војних послова. Насупрот томе, у уводним поглављима, стоји наглашени *ред* (*τάξις*) Комнинових трупа, али и организације територија којима је пролазио, тако да његова тиранија далеко више подсећа на уређену политију од царево државе у неред. ⁷⁵⁷

Још једна традиција коју цар наставља је ослањање на неспособне људе. Псел не описује његове сараднике, јер је из контекста Теодорине биографије јасно да су у питању исти људи, који су наследника изабрали да би њиме могли да управљају, и *нису погрешили*

---

⁷⁵⁶ Термин *политички* користићу у пуном значењу грчког термина *πολιτικός*, који подразумева и становнике града (пре свега Цариграда) са њиховим начином живота, али и политички живот који град у атинским традицијама подразумева.

⁷⁵⁷ В. и коментар Крискуола, *Chron.* II, 427, п. 5.

у свом циљу (οὐ ... διημартηκέναι τοῦ σκοποῦ, VIa.20). У тренутку када је тиранин завршио све логистичке припреме и када је цару у рукама остао само Цариград, људи око њега су се понашали као да се ништа ново није десило (VII.9). Први међу тим саветницима, знамо из описа владавине царева претходнице, био је Лав Параспондил, чија је смена међу Исаковим захтевима Михаилу (VII.32). Човек коме је Михаило поверио своју војску био је сумњивог, или да кажем јасног⁷⁵⁸ опредељења, и пораз у бици резултат је његове издаје (VII.12-13).

4.3.1.2 НЕСВЕСНИ КРИВАЦ

Михаило у својој краткој владавини прави грешку за грешком. Прва грешка је занемаривање стратега при додели почести (VII.1-2). Друга лежи у дочеку њиховог посланства (VII.3-4). Представници стратега били су *одабрани* људи, *племенити и прави хероји*, а цар не само што није услишио њихове молбе, него их је напао оптужбама и увредама. У два наврата царев поступак назива *хибрисом*, који је изазвао лавину догађаја у Пселовом малом епу. Трећа Михаилова кривица, која прати све царева у *Хронографији*, са изузетком Василија и Исака, јесте ослањање на лоше људе и занемаривање добрих савета. Људи којима се цар окувио нису били способни да предузму ништа у овој безизлазној ситуацији, а оне *племенитог ума* је занемарио и обратио им се када је већ било прекасно. Псел је, сазнајемо, био међу занемаренима. О његовом положају при крају Теодорине владавине и у време Михаиловог устоличења знамо само оно што говори у историји, али из његовог односа са Лавом Параспондилем⁷⁵⁹ чини се да заиста није био близак новом режиму. У том контексту веома је необична Михаилова одлука да њега пита за савет, као и да га пошаље у Исаков камп. Царево промењено понашање према себи Псел оцењује као претварање – *Претварао се (σχηματίζειται) да ме је одувек држао у срцу* (VII.9). У дијалогу који њих двојица касније воде, када цар приморава свог саветника да иде у посланство Исаку, Михаило наглашава да се према њему увек понашао једнако и да никада није лагао (VII.16). Целина наратива сведочи о некаквом разилажењу, чија нам природа остаје

---

⁷⁵⁸ ἀμφίβολος-μονομερής. Исти израз Псел користи да наговести исход посланства (VII.15).

⁷⁵⁹ Ljubarskij (1978): 90-97. De Vries Van der Velden (1999): даје тумачење односа Псела и Параспондила као пријатељског, али прихвата да су се ти односи погоршали отприлике када је Лав дошао на чело Теодорине администрације.

нејасна. Пселово апострофирање чињенице да он сам тим поводом *није био злопамтило* (ἐγὼ μὴδὲν ἐκεῖνῳ μνησικακήσας, VII.10) позива на опрез у оцени његове улоге у збрканим догађајима који су пратили побуну стратега.

Последња грешка Михаила Старца, која ће га коштати и владавине, било је оглушавање о Пселове савете. Филозоф је цару препоручио да уради три ствари: да се измири са патријархом, пошаље посланство Исаку и сакупи војску са запада ради борбе са побуњеницима (VII.10). Цар је, како каже, први савет занемарио, *и то је само било довољно да изазове катастрофу* (VII.11). На тај начин указује на другог, важнијег кривца за Михаилов пад. За посланство саопштава да није постигло ништа, а потом у дијалогу са василевсом објашњава који су проблеми због којих се уздржавао од учешћа у њему (VII.15-17): Исак је већ био победник у бици, те неће лако прихватити преговоре, будући у бољој позицији од цара – друга одлука је, дакле, донета прекасно. Други разлог Пселовог оклевања био је *страх од оптужбе за издају* уколико се врати без резултата. Исту оптужбу Михаило наводи као могућност уколико писац одбије да реторику искористи за помоћ пријатељу и цару. Читава сцена дијалога је обележена реториком и притворношћу оба његова актера. Псел експлицитно говори да је, након што је првобитно одбио да учествује у посланству и изазвао царева суптилне претње, променио своју позицију, објаснивши да не одбија, већ да није сигуран у пробитачност таквог поступка. Сцена има улогу да демонстрира неискрен однос двојице Михаила и да најави коначни неуспех посланства, упркос Пселовој убедљивости и Исаковом преобраћењу. Наглашавање потенцијалне оптужбе за издају може бити апологија за такве оптужбе које су посланицима заиста упућене по повратку у Цариград, с обзиром на то да су након тога и Псел и Лихуд доживели вртоглави успон у каријерама.⁷⁶⁰ На ова питања вратићу се у поглављу о Исаку.

Цареве грешке, потекле из несвесности и неспособности, изазвале су ланчану реакцију догађаја који ће довести до његовог пада. Када је коначно био спреман да прихвати Пселово вођење и услове измирења са тиранином (VII.34), било је касно. Његову

---

⁷⁶⁰ *Scyl.*496-497. поклања поверење причама неких људи *неспособних да лажу*, да су посланици променили страну (πρεσβεῦταί παρπρεσβεύσαντες) и чак убеђивали Кекавмена да остане чврст у свом ставу да Михаила треба збацити и Исака да су му грађани наклоњени, те да ће моћи без проблема да уђе у Цариград.

смену већ су спремили они на чије се аklamације ослањао на почетку. Они су тихи узрочник и почетка устанка и његовог успеха. Слично Михаилу V, и Михаилу VI је погрешно у ослањању на градске масе, те је пао од њихове руке.

Истина коју Исак схвата из Пселовог говора постаје јасна у овом контексту: *А те лоше ствари које су ти учињене и о којима причаш имају друге узроке, а не садашњег (νῦν) цара* (VII.30). Пселова жаока усмерена је на цареve сараднике, на првом месту Лава Параспондила, људе који у континуитету нарушавају углед војске, али и претходне владаре. Инвектива против Константина Мономаха се наставља.

4.3.2 ИСАК КОМНИН:

4.3.2.1 СТРАТЕГ АВТОКРАТОР: ИСАК КАО ТИРАНИН

Желели су на првом месту да војничкој власти потчине цело Римско царство и да постану поданици стратега автократора. (VII.6.1-3)

На овај начин Псел објашњава мотиве побуњеника против Михаилове власти, истичући да до тог тренутка нису нашли адекватног кандидата. Идеалну прилику су видели у Исаку, човеку који је *заиста био испред свих, не само родом, већ и тиранским изгледом, племенитошћу ума и стабилношћу душе и неко ко се чинио достојним већ на први поглед* (VII.5). Људи *из најистакнутијих родова* почели су масовно да прилазе устанку када су схватили да је *племенити стратег њима зацарио* (στρατηγὸς γενναῖος αὐτοῖς βασιλεύκε). Псел инсистира на томе да се Исак у вођењу устанка понашао *мудро више него храбро* (συνετώτερον ἢ τολμηρότερον, VII.7. 2; 7.12-13), те да је знао да су људи у војсци, *насупротив томе, више храбри него мудри* и стога их није на лицу места кажњавао за преступе. Детаљно је водио рачуна о распореду војника по способностима, пресецао је јавне путеве, побринуо се о сакупљању пореза, а када су се саборци скупили поделио их је *по реду* (εἰς τάξιν), не дозвољавајући *мешање и конфузију* (μὴ συγκεχύστα, μηδὲ συντεταράχθαι, VII.8). Своју безбедност поверио је сродницима, *ноћи је проводио будан* (ἀγρύπνος) *у бризи о тиранији, а дању се светло показивао у обављању послова*. Он је био стратег који је постао цар, али који је стратегију водио попут цара.

Двојство Исакове персоне цара и стратега наглашено је кроз читав потоњи опис устанка, односно сцене посланства. Он са својим војницима дели потешкоће, спавајући под шатором, на отвореном. При првом сусрету са посланством обучен је не као цар (βασιλικωτέρων), већ као стратег (στρατηγικώτερον), али на јавној скупштини схима њега и његовог шатора је царска и улива страхопоштовање. Опширни опис царског шатора (VII.21-24), мноштва и застрашујућег изгледа и *реда* окупљених војника који су спремни за напад гради тензију пред Пселов говор показујући његову храброст. Начин на који су редом (ἐφεξῆς је кључна реч ове сцене) у концентричним круговима распоређени око *цара* (како Псел први пут назива Исака) готово је идентичан опису дворског церемонијала који су поштовале сестре-царице у шестој књизи (VI.3), чиме је наглашен царски карактер његове стратегије. Када је тиранин и коначно проглашен за цара, аутор његов шатор назива *царском палатом* (βασιλειον αὐλή, VII.38).

Исак Комнин је својим разумом супротстављен масама (πλῆθος) неразумних војника које урлицима узвраћају на Пселове аргументе и прете му (VII.26; VII.31), али је принуђен да им се повинује, иако брани филозофа и његов говор. У интимној исповести посланицима објашњава им да је због неразумне жеље војника и приморан да предузме тиранију, и да су га и сада *околили* (VII.32). У сличној је позицији и његов супарник у Цариграду, који због градских маса и сенатора (τό τε δημοτικὸν πλῆθος καὶ τὴν συγκλιτικὴν τάξιν) не може одмах да спроведе договор у дело (VII.33). Једини разумни преговори, дакле, воде се далеко од очију мноштва, међу одабраним људима. Одлагање договора због страха од побуне руље на крају ће довести до пропасти читавог подухвата, што њихов бес неће спречити. За разлику од Михаила, Исак је био свестан нестабилности њихове подршке, и карактера, те му је први поступак након уласка у Цариград био да пошаље војнике кућама, да би спречио немире и сукобе између њих и становника града (VII.45). Насупрот свом претходнику, и још више насупрот парадигматски неспособном цару Константину Мономаху,⁷⁶¹ он је био побуђен на опрез када је видео сакупљен народ који га слави *као бога* по уласку у град (VII.42).

Исаково повиновање масама, и више пута изражена невољност да се упусти у тиранију у контексту Пселовог наратива могу упућивати и на критику цара. Међутим, у

---

⁷⁶¹ VI.19

две ситуације (умиривање напада на говорника и распуштање војске), он је показао да је умео да их контролише. Апострофирање ових чињеница, осим пишневог презира према масама у политици, има и другачији циљ. Да би се до њега проникло неопходно је осврнути се на завршне тренутке побуне, долазак гласника са вестима о преврату у граду (VII.35-37). У царев шатор редом стижу три гласника, сваки поузданији од претходног. И Исаку и посланицима вести прво делују као *плазма* и не обраћају много пажње на њих, да би постајали сумњичавији и уверенији са сваком следећом, прецизнијом, вешћу. Наративно, улога гласника је да саопште догађања у Цариграду без ремећења и премештања сцене (у класичном историјском приказу догађаја аутор би једноставно прешао на дешавања у граду) и истовремено прикажу ту вест из Пселове личне перспективе. Они имају додатну улогу у слици догађаја коју писац гради: ни он ни цар у почетку не верују у приче, и Исак је једнако изненађен новим вестима. На тај начин је са обојице скинута одговорност и негирана њихова било каква умешаност у догађаје. Побуна у граду у реалности се свакако није догодила мимо Исаковог знања, а са великом дозом сигурности се може рећи да је и Псел имао некаквог удела у томе.⁷⁶² Али у његовој верзији догађаја, њих двојица припремала су чистији и умеренији пут ка владавини, који не би био препуштен расположењима гомиле. Истовремено, писац од себе прави беспрекорног саветника, који није издао ни цара ни тиранина, и који је све радио ради добра државе.⁷⁶³

Исакова мудрост огледа се поврх свега у схватању мудрости филозофа и његове користи по себе и државу. Не уздижући се због новопронађене среће, он се Пселу одмах обраћа за филозофски савет како да води државу (VII.39-42), попут цара Василија након победе над Склиром. У овом занимљивом дијалогу Псел указује на Исаков *владарски* карактер, какав ће доћи до изражаја у миру, али наговештава и његове грешке и трагични крај стратега и цара, првог ког је Пселово доба видело након смрти Василија II. Ниједан

---

⁷⁶² Scyl.497. сазнаје из својих извора да су посланици Исака обавестили да је Цариград спреман за његов долазак. У Пселовом наративу о овим догађајима, сазнање о побуни у граду стигло је истог дана када су се посланици вратили из Цариграда у логор, те тиме може упућивати на чињеницу да су, у најмању руку, о томе нешто знали. Cheynet (1990): 344, п.36. и Крсмановић (2001): 214-215. наклоњени су мишљењу да је Псел имао значајну улогу у смени на трону.

⁷⁶³ Kaldellis (1999): 168. сматра да је Исаково прихватање Пселових понуда било неопходно за програм *Хронографије* и изградњу пишневе слике владара-филозофа, која би била нарушена уколико би он био тај који је наведен да промени страну.

од царева после Василија није био стратег, нити је било који од стратега био цар: чак ни Константин Даласин ни Георгије Манијакис немају читав корпус особина који им је потребан – обојица су превише крути и груби. Исак је једини који је спојио врлине потребне за ефикасног војника на трону.

4.3.2.2 СУМА СВИХ ВРЛИНА

Био је са нама до вечери, причајући о старим временима и приповедајући анегдоте о славном цару Василију. (VII.76).

Ово је једино место у *Хронографији* где један описани цар говори о другом, како је приметио Калделис, наводећи то као један од доказа за тезу о Пселовој првобитној намери да дело заокружи баш овим двома владавинама.⁷⁶⁴ Помињање прича о Василију део је шире слике синкрисиса двојице царева, ефикасних владара који уливају страх и поданицима и непријатељима владајући чврстом руком и будних стратега који се ослањају на одабране војнике уместо на мноштво, рат воде лукаво пре него храбро и одржавају морал своје војске.⁷⁶⁵ У излагању етоса и карактера владавине Исака Комнина, међутим, Псел иде даље од Василија, користећи читаву палету јунака првих шест књига *Хронографије*.

Описујући Исаково вођење тираније, писац је посегао за архетипима тирана: попут Варде Фоке, и њему прилазе најбољи родови,⁷⁶⁶ а налик на Склира пресеца државне друмове да би спречио снабдевање престонице и води рачуна о сакупљању новца за потребе војске.⁷⁶⁷ Одговорност за подизање устанка је у потпуности на људима око цара, као и у случају побуна Фоке и Георгија Манијакиса. Успех Исакове побуне наративно лежи у томе што је он у себи спојио улоге хероја и лукавог стратега, захваљујући чему је уживао масовну подршку, а није био савладан од стране превртљивих људи са двора. У

---

⁷⁶⁴ Kaldellis (1999): 173.

⁷⁶⁵ Детаљније о паралелама између Псела и Василија в. Kaldellis (1999): 170-173.

⁷⁶⁶ I.10

⁷⁶⁷ I.24

бици против цара он је тај који проналази издајника у непријатељским редовима, те избегава судбину племенитих, али наивних хероја Фоке и Манијакиса. За разлику од Лава Торникија не дозвољава себи да се узохоли и да буде превише понесен победом и покушава да мирним и постепеним путем дође до трона.⁷⁶⁸ Исак јесте јунак новог доба какав је царству био потребан.

Помињући бригу о *јавним доприносима* (δημοσίουσ συνεισφοράς) у почетном опису тиранинових поступака, Псел алудира на двојицу мудрих и свемоћних министара које је у свом делу описао: паракимомена Василија и Јована Орфанотрофа. На првог асоцира и *тиранским изгледом*, који сугерише читав сплет врлина потребних ефикасном владару, а на другог двострукошћу (διτλός) карактера и прилагодљивошћу приликама⁷⁶⁹ Необичан пасус о царевом *лову* на информације, позициониран између описа његове спољне политике и смене патријарха даје нам слику цара која још у већој мери подсећа на Јована Орфанотрофа. Попут министра-евнуха Исак је, саопштава Псел, желео све да зна, па је изосола испитивао саговорника о ономе што га занима *чинећи да овај изговори то што му је* (sc. Исаку) *било непознато, као да је опште позната ствар* (VII.64). Није сасвим јасно с којим циљем аутор баш овде убацује опаску о царевом карактеру, али чини се да алузијом на Орфанотрофа писац алудира и на прву тиранију Михаила Керуларија, о чијем ће сукобу са царем говорити одмах потом.⁷⁷⁰

Зазивањем свих позитивних карактера претходног дела историје, Псел је од Исака сачинио владара који има све предиспозиције потребне за успешно царевање. Заслугу за то, имплицирано је, треба приписати управо царевом ослањању на историчара којег је поставио за проедра сената и учинио га првим међу пријатељима, и који је умео да уочи ствари које је неопходно чинити, али и избегавати ради успеха царства. Ствари које у Исаковој владавини *не видимо* јесу жене (до сцене његове болести), ласкавци, монаси, добротинства и подизање цркава. Под Пселовим вођством Исак је радио управо оно што је историчар тражио од замишљеног идеалног владара. Шта је пошло наопако?

---

⁷⁶⁸ VI.117; I.8.

⁷⁶⁹ В. поглавља 1.3.1; 2.5.3 и 2.5.4.

⁷⁷⁰ Керуларије је са својим братом и са Јованом Макремволитом подигао устанак против власти Михаила IV Пафлагонца. Устанак није успео, а он је принуђен да се замонаши. *Or.Fun.* 1.11-15; Cheynet (1990): 51-52.

4.3.2.3 ЛОШ ΚΑΙΡΟΣ ИСАКА КОМНИНА

Ово је било довољно за похвалу њему, а ако неко извуче и поуке за будућност, труд историчара неће бити узалудан.

Ταῦτα δὲ αὐταρκεῖς μὲν ἐκείνῳ ἐγκώμιον, εἰ δὲ τις ἠγοῖτο καὶ πρὸς τὸ μέλλον διδασκαλία, ἀρέσκοι ἂν ὁ πόνοσ τῷ ζυγγραφεῖ. (VII.51.1-2)

Значај Исака Комнина као човека који је био способан за промену лошег стања у држави Псел је најочитије показао кроз алегорију о болести политике (VII.51-59) коју почиње цитираном реченицом. Главни узрок болести јесте оно што је у централна критика цара у *Хронографији* – *гојење* поданика дељењем почаста и новца, а кривци су сви автократори након Василија II. Дајући сажетак своје историје кроз ову алегорију, Псел врло пажљиво за сваког од владара бира лексику и *слике* којима је њихове владавине обележио.⁷⁷¹ Наратив о болести уоквирен је Исаковом жељом да излечи државу и начинима на које је то чинио. Као разлог цареве журбе да пресече ову болест Псел наводи његову *љубав према филозофском животу*, због које се *окретао од сваке врсте болесног и исквареног живљења* (VII.58). Оно што аутор критикује јесте *наглост* са којом је Исак лечењу приступао. Цар је одмах почео са *сечењем*, уместо да прво *почисти* тело и припреми га лековима, за шта би *био овенчан енкомијима и не би потресао тело политике* (VII.51). Начин на који завршава алегорију веома је важан:

*Не критикујем цара за иницијативу, оптужујем га за грешку у процени времена (τὸν καιρόν). Али пре него што пређем на **наше треће доба** (τρίτος ἡμῶς...καιρός), желим да још мало боравимо у другом.*

Шта подразумева под *трећим добом* објашњава на почетку (VII.51), да се *логос не би чинио збрканим*. Прво (доба) о коме ће говорити јесте *кварење* тела политике, друго је *царев покушај сасецања болести*, а *треће* је оно које је наступило након тога и *није се сасвим срећно завршило*. Треће доба, дакле, наступа *након* Исаковог покушаја да среди

---

⁷⁷¹ О значају алегорије у контексту описа владарских болести: Репацић (2012): 345-346.

прилике, а несрећни завршетак⁷⁷² не односи се само на владара, већ и на државу. Алегоријом о болести и *појашњавањем* наратива екскурсом о *три доба* Псел већ од најаве Исаковог пада тај догађај оцењује као *не баш срећан* по судбину Римске државе и тиме износи свој суд о новоустоличеном цару!

На примеру Константина Мономаха најизразитије смо видели како диференцијацију између историје и енкомија Псел користи да изрази ироничне и субверзивне ставове. Овог пута, субверзивност није окренута ка Исаку, и смисао помињања *енкомија* је сасвим супротан, на шта упућује и додатна опаска о извлачењу поука за будућност. Након што је описао цареву ефикасност у вођењу државе, аутор *прекида енкомиј*, указујући на Комнинове грешке, али мења смер свог наратива, уписујући други круг унутар оног који је ограничен царевим покушајима лечења, поделом историје на три доба. Једноставније речено, иако на почетку обећава прекид похвале Исаку, на крају ипак решава да се задржи на другом делу – начину на који је цар политију лечио.

Други део протеже се све до царевог похода против Печенега, након кога је постао охол и неприступачан свима. Он обухвата укидање свих мера претходног цара и одузимање имања манастирима (VII.60), критику Исакове наглости (VII.61-62), спољну политику (VII.63), жељу да зна све (VII.64), смену Керуларија и устоличење Лихуда (VII.65-66). Да бисмо схватили природу амбивалентних пасуса, морамо почети од најексплицитнијег. Спољна политика Исака Комнина, како је речено, подсећа на Василијеву, јер је успео да изазове страх код варвара. У том контексту поменут је и египатски владар који и *данас*, дакле у тренутку када Псел пише, Исаку саставља *енкомије*, чиме је суптилно указано на наставак похвале цара у *Хронографији*. Овај опис надовезује се на разматрање односа према страним посланицима и владарима непосредно пре алегорије о болести (VII.50), где објашњава да је цар њима *давао мир ако би тражили, али је претио ратом због сваког, макар и најмањег престапа*, дакле да није водио рат рата ради, попут Романа Аргира, као и да није по сваку цену желео да увећа територије, знајући да то може да подрије стабилност државе (алузија на Мономахово

---

⁷⁷² Термин *δεξιός* који овде користи Псел често употребљава у филозофском разговору са Исаком приликом уласка у град, тиме алудирајући на његову потоњу судбину.

припајање Анија?)⁷⁷³. У том смислу, његову жељу да покори и источне и западне варваре (VII.63), треба схватити не као мегаломанију, већ у контексту застрашивања и обезбеђивања мира, јер је *и очима и говором* могао да учини *колико и рукама*.

Пошто смо видели да након алегорије Псел *наставља* са похвалом цара, што се уочава и у алузијама на Јована Орфанотрофа (VII.64), треба се осврнути на друге Исакове мере. Пре почетка излагања царевих поступака, аутор појашњава значење алегорије, говорећи о грешкама претходних царева, на првом месту пражњењу државне благајне, о чему је, како и сам признаје, *често говорио* (πολλάκις εἶρηται). Највећи део новца потрошен је на изградњу цркава и манастира. Због значајних алузија на описе претходних царева и јасније схватање Пселовог текста, цитираћу дужи одломак ове критике:

Маузолеје су опремали фригијским или италијанским каменом, или пак мермером са Проконезоса, тако подижући грађевине и узвисујући храмове, садећи поља, украшавајући вртovima и ливадама околно земљиште, и пошто им је требало имања и новца да обогате ове испоснице (то су име, наиме, за ове грађевине измислили), исушили су дворске ризнице <...> и нису само онолико колико је довољно доприносили испосницама (тако ћу их звати), већ су им поделили и царско богатство.

Μνήματα κατασκευάαντων Φριγίου λίθου ἢ Ἰταλοῦ, ἢ Προικωνισίας πλακός, οἴκοις ταῦτα περιφοδομηκότων καὶ ναοῖς τιμησάντων, ἄλλοι τε καταφτευσάντων, παραδείσοις τε καὶ λειμῶσι πέριξ περιστεφανωκότων τοὺς ὄρους, εἶτα δὴ δεῖσαν αὐτοῖς χρήμασι τε καὶ κτήμασι κατευδαιμονίσαι τὰ ἀσκητήρια (τοῦτο γὰρ δὴ τὸ ὄνομα ταῖς οἰκοδομαῖς ἐσχεδιάζον), τὰ μὲν τὰ τῶν ἀνακτόρων ἀποκενούοντων ταμεῖα <...> καὶ τὴν ἀποχρῶσαν μόνον συντέλειαν τοῖς ἀσκητηρίοις (λεγέσθω γὰρ οὗτος) ἀποταζάντων, ἀλλὰ κατεδειλόντων τὸν βασιλείον πλοῦτον. (VII.59).

Избором лексике Псел указује на грађевинске подухвате Романа Аргира (III.15-16), Михаила Пафлагонца (IV.34-36) и нарочито Константина Мономаха (VI.185-187). Иронијом коју плете око имена ἀσκητήριον *које су они измислили* за оно што је заправо била οἰκοδομή, упућује на лицемерност монашког живота у богатим испосницама, али и

---

⁷⁷³ Angold (1997²): 32-33. сматра да су припајања на Балкану и у Јерменији, наслеђена од Василија II, са проблемом великог броја јеретика и странаца који су тиме ушли у састав Царства, и растегнутих граница које су биле тешко брањиве, била проблем и узрок тешкоћа са којима су се суочили његови наследници. Заузимање Анија око 1045. године уклонило је тампон зону између Византије и надирућих Селџука (в. и Скиличину негативну оцену Мономахове политике у Јерменији: Scyl.435-39).

десакрализовање цркава које је описивао употребом термина *грађевина*. Резултат такве политике, како је више пута рекао, било је запостављање државе и тиме условљени бројни упади варвара.

Одмах по доласку на власт Исак је укинуо све мере Михаила VI и *прекинуо са праксом даривања* (καθελείν εἰ τι φιλότιμον κατεπράξατο), да би се потом посветио обрачуна са монасима, које аутор иронично назива *ватроносцима* (πύρφοροι): одузео је већину поседа додељених њиховим храмовима, тако пунећи државну благајну и *учинио је истинитим име испосница* (ἐπαληθεύσας αὐτοῖς τοῦ ἀσκητηρίου τὸ ὄνομα, VII.60). Ова опаска, с друге стране, подсећа на цара Василија који руши манастир св. Василија Великог (I.20), али у њој лежи и алузија на критику Исака коју ће Псел константно понављати у опису ових поступака. Идеални цар избегава оптужбе тако што *постепено* руши манастир, док је нови василевс све желео да уради одједном. Да је то чинио постепено, и тако попут Платоновог Демијурга *космос политије ... увео из нереда у ред* (VII.62), заслужио би похвале. Како Псел, поново по сопственом признању *често говори*, Исак је *промашио тренутак* (ὑπεράλλεται τὸν καιρόν, VII.60), тиме изазвавши мржњу градских маса, али и не малог дела војника, којима је окрњио богатства – дакле, доведши до свог пада. Псел, како је рекао, *не криви цара за иницијативу*, већ искључиво (!) за грешку у процени *времена*. Све његове поступке је оправдао, Исак је учинио све што из *Хронографије* сазнајемо да је требало учинити, али није био довољно опрезан. На то упућује и оно што Псел у алегорији о болести каже за Михаила IV, који *би умро* да је прекинуо са праксом претходних царева.

Само још један догађај остао је двосмислен у овом *другом добу* у Исаковој биографији – смена патријарха Михаила Керуларија (VII.65-66). Псел сукобу цара и патријарха посвећује свега један кратак пасус, говорећи да је то *дуга прича* и оставља недоумицу око тога ко је кривац, оптужујући Керуларија за почетак, а Исака за крај свађе. Из контекста дела VII.59-66 царева биографије закључак се сам намеће: то је било једно од Комнинових пробитачних дела, али је изабрао погрешно време и деловао је превише нагло! Управо стога се на ову причу наслања почетак Исаковог краја.

4.3.2.4 АБДИКАЦИЈА И ЗАМОНАШЕЊЕ

Из печенешког похода Исак се вратио као *тронеофорос*, без да се упустио у битку, изазвавши бег варвара. Повратак, међутим, *није био срећан* (*οὐ δεξιῶς*) – страшна олуја (*χεῖμα*) десетковала је царевој војску. Упркос томе, по доласку у глад, *најраскошнијим крунама је овенчао главу* (VII.70). Прослављањем тријумфа за оно што ни у ком случају није била победа,⁷⁷⁴ Псел је најавио *промену* у царевом урођеном *етосу* (*τῷ ἐμφύτῳ ἦθει*) коју потом описује (VII.71) – Исак је постао охол (*σοβαρότερος*) и све је омаловажавао (*κατατεφρονήκει*), чак и брата Јована. Завршница рата против Печенега, међутим, лексиком најављује и будуће догађаје. Придев *δεξιός* за несрећу Псел користи искључиво за Исака, од првог дијалога на почетку његове владавине тиме антиципирајући његов крај. *О, филозофе*, обраћа се цар писцу при уласку у град, *опасна је ова велика срећа, и не знам да ли ће имати срећан* (*δεξιόν*) *исход*. Хвалећи ову филозофску мисао, Псел му даје хеленска и хришћанска тумачења судбине. Према хеленским, уколико неко промени живот на горе, судбина ће га одмах сасећи. Хришћани, пак, не верују у судбину, али *ако не промениш филозофски ум, свим најсветлијим стварима ћеш уздићи дух* (VII.41). Исход је, суштински, у оба случаја исти. Променом царевог карактера *завршило се друго доба, и потом је почело треће* (VII.71).

Исакова промена нашла је израз у манији за ловом – јединој доколици за коју знамо да је практиковао. Први пут цар се бави нечим што је била пасија једног од негативних ликова *Хронографије* – Константина VIII.⁷⁷⁵ Управо приликом лова *хладан ветар га је погодио у бок*, због чега је добио грозницу (VII.72-73). Након тога Псел започиње наратив о царевој болести у коме *каирός*, а са тиме и временске одреднице, играју кључну улогу у изражавању пишчевог метанаратива.

Епизода почиње својеврсним агоним између Псела и дворског лекара (VII.74) – није потребно наглашавати ко је изашао као победник – у коме намерно неименовани

---

⁷⁷⁴ За Пселову употребу термина *тронеофорос* в. Станковић (2004), нарочито овај пример: 139-140.

⁷⁷⁵ II.8

лекар⁷⁷⁶ предвиђа једнодневну, а филозоф-асклепијад тродневну грозницу. Када је дошао *трећи дан* показало се да Исаков лекар није био у праву, а и Псел је *погрешио у прецизности* (διψαρτηκότα τοῦ ἀκριβοῦς, VII.75), пошто се болест није повлачила. Писац одмах, наизглед узгредно, објашњава и узрок томе: цар није био миран и није умео да лежи, за разлику од Катона који је чекао да *каирós* болести прође. После тога су из Влахерна прешли у Велику палату – из разлога које не открива – и тамо су време (*каирós*) проводили у уживању, слушајући цареве приче о добу (*ἐλικαίρως*) цара Василија *све до вечери* (VII.76). *Када је зашло сунце* отпослао их је и отишао на починак, да би му се симптоми *раном зором* поново погоршали (VII.77). Псел се поново не слаже са лекаром (VII.77-78), и закључује необичном примедбом:

То је био најакутнији тренутак (ὁ καιρός ἐκείνος τὸ ἀκμαϊότατον) његове болести. Многи су се, међутим, преварили, и готово су очајавали над његовим животом. (VII.78).

Након што је дао загонетну опаску о томе како су се многи *преварили*, Псел започиње епизоду у оквиру епизоде, о збрци и очајању на двору због цареве болести (VII.79-92). На сцену улази Исакова породица, која ламентује над његовом судбином, а потом и патријарх, Константин Лихуд, *не пре времена (οὐ πρὸ καιροῦ)*, са саветима о *преласку у виши живот* (VII.79). Псел наглашава да се цар *помирио са променом*, а потом и да је био способан да самостално хода и јаше – долази до још једног измештања сцене, али овог пута није назначено ни где. Наставља се тренос царице и принцезе (VII.80), а цар *се присећа вишег живота и тражи* да се замонаши.

Врхунац сцене чине царичине оптужбе против Псела. Она није знала да је Исакова одлука о замонашењу самостална, и све је кривила више него њега, посебно се осврћући на саветника:

Профитирали смо од твог савета, о филозофе, како си нам лепо узвратио, смисливши промену у монашки живот за автократора. (VII.81)

Цар потом уверава супругу да је одлука само његова, што она прихвата, али наставља са другачијим ламентом, изражавајући страх за судбину породице по његовом замонашења. Исак ће, објашњава она, *можда још поживети* у монаштву, а њима остаје *живот гори од*

---

⁷⁷⁶ ὁ πρῶτος τῶν ἱατρῶν (οὐδὲν δὲ δεῖ λέγειν τοῦνομα), VII.77.11-12.

смрти, уколико будући владар не буде *филантроп*. Екатеринина примедба отвара врата за улазак Константина Дуке на сцену: епизода се наизглед срећно разрешава и цар поверава породицу благонаклоном човеку, коме Псел потом плете енкомиј (VII.83-88). У похвали Дуке износи алтернативну историју побуне стратега: Константин је заправо био тај који је изабран за цара, али је престо препустио Исаку, одрекавши се потом и обећане титуле цезара (VII.87-88). Сцена се завршава Исаковом абдикацијом у корист Дуке, *када је, како се чинило (ὡς ἑδόκει), био на издисају*. Последње речи које цар у одласку говори јесу наредбе наследнику да се побрине за његову породицу, коју му поверава на чување.

Ни у једном тренутку аутор за Исакову болест не каже да је фатална, а суптилним траговима указује на супротно. Ни он ни други доктор нису били у праву, али његова грешка је била у *прецизности* – царева грозница, дакле, није била тродневна, али схватамо, ни много дужа. Чињеница да је тренутак доласка породице био *врхунац* болести имплицира да се његово стање потом побољшало, а тај утисак је појачан констатацијом да су се многи *преварили и очајавали*. Коначно, само је *изгледало* да је цар на издисају. Псел себе поставља у улогу лекара да би могао да каже оно што није могао отворено – болест није била смртоносна, те *није била узрок Исакове абдикације*. О томе би сведочила и загонетна опаска да је патријарх стигао *не пре времена*, као и дискрепанција између сведочанства да је Лихуд саветовао цара да се замонаши и каснијег наглашавања самосталности његове одлуке.⁷⁷⁷

Царичини ламенти играју посебну улогу у антиципацији догађаја. Њен страх за судбину геноса био је сасвим оправдан, што је Пселовој синхроној публици морало бити познато – и она и ћерка Марија по Исаковој абдикацији су се замонашиле. Стога писац, када уводи кћер у опис, објашњава да је била лепа *и када је пре цвета младости примила постриг, али и наком тога* (VII.79). Цареве последње речи још један су начин ироничног указивања на оно што се заправо десило његовом геносу, и то готово истовремено са Пселовом историјом.

---

⁷⁷⁷ Чињеница да је Исак преминуо непуних годину дана након абдикације не сведочи нужно о озбиљности болести. На тај проблем осврћу се сви историчари који описују Исакову владавину (*Attal.52; Scyl.Cont.108*). Даје необично дуг и детаљан извештај о околностима Исакове смрти и догађајима непосредно после, са подацима које не налазимо другде и наглашава да је цар *мало поживео у монаштву* (109)), те је врло вероватно да је цар *de facto* оболео, али је питање у колико је критичном стању био. У сваком случају, Псел у свом наративу наглашава супротно, што је појачано непомињањем царевог смрти чак ни у биографији његовог наследника.

Екатерина је та која изриче и оптужбу Пселу као инспиратору царевог замонашења, а порицање је не чини мање вероватном. Шта је аутор тиме желео да каже? Смисао нам се можда открива у финалном делу Исакове биографије, који говори о проглашењу Константина Дуке (VII.91):

Ако се нешто од тога десило и захваљујући нама, ја ништа нећу рећи, нити се тиме поносити, то зна сам цар.

Рекавши то, наставља са набрајањем начина на које је помогао Константину Дуки. У Пселовом дискурсу, ово је савршено јасна индикација да је имао удела у Исаковој абдикацији, и да царичина оптужба није била бесмислена, о чему сведочи и његова свест о (не)озбиљности цареве болести. Лажном апологијом он задржава улогу верног саветника, стављајући читаоцима на знање, и подсећајући новог цара на сопствене заслуге. Заслуге којима се можда, судећи по наративу *Хронографије* није поносио, на шта указује двозначност термина *καυχέω*. Пселова реална улога у овим догађајима је несумњива – он је тај који саставља инаугурациони говор новог владара, у коме посебно истиче добровољност Исакове абдикације и Константинову бригу о његовој породици.⁷⁷⁸ Из тога се стиче утисак да су то била горућа питања, те да је поданике требало убедити у званичну верзију приче. У историји Псел износи наизглед исту, а заправо сасвим супротну верзију, дајући тиме омаж свом омиљеном владару и сопствену апологију *Исаку*. Да је имао потребу да то чини сведочи и кратки епитаф који је посветио овом владару по смрти.⁷⁷⁹

***

Крај Пселове историје није оптимистичан. *Треће доба* пропасти се наставља, јер су Исаковим падом пале у воду и реформе које је спроводио. Том утиску доприноси и уметнути енкомииј Константину Дуки, написан по свим правилима βασιλικὸς λόγος-а. Царство се вратило на владаре чији су карактери прикладнији реторици, него филозофији, а Пселова улога филозофског саветника је неповратно изгубљена.⁷⁸⁰ Чињеница да је цар њему дуговао долазак на престо не сведочи о томе да ће тако моћи да наставља да

---

⁷⁷⁸ *Or.min.5.*

⁷⁷⁹ *Poem.20.*

⁷⁸⁰ Pietsch (2005): 121.

спроводи свој програм, како сматра Калделис.⁷⁸¹ Она је само подсетник актуелном владару и његовим наследницима ко је заслужан за то што су на власти.

4.4 ПОЛИТИЧКИ ЧОВЕК VS. АНЂЕОСКА ДУША

И учините и другу услугу мноштву (sc. војске). Уклоните оног човечуљка који је на челу управе. И раније нам је био ненаклоњен, а и сада изгледа сумњиво. (VII.32.25-28).

Овај захтев који је Исак Комнин изрекао Пселу и његовим сапосланицима током тајних преговора са Михаилом, односи се на **Лаву Параспондила**, првог министра царице Теодоре и њеног наследника. Нешто касније обавестиће га о успешно обављеном задатку (VII.34.12-15) што ће Исака веома обрадовати и учврстити његово поверење према посланицима. О разлозима царевог неповерења према Параспондилу аутор не говори ништа. Из Скиличиног извештаја знамо да је приликом друге аудијенције стратега пре почетка устанка управо министар био тај који се грубо и са непоштовањем понео према њима.⁷⁸² Псел пропушта ову прилику да критикује свог супарника, остављајући га у анонимној групи неспособних дворана Михаила VI.⁷⁸³ Критику Параспондила даје у Теодориној биографији, књизи у којој даје своју инвективу против монаштва и против цркве.

Управо је Лав Параспондил (који остаје неименован током читаве приповести) повод за дигресију о три врсте душе (VIa.8). Црпећи из платонистичко-аристотеловске традиције, Псел је прилагођава својој политичкој филозофији и приликама времена.⁷⁸⁴ Трећу врсту душе, посвећеној уживањима и сластима, оставља по страни (заправо јој посвећујући читаву претходну биографију кроз лик Константина Мономаха), и прави

---

⁷⁸¹ Kaldellis (1999): 177.

⁷⁸² Scyl.486.

⁷⁸³ De Vries Van der Velden (1999): 348. сматра да је разлог томе што није желео да остави утисак да он и Исак имају заједничког непријатеља, већ да одржи слику лојалног дипломате и непристрасног филозофа.

⁷⁸⁴ B. De Vries Van der Velden (1999): 327. која не сматра да је ова дигресија далеко од добро промишљене политичке теорије, већ да је просто *tohu-bohu* генералних фраза позајмљених од разних античких мислилаца. За супротно гледиште и улогу овог екскурса у Пселовој комплексној политичкој мисли в. Kaldellis (1999): 117-127.

дистинкцију између преостале две: *бескомпромисне и неприступачне*, и средње, која припада *политичком човеку* и која је уписана као *из центра у савршени круг* (ὄσπερ ἐν κύκλῳ τὸ ἀκριβὲς κέντρον αἰροῖτο). Алудирајући на Тимаја, али и идеалног цара *Хронографије*, Псел јасно поставља средњи тип као идеалан за политички живот, са собом као имплицираним носиоцем такве душе. Параспондил, који је мета његове критике, служи као парадигма првог типа људи, коме наш аутор иронично изражава дивљење, али наглашава *да припада еонима, а не годинама* (VIa.7), односно вечном, а не политичком животу.

Исти мотив, иако не као експлицитну критику, разрађује у *Говору који карактерише врлину протосинкела*, посвећеног Теодорином првом човеку.⁷⁸⁵ Ту супротставља људе *политичког етоса* онима који су *чврсте душе* и тешко прилагодљиви, сврставајући описиваног јунака међу ове друге. Ева де Вријес Ван дер Велден сматра да је Псел у говору заиста имао намеру да *похвали* Параспондила, док је исте мотиве касније искористио за критику.⁷⁸⁶ Аутор, међутим, од самог почетка говора даје јасне индикације да то није случај, појашњавајући жанр који употребљава: *Овде сам се прихватио карактеризације човека – нека остане за сада анониман – а не састављања енкомпија*.⁷⁸⁷ Видели смо сврху и значење Пселовог упућивања на жанр на примеру шесте књиге *Хронографије*. Овде чини слично, а истраживачи још једном изражавају неповерење управо оним стварима које аутор говори најексплицитније. Такође, још једном референцом на своје друго дело даје смернице за читање и тумачење сопствених говора.

Мишљења истраживача о односу Псела и Лава Параспондила нису јединствена. Сачуван нам је велики број Пселових писама Параспондилу, али су несигурне идентификације и датовања, а тумачења су често дијаметрално различита.⁷⁸⁸ Оно што

---

⁷⁸⁵ Λόγος χαρακτηρίζων τὴν τοῦ πρωτοσυγκέλλου ἀρετήν, *Or.pan.*15.

⁷⁸⁶ De Vries – Van der Velden (1999): 327. Ljubarskiј (1978): 90-97. такође примећује истоветност мотива у свим делима посвећеним Параспондилу (историји, говору и писмима).

⁷⁸⁷ *Or.pan.*15.1-2.

⁷⁸⁸ За идентификацију, датовање и тумачење писама Параспондилу: De Vries Van der Velden (1999), Ljubarskiј (1978): 90-97. Ева де Вриес Ван дер Велден даје занимљиву и уверљиву интерпретацију односа који су се покварили након што је Параспондил постао први министар под Теодором и одбио да Пселу додели значајнију функцију. Датовање корпуса писама у којима Псел посредује код цара у Мономахово време у сагласју је са сукобом који је у неком тренутку након 1050. године дошло до разилажења Теодоре (и

засигурно знамо јесте да је у неком тренутку дошло до разилажења између нашег аутора и администрације око Теодоре и касније Михаила VI, на челу са јунаком овог дела *Хронографије*, кога назива *корифејем* погубне групе око царице (VIa.20). Апологија коју даје за наводно предвиђање Мономахове смрти астрологијом у тесној је вези са наративом о Параспондилу и монасима. Чини се да су проблеми који су га отерали у монаштво, у вези са сумњама у његову побожност, наставили да буду проблематични и под новим, Мономаху (а, по свему судећи и Керуларију) супротстављеним режимом, што Псел који се брже-боље вратио са Витинијског Олимпа у престоницу није очекивао.

Оно што остаје спорно јесу разлози које су Михаило и Параспондил могли имати да баш Псела пошаљу Исаку као посредника. Образложење које писац даје у историји јесте да се цар у тренутку кризе окренуо способним људима који су били занемарени, укључујући и њега, но овај мотив у *Хронографији* увек треба схватити с опрезом.⁷⁸⁹ За одговор на ово питање неопходно је озбиљно се позабавити Пселовом епистографском заоставштином, што увелико превазилази опсег ове дисертације, а и готово је немогуће са садашњим стањем издања писама. Оно што се може назрети из дела којим се овде бавим, уз необични говор Параспондилу, јесте да некакав проблем између њих двојице јесте постојао, али да није дошло до отвореног сукоба. Ироничном беседом писац је покушао да се додвори човеку коме је била поверена власт над државом. Наглашавање сукоба можда има и улогу правдања Пселове (реалне) улоге у успеху Комниновог устанка. У свом дијалогу са царем Михаилом VI у коме покушава да одбије опасан посао посланика Исаку, сумњајући у добар исход, историчар каже да *τέλος* овог подухвата *није сумњив, већ сасвим јасан* (*οὐκ ἀμφιβόλον, ἀλλὰ πάντῃ μονομερές*, VII.15.9). Готово идентичну конструкцију (*ἀμφίρρεπής ἦν, ὡς δ' ἐγῴμαι μονομερής*, VII.11.19) да опише издају предводника царевих трупа који је склопио договор с Исаком. Пселова (неисказана) издаја *оправдана је* издајом коју је сам претрпео од цара и Параспондила, али и њиховим карактерима.

Исак Комнин, добри цар са лошим тајмингом, заслужио је похвалу и наклоност нашег аутора можда и највише сменом двојице његових најогорченијих непријатеља, о

њених људи) са овим василевсом. Оно што је у њеној интерпретацији спорно јесте схватање пселових политичких и теолошких ставова, из кога иде и погрешно тумачење говора Параспондилу.

⁷⁸⁹ О значењу у импликацијама близине власти код Псела в. Jeffreys (2010): 74-75.

чему сведочи и помињање царевог експлицитног захтева за смену Параспондила. Други, већи и опаснији непријатељ је човек о коме Псел у својој историји говори мало и нејасно, али из његових других дела добијамо портрет попут Параспондиловог – Михаило Керуларије. Њему је у наративу *Хронографије* супротстављен политички човек *par excellence* уз Псела самог, и једини политички патријарх, Константин Лихуд.

4.4.1. ПАТРИЈАРХ ТИРАНИН И ПАТРИЈАРХ ПОЛИТИЧАР

4.4.1.1 ДУГА ПРИЧА О МИХАИЛУ КЕРУЛАРИЈУ

Али сада остављам по страни дуги логос неопходан да се објасни како се то догодило.

Ἀλλὰ ὅπως ἐπέπρακτο μακροῦ λόγου δεόμενον ἀναβάλομαι νῦν. (VII.65.7)

Овом реченицом Псел сече наратив о смени патријарха након што је кратко поменуо његов сукоб са царем, изневеривши очекивања својих читалаца који би у историји очекивали детаљан опис овако важног догађаја, или пак коначно неки директан суд аутора о патријарху. *Логос* који је оставио о Михаилу Керуларију заиста јесте дуг – оптужба и похвала које му је саставио у року од неколико година и који су један од централних аргумената у наративима историчара који нашег писца оцењују као лицемерног, у савременом издању запремају простора као две трећине *Хронографије*.⁷⁹⁰ У историји је, међутим, чувени патријарх готово у потпуности одсутан. У посмртном говору Псел његову политичку биографију почиње од побуне против Михаила IV Пафлагонца, након које је замонашен, о којој у *Хронографији* нема помена. Кратки осврт на трагичну судбину Јована Орфанотрофа не именује оне који су за њу били одговорни – цара и патријарха за чији је прогон био лично крив. У биографији Константина Мономаха патријарха нема, тако да је првих 12 од 15 година, колико је провео на челу цариградске цркве (1043-1058) у потпуности изостављено. Великим делом то се може објаснити

---

⁷⁹⁰ *Or.for. et acta.1 (2-103), Or.fun.1 (1-81).*

Пселовим недостатком интересовања за црквена питања.⁷⁹¹ Но може се поставити питање не крије ли се баш у тишини о Керуларију разлог ћутања о цркви, или бар о патријарсима? У средњовековној књижевности *одсутни наративи* (*absent narratives*) су веома често оно што покреће причу и стоји иза ње.⁷⁹² Утисак који се стиче из *Хронографије*, у спрези са другим Пселовим делима, јесте да је патријарх *тихи покретач* фабуле историје, а нарочито ауторове *личне приче*.

Михаило Керуларије у наративу *Хронографије* појављује се у три наврата, увек наизглед узгредно и веома кратко: као противник владавине царице Теодоре (VIa.17), актер (или предводник?) побуне у Цариграду којом је смењен Михаило VI (VII.35-37, уз најаву ових догађаја, VII.10-11) и у сукобу са Исаком којим сам почела ово поглавље (VII.65). Сва три догађаја тичу се сукоба са владарима, те сам карактер његовог присуства у историји јасно упућује на један *дуги логос* који је Псел о њему саставио: оптужбу у којој је један од централних мотива патријархова тиранија, и у коме је окарактерисан као *μισοβασιλεύς!*⁷⁹³ Прве Керуларијеве тираније, побуне против Михаила Пафлагонце, нема, али ње изузев у алузијама нема ни у оптужби. Спис у коме Псел о томе говори јесте посмртни говор патријарху.⁷⁹⁴ Уколико први део *Хронографије*, закључно са Константином Мономахом, како сматрам, јесте писан за патријарховог живота, разумљиво је зашто би аутор изоставио ову епизоду, али и целокупну делатност човека који је *фактички* био πρωταίτιος Пселовог замонашења.

Први помен Керуларија у вези је са Теодорином црквеном политиком, чијој се оштрини Псел чуди (или диви, двосмисленост је омогућена природом глагола θαυμάζω, VIa.16.5).⁷⁹⁵ У складу са тиме он помиње и промену њеног односа према патријарху (VIa.17), према коме је пре зацарења била благонаклона, да би га потом замрзела и окренула се од њега. У наратив га уводи као *патријарха читаве васељене – тако је законито, наиме, звати патријарха Константинопоља – оног Михаила који се успео на*

---

⁷⁹¹ В. Станковић (2003а): 143.

⁷⁹² Scala (2002): 8-9.

⁷⁹³ *Or.for. et acta*.1.1748.

⁷⁹⁴ *Or.fun*.1.11-16.

⁷⁹⁵ У Калделисовом тумачењу Псел ефикасност Теодорине владавине објашњава управо окретањем од цркве (Kaldellis (1999): 79).

свети трон након божанског Алексија (VIa.17.1-4). Иронија ове кратке реченице је вишеструка. Наглашавањем екуменског карактера цариградског епископата, Псел алудира на сукоб са римским папом – још један конфликт који је Керуларије изазвао. Наслеђе божанског (θεῖος) Алексија, чији једини помен у *Хронографији* даје оштру критику опортунизма, имплицира и карактер наследника. Иако је у сукобу са царицом наизглед њена промена узрок проблема, даље излагање открива правог кривца. *Узрок* (αἴτιον) промене била је његова замерка што жена води послове државе! Улога патријарха у збацивању наредног цара увијена је у криптични наратив о *добрим вестима* (εὐαγγελία) које су стигле у Исаков логор (VII.35-37) када је читав сукоб са царем био решен захваљујући Пселу и све је било спремно за измирење (VII.34). Прва вест, за коју су сви присутни мислили да је *плазма*, била је да су се неки припадници синклита заверили и натерали цара да се замонаши (VII.35). Из другог обавештења од неког поузданог (ἀκριβέστατον τε καὶ σπουδαίωτατον) слуге једног од Исакових људи, сазнали су да су неки *свађалачки и узбуњивачки* (στασιώδεις ἄνδρες καὶ ταραχώδεις) изазвали побуну у граду, ушли у Свету Софију и *патријарха, који је лако принуђен, учинили корифејем хора* (πατριάρχην ῥᾶστα καταβιβάσαντες κορυφαῖον τοῦ χοροῦ πεποιήκασιν, VII.36). Трећа и најпоузданија вест, од Исаковог поверљивог човека, потврдила је да је цар смењен и да је у граду све спремно за његов долазак (VII.37). Једна једина реченица којом говори о патријарховој улози у овим догађајима састављена је као парадокс. Номинално наглашавање *принуде* у нескладу је, најпре са *лакоћом* тог чина, а потом и са чињеницом да је, не само учествовао, већ постао *корифеј* групе. Сасвим је јасно – нарочито синхроним читаоцима и слушаоцима – да о принуди нема говора. Да не би оставио места двојби, Псел у уводу у побуну говори о *својим* саветима цару Михаилу, први од којих је да се измири са *великим архијерејем* са којим је имао *разлику у мишљењу*, те да се заједно супротставе побуњеницима (VII.10.2-11). Цар је, међутим, *први савет прренебрегнуо, а занемаривање тога је било довољно за катастрофу* (VII.11.1-2). Тиме је јасно указано на осуђеност Михаила на пропаст, али и на *разлог* те пропасти. Обликовањем наратива о побуни као сопственог и Исаковог *сазнања* о догађајима, обојица су амнестирана за збацивање законитог цара, али и ослобођена било какве везе са Керуларијем.

Увод у патријархову завршну епизоду и последњи сукоб јесте прича о Исаковом поносу због кога није волео да му било ко противречи и указује на грешке. Та оцена ублажена је чињеницом да је Псел имао слободу да му скрене пажњу на неке ствари (VII.64). Тако је и *патријарх Михаило једном њему слободно говорио (παρρησιασάμενον) и дрско дигао глас* (VII.65.1-3). Још једном је, дакле, цар крив за сукоб, овог пута тежином карактера. Оно што побуђује опрез јесте употреба глагола *παρρησιάζω*, који превасходно означава слободу говора људи блиских власти, али сходно томе лако може имати и негативну конотацију дрскости.⁷⁹⁶ На исти термин наилазимо и у Керуларијевом сукобу у *Хронографији*, на који се кратко морамо вратити. Патријарх је, видели смо, имао замерке на владавину жене, а Псел потом додаје да је био *испуњен гневом због тих ствари* и да је имао обичај да *отворено говори истину (παρρησιαζόμενος τὴν ἀλήθειαν, VIa.17.8-9)*. Мешавина похвале и критике је поново очигледна, а завршетак епизоде јој даје разрешење. Аутор констатује да би Теодора патријарха *можда и сменила с власти* да су *еони* додати њеном смртном животу. На то се наставља критика монаха који су је окруживали и који су јој предвиђали *еоне* владавине, посредна критика Лава Параспондила, чија је природа *више одговарала еонима него годинама*.⁷⁹⁷ Да је то учинила била би спречена још два сукоба – Исак би на власт дошао законито, онако како је Псел (макар и фиктивно) планирао, а његова паресија не би довела до сукоба са Комнином и последично, како смо видели, царевог пада.

Шта о сукобу Исака и Керуларија Псел заправо каже? Цар је, обавештава нас, задржао свој бес због патријархове *паресије* и чувао је своју намеру да му се освети у души. Касније га је *неочекивано* отворено напао и, *као да то није ништа револуционарно*

---

⁷⁹⁶ За важност паресије у Пселовом наративу в. Jeffrey (2010): 74-75. Упадљиво је честа употреба овог термина и у енкомију патријарху, а нарочито у вези са његовим падом и сукобом са Исаком: *Or.fun.1.27.15; 27.28 passim*. Са царем се сукобио јер је овај желео да га покори као друге поданике, те му је наредио да затвори уста, због чега је он постао још више *παρρησιαστικώτερος*. Главни мотив који Псел плете у говору је мотив *мучеништва*, кроз константно поређење са Јовом. То *мучеништво* је у закључним поглављима на необичан начин повезано са *паресијом*: Керуларије је имитирао побожност и *παρρησίαν* мученика (60.89), а све друге душе у рају љубоморне су на њега јер немају *τῆς μαρτυρίας τὴν παρρησίαν* (60.97).

⁷⁹⁷ В. поглавље 3.2.2.2 Теодора као владар.

(ὡς οὐδὲν τι καινοτομῶν),⁷⁹⁸ избацио из града и казнио га затвором, где је овај и умро (VII.65.3-7). Нагласивши да се неће задржавати на *дугом логосу*, за оне који желе да пресуде у сукобу оставља осуду да *једног треба оптужити за почетак, а другом замерити крај, пошто га се ослободио као терета са рамена* (ὥσπερ ἐπωμάδιον ἄχθος ἀπεφορτίσατο, VII.65.8-11). Исти израз Псел употребљава за разрачунавање цариградског народа са имањима браће Пафлагонаца у V књизи.⁷⁹⁹ Интратекстуалном референцом на људе којих се, за добро државе, *требало ослободити* (подсетимо да је у том тренутку Јован Орфанотроф већ у прогонству), Псел гради наративну везу између Керуларија и омражене браће против којих се и сам безуспешно побунио. Тако се оно што је наизглед критика Исака претвара у своју супротност. Једина оптужба која заправо остаје на цару јесте за *новотарију*, односно *начин* на који је целу ствар извео, оно за шта га Псел критикује кроз читаву биографију.⁸⁰⁰

Разјашњавању кривице следи још један технички прекид наратије, с обзиром на хронолошки след догађаја сасвим непотребан: *Умало ово да заборавим* (Ἄλλ' ὃ με μικροῦ διέλαθεν, VII.65.11). Тиме је створио (лажни) утисак да пише онако како му догађаји долазе у сећање, као и у дигресијама у Мономаховој биографији. Како смо видели на том примеру, оваква техника пажљиве читаоце треба да побуди на опрез у читању онога што следи, а то је наратив о Исаковом покајању (VII.65.11-23). Одмах по помињању сопствене заборавности, говори о вести о патријарховој смрти, називајући је εὐαγγέλια, после које је могао да буде ослобођен брига за будућност. На тај начин заокружује Керуларијево присуство у седмој књизи, али и Исакову добру срећу двома евангелијама: вешћу о паду цара Михаила и о смрти патријарха. Царева реакција је, међутим, необична: чувши то, он је брзнуо у плач, што, писац мора да нагласи, није имао обичај да чини и *покајао се* (μετεφνώκει) *за своја дела*, те је *као ради апологије* (ὥσπερ ἀπολογοῦμενος), *или више да удовољи, одмах дао паресију његовом роду и убројао их у најближе трону*. За кога је онда патријархова смрт била *евангелија*? Ни за кога другог до за самог писца. Он вест не

---

⁷⁹⁸ Καινοτομία – новотарија, израз који у Византији генерално има негативну конотацију у енкомију Керуларију Псел такође упадљиво често употребљава за патријархове поступке у позитивном контексту (*Or.fun.*1.2.6; 16.33; 16.34, passim).

⁷⁹⁹ ὥσπερ αὐτῶν τῆς γῆς τὸ ἄχθος ἀποφορτιζομένης (V.29.7-8)

⁸⁰⁰ В. поглавље 4.3.2.3 Лош каирџ Исака Комнина.

карактерише кроз Исака, већ јој сам даје вредносну оцену. Исаково покајање и плач, никада пожељни за владара – треба се сетити кајања Михаила Пафлагонца као његове највеће мане – у себи крије критику цара.⁸⁰¹

Помињање патријархових рођака упућује на исту имплицирану публику као и у случају његовог посмртног говора: Константина и Нићифора Керуларија, Михаилове нећаке и Пселове ученике и пријатеље.⁸⁰² Заmrшени наратив *Хронографије*, као и једнако компликован енкомиј настао приближно у исто време⁸⁰³ на површини службе Пселовом оправдању за сопствену улогу у патријарховом паду: састављање оптужбе која, како је то изразио Станковић, *дрскошћу својих аргумената изазива модерног читаоца да се упита колико је могуће уопште продрети у начин мишљења и схватања Ромеја овог доба*. Међутим, тон обеју је, како је одавно приметио Љубарски, ироничан.⁸⁰⁴ Оба дуга логоса о патријарху носе исту личну поруку историчара, коју је у својој историји изразио тишином и иронијом.

Лик Михаила Керуларија, попут лика Лава Параспондила, доследан је кроз сва дела њему посвећена: то је лик неумољивог човека цркве, неподобног политичком животу. Жаока против људи тешког карактера у књизи VIа усмерена је на њега, колико и на Теодориног миљеника. У енкомију му је супротстављен низ ликова – отац, брат, Псел сам – урбаног шарма и политичког етоса.⁸⁰⁵ У *Хронографији* наспрам њега стоји парадигматски *ἀνὴρ πολιτικός* који се успео на патријаршијски трон.

---

⁸⁰¹ В. поглавље 2.2.2.4. Ἰσῆος и εἶδος Михаила Пафлагонца.

⁸⁰² О односу Псела и браће Керуларија: Љубарскиј (1978): 62-69.

⁸⁰³ Посмртно слово Михаилу Керуларију генерално се датује у прве године владавине Константина Дуке, в. Љубарскиј (1978); Kaldellis, Polemis (2015): 50.

⁸⁰⁴ Љубарскиј (1978): 85; Љубарскиј (2003b): 358-360. о Пселовој иронији у писму Керуларију, писаном вероватно када је већ састављао оптужницу.

⁸⁰⁵ В. Ραφαῖοαννου (2013): за одличну анализу Пселовог аутопортрета у овом говору (153-158).

4.4.1.2 КОНСТАНТИН ЛИХУД: ПОЛИТИЧКИ ПАТРИЈАРХ

Константин Лихуд је, уз Керуларија и Јована Ксифилина, један од патријараха којима је Псел посветио енкомије по упокојењу.⁸⁰⁶ Изузетну студију о овом говору, али и Пселовом приказу Лихуда у *Хронографији* издао је У. Крискуоло као предговор италијанском преводу енкомија.⁸⁰⁷ Његов је закључак да Лихуд, како у историји, тако и у беседи, јесте симбол *политичког човека*, парадигма интелектуалца образованог у реторици, филозофији и праву, који се ставио у службу добра државе.⁸⁰⁸ Своје *политичке* квалитете он је донео и у позив првосвештеника, уздигавши је на тај начин. Говорећи о избору Керуларијевог наследника, Псел објашњава да је он *украсио* моћ патријарха и *помешао политички и племенити ум са свештеничким животом* (*πολιτικὸν καὶ γενναῖον φρόνημα ἱερατικῶ βίῳ κατακεράσας*, VII.66.6-7). Лихуд је лик самог Псела у огледалу.⁸⁰⁹ У *Хронографији*, он је као патријарх супротстављен свом претходнику, неумољивом и дрском Керуларију. У енкомију, састављеном 12 година по његовој смрти, стоји насупрот наследнику Јовану Ксифилину, човеку који је напустио политички начин живота и издао Платона, што му Псел никада није опростио.⁸¹⁰

Улога Лихуда у наративу *Хронографије* је трострука: он је мудри саветник Константина Мономаха, Пселов саборац у посланству Исаку Комнину и идеални патријарх, са улогом превасходно у царевој абдикацији, и увек у личној вези са писцем историје. У шестој књизи јунак се појављује само да би пао, као још један у низу царских

---

⁸⁰⁶ *Or.fun.2.*

⁸⁰⁷ Criscuolo (1983): 13-75.

⁸⁰⁸ *Ibid*: 31-32.

⁸⁰⁹ О томе сведочи и необична *апологија* патријарха због подизања манастира, у складу са Пселовим програмом из *Хронографије*: *Or.fun.2.17.*

⁸¹⁰ О времену настанка посмртног говора Лихуду: Criscuolo (1983): 33-39; Kaldellis, Polemis (2015): 130; По смрти Ксифилина, Псел је написао посмртна слова и њему и његовом претходнику (*Or.fun.3; 2*), тиме дајући материјал за поређење и снажећи критику старог пријатеља са Олимпа. Непосредно потом је, по свему судећи, саставио и енкомиј Јовану Мавроподу (*Or.pan.17*). Крискуоло у томе види слику остарелог и разочараног интелектуалца који се *присећа смрти* и својих старих пријатеља. О томе говори и завршетак енкомија Мавроподу у коме наш аутор са сетом пита ко ће њему писати говоре.

саветника којима је узвраћено незахвалношћу (VI.178-181).⁸¹¹ Сплет његових врлина – мудрост, способност у политичким пословима и умешност у реторици и праву (VI.178) осликава Пселове политичке и интелектуалне квалитете, а његов пад прејудицира пад његовог пријатеља, о чему сведочи и дељена лексика немирног мора политике и нестабилних кочија царства са којих су људи око Мономаха падали.⁸¹² Исту слику понавља и дајући његову карактеризацију у новој, патријаршијској функцији, наглашавајући да је он *претходно царску власт из многих таласа усправио* (VII.66.1-2). Личну везу у биографији Константина IX аутор истиче тако што у разговору пријатеља упозорава на пад који му следи (VI.180), да би касније говорио о томе да му је *прорекао (проείρηκα) патријархат и пре него што је постао патријарх* (VII.66.25). Пселова предвиђања, међутим, за разлику од умишљене видовитости цара коме су заједно служили, како објашњава, почива на познавању јунаковог *етоса* и посматрању његовог живота.

Предвиђања у вези са Лихудом аутор преноси и на наративни ниво. Завршавајући приповест о његовом политичком паду, најављује будућу патријаршијску функцију (VII.181.7-9). У опису посланства Исаку Комнину, улога Константина и трећег члана овог тима, Теодора Алопа, готово је непостојећа.⁸¹³ Једина рола коју њих двојица играју јесте *заједништво* у тешким околностима, али и признавање првенства у реторици самом Пселу (VII.26) – он је дакле био још бољи ретор од онога кога је толико хвалио за говорничко умеће. Позивање на другу двојицу посланика, уз честу употребу заменице *ми*, има и функцију давања веродостојности Пселовој причи о верности владајућем цару. Уводећи Лихуда у наратив о посланству, међутим, писац даје још једну наративну најаву: он је тај који је *посветио (ιερούργησεν)* Исака богу (VII.18.11-12).

Учешће у замонашењу Исака Комнина једина је *акција* Константина Лихуда у наративу *Хронографије*. На напету сцену цара окруженог породицом на болесничкој постељи, *не пре времена (οὐ πρὸ καιροῦ)* стиже и *архијереј Свете Софије, дајући му духовне савете (σύμβουλος ἐπὶ τὰ κρείττω γιγνόμενος, sc. саветујући га да пређе у монашки*

---

⁸¹¹ В. поглавље 3.1.3.1 У луци цркве: судбина Псела и његових пријатеља.

⁸¹² VI.179-180; 191.

⁸¹³ VII.18-42.

живот) и охрабрујући га (sc. на ту одлуку) свим врстама говора (*πάσι λόγοις*, VII.79.14-16). Како смо видели у поглављу о Исаку, то је сведочанство о невољности царевог замонашења, али и улози коју су Псел и патријарх играли у његовој абдикацији. Пишући додатак својој историји, аутор даје алтернативну верзију догађаја,⁸¹⁴ у којој је он тај који је патријарха приволео Константину Дуки (VIIa.10.14), на тај начин још једном наглашавајући сопствену везу са Лихудом и утицај који је на њега имао.

Уобичајено мишљење у историографији, за које нема довољно утемељења,⁸¹⁵ јесте да је *Хронографија* настала по поручбини Константина Лихуда. Било да је то случај или не, његов портрет који аутор оставља показује да патријарх јесте био део, и то важан део Пселове имплицираних публике.⁸¹⁶ О личним разлозима које је имао да представи овакву слику јунака и да се у толикој мери поистовети са њим можемо само да спекулишемо, пошто о Лихудовом лику и делу знамо само оно што аутор говори у *Хронографији* и у њему посвећеном посмртном говору. Комплексна политичка ситуација у којој су се развијале њихове испреплетане каријере, нарочито почетком педесетих година XI века, дају основа за закључак да је Псел имао разлога да напише апологију. На Мономаховом двору он је остао неколико година по Лихудовом паду, али заједничко деловање у побуни Исака Комнина сведочи о томе да су брзо изгладили односе. Исакова биографија је, пак, писана када је он већ дошао на патријаршијски трон, те је аутор могао имати и користи од инсистирања на заједништву.⁸¹⁷ Однос према Константину Лихуду, како у *Хронографији*, тако и у енкомизију, другачији је од Пселових односа са Ксифилином и Мавроподом, осталим припадницима ове *интелектуалне филије* чији је траг наш аутор брижљиво оставио у својим делима.⁸¹⁸ Спрам равноправности са њима двојицом, стоји утисак Лихудовог сениоритета, који превасходно потиче на његовом политичком положају. Псел

---

⁸¹⁴ В. поглавље 5.2.1.2 Алтерна историја: Константин Дука и Исак Комнин.

⁸¹⁵ Pietsch (2005): 53, n93.

⁸¹⁶ Reinsch (2013): 390-392.

⁸¹⁷ Joannou (1951): 286-288. је поставио тезу, која је данас махом одбачена, да је Псел био принуђен да се по Лихудовом налогу повуче у Нарсијски манастир почетком владавине Константина Дуке. Односи и савезништва у оквиру *клана* Дука морају бити преиспитани.

⁸¹⁸ Ван Пселовог приказа, превасходно у посмртном говору Лихуду (*Or.fun.2.4*) о томе не знамо готово ништа. Тешко је рећи да ли су и која Мавроподова писма посвећена Константину Лихуду.

је своју политичку каријеру, по свему судећи, дуговао пре свега Константину Лихуду. У свом историјском делу му се за то, као себи сродном *политичком човеку*, одужио.

5. НАРАТИВ УНУТАР НАРАТИВА: ПОВЕСТ О ДУКАМА

5.1 ДРУГИ ДЕО ХРОНОГРАФИЈЕ: ИСТОРИЈА ОСТАРЕЛОГ УЧИТЕЉА

Око 1075. године, Михаило Псел, сада скоро шездетогодишњак, решио је – својом вољом или по наруџбини цара или неког из његовог икоса – да настави своју историју до савременог времена. У шеснаест година од смрти Исака Комнина као *филоромеј* и филозоф доживео је горка искуства: изгубљена је цела Мала Азија, Византија више није имала поседе у Италији, на власти се нашао човек можда и неспособнији од Мономаха, а разочарење је било горче због чињенице да је у питању био његов ученик. Он сам више није био на осовини Римске државе, и историјом је можда чак покушавао да поврати свој некадашњи положај. И даље није био спреман да изда своје виђење политичке филозофије и похвали царева које није сматрао вредним хвале. Ради тога је искористио жанр у коме је бриљирао – историју, и технику у којој му није било равног – иронију.

Ово је *утисак* који се стиче са страница које је Псел средином седамдесетих година XI века додао *Хронографији*. У тзв. *другом делу* историје обухваћене су владавине Константина X Дуке (1059-1067), царице Евдокије Макремволитисе (1067), Романа IV Диогена (1068-1071) и део владавине Михаила VII Дуке (1071-око1075). Будући да је писао у време последњег, додатак се карактером разликује од оригиналног дела, и од Исакове биографије, иако са њом дели извесне сличности. Портрети Константина и Михаила Дуке су обликовани енкомџастички, уз велику дозу ироније, а Роман Диоген представљен је као антихерој наспрам њих двојице. Попут првог дела седме књиге, и овде се Псел ослања на портрете које даје у првих шест биографија *Хронографије*, од њих ткајући ликове додатих владара, што му даје слободу у компоновању и простор за иронију и скривене алузије. Ефтимџа Пич одлично је приметџла иронични карактер описа Дука и

објаснила неке од основних мотива који на то указују.⁸¹⁹ Ја ћу се фокусирати на *начин* на који је аутор литерарно уклопио нову историју у остатак *Хронографије* и *карактере* које је тако оставио.

5.2 ХЕРОЈИ И ДЕМОН: ЦАРЕВИ ДУКЕ И РОМАН ДИОГЕН

5.2.1 Нови Константин (Мономах)

5.2.1.1 СТРУКТУРА БИОГРАФИЈЕ: МАЛА VI КЊИГА

Биографију Константина Дуке Псел најављује већ на крају књиге посвећене његовом претходнику (VII.92). Питање које се поставља, али на које је немогуће одговорити, јесте када је почео да је саставља. Не бих искључила могућност да су неки делови настали већ за Константиновог живота, али коначна редакција свакако је завршена са остатком повести о Дукама. Карактер овог животописа такође је најављен крајем претходног, у кратком енкомију новом цару, чији су основни мотиви готово дословно пренети и у његову биографију (VII.82-92). Већ на том нивоу, поигравањем са епидеиктиком, Псел прави синкрисис Дуке са Константином Мономахом, који је још уочљивији у структурисању описа његове владавине.

Почињући Дукину повест, Псел објашњава да ће због прецизнијег и ближег познавања овог цара – његовог кућног живота, геноса и етоса – о њему *дуже приповедати* (μακρότερον διήγησomal) него о другим царевима (VIIa.1). Једина краћа биографија од његове у претходном делу *Хронографије* је књига о владавини Константина VIII, те је јасно да Псел овај најављени циљ није остварио. *Обећање* дугог наратива због блискости са царем и познавања свих његових тајни треба да нас асоцира на увод у шесту књигу, где аутор објашњава (реалну) непропорционалну дужину логоса о Мономаху (VI.14). У уводном делу биографије (VIIa.1-4) писац излаже основне мотиве о којима ће потом говорити, укључујући и цареву смрт, након које је енкомијастима оставио *материјала за агон*. Пети капут представља јасно разграничење између увода и главног дела наратива, у коме аутор најављује да ће детаљније говорити о стварима које је до сада *скицирао*. Након увода, Псел описује царев живот пре доласка на власт (VIIa.6-14; код Мономаха то чини у поглављима VI.15-18), са посебним освртом на блискост са историчарем, која датира

---

⁸¹⁹ Pietsch (2005): 111-128.

управо од времена Константина IX и још једну верзију Дукиног учешћа у побуни стратега. У средишњем делу даје карактеризацију Константинове владавине (VIIa.15-19; Мономах: VI.29-34), да би потом прешао на *кућни живот* (VIIa.20-21; VI.50-70). Једини *догађаји* које описује су завера против цара и рат (VIIa.22-23; VI.133-155), чему следи опис царева побожности и односа према историчару (VIIa.24-25; VI.131-132; 190-197). Биографију завршава Константиновом болешћу и смрћу, односима унутар породице и бригом о наслеђу, са царевим изрекама које илуструју његов карактер (VIIa.26-29)⁸²⁰

Још једна ствар којом у слагању наратива упућује на шесту књигу јесте апострофирање разлике између историје и енкомиија, које у Мономаховој биографији игра улогу у ироничној осуди владара.⁸²¹ Избором жанрова и догађаја и њиховим структурисањем Псел даје мустру за читање биографије Константина Дуке. Ни код кога до код њих двојице не налазимо описе живота пре зацарења и домаћинства. Њихове импликације су у упозоравању на енкомиијастички карактер датих књига,⁸²² али и на то да су се превасходно бавили стварима које се не тичу јавног добра. Синкрисис двојице Константина још више ће доћи до изражаја у опису Дукиног карактера.

5.2.1.2 АЛТЕРНАТИВНА ИСТОРИЈА: КОНСТАНТИН ДУКА И ИСАК КОМНИН

Инсистирање на опису Дукиног живота пре владавине има још једну улогу, субверзивнију од жанровске. Највећи део Константинове предисторије (VIIa.7-14) посвећен је његовој улози у владавини претходног цара, са фокусом на два догађаја: побуни стратега и Исаковој абдикацији. У новој царској биографији (и донекле енкомиију посвећеном Дуки на крају описа Исакове владавине, VII.83-92) Псел даје *алтернативну* верзију догађаја описаних у седмој књизи.

---

⁸²⁰ Карактеризација владара кроз изреке које им приписује једна је од Пселових честих и омиљених техника у *Краткој историји*, с обзиром на дидактички карактер који је ово дело имало (Dželebdžić (2007)). Константин Дука једини је владар чијим је изрекама на тај начин посвећена пажња у закључном делу биографије, што би могло да упућује на истовременост настанка двеју историја, али и на истоветну (макар формалну) повету цару Михаилу VII Дуки.

⁸²¹ Репајић (2015).

⁸²² Менандар Ретор препоручује описивања младости владара (*Men.Rhet.82.*)

Прво и најупадљивије неслагање јесте у причи о побуни стратега 1057. године. У опширном наративу о овим догађајима у Исаковој биографији (VII.3-43) нема помена Константина Дуке. Једини сарадници тиранина који су поименце поменути су Кекавмен (VII.3) и Јован Комнин (VII.22). У *историји Дука*, пак, аутор инсистира на томе да је Константин био тај коме је најпре поверена власт, али да је се он одрекао у корист Исака, испуњавајући план *божанске икономије* да легитимним путем дође на власт (VII.88; VIIa.8). И ова прича, међутим, у два понављања садржи благе, али важне недоследности. У енкомију Константину на крају повести о Исаку, Псел сведочи да су војници изабрали Исака Комнина за цара, али да је он сматрао да је Дука достојнији престола (VII.8.1-4). У наративу о царевом абдикацији, аутор то користи као један од главних аргумената за препуштање власти Дуки. У биографији новог цара, он даје *трећу* верзију догађаја, у којој су војници изабрали Константина, који је својевољно препустио власт Исаку (VIIa.8.1-5)⁸²³, карактеришући то као дело божанске икономије. Постављајући пред читаоце три верзије истог догађаја, од којих су две нашле места у енкомијастичком приказу владајућег цара, односно царевог оца у другом делу *Хронографије*, са јасном улогом у наративу – објашњење Исаковог избора наследника и апострофирање Константинове популарности и божанске руке која води његову владавину – аутор указује на то која је верзија *истинита*. То додатно наглашава упућивањем на претходни наратив у уводу у причу о побуни: *како је извештај о свему у приповести о Комнину детаљно показао (ὡς ὁ λόγος τὸ ζῆμπαυ τοῖς κατὰ τὸν Κομνηνὸν λόγοις ἠκρίβωσε, VIIa.7.32-33)*. Намерно остављајући очиту *лаж* у историји, он даје смернице за читање остатка Дукине биографије и тумачење других описаних догађаја.⁸²⁴

Након описа Константинове улоге у побуни, Псел још једном упућује на претходну биографију, прескачући ствари *да их не би поново описивао* (VIIa.8.6-7), и истиче да је Исаак прекршио обећања која је дао Дуки. Једини помен *обећања* у Исаковој биографији још једном се налази у њеном завршном делу – енкомију Константину. Пошто се потоњи одрекао трона, нови цар му је обећао титулу цезара, али се овај *повукао и са друге*

---

⁸²³ Исти глагол – *παρωρέω* Псел на једном месту користи за Исаково препуштање трона Константину, а на другом за Дукино повлачење пред Исаком.

⁸²⁴ Псел је једини који помиње наводни избор Константина Дуке за цара. Аталијат у сажетом наративу о побуни не помиње Дуке, док их Скилица наводи међу најзначајнијим учесницима устанка, остављајући централне улоге Исаку и Кекавмену (*Scyl.483; 487*).

почасти, што Псел користи као подлогу за похвалу (VII.88.12-19). Поново, дакле, имамо упућивање на догађаје који не постоје у биографији Комнина, а који су сасвим супротно описани на њеном енкомијастичком крају. У Константиновој биографији Исак је тај који изиграва обећања и нема помена о Дукином одрицању од почаста цезара. Ту је нови василевс похваљен за благодот карактера због које такав третман није замерио претходном цару.

Централни и најдужи део приповести о Исаковој владавини у Дукиној биографији посвећен је абдикацији Комнина и устоличењу новог цара (VIIa.8-14). Тај наратив непосредно се надовезује на поменута прекршена обећања, којих се Исак *сетио* на самрти. Од самог почетка Псел даје обрт причи ког нема у претходној биографији: цар се *саветовао са њим* о целој ствари (VIIa.8.12-13). Најавивши да ће се *мало позабавити том причом*, враћа се на темпоралне одреднице којима је омеђио наратив о абдикацији у Исаковој биографији (*врхунац (ἀκμή) болести* догодио се у *подне (μέση μὲν οὖν ἡμέρα)*, VIIa.9.1-4). Друга *нова* ствар коју помиње, и коју двапут наглашава, јесте да је цар Дуки престо препустио само *на речима*, чињеница од велике важности за даљи ток наратива, који садржи још једну нову информацију: пошто је мало ојачао, Исак се *двоумио (ἀμφίβολος ἐφ' οἷς ἔπραξε γίνεταί, VIIa.10.1-3)*,⁸²⁵ због чега се његов дезигнирани наследник нашао у безизлазној ситуацији. Још једном се одлазећи цар обраћа Пселу за савет, *сећајући се старог пријатељства*. Од тог тренутка мења се тон наратије и аутор се обраћа директно Константину Дуки:

Нисам изиграо твоје пријатељство, о божанска и пречиста душо (наставићу да говорим као да ме чујеш). И сам знаш како смо се прво ујединили, како сам те куражио и оснаживао, како сам те малодушног храбрио, како сам ти обећао да ћемо се заједно борити ако буде потребно, и након свега, како сам приволео теби архијереја и све учинио како су захтевале околности и закон пријатељства.

ἐγὼ δὲ σοὶ οὐκ ἐψευσάμην τὸν φίλον, ὃ θεῖα καὶ καθαρωτάτη ψυχὴ (προάγομαι γὰρ ὡς ἀκούοντι διαλέξασθαι) Αὐτὸς ἂν εἰδείης ὡς τὰ πρῶτα συνεπεφύκειν, ὡς ἐπεθάρρυνον, ὡς

---

⁸²⁵ Исаково двоумљење узредно помиње једино још Скиличин Настављач (*Scyl.Cont.* 108), који се ослања на Аталијатов наратив, али додаје неке непознате детаље, нарочито у вези са породицом Комнина и царицом Екатерином.

ἐπερρώννον, ὡς ἀθυμοῦντα παρεμυθοῦμην, ὡς συνκινδυνεύσειν ἐπηγγελλόμεν, εἰ καὶ τοῦτου δεήσειεν, ἔπειτα καὶ τ'ἄλλα, ὡς μετήνεγκά σοι τὸν ἀρχιερέα, καὶ πάντα πεποίηκα ὅποσα τε ὁ καιρὸς καὶ ὁ λόγος τῆς φιλίας ἀπῆται. (VIIa.10.9-16)

Централна улога у новом наративу о Исаковој абдикацији припада самом Пселу. Добијамо још један нови податак: он је тај који је патријарха приволео на Дукину страну. Његова улога се даље само повећава: док су сви очајавали над царевим животом, нико се *осим њега* није усуђивао да Константина *украси царским симболима*. Псел је тај који је *посадио* (sc. цара) *на царски трон и обуо му пурпурне ципеле* (VIIa.11.6-7). Постављање на трон и предавање владарских инсигнија најјасније симболизују ауторову кључну улогу у Дукином доласку на власт, што је појачано тиме да је он сам очајавао и плакао (VIIa.12). Нарација се на кратко враћа на Исака, где поново налазимо темпоралне маркере: *када је дошло вече* цар је сасвим пао у очајање, *у сред ноћи* је поново мало устао и *видео* (sc. новог) *цара, и потврдио да је ствар урађена по његовој вољи*, да би одмах потом отишао из палате у манастир Студион (VIIa.13). Стари цар излази из наратива уз опаску да је у манастиру био на самрти, *како је претходни логос разјаснио* (*ὡς ὁ λόγος φθάσας ἐδήλωσεν*, VIIa.14.1-2). О Исаковој смрти у Студиону, међутим, Псел у његовој биографији не говори ништа, вероватно зато што је бивши василевс још увек био жив када је први део *Хронографије* завршен. Но аутор и у наставку историје избегава да помене смрт свог јунака, наглашавајући тиме и чињеницу да она није била тако близу: Исак на ногама излази из палате.

Завршетак епизоде доноси врхунац блискости новог протагонисте и аутора (VIIa.14), који се једини налази *иза завесе* са царем који поново плаче, и помаже му у првим владалачким пословима. Уз неколико интратекстуалних референци које даје на Исакову биографију, овде налазимо и једно суптилније интертекстуално упућивање на још један Пселов текст. Када се Константин коначно смирио, обратио се окупљенима и *импровизовао говор* (*δημηγορίαν ἀπεσχεδίασεν*) о правди, филантропији и вођењу државних послова, а након њега неколико речи је рекао и сам Псел. Тај говор је вероватно ништа

друго до инаугурациони говор Константина Дуке који је саставио наш аутор.⁸²⁶ Централни мотиви беседе јесу Исакова *добровољна* абдикација и Дукин долазак на власт по *божанској икономији (οἰκονομῶν θεός)*⁸²⁷, брига о породици бившег цара⁸²⁸ и излагање неке врсте програма будуће владавине. *Верзија* догађаја у говору више наликује оној из Исакове биографије: нема помена царевог предомишљања и проблема са абдикацијом и наслеђем, штавише, наглашено је да је Константинов успон био *ἀταράχως καὶ ἀκνμάντως*.⁸²⁹

Псел нам је, дакле, оставио три наратива о побуни стратега и три наратива о абдикацији Исака Комнина, инсистирајући на њиховој међусобној вези. Које је разлоге за то имао и шта читаоцима препоручује као *истину*? У случају побуне, како је речено, упућује на исторични део своје историје, супротстављен двама Дукиним енкомнјастичким портретима. Ситуација са абдикацијом је, међутим, компликованија. Референце на царев говор по успињању на престо, настао истовремено са првим делом *Хронографије* указују на *каирός* у коме је писао, и на оно што је била званична верзија историје, у којој није било места причи о сукобу и о Исаковој невољној абдикацији, истовремено дајући упуте за њено тумачење. Видели смо да је и у биографији Комнина аутор у наративу оставио трагове за субверзивно читање, на које у новом делу историје упућује темпоралним одредницама којима се враћа.⁸³⁰ Петнаест година касније могао је отворено да говори о потешкоћама са којима се отац актуелног цара суочавао при доласку на трон. Још важније, овакав почетак најављује оно што ће, уз иронију, бити главна нит портрета Дука: **Пселове заслуге за устоличење и опстанак рода Дука.**⁸³¹

---

⁸²⁶ *Or.min.5.*

⁸²⁷ *Or.min.5.8; 10.*

⁸²⁸ Брига о најмилијима још једном је наглашена и у наративу о преносу власти у Константиновој биографији (VIa.9).

⁸²⁹ *Or.min.5.9.* Ти наводи су подривени инсистирањем на првенству царице Екатерине у царским прокламацијама (54-57). Да је Дука наследио трон *ἀναίμακτί* саопштава и Скиличин Настављач, који такође помиње његов инаугурациони говор (*Scyl.Cont.111*).

⁸³⁰ В. поглавље 4.1.1 Структура Исакове биографије.

⁸³¹ В. и Pietsch (2005): 120-121.

5.2.1.3 ЕНКОМИЈ СА ЖАОКОМ: КАРАКТЕР И ВЛАДАЛАЧКЕ СПОСОБНОСТИ КОНСТАНТИНА ДУКЕ

Две ствари је поставио као своје циљеве: добротина и даривање правде (*εὐεργετεῖν καὶ δικαιοδοτεῖν*, VIIa.15), истиче Псел по завршетку описа царевог доласка на престо. То су управо две ствари којима се Мономах посветио у својој владавини и мотиви од којих Псел најчешће плете похвалне говоре обојици царева.⁸³² На истом месту аутор наглашава да је, *пошто су до тада били одвојени политички и сенаторски слој, он срушио зид који их је делио*. Подсетимо да су *новац и почести*, као и њихова мудра дистрибуција, оно што одржава хегемонију Римљана (VI.133), те да је ирационално дељење новца и почести узрок *болести политије* коју је Исак Комнин покушао да излечи (VII.51-58). Константин је, дакле, *похваљен* за два главна узрока пропасти државе.

Шта аутор *Хронографије* има да каже о трећој важној ствари, *нерву Римске државе*? У уводу у Константинову биографију Псел истиче да је цар *предњачио* у војним питањима (VIIa.3), као и да је многе ратове добио *без труда* (*ἀπραγματεύτους*, VIIa.4). Ово последње могло би да звучи као похвала, сличност са Исаком и Василијем од којих су непријатељи дрхтали, али прави карактер кратких генеричких синтагми открива се у централном наративу. У разраду приче о царевом војној политици историчар уводи на специфичан начин, наглашавајући да његово дело *није енкомиј, него истинита историја* (VIIa.17). Као и у случају Мономаха, и овде је то увод у оштру критику цара, овог пута експлицитну. Односе са варварима он није уређивао ратовима, већ поклонима и љубазношћу, и то из два разлога: *да не би превише истрошио војнике и да његова доколица не би била узнемирена*. Запостављање војске ради личних задовољстава не одликује ниједног доброг цара у *Хронографији*. У случају Дуке, он истиче да је цар тиме показао *велико незнање* (*ἀγνότηα δὲ μέγα ἠγνόησεν*, VIIa.18), које је довело до уништења војске и уздицања непријатеља! Константинова војна политика, дакле, упропастила је војну моћ државе и довела до варварских напада које је царство доживљавало у време када историчар пише.

---

⁸³² В. поглавље 3.1.3.3 Читати Псела наспрам Псела или како саставити похвалу; *Or.pan.*3.16-40; 5.41-42; 6.12 *passim* (Мономах); 14.20-26 (Константин Дука; на основу тона и избора лексике склона сам да Дуки пре него Комнину припишем и говоре 9 и 10, у којима аутор упадљиво сличним вокабуларом инсистира на царевом правичности (9.46-50; 10.40-45)).

Разлог за царево запостављање војске Псел види у особини карактеристичној за све владаре, што би могло звучати као оправдање Константина, али је заправо најозбиљнија критика: *говорим о неприхватању савета (ἀσβύβουλον) и непромишљености*, удруженој са самољубљем и подложношћу ласкавцима. Последице ових поступака биле су катастрофалне:

То је оно што је довело до пропадања Римског царства и што је ствари променило на горе, и често сам овог цара покушавао да излечим од те болести (τὸ νόσημα), али био је непроменљив и неумољив (VIIa.18).

Једина ствар која у Пселовој историји стоји изнад војске и дистрибуције новца и почести, и од које је саткан њен метанаратив јесте **однос према саветницима**. Похваљени Константин, дакле, оптужен је за све четири *велике царске болести* и директни је кривац за пропадање државе.

Дељење правде остаје једина потенцијална похвала Пселовог *цара пријатеља*.⁸³³ У том смислу историчар саопштава да је Константин обећао богу да неће наносити телесне казне, и тога се придржава.⁸³⁴ Након завере коју су извесни неименовани људи подигли против цара, пошто су неки прогнани а други замонашени, он је, *пошто је мало повратио дах* (још једна алузија на Мономаха) позвао Псела на вечеру, да би у сред оброка бризнуо у плач што прогнани не могу тако да уживају у јелу (VIIa.22). У енкомизију ово би било вредно похвале, у *Хронографији* је, међутим, одлика неспособног владара који не може да се носи са својим одлукама и да се достојанствено држи у тешким околностима. *Плач* никада није особина достојна цара, као суштински женска карактеристика.⁸³⁵ Ово нису прве сузе Константина Дуке – цар плаче и приликом доласка на власт, не знајући шта да ради, и ту је Псел тај који га теши и поставља на трон (VIIa12). Од самог почетка, дакле, он није умео да изађе на крај са својом дужношћу.

---

⁸³³ О Константиновој посвећености правди говоре и други историчари, в. *Attal.57-58; Scyl.Cont.112*.

⁸³⁴ То помиње и *Attal.58*, врло могуће преузимајући од Псела.

⁸³⁵ Ραφαῖοπου (2013): 195-200. Псел у *Хронографији* плаче као посматрач трагедије Пафлагонаца, али то има улогу у поетском, о чему је било речи. Он плаче и када су бродови пуни римског новца послати у иностранство због љубавних афера Константина Мономаха (VI.154), и то као *филоромеј и филопатрид*.

Уз евергесију и правду, највећа Константинова врлина је *побожност*, још једна од традиционалних категорија енкомијастичке књижевности.⁸³⁶ У томе је овај цар, како саштава Псел, превазилазио све остале. Једина два догађаја сумарно описана у биографији – завера и рат против Уза (VIIa.22-23) – завршена су божанском интервенцијом, дакле нису резултат царевог труда.⁸³⁷ Још једном Псел посеже за разликом између енкомија и историје у опису Константинових ратних подвига: да саставља енкомиј, а не историју, та прича била би му довоља за *претеране похвале*. Писац цару јесте саставио похвалу поводом ове победе, а историју користи да укаже на чињеницу да је тај енкомиј хипербола.⁸³⁸ Дука је први владар у *Хронографији* окарактерисан као *божански* (*θειώτατος*, VIIa.2), што је карактеристично обраћање у енкомијима.⁸³⁹ Тиме је сугерисано да управо тамо овакве врлине припадају.

На два нивоа наративе Псел даје смернице за читање Константинове биографије: жанровски, енкомијастичком структуром и природом описа и интратекстуално, синкрисисом са архикривцем за пропаст државе, Константином Мономахом. То има важне импликације и на царев однос према историчару, доводећи у питање хармоничност коју толико наглашава.

5.2.1.4 РЕТОРИЧНОСТ КАРАКТЕРА – РЕТОРИЧНОСТ ВЛАДАВИНЕ – РЕТОРИЧНОСТ ОДНОСА:

НАПЕТО ПРИЈАТЕЉСТВО ДУКЕ И ПСЕЛА

Мотив пријатељства цара и историчара провејава кроз читав наратив о његовој владавини. Псел инсистира на томе да му ниједан цар није био близак као Константин

---

⁸³⁶ И ову Константинову карактеристику преузимају и други историчари (*Attal.*57-58; *Scyl.Cont.* 112.), што би могло сведочити о Пселовој биографији Дуке као изворнику за карактеризацију овог цара, али и за Аталијатово *разумевање* и употребу Пселове ироније. *Похвала* Вотанијата за додељивање новца и титула у том контексту је у потпуности релативизирана, како је приметио . Krallis (2006a): 171; 188; (2006b): 189-191.

⁸³⁷ *Attal.*57. даје детаљни извештај о озбиљној завери против Константина која је почела у комплексу Мангана, а коју је цар, судећи по његовом наративу, преживео пуком срећом.

⁸³⁸ *Or.pan.* 14.35-43. Напад Уза заустављен је захваљујући епидемији која је избила међу њиховим војницима. *Attal.* 63-66. и *Scyl.Cont.* 114-116. у својим описима наглашавају лошу стратегију Ромеја у овом рату.

⁸³⁹ У једином тренутку *обраћања* покојном Константину Мономаху, Псел га назива *божанска душио* (VI.28). Тако се доследно обраћа Дуки и у енкомијима (*Or.pan.* 9.1; 10.1-2; 14.2), користећи овај начин адресирања сразмерно ретко за нпр. Романа Диогена (од четири говора приписана овом цару (*Or.pan.* 18-21), Псел ову синтагму користи само једанпут (20.39) у беседи за коју сам склона да припишем Исаку Комнину).

Дука, али њихов однос постављен је на нестабилним темељима. Два су разлога која аутор истиче као базу Константинове љубави према њему: оба су у тесној вези са царем Константином Мономахом.

Мономах је, подсећа Псел своје читаоце, њега примио на двор опчињен говорничким способностима овог ретора-филозофа. Не знајући како да га награди за благоглагољивост, и пошто његов миљеник није имао раскошну кућу, цар му је *узвратио кућом овог човека* (sc. Дуке), и на тај начин нас ујединио у још снажнијем пријатељству (VIIa.7). Иако Псел после тога напомиње да је Константина хвалио код цара, што би могла бити некаква компензација, додељивање његове куће царевом миљенику не чини ми се као најбољи начин утврђивања пријатељства. Први разлог (πρώτη ἄφορμή) њихове блискости, која је овим догађајем учвршћена, био је Пселов *језик* коме се Дука дивио. Попут односа са Мономахом, и везу са новим василевсом Псел је успоставио кроз *реторику* – по дефиницији варљиву вештину. Први искрени однос историчара и било ког цара видимо у Исаковој биографији, а тај однос почива на љубави према истини, односно филозофији. Реторика подразумева убеђивање као претпостављено искренности, што се показује и кроз дијалоге Константина Дуке и његовог саветника, који имају идентичну суштину и форму, и сличне поводе као Пселови разговори са Мономахом (VIIa.25; 29). У оба случаја говори су убедљиви, и ретор се царевима обраћа на начин који одговара њиховим природама.

Пселова писма Дуки откривају управо *реторички* однос. Он се цару обраћа као у енкомију, наглашавајући његове врлине – што није необично за писма царевима, али *убедљивост* је њихова главна одлика. Ово је најбоље осветљено на примеру дидактичког писма цару наспрам дидактичке поеме коју Псел саставља за Исака Комнина.⁸⁴⁰ Обраћање Исаку много је директније, у мањој мери оптерећено похвалама цара и реторичким украсима, и аутор непосредно и јасно излаже проблематику испитиваног питања. Када Дуки пише поводом *научних* питања, говор је мање јасан и разложен, више закићен оним што је, према Пселовим речима, цар највише ценио, реторичким украсима.

Тешко је оценити реалне односе између Псела и Константина Дуке, на првом месту због тешкоћа у датовању и одређивању дестинатара, и лошег стања издања писама нашег

---

⁸⁴⁰ *Scripta minora I*. ep.29; *Poem.* 18; 19.

аутора. Други проблем представља комплексност односа унутар клана Дука, чија се хомогеност често узима здраво за готово, те Пселовог положаја унутар клана. Цефрис исправно наглашава да блискост коју аутор показује у писмима која се са сигурношћу могу приписати времену када је ова династија била на власти не постоји у преписци која се може датовати у доба било које друге владавине,⁸⁴¹ те је јасно да филозоф јесте био у унутрашњем кругу клана. Једини релативно стабилан однос је, међутим, онај са цезаром Јованом, за кога се без сумње може рећи да је један од Пселових најближих пријатеља.⁸⁴² Данас мало истраживача прихвата тезу о хармоничном односу аутора *Хронографије* и царева Дука,⁸⁴³ али не постоји консензус о хронологији или конкретним проблемима до којих је могло доћи.⁸⁴⁴ Посебан проблем у оцени његовог положаја унутар клана, а нарочито односа са Константином Дуком, представља идентификација Аталијатовог јунака Михаила Никомедијског, оптуженог за аферу са царицом Евдокијом, као Псела.

Имајући у виду ове околности, овде ћу се ограничити на оно што наратив *Хронографије* говори о Пселовом односу према Константину Дуки и неколико ствари које се могу закључити са извесном сигурношћу. Он је тај који, како је више пута поменуто, саставља Дукин инаугурациони говор, формирајући званичну верзију приче о његовом успону на престо, те не треба сумњати да је успео на време да промени страну и да је имао извесну улогу у Исаковој одлуци о избору наследника. Да ли је та улога била тако велика како о њој говори у биографији Константина Дуке у својој историји, тешко је рећи. Ниједан други историчар који говори о овим догађајима не помиње Псела као актера, а његов наратив је састављен у складу са потребама времена и наглашавања *сopствених* заслуга за династију. Његова иронична оцена Константинове владавине и оптужбе које је упутио свом наводном пријатељу могу бити одраз разочарења остарелог и занемареног политичара и осуда једне политике у којој је можда и сам учествовао *ex post facto*. Наратив

---

⁸⁴¹ Jeffrey (2010): 82.

⁸⁴² Ljubarski (1978): 69-74; Papanicolaou (2013): 8, који припрема издање Пселових писама, сматра да је чак 38 писама било упућено Јовану Дуки. Jeffrey (2010): 82. сматра да је Псел постепено губио блискост и са Јованом.

⁸⁴³ Lauritzen (2013): 128-129. се не осврће на иронију у портретима Дука у *Хронографији*, користећи их као аргумент за добре односе аутора и царева.

⁸⁴⁴ Joannou (1951): 286-287. даје привлачну, али неутемељену теорију да је Псел на почетку владавине Константина Дуке био принуђен да уђе у Нарсијски манастир, због своје блискости са претходним владарем и прогона патријарха Михаила Керуларија.

о његовом успону на трон, међутим, сведочи о резервама које је имао веома рано, будући да је историја завршена у првим годинама Дукине владавине (вероватно већ до 1060). Три дела састављена у приближно исто време – *Хронографија*, инаугурациони говор Константина Дуке и посмртно слово Михаилу Керуларију – сведоче о Пселовој потреби да докаже верност новом режиму и одрекне се својих ранијих поступака, на првом месту учешћа у прогону патријарха.⁸⁴⁵

Енкомијастички карактер приказа Константина Дуке, како у Исаковој биографији, тако и у приповести посвећеној њему самом, као и наглашавање сопствене улоге у догађајима око абдикације Комнина није најави победе његовог филозофског програма због онога што му нови цар дугује, како сматра Калделис.⁸⁴⁶ То је иронична критика оснивача нове династије, али и показатељ *типа односа* који је аутор са њиме имао – односа заснованог на реторици, попут оног са Константином Мономахом.⁸⁴⁷ Псел обавештава своје пажљиве читаоце да више није филозофски саветник, дајући својој иронији на горчини инсистирањем на љубави коју је нови цар гајио према учености. Поврх свега, то је покушај да се одржи у врху власти истичући да су му и цар и династија дуговали престо, у два тренутка када је морао да доказује своју *верност* клану.

5.2.2 Нови Роман

5.2.2.1 СТРУКТУРА БИОГРАФИЈЕ

Роман Диоген, цар *алазон*, како његов опис у *Хронографији* карактерише Јаков Љубарски,⁸⁴⁸ на површини је представљен као антијунак наспрам Константина и Михаила Дуке, но када се сагледа иронија њихових портрета, он је само део континуитета руинарања царства које је почело са Исаковом смрћу. О његовом односу са Пселом не постоји консензус у науци. Писма која је историчар оставио овом владару тумачена су

---

⁸⁴⁵ В. нарочито *Or.pan.1.55* за Пселову апологију због састављања оптужбе против Керуларија.

⁸⁴⁶ Kaldellis (1999): 177.

⁸⁴⁷ Pietsch (2005): 121.

⁸⁴⁸ Ljubarskij (1978): 223.

различно.⁸⁴⁹ Комплексна збивања око царевог устоличења, његових источних кампања и коначно, пораза код Манцикерта и грађанског рата који му је уследио нису расветљена.

Романова биографија подељена је на два дела: у првом је фокус на његовој владавини, превасходно на три похода против Турака Селџука, док се други бави грађанским ратом између њега и странке која се формирала око цара Михаила VII Дуке. У уводу у његову владавину, Псел се осврће на Романов однос према царици (VIIb.10-11), и њему самом. Томе следи наратив о ратовима (VIIb.12-22), при чему су походи омеђени описима царево ароганције и све лошијим односом према царици Евдокији (VIIb.14; 18). Део о грађанском рату (VIIb.23-40) креће се између догађаја на двору (VIIb.23-31) и догађаја на фронту (VIIb.31-40), при чему као граничници етапа ратовања служе описи понашања цара Михаила (VIIb.35; 37). У наратив о Роману дубоко је уткана историја Дука, како царице и Михаила, тако и цезара Јована Дуке и његових синова, уз самог Псела као кључну фигуру. Финале драме представља ослепљење Диогена (VIIb.41-43).

Пич је приметила да Романова биографија структурално и садржајно више наличи историји, између два енкомија Дукама.⁸⁵⁰ Пселови мотиви за то су вишеструки. На првом месту, тако је добио прилику да и чланове владајуће династије, на првом месту владара у чије је време писао, Михаила VII, окарактерише кроз догађаје, како је чинио у првом делу *Хронографије*. С друге стране, на тај начин је још снажније наглашена панегирична и несадржајна структура Константинове и Михаилове биографије. Коначно, Псел је имао и личних мотива да поједине догађаје прикаже на начин који је њему одговарао, истичући сопствену заслугу за Романов пад и успон младог Дуке.

Структура приповести о Диогену асоцира на драму Пафлагонаца. Псел је искористио модел породичне владавине који је у *Хронографији* имао да ослика савремену

---

⁸⁴⁹ De Vries – Van der Velden (1997): 308. једина је која даје тумачење, вредно даљег истраживања, да је Псел током владавине Романа Диогена са њим одржавао добре односе. Његови списи не дају довољно повода за доношење таквих закључака, али је јасно да није био у потпуности скрајнут са позиција моћи. Уопште је неопходно релативизовати Пселове (и не само Пселове) односе са савременицима као непроменљиве и његову припадност одређеној (и самој недовољно дефинисаној) *странци* као датост. Односи између клана Дука и његових различитих фракција, и Романа Диогена врло су комплексни и овај цар није покушавао (или није имао довољно времена) да се разрачуна са династијом чији су припадници били наследници трона.

⁸⁵⁰ Pietsch (2005): 112.

династију. Улога Романа Диогена у породичној драми Дука је двојака: он је и Роман Аргир и Михаило Калафат, тако успевајући да истовремено буде *ирон* и *алазон*.⁸⁵¹

5.2.2.2 РАТ РАТА РАДИ: РОМАН ДИОГЕН КАО РОМАН АРГИР

Роман Диоген је у већини историографских наратива у Византији остао упамћен као пример цара-ратника.⁸⁵² У литератури се често повлачи паралела између њега и Исака Комнина као људи који су покушавали да преокрену критично стање у ромејској војсци и да поврате стару славу држави, или бар спрече њено даље распарчавање.⁸⁵³ Чињеницу да је Диоген доведен на трон због потребе за царем-војником признаје и Псел у опису кратке Евдокијине владавине (VIIb.6). У његовом наративу, међутим, Роман је стратег који не зна ништа о стратегији, и цар који не схвата правилно интересе државе.

Модел умишљеног цара-стратега Псел је имао у портрету Диогеновог имењака, Романа III Аргира. Попут њега, цар је сматрао да познаје тактику, и био је глув за Пселове савете у овом погледу (VIIb.12; 16), признајући му ипак првенство у филозофији (лажни филозоф биће други владар овог дела историје). Диогенова мотивација за вођење похода, попут Аргирове, нема никакве везе са стањем на границама. Он је то стање само искористио да би стекао славу, *пошто до тада ничиме није допринео Римској држави* (VIIb.11). Сваки поход је већи и више мегаломански од претходног, и сваки се завршава све трагичније.

За опис припрема за први рат (VIIb.12) Псел користи хомерску лексику,⁸⁵⁴ која готово у свим случајевима у *Хронографији* има ироничну конотацију и носи са собом предвиђање злокобног краја. Једини детаљни описи припрема и хомерске похвале војника које у претходном току историје видимо јесу у наративу о сиријском походу Романа

---

⁸⁵¹ VIIb.10.6; Ljubarskij (2003b): 358-359.

⁸⁵² *Attal.*77-132, нарочито у његовом обраћању цару Михаилу VII Дуки (130-131). Аталијатова слика Диогена, међутим, није сасвим позитивна. Једини који исправља неразумне цареве одлуке јесте сам аутор, а у ток наратије о последњем походу и бици код Манцикерта открива низ Диогенових грешака које су кумулативно узроковале страشان пораз. Роману је наклоњенији Скиличин Настављач, који прекраја Аталијатов наратив тако да је критика цара готово сасвим ублажена (*Scyl.Cont.*124-155).

⁸⁵³ В. нпр. Острогорски (1959): 321; 325-326.

⁸⁵⁴ Κολλητὸν βλήτροισι, δυοκαικεϊκοσίπηχυ (VII.12.9-10; *Hom.II.XV.678*).

Аргири и у побуни Исака Комнина, али ту је царска, губитничка војска описана песничком терминологијом. Осим таквог, ироничног призвука, хомерски арсенал употребљен је у описима трупа Варде Фоке и Георгија Манијакиса, са улогом у депикцији ликова хероја којима нема места у савременом свету. Упућивање на песника на тај начин најављује исход царског похода, али и њега карактерише као стратега. Припремајући се за поход Роман је *мислио* (*ᾄετο*) да ће зауставити варварске нападе. Употребом термина који је био кључан у карактеризацији Романа Аргири, Псел наглашава разлику између царских очекивања и од самог почетка указује на његову недостојност, рушећи владајућу слику о Диогену као ратнику. Једини ко је схватао право стање ствари у *сцени* у којој цар и војници машу оружјем и узвикују бојне покличе био је сам писац, те је приповест о припремама заокружена његовим присуством – на почетку је указао на чињеницу да цар није слушао његове савете, да би на крају тачно предвидео исход његове војне политике. Из Пселовог првог похода стиче се утисак да до борбе фактички није ни дошло (VIb.13). Цар се, ипак, *наизглед вратио као победоносац* (*δοκεῖν τροπαιοφόρος ἐπάνεισιν*), *не узевши ратни плен ни од Међана ни од Персијанаца, већ се уздигао само тиме* (*τοῦτω μόνῳ*) *што је ратовао против непријатеља*. (VIb.13.7-10).⁸⁵⁵ Једине последице првог похода Романа Диогена јесте то што је марширање против варвара било *први изговор за његову алазонију* (VIb.14.1).

Губици византијске војске у другом походу, судећи према Пселу, мерили су се хиљадама, док су противници изгубили свега неколико војника, али се цар још више узохолио *јер није сасвим поражен*, а и зато што је сада већ *два пута ратовао* (VIb.17). У опису другог Диогеновог похода још је снажније наглашено Пселово присуство, овог пута непосредно у трупама, и царева љубоморе на његово стратешко знање и занемаривање савета (VIb.15-16). Као резултат лажног успеха у рату, Роман је почео да се узда у извесне *злонамерне саветнике* (*παραϊνέταις ... κακοήθεσιν*), који су га потпуно окренули с правог пута. Као и у случају Романа Аргири, свако следеће Диогеново претеривање било је све веће и све погубније по судбину државе. На тај начин аутор градацијски води ка трећем поразу, бици код Манцикерта (не остављајући податак о месту битке), сукобу који је остао

---

⁸⁵⁵ Сам термин *τροπαιοφόρος* носи ироничну конотацију: Станковић (2004)

утиснут у свестима Византинаца – и можда још више византолога – као својеврсна колективна траума.⁸⁵⁶

Опис трећег похода још једном почиње наглашавањем царевог уобичајеног неслушања савета. Сумирајући Диогеново понашање у бици, Псел изражава неодлучност између похвале и псогоса (*ἐπαινεῖν μὲν οὐκ ἔχω, ψέγειν δὲ οὐ δύναμαι*, VIIb.21.1-2), да би се на крају ипак одлучио за похвалу (*ἐγὼ δὲ μετὰ τῶν ἐπαινούντων, ἀλλ' οὐ τῶν αἰτιωμένων εἶμι*, VIIb.15.9-10). О ироничном карактеру Пселовог незнања било је речи,⁸⁵⁷ а образложења која даје између недоумице и разрешења даје јасан одговор на питање. Уколико би се гледала храброст, односно *љубав према опасности* (*φιλοκίνδυνον*), заслужио би енкомиј, но с обзиром на то да се неразумно (*ἀλογίστως*) излагао опасности, и да је *по правилима стратегије требало да стоји далеко* (sc. на извесној удаљености од непосредне борбе), за то би требало да буде *исмејан* (*ἀποσκώψειεν*). У Пселовој *Хронографији* нема царева који су похваљени за *φιλοκίνδυνον*, а идеални цар стратег, Василије II, како нам је експлицитно речено, водио је рачуна о томе да *лично* не дође у опасност. Стога је дилема у оцени Романа Диогена лажна, те остаје само похвала за бесмислену храброст, врлину коју је Псел већ на почетку описа похода релативизовао. Цар је, како саопштава *оклевао* да напредује даље од Цезареје и тражио је повод за повратак назад себи и од других, али није нашао излаз *или зато што је очајавао над стањем ствари, или зато што се охрабрио више него што је требало*, те је наставио напредовање (VIIb.19).

Веза између Аргировог сиријског похода и Диогеновог ратовања наративно је најснажније изражена управо у последњем и најпогубнијем походу, на шта указује и лексика коју Псел употребљава за царева поступке и планове. Према његовој верзији догађаја, Роман није знао за присуство селџучког султана Алп Арслана у непријатељској војсци. Но, објашњава писац, *и да му је неко то открио, не би веровао томе што је чуо, јер није желео мир, већ је мислио да ће на први ратни поклич покорити* (*ὄρετο αὐτοβοεῖ*

---

⁸⁵⁶ Заробљавање римског цара од стране варвара, догађај незапамћен од смрти цара Валенса код Хадријанопоља 378. године, имало је велики психолошки и идеолошки значај, иако Манцикерт није био тако катастрофалан војнички пораз (в. Cheynet ()):). Управо је то што византијски писци листом наглашавају и што се налази у средишту њихових наратива о овом догађају, и око чега су оријентисани сви описи Романове владавине (VIIb.22.7; *Attal.*121-122; *Scyl.Cont.*150; *Glyc.*610; *Manass.*6485-6486. Једино Зонара о Романовом заробљавању говори у једној реченици и без патоса: *Zon.*213).

⁸⁵⁷ В. поглавље 2.2.2.4 ἦθος и εἶδος Михаила Пафлагонца.

αἰρήσειν) непријатељску војску (VIIb.20.3-6). Οἴησις је, видели смо, главна карактерна црта царавог имењака, за њега употребљена већ други пут, а израз *αὐτοβοεῖ αἰρεῖν* Псел користи једино у опису Аргира, који је такође сматрао да ће на први поклич поразити варваре.⁸⁵⁸ Исход Аргирове сиријске кампање Пселовим читаоцима је познат, као и царева одговорност за катастрофалан пораз ромејске војске. Оно што им је обојици такође заједничко, јесте да нису желели мир, што аутор овде непосредно саопштава, а нешто раније изражава као нешто што је требало урадити када је цар оклевао код Цезареје. Аталијат сведочи о томе да је Алп Арслан Диогену понудио мир, који је овај одбио.⁸⁵⁹ Алудирајући на ту околност и инсистирајући на царевој невољности да мирним путем реши проблем, али и давањем неколико могућих излаза из неповољне ситуације – оклевање код Цезареје, могућност склапања мира, удаљавање владара од попришта битке – Псел даје на драматичности наративу и оставља Романа као јединог кривца за катастрофу која је задесила њега самог и државу. Царева несвесност о султановом присуству у војсци треба да послужи стварању слике о његовој *аргировској* умишљености и мегаломанији проистеклој из незнања.

После Манцикерта цар неће бити у прилици да прослави тријумф, остајући заробљен у непријатељском логору, што је судбина која је умало задесила и Романа Аргира. Аргирова умишљеност и мегаломанија имале су лоше последице по државу, али последице Диогенових поступака биће далеко трагичније од било чега што је Псел могао да замисли у тренутку када је писао први део историје. Још једна ствар која чини његове поступке страшнијим од оних његовог имењака јесте чињеница да је, за разлику од Аргира, он имао сократовског саветника у Михаилу Пселу, човеку о чије се савете у више наврата оглушио, а који су, макар у наративу филозофа, прејудицирале судбину његових похода. Аргирова претеривања коштала су државу много, те је наш аутор суптилно објаснио да је његова смрт била неопходна ради општег добра.⁸⁶⁰ Његов епонимни и наративни наследник починио је још више штете, те је и његова казна, за коју је аутор овог пута био лично одговоран, имплицирано је, била више него неопходна.

---

⁸⁵⁸ ὡς αὐτοβοεῖ αἰρήσων τὸ βάρβαρον (III.7.13-14).

⁸⁵⁹ *Attal.* 113-114.

⁸⁶⁰ В. III.16 и 2.2.1.1 Романове заблуде и претварања: династија, војска, филозофија.

Паралелизам двојице Романа огледа се и царевом у односу према Евдокији по повратку с првог похода. По повратку из *Сирије*, коју Псел набраја међу местима на којима је цар ратовао управо из овог разлога, Диоген је запоставио царицу,⁸⁶¹ али његови мотиви су били другачији: осетио се као победник који није желео да дели власт. Његов однос према царици и породици Дука уопште, међутим, биће описан кроз призму другог негативца драме о Пафлагонцима.

5.2.2.3. ДИОГЕН КАО МИХАИЛО КАЛАФАТ: ОДНОС ПРЕМА ЦАРИЦИ И РОДУ ДУКА

Већ од уводних поглавља Псел истиче цареву незахвалност према Евдокији, помињући и заверу коју је против царице предводио пре доласка на престо као поступак који је требало да је упозори на његову природу и намере (VIIIb.10).⁸⁶² Она је, међутим, погрешила у процени, а нови цар

није много дана глумио покорност, већ се одмах вратио свом урођеном етосу, и желео је њу да потчини и да припитоми владара (sc. Михаила) као лава у кавезу (...) И у почетку је мрмљао кроз зубе, а касније је и јавно показао нетрпељивост.

Ὅ πολλὰς γὰρ ἡμέρας ὑποκριθεὶς αὐτῇ τὴν ὑπακοήν, εὐθὺς τῶν οἰκείων ἐγγρόνει ἠθῶν, καὶ ὅσον ἐκείνη κατάρχειν τούτου ἐβούλετο καὶ οἶον τὸν δυναστεύοντα λεοντοκομεῖν (...) καὶ τὰ μὲν πρῶτα ἐντὸς ὀδόντων ὑπετονθόρουζεν, εἶτα δὴ καὶ ἐπιδημοσίευσεν τὴν δυσχέρειαν. (VIIIb.10.16-22)

У овој краткој опасци којом уводи у однос царског пара, Псел преноси неколико слика из повести Пафлагонаца: лицемерје Михаила Калафата који је глумио покорност према царици Зое врло кратко након што је постао цар, његова скривена мржња према царици и према Јовану Орфанотрофу која је изашла на видело чим је било прилике, али и слика припитомљавања лава, која има двоструку референтност: однос браће Пафлагонаца према Зое које су се плашили као *лавице* и Лихудово *припитомљавање* (*λεοντοκομεῖν*)

---

⁸⁶¹ Романов однос према Зое такође се мења након његове сиријске кампање (III.6; 12; в. и поглавље 2.2.1.3 Хронологија карактера)

⁸⁶² Cheynet (1990): 74; *Attal.* 73-76.

Константина Мономаха.⁸⁶³ Тако од самог почетка аутор поставља сцену односа унутар Пафлагонског рода, у коме Диоген преузима улогу свих парадигматских издајника и незахвалника, на првом месту Михаила Калафата. Тиме постаје јаснија и структура његове биографије, те чињеница да се уводна два поглавља тичу Диогеновог односа према царици (VIIIb.10) и према Пселу (VIIIb.11), као што увод у Калафатову биографију чини опис његовог понашања према Зое и Јовану Орфанотрофу (V.1-6). Аутор, дакле, у овој епизоди преузима улогу јунака првог дела своје историје и предводника и чувара геноса Пафлагонаца, дајући тиме себи кључну функцију у роду Дука. Та веза наглашена је и лексички: Диоген се према њему односио *као према некој вишој сили*, јер му је он (на нама непознат начин) помогао пре доласка на власт (VIIIb.11.1-6). Оваквим постављањем ствари Псел испуњава неколико важних наративних и личних циљева. Од самог почетка Диоген је негативац приповести, уз јасан карактер његове негативности и прејудицирање будућих поступака. Изградњом *лично* везе налик на везу Калафата и Орфанотрофа аутор показује да је сам, попут хероја-евнуха, био свестан опасности коју Роман по род представља и да је царева наклоност њему била лажна. Псел је, међутим, унапређена верзија свог узора: за разлику од Јована, он не само да није довео непријатеља породице на престо, него се томе директно противио.

Изградња породичне драме почиње већ од најаве доласка Романа Диогена, када Евдокија сину Михаилу објашњава да ће њен нови муж заправо бити његов слуга, у сцени која асоцира на навођење Зое да усвоји Калафата (VIIIb.8; V.22-23). Његово устоличење антиципирано је кроз зле слутње које се провлаче кроз опис царичине самосталне владавине. Евдокија је у *почетку* (*τὰ πρότα*) управљала владарски (VIIIb.1.6), у *почетку* није ниподаштала сина (VIIIb.3.1) и ред би био очуван *да није неки демон пореметио ток догађаја* (*εἰ μὴ δαίμων τις τοῖς πραττομένοις ἀντέπεσεν*, VIIIb.3.13-14); царица је била *парадигма умерености до тог тренутка* (*μέχρι τούτου*), да би *након тога* (*μετὰ ταῦτα*) изгубила на оштрини (VIIIb.4.2-5). Тек од Пселовог разговора са Евдокијом, који почиње у трагичком маниру, наглашавајући да је *човек променљива животиња* (*εὐμετάβλητον ζῷον ὁ ἄνθρωπος*, VIIIb.5.1), ми сазнајемо о каквој се промени и о каквом *демону* ради. Оно што следи је напета и драматична сцена Диогеновог доласка на двор (VIIIb.5-9), приказана кроз

---

⁸⁶³ Михаило V и Зое: V.4-6 и поглавље 2.2.3.3 Мотив незахвалности; Однос браће према царици: IV.17; Лихуд и Мономах: VII.66.

призму других актера: на првом месту самог писца, а потом и царице, младог цара Михаила, и на крају цезара Јована Дуке, о чијим емоцијама, како нам објашњава, Псел не може говорити, те имамо изражене искључиво његове слутње и страхове. Сцена је постављена у ноћни контекст, уз поновно коришћење темпоралних маркера.⁸⁶⁴ Обе ове околности упућују нас на опис побуне Исака Комнина, а нарочито њен финални део, устанак у Цариграду, где је Псел такође неко ко *сазнаје* о неповољним догађајима и о издаји владајућег цара и проживљава ноћ страха и злих слутњи. Тиме наглашава своје незнање о догађајима и сву кривицу за Диогеново устоличење пребацује на царицу.

Од тренутка када се појављује у наративу, Диоген, дакле, постаје човек који снева освету породици која га је усталичила. Након обеју кампања из којих се заправо вратио, његов однос према царици је постајао све лошији, те је она од занемарене жене постала заробљеница против које он кује злокобне планове (VIIIb.14;18). Штавише, по повратку са другог похода, цар је *сумњао на цезара и много пута је имао жељу да га зароби и уништи, али се предомишљао и није покушавао да оствари свој наум* (VIIIb.18.3-5). Пселов пријатељ и потенцијални наручилац другог дела *Хронографије*⁸⁶⁵ сада одмењује историчара у улози свемоћног евнуха и свог епонима. Чињеница да није имао *достојан изговор* (*γεννέαυ πρόφασιν*) да оствари своје намере главна је Диогенова мотивација да крене у трећи и, како аутор наглашава *последњи* поход против варвара. Његова мотивација за рат у коме ће и он и држава изгубити много показује још једну Михаилову црту: чињеницу да су му лична освета и мржња биле испред општег добра. Тако је Диоген не само крив за кобну судбину царства, већ је та кривица у директној вези са његовом незахвалношћу и мржњом према Цезару.

Финални опис Диогенових патњи такође је налик Калафатовом,⁸⁶⁶ те симболично Псел ствара наратив у коме је ослепљење казна за издају рода. Још једном историчар гради трагедију антихероја, али овог пута ради тога зазива арсенал мотива којима описује

---

⁸⁶⁴ Романов долазак очекује се *сутра* (*τὴν αὔριον*), Евдокија Псела себи зове претходно *вече* (*ἑσπέρας*) и саопштава му своју одлуку, коју он још не схвата довољно озбиљно, те цитира пословицу *Данас питај, сутра ћеш добити одговор* (*τήμερον οὖν πρόβαλοῦ, καὶ αὔριον ἀκροῦ*, VIIIb.6), а разговор је заокружен чињеницом да је поменути сутрашњи долазак новог цара сигурна ствар (VIIIb.7.1-4).

⁸⁶⁵ Papaioannou (2013): 7, н. 21.

⁸⁶⁶ Vratimos (2011) даје одличну анализу текстуалних паралела између двеју епизода, али пропушта да из тога изведе закључке.

славне тиране из првог дела *Хронографије*, с обзиром да је рола тиранина још једна, последња, улога коју је Роман добио. Њему прилазе војници, сакупља порезе (VIIb.32), а коначни пораз и покушај бекства Псел карактерише као *страшан и жаљења достојан приказ* (*δεινὸν καὶ ἐλπεινὸν θέαμα*, VIIb.41).⁸⁶⁷ Као и у случају Михаила V Пселово жаљење овде је ламент над људском судбином, не над личношћу јунака. Због тога је Диогеново ослепљење *догађај који није смео да се деси, или, да кажем то исто само мало другачије, морао је да се деси по сваку цену* (VIIb.42.4-5). Аутор нема сумње о пробитачности ове одлуке, али ради изградње драме амбиваленција осуде и тешкоћа одлуке морале су бити наглашене. На самом крају, пак, Роман напушта улогу Калафата. Псел га оставља да умре у миру, а плач над његовом судбином приписује цару.

5.2.2.4 МАНИПУЛАЦИЈЕ И ЋУТАЊА: ПСЕЛ И РОМАН ДИОГЕН

Зачетник изгона (ср. Романа Диогена) *био је упат филозофа Псел, како се и сам хвали у неком од својих списа.*

Ἦρξατο δὲ τῆς ἀποκηρύξεως πρῶτος ὁ τῶν φιλοσόφων ὕπατος, ὁ Ψελλός, καθὼς καὶ αὐτὸς ἔν τινι τῶν ἰδίων συγγραμμάτων μεγαλαυχεῖ.

(*Scyl. Cont.*152.22-24)

Неки од списа у коме се Псел, по речима Скиличиног настављача, *хвали својом улогом у збацивању Романа Диогена јесте управо додаток седмој књизи Хронографије*. Околности грађанског рата након битке код Манцикерта су оно што је нашег аутора превасходно довело на *стуб срама* код савремених истраживача. Он и цезар Јован Дука, инспиратори идеје да се Диогену не дозволи повратак на трон након ослобођења из кратког заточеништва код турског султана, оптужени су за војни колапс који је потом уследио и пад Мале Азије у руке Селдука. Уговор који је цар потписао са Алп Арсланом задржавао је status quo на територији Мале Азије, и тек су збацивање Романа и конфузија исцрпљујућег грађанског рата који је трајао готово две године (1071-1072) омогућили

---

⁸⁶⁷ В. поглавља 1.2.2 и 3.3.1.

Турцима да трајно запоседну највећи део срца византијске државе.⁸⁶⁸ Штавише, на цезаровом старијем сину Андронику лежи оптужба за издају и бекство са места битке, што се сматра једним од главних узрока пораза.⁸⁶⁹ Из свих ових разлога, али и због незавидног положаја у коме се у оквиру рода Дука налазио у тренутку када је састављао *Хронографију*, Псел је о овим догађајима склопио нарочито замршен наратив, чију ћу поруку овде покушати да деконструишем.

У претходном поглављу било је речи о томе да аутор између себе и цара Романа Диогена гради везу налик на сумњичав и лажно срдчан однос цара Михаила Калафата и Јована Орфанотрофа, али и да негира учешће у његовом доласку на власт, у шта с обзиром на сведочанства из других извора немамо разлога да сумњамо. Сама сцена Романовог уласка на двор значајнија је за слику Пселовог односа са царицом Евдокијом, те ће бити обрађена у поглављу посвећеном њој. У опису царева владавине, аутор себе још једном поставља као мудрог саветника, овог пута преваходно за питања стратегије, представљајући читаоцима нови аспект своје ренесансне личности.

На самом почетку описа свог односа са новим царем, објашњавајући *ропски* (*δουλοπρεπής*) карактер Романовог опхођења пре зацарења, Псел даје занимљиву и непроверљиву информацију да му је учинио некакву услугу док је био приватни грађанин (*καὶ τινος καὶ παρ' ἐμοῦ συμμαχίας ἀπολελεύκει*, VIIb.11.2-3). На шта се то односи можемо само да нагађамо. Привлачна је хипотеза да је аутор имао некаквог удела у његовој побуни против царице и доласку на престо, нарочито с обзиром на карактер термина *συμμαχία*, и на упорно и наглашено одрицање било какве своје улоге у овим догађајима у опису Евдокијине владавине. Извори, међутим, не дају потпору за овакво тумачење, које би се уклапало у слику коју о односу Псела и Диогена износи Ева де Вријес ван дер Велден.⁸⁷⁰ Било како било, аутор на овај начин наративно ствара слику царевог *дуга* према њему самом, који оправдава његове будуће поступке. Ова информација утолико је значајнија јер је Псел сам означава као дигресију (*πάρερρον*, VIIb.11.7), коју потом прекида да би прешао на наратив о цару који почиње наглашавањем да је Диоген желео да *влада*

---

⁸⁶⁸ Vryonis (1971): 96-113.

⁸⁶⁹ *Attal.* 120; *Scyl.Cont.* 149.

⁸⁷⁰ De Vries – van der Velden (1997).

сам (*αὐταρχεῖν; τὸ κράτος τῶν πραγμάτων ἔχειν μονώτατος*, VIIb.11.8). Тиме је будућа улога Псела као мудрог саветника унапред осуђена на пропаст, те је од почетка извршена замена теза: није аутор тај који је издао цара, већ је ситуација била обрнута, те је потпуно оправдано и, кроз даљи ток наратива ће се показати, неопходно било сурово лишавање власти којим је руководио.

У наративу о Романовим походима Псел оставља слику погоршавања односа изазваног љубомором: пред први рат он цару даје стратешке савете, покушавајући да сузбије његову мегаломанију и упозоравајући га да мора проверити стање трупа, што овај занемарује због неких људи који имају обичај да говоре против мог мишљења, част изузецима, они су и тада и сада довели државу до уништења (*οἱ δὲ εἰωθότες παρὰ τὴν ἐμὴν γλώσσα λαλεῖν, πλὴν ἐνίων, καὶ τότε καὶ νῦν τὰ πράγματα διεφθάρκασιν*, VIIb.12.5-7). У другом походу аутор је активни учесник, из разлога о којима сада не жели да говори и оставља их за неки други спис, који никада није написао, или нам бар није оставио сачуван (VIIb.15.6-10). Разлози из којих избегава да говори о томе јесу да не би био оптужен за зловољу (*κακονοία*) према цару и да га не би сасвим дезавуисао – сасвим иронична опаска у погосу владара. Неке трагове ипак оставља, те истиче да је његов одлазак у поход био из нужде (*ἀνάγκη*), да му је то цар наметнуо тако снажно да није био у могућности да одбије (VIIb.15.5-6). Де Вриес Ван дер Велден сматра да је његово сведочанство из *Хронографије* лажно, као и тумачење да га је Диоген повео са собом да из страха од завере коју би могао да покрене у Цариграду. Њено тумачење је, међутим, засновано на проблематичном читању Пселовог писма Константину Керуларију написаног док је био у кампањи.⁸⁷¹ Она сматра да је похвала Диогену, јединој светлој тачки у иначе катастрофалним околностима похода, била искрена, јер у писму Евстратију Хиросфакту, који је пратио Романа у рату претходне године, наш аутор нема проблема да изрази незадовољство царем.⁸⁷² Напротив, та околност може значити повећану Пселову опрезност након што је његово претходно писмо допало погрешних руку.

---

⁸⁷¹ Писмо је засебно издао Кенет Снајпс, али до њега, на жалост, нисам успела да дођем. Делове текста и француски превод даје De Vries – van der Velden (1997): 288-289, н.44.

⁸⁷² Σάθας (1876): ep.124. De Vries – van der Velden (1997): 290.

Псел свакако није био у немилости током читаве владавине Романа Диогена, о чему сведоче и четири похвална говора посвећена овом цару,⁸⁷³ но немамо разлога да сматрамо да је био у царевом најближем окружењу. Писма упућена Диогену откривају покушај приближавања цару човека који се налази ван осовине власти, а у последње две године Романове владавине немамо ниједно сачувано Пселово писмо са њиме као потенцијалним адресатом.⁸⁷⁴ Проблематичан однос који представља у *Хронографији* био је неопходан неколико година касније, у контексту владавине његовог наследника. Стога се *куне* да је подривао његове планове против царице и покушавао да измири царски пар, у наративу који непосредно претходи опису другог похода (VIIb.14). Пселова апологија у биографији Романа Диогена, међутим, није упућена искључиво Дукама, већ има и улогу да заменом теза оправда његову и улогу цезара Јована Дуке у збацивању и ослепљењу овог цара. Чињеница да избегава да говори о узроцима свог учешћа у кампањи да би избегао критику Романа Диогена сведочи управо о томе

Читав ток наратива и односи унутар двора теку ка опису Романове последње кампање против Селцука. Као *мотив* цара да крене у нови рат Псел наводи његово незадовољство због немогућности да сасвим уништи цезара Јована. Скиличин Настављач, аутор који има посебну агенду једног другог времена и који је нарочито ненаклоњен Пселу и цезару, али који је веома добро информисан и поседује информације које други извори не дају, сече Аталијатов наратив пре описа трећег похода, који ће резултирати битком код Манцикерта, да би говорио о завери коју су Псел, цезар и Нићифор Палеолог спремали против цара.⁸⁷⁵ На овом месту, он, чини се, директно оповргава Пселову причу из *Хронографије*, коју је, како смо видели, читао, налазећи за сходно да убаци информацију коју Аталијат изоставља. Наратив *Хронографије* тече тако да потпуно изоставља поход Манојла Комнина 1070. године, непотребан у концепцији историје која је фокусирана на карактере владара. Но, на тај начин он оставља и утисак да су сулуди источни походи искључиво дело Романове мегаломаније и погрешне мотивације, потпуно

---

⁸⁷³ *Or.pap.*18-21.

⁸⁷⁴ В. Jeffreys (2010): 86-87, који прихвата тезу Де Вриес ван дер Велден да извори не дају потврду да је Псел принуђен да учествује у походу 1069. године да би се спречило да кује планове у Цариграду против цара.

⁸⁷⁵ *Scyl.Cont.*141. Настављач може припадати анти-Дука кругу, нарочито непријатељски настројеном према цезару Јовану, окупљеном око Ане Даласин. Захваљујем Лариси Вилимоновић на важним информацијама и исцрпним разговорима о овом аутору, до којих је дошла у истраживању које тренутно спроводи.

пренебрегавајући реалну претњу од Селцука и потребу за годишњим кампањама. Он не даје ни утисак о протоку времена између другог и трећег царевог похода (1069. и 1071. године). Манипулишући наративом и приписујући Диогену намеру да уклони цезара, он са свог пријатеља и себе скида одговорност за оно што се у том тренутку у престоници заиста дешавало: намера и покушаја да се цар склони с трона. Склона сам да мислим да наратив о другој кампањи указује на почетак тензије између Псела и цара, о којој он *не жели да говори*, а која ће резултирати завером која ће обележити Романов трећи поход против Турака.

Кључни аргумент поменутог чланка Де Вриес Ван дер Велден јесте да је Псел заправо учествовао у походу који је резултирао Манцикертом, што превасходно закључује из писма упућеног (по свему судећи) Константину Керуларију, а чије датовање она помера у 1071. годину.⁸⁷⁶ Аргументације коју даје није убедљива, али да би је подржала наводи и један солидан аргумент из самог текста *Хронографије*, који назива Пселовим *пропустом*. Објашњавајући узроке пораза код Манцикерта наш аутор говори важну ствар:

Оно што мени није промакло, он није знао: сам султан, владар Персијанаца и Курда, био је присутан у војсци и значајно је допринео њиховим успесима. Да му га је неко и показао, не би веровао, јер није желео мир, већ је сматрао да ће на први ратни поклич покорити непријатељску војску.

Ὁ δὲ με <οὐ> διέλαθεν, ἔλαθε τοῦτον, αὐτος δὴ ὁ σουλτάν, ὁ τῶν Περσῶν καὶ Κούρτων βασιλεύς, συνὼν τῷ στρατεύματι καὶ τὰ πλείω τῶν κατορθωμάτων ποιῶν. Εἰ δὲ τις τοῦτον ἐφώρασεν, ὁ δὲ οὐκ ἐπίστευε λέγοντι, ἀλλ' οὐδὲ εἰρήνην ἐβούλετο, ἀλλ' ᾗετο αὐτοβοεῖ αἰρήσειν τὸ τῶν ἐναντίων στρατόπεδον. (VIIb.20.1-6)

Одакле је Пселу, уколико није био присутан, било познато да султан предводи селцучку армију? Судећи по Аталијатовом наративу, Диоген није био несвестан ове чињенице. Наш аутор има за циљ да покаже цареву заслепљеност, у односу на сопствену информисаност и добру процену ситуације. Из тога се не може закључити да је лично био у походу, што је привлачна хипотеза, али овај навод може се односити на сам почетак кампање и свакако имплицира његову умешаност у читаву ствар. Уколико и није био

---

⁸⁷⁶ Σάθας (1876): ep.186; De Vries – van der Velden (1997): 302-307.

лично присутан, информације са фронта могао је добити од неког од учесника похода, рецимо цезаровог сина Андроника Дуке. Оправдање да је Диоген био толико неразуман да није било ни сврхе обавештавати га апологија је скривања информација, али лажна. Ово није нешто што је Пселу *промакло*. Истицањем да је он сам имао информацију од круцијалног значаја која је цару (реално или фиктивно) недостајала, себе је директно поставио као његовог супарника. Од тог тренутка почиње други део наратива, у коме ауторове личне везе са царем нема. Он је сада мудри саветник, али мудри саветник Романових непријатеља. Он је тај који је донео одлуку, како саопштава, да се цар уклони (ἐκ μέθου ποιεῖν, VIIb.27.8-9) и да се свуда пошаљу наредбе да се он третира као збачен владар. То потврђује и Скиличин Настављач, у цитату с почетка овог поглавља.⁸⁷⁷ Роману ће се аутор личније вратити тек у ламенту над људском судбином и оправдању неопходности ослепљења, чина

који није смео да се деси, али, да кажем то исто само мало другачије, морао је да се деси по сваку цену. Није смео.....

На тај начин заокружен је наратив о Роману Диогену какав Псел плете од самог почетка: као и у случају Романа Аргира и Михаила Калафата, драконске мере против њега биле су неопходне ради добра државе. За себе је аутор успео да обезбеди улогу царевог верног саветника, коју у свом делу игра још од времена Константина Мономаха, али и човека Дука кључног за његово збацивање. Тај маестрални обрт постигао је као и у правдању псогоса Мономаху: није он тај који је био незахвалан, цар је био неразуман, незахвалан и љубоморан на њега, што је могло довести до пропасти државе. Збацивање и брутално ослепљење Романа Диогена, од чијих последица ће цар умрети свега неколико дана касније, остаће мрља и озбиљан проблем у оцени Псела, али и Дука, на првом месту цезара Јована, о чему сведоче сви наративи о овим догађајима, писани са апологетских или оптуживачких позиција. То ће им остати мрља и у погледима савремених историчара. Овог пута, Псел никога није убедио. Његовој осуди нарочито је допринело писмо (sic!)

---

⁸⁷⁷ Опрезни Михаило Аталијат Псела не помиње у свом наративу, као што избегава и помињање цезара Јована, те он ову одлуку приписује царици Евдокији (*Atal.125*), што Скиличин Настављач коригује. Код Вријенија, који највећи део текста о овим догађајима преузима од Псела, нестају периавтологије нашег аутора и он Пселове поступке приписује цезару Јовану (*Bryenn.119-129*).

утехе које је упутио Диогену по ослепљењу, *превазишавши самог себе у цинизму*, како каже Георгије Острогорски.⁸⁷⁸

5.2.3 ЛОШ ЂАК: МИХАИЛО VII ДУКА

5.2.3.1 ИСТОРИЈА БЕЗ ИСТОРИЈЕ: СТРУКТУРА БИОГРАФИЈЕ

Биографија Михаила Дуке једино је поглавље у *Хронографији* у коме не налазимо никакве примере *историјске* нарације. Мало је и Пселових енкомија који су у толикој мери лишени конкретних поступака и догађаја. Приказ Михаилове владавине тако даје више слојева ироније од ранијих портрета, укључујући и изразито ироничну биографију његовог оца. За случај да иронија није довољно јасна, писац опис царевог карактера и владалачких способности уоквирује упозорењима. На почетку тражи од публике да не сумња у његов исказ упркос чињеници да је биографија писана за време владавине описаног цара (*καὶ μὴ τις διαπιστοίῃ τῷ λόγῳ ἢ ἐς ὑποψίαν φέροι τὰ γραφησόμενα, ὅτι ἐπὶ ζῶντι τῷ βασιλεῖ ταῦτα γεγράφεται*, VIIc.1.8-10), а на крају додаје да му је Михаило, сазнајући да пише историју, дао *сopствену* верзију догађаја (*διεγνώκει με οὗτος ὁ βασιλεὺς μέλλοντα τοῦτον ἐξιστορεῖν, καὶ ἐπιτάζας μὴ γραφεῖν μέχρις ἂν αὐτὸς ἐκδοίῃ τῶν ἑαυτοῦ τρόπων κεφάλαια*, VIIc.11.1-4), која га је задивила скромношћу и самоунижавањем. Тако уоквирујући наратив, Псел јасно указује на оно на шта читаоци морају обратити пажњу: биографија је писана не само **за царе** **владе**, већ и **са његовим знањем** и под његовом (неизвесно каквом и коликом) контролом. Читалац који схвати ову поруку, и познаје контекст остатка *Хронографије*, моћи ће да чита овај енкомиј као оно што заправо јесте: критику цара за кога чак ни у енкомијастичком приказу аутор не може да нађе дело које ће реторички претворити у похвалу.

Михаилова биографија састоји се из три дела. У првом (VIIc.2-7) су описане цареве карактерне особине и однос према власти: благост и познавање финансија, умереност, занимације, изглед и целокупност етоса. Други део (VIIc.8-10) садржи карактеризацију Михаилових односа са Пселом, а потом и према супрузи и другим члановима геноса Дука: браћи и цезару Јовану. Трећи одељак (VIIc.12-17) посвећен је кратким описима

---

⁸⁷⁸ Σάθας V, ер.82, Острогорски (1959): 326.

припадника рода: бебе Константина, царева браће Андроника и Константина и, на крају, цезара Јована.

5.2.3.2 Плач и стид младог Михаила

Лик Михаила Дуке провлачи се кроз све биографије у другом делу *Хронографије*, будући да је писан током његове владавине. Од мудрог и обећавајућег детета у биографији оца, преко послушног сина у опису мајке, до филантропског супарника током владавине Романа Диогена, Псел пажљиво гради Михаилов лик који ће у његовој владарској биографији до краја развити, кроз различите догађаје конструишући карактеристике које се не могу видети у владавини лишеној акције. Већ од биографије његовог оца Псел најављује критику младог цара. Након што је кроз иронични енкомид изнео критику Константина Дуке, аутор саопштава да је нема василевса који је *умро срећније* јер је имао синове који су били *савршена слика оца и који су у његов карактер носили и у души и у телу* (*πατρώζοντασ ἀκριβῶσ καὶ τὸν ἐκείνου χαρακτῆρα ἐν τε ψυχῇ καὶ σώματι φέροντασ*, VIIa.28.5-8). Наследник цара који није испуњавао ниједан услов доброг владара, није могао бити другачији.

У опису Евдокијине и Романове владавине, фокус писца налази се на царевом односу са мајком, пред којом је црвенео и којој није смео да се обрати (VIIb.2), чињеница за коју аутор иронично истиче да је *није лако упоредити са било ким другим, нити је могуће довољно је похвалити*. Похвалу скромности младог цара Псел маестрално претвара у критику едиповског карактера, *маминог сина* који није био способан да самостално доноси одлуке.⁸⁷⁹ Из тог разлога он наглашава да је Михаило по смрти оца био у узрасту када је могао да влада (*πρὸ πολλοῦ τὴν ἡβην ἐκβεβηκότα καὶ τῆσ φρονούσῆσ ἡλικίασ γενόμενον*, VIIb.2.5-6), и да је био способан да се подухвати било ког задатка, али да упркос томе није узео учешћа у стварима које су се тичале управљања државом, препуштајући власт Евдокији (VIIb.2.12-13).

---

⁸⁷⁹ В. Репајић (2013): 467-468. за мотиве односа са мајком као једног од лајт-мотива *Кратке историје* и карактер дидактичких савета цару Михаилу.

Михаилова реакција изостаје и када сазнаје да је Диоген постао цар: *није било никакве промене, ни у његовој души ни у боји (μηδὲν διαλλάζας μήτε τῆς ψυχῆς, μήτε τοῦ χρώματος, VIIb.8.10)*. Та чињеница би могла бити протумачена као похвала цареве хладнокрвности, да Псел, противречећи исказу који је дао само реченицу раније, да *не зна шта му је било у мислима*, не приписује Михаилову смиреност и његовој души. На тај начин уместо слике хладнокрвног и промишљеног владара, каквог ћемо само неколико редова касније наћи у цезару Јовану који наздравља младенцима, добијамо портрет неспособног и незрелог детета које то више није, и које не схвата шта се око њега догађа. Чак и у одсудном тренутку одлуке о наслеђу престола он је био спреман да мајци још једном препусти трон, што је спречио Псел доневши одлуку да син и мајка заједно владају (VIIb.24.1-2). Нешто касније, у замршеним околностима у којима ауторова улога у наративу није сасвим јасна, Михаило се ослободио мајке (*ἀποτρέχει τῆς μητρὸς, VIIb.28.4*), али и то не својом иницијативом, већ захваљујући својој браћи од стрица, *мислим на цезарове синове* (VIIb.28.5-6). Он је тај који се поново предомишља када долази до изгона Евдокије, о коме наводно није знао ништа, и безуспешно покушава то да спречи (VIIb.31). Кроз опис царевог односа са мајком Псел је уплео две нити карактеризације Михаиловог деловања, односно његовог недостатка: цар никада нема иницијативу, нити зна шта се догађа, а Псел, са цезаром Јованом и његовим синовима Андроником и Константином, брине о његовој власти и голом животу.

У том светлу треба схватити и Пселово инсистирање на чињеници да Михаило није знао за ослепљење Романа Диогена (VIIb.43.1), иако је пропраћено Пселовом омиљеном ироничном примедбом да он *не саставља ласкаву, већ истиниту историју*. Наизглед пишући апологију цара (која још једном треба да укаже на време писања дела), аутор гради портрет човека који, попут оца, није способан да преузме иницијативу чак ни када је по среди његова судбина. Михаило у грађанском рату готово уопште не фигурира: борбе на двору и на фронту воде Псел, цезар Јован и његови синови, и Франак Криспин. Царево појављивање сече наратив о ратовању против Диогена у два наврата (VIIb.35; 37), оба пута у контексту покушаја помирења са непријатељем, филантропије и саосећања. Михаилова неспособност да се носи са изазовима власти, колико год тешки и аморални били, и сличност са оцем, изражена је кроз плач. Он *често* плаче над Диогеновом судбином антиципирајући је и плашећи се за тешке ствари које га могу очекивати, између осталог *да*

не буде лишен неког дела тела (VIII.36-37). Због ослепљења Диогена цар је плакао више него сам ослепљени цар-узурпатор (VIII.43).⁸⁸⁰ Улогу кукавичког Михаила Калафата, која је до тог тренутка у наративу припадала Диогену, сада преузима млади цар.

Михаилу Дуки фалила је кључна предиспозиција за добру владавину: амбиција и воља за моћи. Од смрти оца он се константно повлачи са власти, и није учесник ни у каквим догађајима који ће заправо довести до његовог успона на власт. Ситуација у реалности свакако није била таква, иако је улога младог цара незнатна у свим историјским наративима који се тичу Диогеновог збацивања.⁸⁸¹ Креирајући енкомид цар-филантропа, Псел кроз манипулацију историјом, под будним оком цара, ствара оптужбу неспособног и неделатног владара.

5.2.3.3 ИРОНИЧНИ ПОРТРЕТ ЦАРА-ФИЛОЗОФА: СУМА СВИХ МАНА

Изградивши лик Михаила Дуке као човека неспособног за власт и доношења одлука, Псел је створио подлогу за читање његове биографије, приказа неделатног владооца, каквог имамо у портрету Константина VIII. На овог цара асоцира и алузија на коцкање, додатно иронизована кроз филозофски карактер који јој је аутор дао: једина коцка коју је познавао била је геометријско тело које је Платон доделио Земљи (VIc.6.11-13). Свака царева врлина кроз интратекстуалне паралеле са претходним биографијама у *Хронографији* извргнута је руглу. Михаилова умереност, изражена у црвењењу при самом помену секса од кога се уздржавао (VIc.3), уместо на Василија који се клањао уживања ради бриге о држави, асоцира на стид и кривицу Михаила IV, која је њиме владала бацајући сенку на његове владалачке квалитете, добијајући и додатну комичну ноту човека неспособног за живот. Царево руменило није ограничено само на сексуалне односе: аутор нам саопштава да је Михаило *лако црвенео* (VIc.6.8-9). Поред мане

---

⁸⁸⁰ Интересантно је да Аталијат инсистира на плачу Романа Диогена (*Attal.*129; 131), што Скиличин настављач преузима у ублаженом облику, дајући цару више достојанства (*Scyl.Cont.*154).

⁸⁸¹ У Настављачевом наративу Михаила готово да нема, док опрезни Аталијат, који избегава да износи оптужбе на рачун цезара и његове породице оптужбу упућује цару у форми директног обраћања (*Attal.*130-131). Међутим, до тог тренутка Михаило није активан учесник повести, нити је његова улога у догађајима описана. Аталијатов ламент има улогу у драматичности наратије и оптужби на читавом режиму Дука. У време када је он писао, доба Нићифора Вотанијата, најбезболније је било оптужити замонашеног Михаила VII, човека без удела у политичком животу, са чијим збацивањем се припадници друге гране Дука нису тешко мирили.

Михаила Пафлагонце, Дука је ироничним обртом задобио и једину ману Исака Комнина, склоност лову, још једном иронично доведену до апсурда: Михаило није могао да поднесе призор убијања животиња, те би птице или пуштао или би окретао главу (VII.6.13-16). На тај начин је чак и кроз лишавање уживања он представљен као владар коме недостаје *мушкости*, кључне владарске особине коју су поседовале чак и неке царице, укључујући и његову мајку.

Ни алузија на Михаила VI није изостала, овог пута кроз опис физиса. Водећи нит царева *филозофске природе*, Псел објашњава да је његов изглед био *старачки* (*πρεσβυτικόν*, VIIc.5.1),⁸⁸² додајући да је био налик педагогу. Видели смо, међутим, да је Василије II нестарећи цар, а да је Михаила VI на физичком плану управо изглед чинио недостојним власти.⁸⁸³ Видели смо да је на крају Романове биографије он преузео и улогу Михаила Калафата који плаче док је неко други на мукама (VIIb.43; V.49). Централна тачка поређења биће, међутим, други цар из синкрисиса из Диогенове биографије, Роман Аргир.

Главни мотив Михаилове биографије, који се провлачи кроз читав кратки опис његовог карактера, јесте царева мудрост, и понос Псела као учитеља. Његовој учености аутор и посебно посвећује пажњу, набрајајући области знања за које је био заинтересован (VIIc.4). У дугачком пасусу Псел као царева интересовања помиње готово све области хеленског знања, да би на крају, говорећи о царевим јамбима, дао кључ за читање целог описа: *ритам поезије није био сасвим хармоничан, али царева намера била је добра*. Тиме је имплицирано да је његово знање у свим овим областима било површно, с обзиром да ниједна није била у фокусу.⁸⁸⁴ На то указује и уводећи у каталог Михаилових наука: *нека дела и речи припадају цару, нека филозофу, нека ретору*, док је он бриљирао у свим. Помињање дела која приличе цару у овом контексту указано је то да је он свој владарски позив третирао једнако површно као друге занимације. Таквом схватању доприноси и начин на који аутор почиње пасус о царевој учености:

---

⁸⁸² Аталијат и Скиличин Настављач, вероватно преузимајући од Псела, карактеришу Михаила као *ῥέρον ἐν νόοις* (*Attal.133; Scyl.Cont.155.*)

⁸⁸³ В. поглавља 1.1.1.5 и 4.3.1.

⁸⁸⁴ У дигресији о образовању Псел инсистира на томе да свако треба да има одређену област која ће бити од првенственог значаја, што је за њега филозофија (VI.44)

Треба да кажемо и нешто о томе шта су детету били царски послови, а шта цару дечије игре и у чему је уживао.

Ἀλλ' ἔροιστό τις, τίνα τῷ παιδὶ βασιλικὰ ἢ τῷ βασιλεῖ παιδικὰ καὶ οἷς ἂν ἀγλαΐζοιτο.
(VIIc.4.1-2)

Супротстављањем и мешањем царских брига и дечијих игара, Псел износи најоштрију критику Михаила VII, алудирајући на двојство σποῦδασμα-παιδιά, кључно за схватање етоса Константина Мономаха.⁸⁸⁵ Међу бројним Михаиловим занимацијама *василија* заузима незнатно место, а поновна употреба термина ἀγλαΐα, уживања, као нечега чега се цар клонио, на почетку описа његових владалачких квалитета (VIIc.7.1) упућује читаоца на иронију. Таквом уводу следи описивање Михаиловог презирања украса, што читаоца *Хронографије* асоцира на Василија II, но Псел га одмах враћа на пут критике, истичући да се цар понашао *по узору на оца* (ἐς παράδειγμα τὸν πατέρα, VIIc.7.6). Аутор нас међутим, градацијски води и корак даље од Константина Дуке:

Оно што је највеће и чему не могу довољно да изразим своје дивљење, јесте ово: држава је била потресена и са истока и са запада, што је кривица царева пре њега. Неко други на његовом месту, чак и човек чврстог карактера, препустио би се току догађаја и пустио ствари да теку. И шта онда? Покидало би се уже царства, пао би кров, урушили би се темељи. Али стабилност његове душе и неузнемиреност духа су прекинули ток ствари и ако се и нисмо још укотвили у луге, бар пловимо по високим таласима и нисмо одбијени на отворено море.

Τὸ δὲ μέγιστον καὶ ὃ μηδὲ θαυμάζειν δεδύναμαι, ζυγκλυσθέντων αὐτῷ τῶν πραγμάτων κατὰ τε τὴν ἐφάν καὶ τὴν ἐσπέραν, ὧν τὰς ἀφορμὰς οἱ πρὸ τοῦτου δεδώκασιν αὐτοκράτορες, ἄλλος μὲν ἂν τις καὶ τῶν λίαν ἰσχυρογνώμωνων τῆς τῶν κακῶν ἐγγόνει συμφορᾶς καὶ ἐνεδεδώκει τοῖς πράγμασιν. Εἶτα τι; Διεράγη ἂν ὁ τῆς βασιλείας κάλως, καὶ κατερράγη μὲν ἢ ὀροφή, ἀνέσπαστο δὲ ὁ θεμέλιος. ἀλλ' ἢ τῆς ψυχῆς αὐτῷ στάσις καὶ τὸ τῆς ἀκλόνητον ἔστησε τὴν τῶν πραγμάτων φορᾶν, καὶ εἰ μὴ τοῖς λιμέσι προσωκείλαμεν τέως, ἀλλ' ἐπὶ μετεώρου σαλεύομεν καὶ οὐπω ἀπόσθημεν ἐς τὸ πέλαγος. (VIIc.7.7-17).

---

⁸⁸⁵ В. поглавље 3.1.2 Σποῦδη καὶ παιδιά: Константинов однос према власти.

Михаило Дука није чврст владар, што показује претходни ток Пселовог наратива и овај иронични завршетак. Он је неузнемирен катастрофалним стањем у држави једнако као што је био равнодушан према доласку Романа Диогена на власт (VIIIb.7). Он је човек који не увија озбиљност ситуације и икоме је царство једна од разбигра. Пселов Михаило је био далеко од платонистичког идеала краља-филозофа, будући да није био ни владар, ни мудрац. Сви негативни аспекти претходних владара *Хронографије* нашли су се у његовом портрету. Прави антихерој другог дела историје није Роман Диоген, већ Михаило VII Дука. Шта је Псела навело да остави овако негативан портрет свог ученика?

5.2.3.4 МОТИВИ ЗА ПИСАЊЕ: ИСТОРИЈА КАО ОСВЕТА 2

Тешко је закључивати о намерама које је Псел имао стварајући други део историје, а још теже спекулисати о томе да ли је своје циљеве остварио. На два места он сведочи о проблематичном односу са владајућим царем. Пишући о оглушавању Романа Диогена на савете, као главне узрочнике помиње извесне људе који су увек спремни да говоре против његових идеја, и који су *и тада и сада довели државу до уништења* (VIIIb.12.6-7). Говорећи, пак, у суперлативима о сопственом односу са Михаилом, обраћа се директно василевсу речима:

И нека нас не погоде стреле зависти нити непријатељства.

Βασκανίας δὲ μὴ βάλῃ βέλος ἡμᾶς, μηδὲ νεμέσεως. (VIIc.8.13).

Узете заједно, ове две узгредне реченице сведоче о *извесним људима* који су вршили негативан утицај на Пселов однос са царем. Стрела његовог наратива можда је уперена против свемоћног логотета Нићифорице.⁸⁸⁶ Псел изгледа није сасвим пао у немилост код цара, мада немамо готово никаквих података о њему из другог дела цареве владавине. Једини похвални говор који је саставио овом цару датован је у 1071-1072. годину,⁸⁸⁷ а писама упућених њему немамо. Мета-наратив другог дела *Хронографије*, о

---

⁸⁸⁶ О успону Нићифорице и његовом обрачуна са цезаром и Пселом в. *Attal.*135-136; *Scyl.Cont.*155-156. који је више фокусиран на Псела и цезара; Polemis (1968): 37; 43-44.

⁸⁸⁷ *Or.pan.*8; Jeffreys (2010): 88.

чему је било доста речи, потврђује овакву претпоставку. Кроз енкомијастичке приказе актуелног цара и његовог оца, а нарочито кроз истицање заслуга које су он сам и цезар Јован Дука имали за обезбеђивање њихове власти, покушавао да на двору поврати позицију коју је некад имао и уједно посредује за свог пријатеља, замонашеног након покушаја тираније против братанца.⁸⁸⁸ Наслањајући повест Дука на остатак *Хронографије*, читаоцима је дао моделе и методе за читање ироничних портрета Константина и Михаила Дуке. Колико је цар реску иронију филозофа могао да схвати, уколико је уопште имао прилику да слуша или чита дело, можемо само да нагађамо. Уколико је заиста било лош ђак каквим га Псел представља, лако је могао бити заваран.

5.3 ЦАРИЦА (ИЛИ) МАЈКА: ЕВДОКИЈА МАКРЕМВОЛИТИСА

У писму Константину Керуларију, једном од последњих Пселових сачуваних списа, написаном највероватније по паду Михаила VII Дуке 1078. године, аутор се пријатељу жали на удаљеност од двора и саопштава да му је једина утеха *господарица и царица, што јесте и како је називају*.⁸⁸⁹ Цефрис даје добре аргументе за идентификацију царице као Евдокије, с обзиром да Марија Аланска, бивша жена Михаила Дуке и супруга новог цара, Нићифора III Вотанијата, не би била удаљена од двора.⁸⁹⁰ О Пселовој блискости са царицом Евдокијом сведоче писма и говор њој посвећени,⁸⁹¹ али и наратив *Хронографије* у коме он истиче да је био духовни брат њеног оца (VIII.4.13-14). Ти односи, међутим, нису увек били хармонични, а посебну тензију је у њих унела нова удаја Евдокије за Романа Диогена, догађај који је поделио двор.

Царица Евдокија је пред смрт свог првог супруга, Константина Дуке, мужу на самрти положила заклетву да се неће преулавати, те да ће сачувати престо њиховим

---

⁸⁸⁸ Polemis (1968): 38-39; Cheynet (1990): 78.

⁸⁸⁹ *ἡ δεσπότις καὶ βασίλισ, ὡσπερ ἔστι τε καὶ λέγεται. Scripta minora II*. Ep. 214.19-20. За датовање и контекст писма в. Jeffreys (2014): 82-85.

⁸⁹⁰ Jeffreys (2014): 83.

⁸⁹¹ За писма в. Papaniannou (1998): 99; Говор је Псел саставио поводом царичине удаје за Диогена: *Or.pap.12*

синовима и наследницима.⁸⁹² Њен однос према том наслеђу и према деци, пре свега Михаилу један је од стубова Пселовог портретисања царице у *Хронографији*. Други стуб су њени владалачки квалитети и амбиције, као и однос са Романом Диогеном. Кроз све ове нивое нарације провлачи се посве *лични* однос историчара и јунакиње, описан кроз низ контрадикција које је тешко дешифровати.

На површини, царица Евдокија приказана је као пожртвована царица-мајка, која води државу у име својих синова: на крају биографије Константина Дуке Псел је карактерише као *изузетну васпитачицу* (*παιδοτροφῆσαι ἀκριβεστάτη*), којој муж поверава бригу над децом непосредно пре смрти (VIIa.27). Веома близу испод те површине, међутим, аутор маестрално приказује сукобљеност тих двеју улога. Од самог почетка описа њене самосталне владавине видимо потчињеност синова мајци: они је посматрају са страхопоштовањем (VIIb.1.11-13), Михаило јој препушта власт, иако је у узрасту када и сам може да влада (VIIb.2). Аутор осећа потребу да нагласи да цара *мајка* у почетку *није занемаривала* (VIIb.3.1), што би имплицирало да га *јесте* занемаривала и потцењивала касније. Након што је решила да се уда за Романа Диогена, који би преузео престо у име њених синова, Евдокија не налази за сходно да о томе обавести сина и Псел је тај који је *подсећа* на Михаила (VIIb.7).⁸⁹³ Евдокија је лик који води унутрашњу борбу између свог мајчинства и владарских амбиција. То ће до пуног изражаја ће доћи у опису догађаја након заробљавања Романа Диогена. У конфузној ситуацији која је након Манцикерта настала на двору, а коју Псел комплексношћу свог наратива чини још конфузнијом (VIIb.23-31), назире се сукоб мајке и сина. Он не говори о узроцима наглог раскида Михаила са мајком, који су подстакли цезарови синови (VIIb.28) и до кога је дошло након одлуке да се Диогену не допусти повратак на трон (VIIb.27). О значају ових догађаја за карактеризацију младог цара већ је било речи. Како се Евдокија понела у новонасталој ситуацији? *Што се тиче царице, није била нимало уздржана (οὐδὲ καθεκτῆ ἦν), већ је скинувши вео са главе отрчала у скривене одаје.*

---

⁸⁹² Oikonomides (1963).

⁸⁹³ Када је упита да ли Михаило зна нешто о новонасталој ситуацији, царица одговара одрично и додаје: *добро си ме подсетио на сина (ἀλλ' εἰς καλὸν τοῦ υἱοῦ μοι μὲνησαι, VIIb.7.8-9).*

Реакција царице на губитак власти најснажнији је показатељ лика амбициозне владарке коју Псел од ње гради у *Хронографији*. Њена властољубивост и владалачке способности, међутим, уочљиви су од почетка. По смрти првог мужа Евдокија *није желела да већи део времена проводи код куће, поверивши државне послове великодостојницима, већ је сама преузела наслеђе читаве власти* (VIIIb.1.2-5). Какав је владар Евдокија била? У почеткусе носила једноставно и бавила државним пословима. Она је та која се брине о државним пословима, води изборе званичника и контролише благајну (VIIIb.1.6-11). До извесног тренутка (*τὸν μέχρι τούτου*) била је *парадигма умерености* (*σωφροσύνης ἐγγύονει παράδειγμα*, VIIIb.4.3-4). Псел након тога експлицитно изриче да ће јој саставити *апологију* (*ἀπολογίαίμην*, VIIIb.4.7), истичући да није била подстакнута страстима и *путеним жељама*, већ страхом за власт својих синова. То је контекст у који аутор поставља долазак Романа Диогена на трон, конзистентно истичући лоше односе цара и царице и његово незахвално опхођење према њој.⁸⁹⁴

Друга удаја је, дакле, кључна грешка коју је Евдокија Макремволитиса, способна и властољубива царица, направила, и којом је умало донела пропаст свом роду и држави. Стога је њено збацивање било оправдано, и наративно је повезано са избављењем Романа Диогена из заробљеништва. Да ли Псел тиме имплицира да је царица била склона да Диогена прихвати назад, као што је случај са избором Теодоре у напетим околностима побуне у Цариграду против Михаила Калафата, из страха да Зое поново не склопи договор с царем? Наш аутор избегава да одговори на ово питање, скидајући са царице одговорност за потоње Романове поступке: она је била његова заробљеница и непријатељ. Псел у потпуности из наратива изоставља чињеницу да су Диоген и Евдокија имали децу,⁸⁹⁵ остављајући Дуке као једине легитимне наследнике царства, али и подржавајући наратив о лошим односима царског пара. У похвалном говору посвећеном царици, у коме хвали њену одлуку да се преуда, Псел оставља жаоку ироније: међу бројним владарским епитетима којима ју је украсио, оставља и једну критику, кључну у њеној одлуци –

---

⁸⁹⁴ В. Поглавље 5.2.2.3 Диоген као Михаило Калафат: однос према царици и роду Дука. *Attal.107* сведочи о снажној љубави, али и некаквим несугласицама у браку Романа и Евдокије непосредно пред његов трећи поход.

⁸⁹⁵ В. *Attal.131*.

лаковерну нарав (*τὸν τρόπον εὐάγωγος*).⁸⁹⁶ На идентичан начин у својој историји окарактерисао је Зое Порфирогениту у њеном односу са Пафлагонцима, на тај начин суптилно изражавајући свој став о овим догађајима.

Амбивалентност Евдокијиног описа одсликава се и на амбивалентност њеног односа са Пселом у наративу. Његово истицање блискости са царицом од самог почетка замагљено је чињеницом да није био упознат са њеном одлуком да путем брака доведе Романа Диогена на престо. Још је енигматичнија његова позиција у последњим тренуцима њене владавине, пре изгона у манастир. У контексту правог рата који се водио на двору (VIIb.28), у коме Михаило са Андроником и Константином Дуком придобија гарду, Псел се налази у групи људи са царицом, *не знајући шта се догађа* (*ἀγνῶτες τοῦ πράγματος*, VIIb.29.1-2) и чувајући стражу, нејасно да ли да се до Евдокије не би дошло, или да би је задржао ту. Ту прилику користи да нагласи своју блискост са царем, који је у гужви само бринуо за безбедност свог учитеља и *ухватио ваздух из таласа* (*ἀναπνέει τοῦ κλύδωνος*, VIIb.29.13-14) након што је видео да је Псел добро. Након тога аутор измешта себе из тока фабуле, наглашавајући да се он бавио *политичким пословима* (*πολιτικῶν εἰχόμενῃν πράξεων*, VIIb.30.1-3) док су се други бавили *царевом мајком*. На тај начин је себе избацио из приче о Евдокијиној смени и замонашењу. Ово је једина епизода у којој Псела не налазимо уз цезара и његове синове. У другим изворима немамо довољно података о његовом учешћу у овим догађајима, али из Скиличиног Настављача се да наслутити да је био део круга око цезара Јована који је уклонио царицу.⁸⁹⁷

Какве је мотиве аутор могао имати да наглашава сопствену блискост са царицом Евдокијом у тренутку када је она била политички изгнаник? На који начин се верзија коју даје слаже са сликом бескрупулозне царице коју оставља? На овом нивоу није могуће одговорити на та питања. Његова каснија блискост са царицом могла би указивати на чињеницу да су и током њеног прогонства одржавали некакав контакт, нарочито с обзиром на чињеницу да ни Псел дуго није остао у најужем кругу новог владара. Посебну светлост на њихов однос бацила би позитивна идентификација Михаила Никомедијског из Аталијатовог наратива као Псела. Никомедијца Аталијат помиње два пута: у биографији

---

⁸⁹⁶ *Or.pan.12.17-18.*

⁸⁹⁷ *Scyl.Cont.152.*

Михаила Дуке, у реминисценцији на почетак његовог сукоба са Нићифорицом у време Константина Дуке, када га је овај оптужио пред царем за аферу са Евдокијом; и у опису владавине Нићифора Вотанијата, где је Михаило месазон новог цара, али ће умрети убрзо по његовом успињању на трон.⁸⁹⁸ Упадљиво је одсуство Псела из Аталијатовог наратива, у тој мери да је Скиличин Настављач допуњавао његов текст истичући улогу коју је наш аутор играо у борбама око власти почетком седамдесетих година. Изненадно појављивање Михаила Никомедијског *монаха и ипертима*⁸⁹⁹ до тада непосведоченог, који је био у сукобу са Нићифорицом, а деценију касније постао Вотанијатов први министар, оставља сумњу у његов идентитет. Аталијатова опрезност у извештавању о поступцима цезара Јована Дуке и његових најближих сарадника оставља могућност да би за Псела, кога другачије не помиње, користио подругљиви псеудоним, алудирајући на никомедијско порекло његове породице (можда с очеве стране).⁹⁰⁰ Уколико се прихвати ова идентификација, то баца ново светло на Пселов однос са царицом Евдокијом, али и царском граном рода Дука. Било да је прича коју је Нићифорица покренуо о његовој афери са царицом имала утемељење у истини или била злонамерна гласнина, она сведочи о Пselовој блискости са Евдокијом која би је учинила плаузибилном. У том случају, Пселови тужни и усамљени последњи дани, које Цефрис види у његовим последњим писмима,⁹⁰¹ можда нису били тако тужни и усамљени.

---

⁸⁹⁸ *Attal.* 134; 212.

⁸⁹⁹ Псел је, како се чини, био први носилац ове титуле, направљене за монахе који су се налазили у државној служби и обављали световне послове (Jeffreys (2014): 88-90). Цефрисов закључак из последњег писма Константину Керуларију, да Псел није могао бити месазон Нићифора Вотанијата, у супротности је са аргументом који даје и његовим муњевитим успоном у сенату.

⁹⁰⁰ Псел у *Енкомјију мајци* не говори о географском пореклу свог оца (Σάθας V.9), наглашавајући вишегенерацијски живот у престоници мајчине стране породице (Ibid.5).

⁹⁰¹ Jeffreys (2014): 93-96.

5.4 ЦЕЗАР ЈОВАН ДУКА

Цезар Јован Дука је прималац највећег дела корпуса Пселових писама и колекционар епистографије свог пријатеља.⁹⁰² Та писма откривају ниво интимности незабележен у другим Пселовим епистографским саставима. Стари пријатељи деле радости рођења унука и агонију страха за ћерке и супруге на порођају, а филозоф саставља посмртно слово Јовановој жени Ирини.⁹⁰³ Псел је у пуном смислу те речи био члан *икоса* цезара Јована Дуке. О релативно стабилном политичном савезништву и посебној групацији коју су њих двојица формирали на двору крајем шездесетих и почетком седамдесетих година најизразитије сведочи Скиличин Настављач.⁹⁰⁴ Стога није необично што је, уз самог аутора, цезар једини прави *херој* повести о Дукама.

Први помен Јована Дуке налазимо већ у биографији његовог брата. Први пут када је оболео Константин Дука је, саопштава Псел, брату поверио бригу над породицом (VIIa.26), да би се приликом друге и фаталне болести предомислио и децу поверио супрузи Евдокији (VIIa.27). Ова узредна опаска у оквиру приказивања идиличних прилика у оквиру геноса Дука сведочи о мање него идиличној реалности коју је аутор желео да представи, алудирајући на чињеницу да су односи међу браћом крајем Константинове владавине били напети. Осим тога, Псел указује на последњу лошу одлуку Константина Дуке: уместо да повери бригу над родом брату, који ће се у даљем току наратива показати као прави чувар геноса, он је сву моћ ставио у руке жене која ће несмотреним и погрешним избором младожење довести породицу у опасност. У наративу о Евдокијиној самосталној владавини Јована нема, да би се поново јавио као актер у сцени венчања царице и Романа Диогена (VIIb.9). У новонасталој ситуацији цезар је показао *разборитост* (*σύνεσις*) и бригу о братанцу и цару, иступивши као чувар рода пред наступајућим опасностима, истовремено, у маестрално описаној сцени коју због природе детаља није тешко замислити на великом платну, славећи са младенцима и певајући свадбене песме.

---

⁹⁰² Papaioannou (2013): 7, н. 21; Ljubarskij (1978): 70-71. *Scripta minora* II. Ep.256.

⁹⁰³ Σάθας V. Ep.72; . *Scripta minora* I.21

⁹⁰⁴ *Scyl.Cont.* 141; 152; 156.

У наративу о владавини Романа Диогена цезар преузима улогу какву је Јован Орфанотроф играо у повести о Пафлагонцима: он је тај који се брине о роду и ко изазива завист и мржњу цара који жели да га уништи. Дајући прелиминарно оправдање за догађаје који ће уследити бици код Манцикерта, Псел немогућност уклањања Јована поставља на прво место међу Диогеновим мотивима да крене у поход, скривајући чињеницу коју помиње Скиличин Настављач, да су управо он и цезар ковали заверу против цара. У драми која је почела 1071. године, цезар и Псел делују као тандем, али све до Евдокијиног пада аутор је тај који преузима иницијативу.⁹⁰⁵ Јованови синови су ти који предводе војске које ће поразити Романа Диогена и обезбедити Михаилу трон, након што су му омогућили и еманципацију од мајке.⁹⁰⁶

Цезар Јован једини је лик ван царске гране Дука који фигурира у биографији Михаила VII и након његовог описа *Хронографија* се нагло прекида (VIIc.16-17). Основни мотив су поново Јованове заслуге за цара и његовог оца. Похвалу саставља као низ питања *тражећи* Јованове мане,⁹⁰⁷ те након низа врлина поставља питање да ли је можда био брз на језику и *дрзак или превише отворен* (*τόλμαν ἔχων καὶ παρρησίαν*, VIIc.21-22) према брату или стрицу, на шта одговара одрично. Похвала цезару у књизи VIIc слика један фиктивни однос стрица и нећака – инверзију односа Орфанотрофа и Михаила Пафлагонца – који припада прошлости, или можда још више пројектованој будућности коју је Псел имао на уму пишући други део историје. У тренутку када је *Хронографија* настала, цезар је већ био монах, након што је у савезништву са Руселом од Баилоа безуспешно покушао да узурпира царски трон.⁹⁰⁸ Истицање његове верности роду и свих заслуга које је имао у одржавању Дука на власти може имати улогу последњег Пселовог покушаја да себе и свог пријатеља врати у сам центар моћи.

---

⁹⁰⁵ Дука ће ту улогу преузети у Вријенијевом наративу: *Bryenn.*119-129.

⁹⁰⁶ Мотиве разрачунавања са тиранима и проблематичног односа владара са мајкама Псел провлачи као један од мета-наратива *Кратке историје*, дидактичког списка посвећеног Михаилу VII, због чега сам склона да је датујем управо у сам почетак седамдесетих година (в. Репацић (2013): 467-468).

⁹⁰⁷ Чини се да ни цезар Јован није поштеђен пишчеве ироније. Његова похвала састављена је налик другим енкомијима члановима рода Дука у седмој књизи, сасвим налик на енкомиј, а неке од ствари које Псел помиње – попут *једине* неумерености, мешања *σλοбδῆ* и *παίδιά* (VIIc.16.24-25) и чињенице да је *лудео* (*μαίνεται*) за ловом (VIIc.17.1-4), што му је пријатељ и аутор *често замерао* озбиљне су критике у контексту *Хронографије*. Да ли је тиме наговештено и кварење односа Псела и цезара?

⁹⁰⁸ *Attal.*139-142; *Scyl.Cont.*158-160; *Polemis* (1968): 38-39.

***

Псел и цезар Јован до средине седамдесетих година XI века били су кључне личности политике Цариграда, људи који су стварали и уништавали владаре.⁹⁰⁹ Овде ћу оставити по страни *етичку* оцену њиховог деловања и задржати се на једној важној страни тог *епикурејско-хораџијанског* пријатељства, која ће одјек имати у новом добу које је настајало. Пселу крајем седамдесетих година губимо траг у изворима, а цезар Јован Дука остаће важан актер политичких догађаја у царству још целу једну деценију.⁹¹⁰ Неколико година по Пселовој смрти, он ће успети да своју грану рода устоличи на цариградском трону, и то кроз парадоксално савезништво са Аном Даласин. Да би стабилизовали власт, Комнини и Дуке ће бити принуђени да се још једном уједине, овог пута преко бочних грана рода, породица двојице Јована. Унука Јована Дуке, ћерка његовог сина Андроника, удајом за Алексија Комнина, сина Јована Комнина, постаће византијска царица, иако ће јој требати више од деценије да се избори за моћ са утицајном свекрвом.⁹¹¹ Цезар Јован ће својој унуци и њеном потомству, међутим, оставити наслеђе трајније и важније од тренутног запоседања власти, оно што ће им омогућити да ту власт задрже и да име Дука остане упамћено у историји и постане име које се присваја ради угледа и легитимитета.

Ирина Дука је од свог зета Нићифора Вријенија наручила историју о Алексијевој владавини. Иза њега нам је остао *Материјал за историју*, дело које податке најчешће црпи од Псела и у коме управо цезарова грана Дука, уз Комнине и Вријеније, игра најзначајнију улогу.⁹¹² Праву историју Дука, међутим, створиће тек његова супруга Ана Комнин, праунука цезара Јована Дуке и једина жена историчар у хиљадугодишњој историји

---

⁹⁰⁹ Polemis (1968): 40. сматра да је цезар, као и његови брат и братанац *uninspiring personality*, додајући да је узалудно тражити конструктивне елементе у његовој политици. Карактер Јованове политике, закључно са побуном Комнина, међутим, сведочи да је оваква оцена преоштра.

⁹¹⁰ Polemis (1968): 40.

⁹¹¹ О склапању овог брака в. Станковић (2006): 17-36; Polemis (1968): 70; Βάρζος (1984): I, 88.

⁹¹² В. Neville (2008);

Византије.⁹¹³ Она ће, такође, у књижевном смислу бити и прави наследник Михаила Псела: из *Хронографије* Ана не црпи податке, већ технике наратије и карактеризације ликова, прилагођавајући их и користећи за сопствене циљеве и дајући им специфичну *женску ноту*.⁹¹⁴ Овде нема места поређењу *Алексијаде* и *Хронографије*, већ ћу се за крај осврнути на један сасвим лични и људски аспект, често занемарен у проучавању историје, и можда још чешће у истраживању наратива. Псел је био део *икоса* цезара Јована Дуке: видели смо да су њих двојица делили најинтимније породичне тренутке. Мала Ирина Дука у свом породичном дому је као дете имала прилике да виђа историчара који ће већ генерацију касније постати канон византијског реторичког стваралаштва,⁹¹⁵ а од деде, који је вероватно био један од инспиратора другог дела *Хронографије*, могла је да научи какву моћ историја има и успела је да је искористи. Наслеђе свог деде пренела је и на ћерку, која ће умети њиме да барата у околностима које јој нису увек ишле на руку. Њен наратив о Алексијевој владавини обликоваће поглед генерација на то доба, једнако као Пселов наратив о XI веку. Обимни опус нашег аутора ући ће у канон и у великој мери означава почетак нових тенденција које ће свој пун израз доживети у XII столећу. Једно његово лично пријатељство ће, пак, у великој мери утицати на формирање византијске историографије, и креирање дискурса у времену које ће уследити.

---

⁹¹³ Вилимоновић (2014): 140-244; за Анину слику цезара Јована: 162-170.

⁹¹⁴ Вилимоновић (2015).

⁹¹⁵ Ραραϊοαννου (2013): 254-259.

ЗАКЉУЧАК: ЛИК МИХАИЛА ПСЕЛА

Мајстор цртања карактера, Михаило Псел, у својој историји турбулентног доба у коме је живео оставио је и живописан аутопортрет. Зачетник тренда убацивања аутора у наратив у византијској историографији, он је ауторских упадица оставио више него иједан други ромејски историчар. Но, Псел трагове себе у *Хронографији* даје на много више нивоа. Ретке су епизоде и поступци његових јунака које не обележи сопственим тоном, а целина наратива тече ка његовој изразито личној агенди. Кроз ликове Михаила Псела долазимо до лика Михаила Псела.

Михаило Псел једна је од најмаркантнијих личности византијског XI века. Његов богат опус, који садржи више од хиљаду дела у готово свим жанровима које је византијска књижевност познавала и на разнолики спектар тема којима се хеленска ученост бавила, за истраживаче представља колико предност толико и изазов. Управо због таквог обиља шароликих информација и *протејског* карактера књижевности Ромеја, који је Псел спремно усвојио као своје реторско *ја*, остављајући тако кроз своја дела мноштво ауторских персона, још увек немамо биографију овог знаменитог цариградског интелектуалца. Осим као аутор, он је у византијској историји оставио дубок траг и као политичар, учесник у готово свим важнијим догађајима бурне историје Царства од почетка четрдесетих до средине седамдесетих година XI века. Због своје политичке делатности и учешћа у догађајима који су често виђени као узрочници *коласа* Византије у XI столећу, Псел је неретко био мета морализаторских критика, како савременика, тако и модерних истраживача. Сматран је корифејем *цивилне странке* у Царству чак и када је теза о подели на цивилно и војно племство оспорена. Како сам се потрудила да покажем у тези, Пселова припадност било каквој *странци* мора се узети са опрезом, а многи од његових односа са савременицима заслужују детаљно преиспитивање које је овде дато само у назнакама.

Како се у претходних неколико деценија фокус научне продукције у области византологије полако помакао ка проучавању књижевности, тако се и лик Михаила Псела почео сагледавати и конструисати кроз другачију призму. Управо је та литерарна анализа

узета као основни метод коришћен у овом раду. Циљ истраживање јесте утврђивање начина на који је Псел књижевно уобличавао своје ликове, али и разлога које је за то имао, како литерарних, тако и политичких и сасвим личних. У првом плану је свакако раслојавање и тумачење комплексног наратива *Хронографије* као целине кроз испитивање наративних техника које користи, а потом, у мери у којој је то могуће, реконструисање његових односа са појединим личностима и према догађајима времена у коме је живео и стварао.

Хронографија је у извесном смислу програмско дело Пселове политичке филозофије, као и бурлескни и критички приказ писцу савременог доба, али и времена које му је непосредно претходило. Од идеје да почне писање историје средином четрдесетих година, до састављања последњих редова *Хронографије* средином седамдесетих прошле су три деценије, а друштво у коме је аутор живео претрпело је значајне промене. Његов наратив је, упркос свој комплексности, јединствен, а начин на који гради ликове мења се само у финесама. За изражавање својих, понекад проблематичних, политичких ставова, Псел користи читав арсенал који му је богата хеленска реторичка традиција оставила на располагању, на првом месту богатство жанрова које користи на јединствен и приповедачки бриљантан начин. Стога је посебна пажња у овој тези посвећена жанру, односно жанровима *Хронографије* и ауторовим поигравањем са њима, како у уводу, тако и у појединачним поглављима. Од особитог значаја за моју тему, јесте суптилна веза жанра и ликова, као и сопствених односа са њима коју кроз наратив гради.

Приступ који сам одабрала прати ток *Хронографије* због важности структурисања појединачних књига, односно царских биографија, и функција које ликови у њима играју. Стога су у првом поглављу обрађене прве две књиге историје, биографије Василија II и Константина VIII Македонца. Кроз ликове ових владара Псел даје моделе за посматрање и оцењивање потоњих, њему савремених царева, али и смернице за читање историје. У портретима царева који су већ постали део историје, имао је далеко шире поље деловања и простор за критику савременог друштва. У лику Василија II Псел даје модел идеалног владара, док његов брат и наследник служи као парадигма лошег цара. Њихови модели се неће у потпуности понављати: сви Пселови ликови сасвим су јединствени, али оцене и

литерарне представе њихових карактера послужиће као модели за критику или (ређе) похвалу потоњих владара. Посебна пажња посвећена је структурисању биографија и основним појмовима значајним за изградњу ликова, као и семантичкој анализи одређених кључних појмова. У готово свим царским биографијама, почевши од Василијеве, појављује се правилност употребе кључних термина за карактеризацију владара и најважнијих проблема његове владавине у неколико облика и често са нијансираним значењем. У првим двома књигама, он гради и неколико типова ликова: осим царева, налазимо тиране, Варду Склира и Варду Фоку, мудрог царевог саветника Василија Паракимомена, варваре, жене са двора Константина VIII. Сви ти типови ликова појављиваће се у каснијим књигама *Хронографије*, али једина која је грађена по истом моделу јесте биографија Константина Мономаха, својеврсног антипода савршеном цару Василију и главне мете на коју је уперена Пселова критика, што сведочи о томе да је његова биографија била планирана као оригинални завршетак дела. Кроз лик паракимомена Василија Псел започиње свој метанаратив, у коме креира својеврсну *династију саветника*, који представљају стожер Царства и огледало Пселове политичке персоне.

Другу тематску целину *Хронографије* чине књиге III-V, повест о породици Пафлагонаца. Она садржи три царске биографије: Романа III Аргирија, Михаила IV Пафлагонца и Михаила V Калафата, али централно место у читавом наративу припада Јовану Орфанотрофу, свевидећем евнуху и најстаријем брату из рода Пафлагонаца. Са њим Псел гради посебну *личну* везу, како литерарно, кроз изградњу Јовановог лика по моделу сопственог, и кроз паралелизам поступака Орфанотрофа и њега самог, тако и истицањем личног присуства и дељења тајни са евнухом. Пселова улога сведока у причи о Пафлагонцима, најчешће је у вези управо са Орфанотрофом. Лично сведочанство, међутим, има и другачије функције у наративу, нпр. детаљни опис симптома Романа Аргирија којим је суптилно указано на тровање којем је цар био извргнут, или давање на веродостојности авантуристичкој причи о Алусијану. Наратив о Пафлагонцима Псел гради као породичну драму, користећи лексичке интертекстуалне референце и структурална решења која нуди трагедија. Та драма врхунац ће доживети у петој књизи, опису побуне Цариграђана против Михаила Калафата, али, како сам показала, аутор је формира и антиципира од почетка појављивања Пафлагонаца у наративу. Преиспитала

сам и уврежено мишљење о Михаилу Пафлагонцу као једном од хероја *Хронографије* и аргументовала разлоге против оваквог тумачења: кроз употребу болести и кривице као царевих покретача, Псел је изнео снажну критику, а Михаилов позитивни портрет резултат је превасходно једне добре владарске одлуке, да се ослони на мудрог саветника ког је имао у брату Јовану. Друга два владара из ове приповести то неће учинити: Роман се отарасио своје сестре Пулхерије, а Калафат Орфанотрофа, и обојица су за то платили престолом и животом, односно вађењем очију. На тај начин Псел наставља и појачава свој метанаратив о кључној улози саветника, који сада постају инструментални за сам опстанак владара.

Читав претходни ток Пселовог наратива води ка *његовој* улози саветника и незахвалности коју је претрпео од цара Константина Мономаха, коме је посвећена најдужа и најкомплекснија, шеста књига *Хронографије*, обрађена у трећем поглављу ове тезе. Највећу пажњу посветила сам начину структурисања наратива у Мономаховој биографији, као и питању жанра и бројним Пселовим методолошким дигресијама. Поигравањем жанровима епикомија и драме, и освртањем на сопствени метод и дигресивност, Псел гради сложени логички проблем који се може одгонетнути само уколико се читалац укључи у дијалог на који га је аутор позвао. Дајући приручник за писање похвале, писац даје смернице за читање сопствене историје, али и епикомија посећених Константину Мономаху, и нескривено биографију овог цара категорише као оптужбу. Семантичком анализом долази се и до Пселових *личних* разлога за то, који се до краја откривају у наративу о његовом замонашењу. Он сам тако постаје кључни део *династије саветника* коју гради од прве књиге, те је литерарна освета Мономаху у изградњи наратива сасвим оправдана. Посебна пажња посвећена је владавини гинекеја, која почиње самосталним царевањем двеју наследница Македонске династије, Зое и Теодоре, али која се наставља са доласком Мономаха на трон, што је оличено у обиљу женских ликова у његовом окружењу, слично биографији Константина VIII. У овом поглављу дала сам и покушај тумачења околности Пселовог замонашења, у контексту његових односа са патријархом Михаилом Керуларијем и члановима тзв. цариградског интелектуалног круга: Константином Лихудом, Јованом Мавроподом и Јованом Ксифилином.

У четвртом поглављу позабавила сам се првим делом седме књиге, владавинама Михаила VI и Исака Комнина, који се заправо може третирати као Исакова биографија, с обзиром да је једини догађај из Михаилове владавине којим се Псел бави побуна источних стратега на челу са Комнином. Фокус у овом делу тезе био је превасходно на деконструисању Пселових наратива о Исаковој побуни и абдикацији у корист Константина Дуке, а потом и на комплексном односу аутора са патријархом Михаилом Керуларијем, готово сасвим одсутним из наратива *Хронографије*. У причи о Исаку Псел по први пут постаје филозофски саветник цара, а након Василија, Комнин је први цар у *Хронографији* који се уклапа у ауторов идеал. То, међутим, не значи да је његовом биографијом Псел намеравао да заврши своју историју. Текстуална анализа седме књиге показује особености какве дотадашњи наратив нема, али и чињеницу да је аутор већ радио са готовим текстом. За карактеризацију ликова он сада употребљава готове моделе, а преузимања из ранијих биографија карактером су другачија него у шестој књизи. Псел је са писањем Исакове биографије почео можда већ за његове владавине, а завршио га је пре цареве смрти у монаштву 1060. године. У наративу о Исаковој абдикацији, аутор наизглед даје званичну верзију догађаја, но суптилним лексичким наговештајима и нарочито описом цареве болести из перспективе некога коме је поверено лечење, даје алтернативни приказ абдикације, крајње субверзиван у односу на нови режим Дука. Финални енкоммијастички опис новог цара Константина Дуке указује на диктате времена у коме је писао, али, уз смернице које даје раније током седме књиге, на дубоко разочарење Исаковом сменом и престанак његове улоге филозофа на двору.

Средином седамдесетих година XI века, Псел је својој историји додао три нове царске биографије: Константина X Дуке, Романа IV Диогена и Михаила VII Дуке, уз кратак осврт на самосталну владавину царице Евдокије Макремволитисе. С обзиром на чињеницу да је писао у време владавине Михаила Дуке, вероватно са циљем да за себе и свог пријатеља, цезара Јована Дуку, поврати положај на двору који је изгубио, био је принуђен да за владајућег цара и његовог оца састави енкоммије. Уклапање другог дела историје у оригиналну концепцију дела омогућило му је да играњем жанровима и коришћењем модела из првог дела сложи ироничне портрете царева Дука, а историчнији карактер Диогенове биографије дао му је простор за оцену делатности Михаила VII, чији је опис упадљиво лишен било каквих догађаја и поступака. Фокус последњег поглавља

тезе био је превасходно на начину на који је Псел градио нове ликове из постојећег наратива, као и на манипулисању историјом у биографији Романа Диогена. За изградњу лика Константина Дуке као узор му је послужио Мономах, што се огледа у структури биографије, избору догађаја и карактеризацији. Посебно субверзиван карактер има још једна верзија наратива о Исаковој абдикацији. Лик Романа Диогена изграђен је кроз двоструки модел: Романа Аргира и Михаила Калафата, а наратив о његовом односу са Дукама обликован је према трагедији Пафлагонаца, у којој Псел и Јован Дука наизменично играју улогу Јована Орфанотрофа. Михаило Дука, карикатура Платоновог краља-филозофа, представља суму свих мана у *Хронографији*. Кроз његов портрет промаљају се сви антихероји првог дела историје. Метанаратив другог дела *Хронографије* чине заслуге Псела и цезара Јована и његове породице за Константина и Михаила Дуку, њихов долазак на трон и опстанак на власти.

Лик Михаила Псела у *Хронографији* јавља се на неколико нивоа наратије. Као посматрач и филозоф он даје сопствену визуру византијског XI века, својеврсну *екфразу времена*, коју изражава као бурлеску доба декаденције кроз ликове цара, дворана, војсковођа, дворских луда и куртизана. Кроз портрете царских саветника, својих претходника, он гради сопствени *наративни идентитет*. Као учесник и неретко главни протагониста догађаја, било реално или фиктивно, он кроз наратив гради једну личну историју, остављајући читаоцима и истраживачима своје *политичко ја*. Са већином ликова своје историје, нарочито почевши од шесте књиге има личне, често напете и проблематичне односе, чиме је неретко обојен наратив *Хронографије*. Најзад, као наратор гради своје комплексно *ауторско ја*, које се је у историји превасходно обликовано сократовском иронијом.

Извори:

- Aesch. PB: Aeschylus, Prometheus Bound*, in: *Aechilus 1: Suppliant Maidens, Persians, Prometheus, Seven against Thebes*, ed. Smyth H. W, London-Cambridge Mass. 1926.
- Aesch. Pers: Aeschylus, Persians*, in: *Aechilus 1: Suppliant Maidens, Persians, Prometheus, Seven against Thebes*, ed. Smyth H. W, London-Cambridge Mass. 1926.
- Alexias: Annae Comnenae Alexias*, eds. Reinsch, D. R, Cambylis, A, Berolini et Novi Eboraci 2001.
- Arist.Eth.Nic: Aristotle's Ethica Nicomachea*, ed. Bywater, J, Oxford 1894.
- Chron: Michele Psello Imperatori di Bizanzio (Cronografia) I-II*, ed. Impelizzeri S, Venezia-Verona 1984.
- D. H. Comp: Dionysii Halicarnasei quae extant VI*, ed. Radermacher, L, Lipsiae 1904.
- The essays: Michael Psellus. The Essays on Euripides and George of Pisidia and on Heliodorus and Achilles Tattius*, ed. Dyck A. R, Wien 1986.
- Heliod. Aeth: Heliodorus, Aethiopica*, Athens 1897.
- Her: Herodotus*, ed. Goold, G. P, Cambridge Mass.-London 1920.
- Hist. synt: Michaelis Pselli Historia syntomos*, ed. Aerts W. J, Berolini et Novi Eboraci 1990.
- Hom. Il: Homer, Iliad. Homeri opera I-II*, eds. Monro, D. B, Allen, T. W, Oxford 1920.
- Hom. Od: Homer, Odyssey. Homeri opera III-IV*, eds. Monro, D. B, Allen, T. W, Oxford 1920.
- J. Geom. Poem: Jean Géomètre. Poèmes en hexamètres et en distiques élégiaques*, ed. van Opstall E. M, Leiden-Boston 2008.
- JGR: Jus Graecoromanum*, ed. Zepos I, Zepos P, Athens 1931.
- Keκαит: Советы и рассказы. Поучение византийского полководца XI века* ed. Литаврин, Г. Г, Санкт-Петербург 2003.
- Lagarde : Iohannis Euchaitorum Metropolitae quae in codice Vaticano Graeco 676 supersunt*, ed. Bollig, I, De Lagarde, P, Gottingae 1882.

Leo. Diac : Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem et Liber de velitatione bellica Nicephori augusti, ed. Hasii C. B, Bonnae 1828.

Luc.Hist.Conscr: How to Write History, Lucian in eight volumes VI, London-Cambridge Mass. 1959.

Mauropous: The letters of Ioannes Mauropous Metropolitan of Euchaita, ed. Karpozilos, A, Thessalonike 1990.

Men. Rhet: Menander Rhetor, eds. Russel D. A, Wilson N. G, Oxford 1981.

Oikonomides, N. (1963): “Le serment de l’ impératrice Eudocie. Un épisode de l’histoire dynastique de Byzance”, *REB* 21: 101-128.

Oikonomides, N. (1972): *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte, traduction et commentaire par N. Oikonomides*, Paris.

Or.for et acta: Michaelis Pselli Orationes forenses et acta, Stutgardiae et Lipsiae 1994.

Or.fun: Michael Psellus. Orationes funebres I, ed. I. Polemis, Berlin 2014.

Or. hag: Michaelis Pselli Orationes hagiographicae, ed. Fisher E. A, Stutgardiae et Lipsiae 1994.

Or. pan: Michaelis Pselli Orationes panegyricae, ed. Dennis G, Stutgardiae et Lipsiae 1994.

Plat.Alc.I: Plato Alcibiades I. Platonis Opera, ed. Burnet J, Oxford 1903.

Plat.Leg: Plato Laws. Platonis Opera, ed. Burnet J, Oxford 1903.

Plat.Phaedrus: Plato Phaedrus. Platonis Opera, ed. Burnet J, Oxford 1903.

Plat. Prot: Plato Protagoras. Platonis Opera, ed. Burnet J, Oxford 1903.

Plat. Rep: Plato’s Republic I-II, ed. Page T. E, London-Cambridge Mass. 1942.

Plat.Symp: Plato Symposium. Platonis Opera, ed. Burnet J, Oxford 1903.

Plat. Tim: Plato Timaeus. Platonis Opera, ed. Burnet J, Oxford 1903.

Plut.De Herod: De Herodoti Malignitate. Plutarch, Moralia, ed. Bernadakis G. N, Leipzig 1893.

Plut. Thes: Plutarch, Theseus. Plutarch Lives I, ed. Page, T. E, London-Cambridge Mass. 1919.

- Plut. Rom: Plutarch, Romulus. Plutarch Lives I*, ed. Page, T. E, London-Cambridge Mass. 1919.
- Poem: Michaelis Pselli Poemata*, ed. L. G. Westerink, Stutgardiae et Lipsiae 1992.
- Προϋμνάσματα: Προϋμνάσματα ρετορα Αφτωνιја. Припремне вежбе за беседнике*, изд. Јелић В, Београд 1997.
- Reinsch, D. R. (2014): *Michaelis Pselli Chronographia I-II*, ed. Reinsch, D. R.
- Renauld, E: *Michel Psellos Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976-1077) I-II*, ed. Renauld E. Paris 1926-1928.
- Σάθας IV: *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη IV*, Βενέτια-Παρίσιους 1884.
- Σάθας V: *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη V*, Αθήνησιν-Παρίσιους 1876.
- Scripta Minora I-II :Michaelis Pselli Scripta Minora I-II magnam partem ad huc in edita*, edd. Kurtz, E, Drexl, F, Milano (1936; 1941).
- Scyl.: Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, ed. Thurn I, Berolini et Novi Eboraci 1973.
- Scyl. Cont.: Ἡ Συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη*, ed. Tsolakis, E. Thessaloniki 1968.
- Sewter, A. R. (1966): *Fourteen Byzantine rulers. The Chronographia of Michael Psellos, Translation*, Harmondsworth.
- Soph. Ant: Sophocles Antigone* in: *Sophocles I: Oedipus the king, Oedipus at Colonus, Antigone*, ed. Storr F, London-New York 1912.
- Test.Eusth.Boilas: Le testament de Eusthatios Boilas (avril 1059)*, ed. Lemerle, P. in: *Lemerle* (1977), 13-63.
- Theol.II: Michael Psellus. Theologica, vol. II*, edd. Westerink, L. G, Duffy, J. M, Monachii et Lipsiae 2002.
- Thuc: Thucydides Historiae*, Oxford 1942.
- Xen. Cyro: Xenophon Cyropaedia*, London-Cambridge Mass. 1914.
- Xen. Hell: Xenophon Hellenica. Xenophontis opera omnia I*, ed. Henderson J, London-Cambridge Mass. 1997.⁹

Xen. Mem: Xenophon, Memorabilia. Xenophontis opera omnia II, ed. Henderson J, London-Cambridge Mass. 1997.⁹

Vilhar (1971): *Platon, Zakoni*, sa starogrčkog preveo Albin Vilhar, Beograd 2004.²

Walz. III: *Rhetores Graeci III*, ed. C. Walz, Stuttgartiae et Tubingae 1834.

Zon: *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum IV*, ed. Dindorfius L, Lipsiae 1871.

Литература:

Αβραμέα, Α, Λαιού, Α, Χρύσος, Ε. (2003): *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία: μνήμη Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα.

Agapitos, P. (2009): “Public and Private Death in Psellos: Maria Scleraina and Styliane Psellaina“, *BZ 101*.

Ahrweiler, H. (1975): *L’Idéologie politique de l’Empire byzantin*, Paris.

Anastasi, R (1969): *Studi sulla “Chronographia” di Michele Psello*, Catania.

Angelou, A. (2010): “Rhetoric and History, the case of Nicetas Choniates” in: Macrides (2010): 289-305.

Angelov, D. (2003): “Byzantine Imperial Panegyric as Advice Literature” in; Jeffreys (2003): 55-72.

Angold, M. (1997²): *The Byzantine Empire, 1025-1204. A political history*, London-New York.

(1985): “The Byzantine state on the eve of the battle of Manzikert”, in: *Manzikert to Lepanto – The Byzantine world and the Turks 1071-1571*, Birmingham, 9-34. Bakker et al. (1972): *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica 3*, Leiden.

Barber, C, Jenkins, D. (2006): *Reading Michael Psellos*, Leiden-Boston (eds.).

Barthes, R. (1968): “La Mort de l’auteur”, *Mantéia 5*.

Bernard, F. (2014): “The Ethics of Authorship: Some Tensions in the 11th Century” in: Pizzone (2014a): 41-60.

- Бојовић, Д. (2013): *Свети цар Константин и хришћанство I*, Ниш (ур).
- Booth, W. C. (1974): *A Rhetoric of Irony*, Chicago-London.
- Bourbouhakis, E. C. (2014): “The End of ἐπίδειξις. Authorial Identity and Authorial Intention in Michael Choniates' Πρὸς τοὺς αἰτιωμένους τὸ ἀφιλένδεικτον” in: Pizzone (2014), 201-224.
- Bowsma, W. (1981): “From History of Ideas to History of Meaning”, *Journal of Interdisciplinary History* 12/2, 279-291.
- Bréhier, L. (1899): *Le schisme oriental du XIe siècle*, Paris.
- Brokaar, W. G. (1972): “Basil Lacapenus. Byzantium in the tenth century”, in: Bakker et al. (eds.), 199-234.
- Burke, J. et al. (2006): *Byzantine Narrative. Papers in Honour of Roger Scott*, Melbourne.
- Burke, R. (1998): *The Death and Return of the Author: Criticism and Subjectivity in Barthes, Foucault and Derrida*, Trowbridge.
- Bury, J. B. (1889): “Roman emperors from Basil II to Isaac Komnenos”, *The English Historical Review* 4/13-14: 41-64; 251-285.
- Clark, E. A. (2004): *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*, Cambridge (Massachusetts), London.
- Cheyne, J.-C. (1980): “Mantzikert: une désastre militaire?” *Byzantion* 50.
 (1986): „Les Phocas“ in: Dagron, Mihaescu (1986), 473-509.
 (1990): *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris.
 (1995): “Le patriarche «tyrannos»: le cas de Cérulaire”, in: Fögen (1995).
- Cheyne, J.-C., Vannier, J.-F. (2003): “Les Argyroi”, *ЗРВИ* 40, 57-90.
- Clucas, L. (1981): *The Trial of John Italos and the Crisis of Intellectual Values in Byzantium in the Eleventh Century*, Munich.
- Constantinides, C, Panagiotakes, N. M, Jeffreys, E, Angelou A. D. (1996): *ΦΙΛΕΛΛΗΝ : Studies in Honour of Robert Browning*, Venice (eds).

- Conus-Wolska, W. (1976): “Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque”, *TM* 6.
- Croce, B. (19083): *Estetica come scienza dell’espressione e linguistica generale. Teoria e storia*, Bari.
- Croke, B. (2010) : “Uncovering Byzantium’s historiographical audience” in: Macrides (2010): 25-53.
- Crostini, B (1996): “The Emperor Basil II cultural life”, *Byzantion* 64, 55-80.
- Cunningham, M. (2003): “Dramatic device or didactic tool? The function of dialogue in Byzantine preaching”, in: Jeffreys (2003): 101-113.
- Ћелстали, К. (2004): *Прошлост није више што је некад била. Увод у историографију*, Београд (превод с норвешког).
- Dagron, G, Mihaescu, H (1986): *La traité sur la guérilla (De velitatione) de l’empereur Nicéphore Phocas*, Paris.
- Demosthenous, A. A. (2004-2005): „The Power of Friendship in the Middle Byzantine Period“, *Βυζαντινός Δόμος* 14.
- Dennis, G. T. (1988): „Byzantines as Revealed in their Letters“ in: Duffy, Peradotto (1988) 155-165.
- Diehl, C (1906): *Figures byzantines*, Paris.
- Duffy, J, Peradotto, J. (1988): *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to L. G. Westerink*, Buffalo, New York.
- Dyck, A. R. (1994): “*Psellus tragicus*: Observations on *Chronographia* 5.26 ff.”, *BF* 20, 269-290.
- Dželebdžić, D. (2003): *Иστορία σύντομος του Μιχαήλ Ψελλού*, неobjављени магистарски рад.
- (2005): “Η δημοκρατική Ρώμη στην πολιτική σκέψη του Μιχαήλ Ψελλού”, *ЗРВИ* 42: 23-34.
- (2007): “Τα αποφθέγματα των βασιλέων στην *Иστορία σύντομο* του Μιχαήλ Ψελλού”, *ЗРВИ* 44: 156-172.

- Ђурић, И. (1976): „Породица Фока“, *ЗПВИ* 17, 189-296.
- Eco, U. (1981): “The Theory of Signs and the Role of the Reader”, *BMMLA* 14/1.
- (1986): *Semiotics and the Philosophy of Language*, Bloomington.
- Efthymiades, S. (2010): “A Historian and his Tragic Hero: a Literary Reading of Theophylact Simocatta's *Ecumenical History*“ in: Macrides (2010): 169-186.
- Featherstone, M. (2003): “Olga’s visit to Constantinople in *De cerimoniis*”, *REB* 61, 241-251.
- Fine, J. V. A. (1983): *The early medieval Balkans. A critical survey from the sixth to the late twelfth century*, Michigan.
- Foucault, M. (1969): “Qu’est-ce qu’un auteur?”, *Bulletin de la Société française de philosophie* 63/3, 73-104.
- Fögen, M. Th. (1995): *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter*, Frankfurt am Main (ed.).
- Gadolin (1970): *A Theory of History and Society with Special Reference to the Chronographia of Michael Psellos: 11th Century Byzantium*, (Stockholm, Göteborg, Uppsala).
- Garland, L. (1999): *Byzantine empresses, women and power in Byzantium AD 527-1204*, London-New York.
- Garzya (1967): “On Michael Psellus’ Admission of Faith”, *ΕΕΒΣ* 35.
- Genette, G. (1980): *Narrative discourse. An essay in method*. (transl. Lewin, J. E.), New-York.
- (1992): *The Architext*. (transl. Lewin, J. E), Berkeley.
- Haseldine (1999): *Friendship in Medieval Europe*, Stroud (1999) (ed.).
- Hawkes (2003²): *Structuralism and Semiotics*, London-New York.
- Hinterberger (1999): *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, Vienna.
- (2010): “Envy and Nemesis in the *Vita Basilii* and Leo the Deacon: Literary Mimesis or something more?” in: Macrides (2010): 187-203.
- Hirsch, E. D. Jr. (1967): *Validity in interpretation*, New Haven.
- Høgel, C. (2003): “Hagiography under the Macedonians: the two recensions of the Metaphrastic *Menologion*” in: Magdalino (2003a): 217-232.

- Holmes, C. (2003): "Political elites in the reign of Basil II" in: Magdalino (2003a): 35-69.
 (2005): *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford.
- Hunger, H. (1964): *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Wien.
 (1969-1970): "On the imitation (ΜΙΜΗΣΙΣ) of antiquity in Byzantine literature" *DOP* 23, 15-38.
 (1978): *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I-III*, München.
 (1981): "The Classical Tradition in Byzantine Literature: The Importance of Rhetoric" in: Mullett, Scott (1981): 35-47.
- Hussey, J. (1935): "Michael Psellus, the Byzantine Historian", *Speculum* 10/1: 81-90.
- Hussey, J. M. (1950): "The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations", *Transactions of the Royal Historical Society*, Fourth series, Vol. 32: 71-85.
- Janin R. (1931): "Un ministre byzantin: Jean l'Orphanotrophe (XIe siècle)", *Échos d'Orient* 30.
- Jeffreys, E. (2003): *Rhetoric in Byzantium, Papers from the Thirty-fifth spring symposium of Byzantine studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001*, Aldershot (ed.).
- Jauss, H. R. (2005⁷): *Literary history as a challenge to literary theory. Toward an aesthetic of reception*, Minneapolis.
- Jeffreys, M. (2010): "Psellos and 'his emperors': facts, fiction and genre" in: Macrides (2010): 74-91.
- Jenkins, D. (2006): "Psellos' Conceptual Precision" in: Barber, Jenkins (2006): 131-151.
- Jenkins, K. (1995): *On "What is History?". From Carr and Elton to Rorty and White*, New York.
- Jenkins, R. J. H. (1963): "The Hellenistic Origins of Byzantine Literature", *DOP* 17.
- Joannou (1951): "Psellos et le Monastère Τα Νάρσου", *BZ* 44.
- Kaldellis (1999): *The Argument of Psellos' "Chronographia"*, Leiden-Boston-Köln.

- (2006a): *Mothers and Sons, Fathers and Daughters. The Byzantine Family of Michael Psellos* (with contributions by D. Jenkins and S. Papaioannou), Notre Dame, Indiana.
- (2006b): “Byzantine Historiography: The Literary Dimension”, излагање на 21. светском конгресу византолога.
- (2007a): *Hellenism in Byzantium. The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge.
- (2007b): “Historicism in Byzantine Thought and Literature”, *DOP* 61: 1-24.
- (2013): *Ethnography after antiquity. Foreign lands and peoples in Byzantine literature*, Philadelphia.
- (2015): *The Byzantine Republic. People and Power in New Rome*, Cambridge Mass.-London.
- Kaldellis, A, Polemis I. (2015): *Psellos and the Patriarchs. Letters and Funeral Orations for Keroularios, Leichoudes, and Xiphilinos*, Notre Dame, Indiana.
- Kaplan, M. (1993): “La place du schisme de 1054 dans les relations entre Byzance, Rome et l’Italie”, *BSI* LIV : 29-37.
- Kazhdan, A. (1979) : „Der Mensch in der byzantznischen Literaturgeschichte“, *JÖB* 28: 1-21.
- (1980): "L’Histoire de Cantacuzene en tant qu’œuvre littéraire", *Byzantion* 50: 279-335.
- (1983): “Hagiographical notes, 3. An attempt at hagio-autobiography: The pseudo-life of ‘Saint Psellus’?”, *Byzantion* 53: 546-556.
- (1984): “The Social Views of Michael Attaleiates“, in: Kazhdan, Franklin (1984): 23-86.
- (1993): “Some problems in biography of John Mauropous”, *JÖB* 43: 87-113.
- (1999): *A History of Byzantine Literature (650-850)* (with collaboration of F. Sherry and C. Angelidi) Athens.
- (2006): *A History of Byzantine Literature (850-1000)* (ed. C. Angelidi) Athens.

- Kazhdan, A, Constable, G (1982): *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, (Washington D. C.).
- Kazhdan, A, Epstein, A. W. (1985): *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, (Berkeley).
- Kazhdan, A, Franklin, S (1984): *Studies on Byzantine Literature of Eleventh and Twelfth Centuries*, (Cambridge).
- Kennedy, G. A. (1981): "The Classical Tradition in Rhetoric" in: Mullett, Scott (1981): 20-34.
(1983): *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Princeton.
- Kolbaba, T. (2002): "The Argument of Psellos' 'Chronographia' by Anthony Kaldellis,
Speculum 77/3: 940-941.
- Krallis, D. (2006a): *Michael Attaleiates: History as Politics in Eleventh-Century Byzantium*,
докторска теза.
(2006b): "Attaleiates as a Reader of Psellos" in: Barber, Jenkins (2006)
- Крсмановић, Б. (2001): *Успон војног племства у Византији XI века*, Београд.
- Крсмановић Б, Максимовић Љ, Радић Р. (2012): *Византијски свет на Балкану I-II*,
Београд.
- Krumbacher, K. et al. (1897²): *Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum
Ende des oströmischen Reiches, 527-1453*, München.
- Lambert, P, Schofield, P. R. (2004), *Making History: An Introduction to the History and
Practices of a Discipline*, London-New York.
- Lampe, G. W. H. (1961): *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford.
- Lascaratos, J. (1995): "'Arthritis' in Byzantium (AD 324-1453): unknown information from non-
medical literary sources", *Annals of the Rheumatic Diseases* 54.
- Lauritzen, F. (2007): "Christopher of Mytylene's Parody of the Haughty Mauropous", *BZ* 100/1,
125-132.
(2008): "Psello discepolo di Stetato", *BZ* 101/2.

- (2009): “Psellos’ early career at court: asecretis and protoasecretis (1034-1042)”, *es* 68, 135-143.
- (2010): “L’ortodossia neoplatonica di Psello”, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 47: 285-291
- (2012): “Psellos the hesychast: a neoplatonic reading of the Transfiguration on Mt Tabor”, *BSI* 70: 167-180
- (2013): *Depiction of Character in the “Chronographia” of Michael Psellos*, Turnhout.
- (2014): “Psellos and Plotinus”, *BZ* 107/2.
- Lauxterman, M. (2003): “Byzantine poetry and the paradox of Basil II’s reign” in: Magdalino (2003a): 199-216.
- (2014): “His, and not his. The poems of the Late Gregory the monk”, in: Pizzone (2014a): 77-86.
- Lefort, J. (1976): “Rhétorique et politique. Trois discours de Jean Mauropous en 1047”, *TM* 6.
- Lemerle, P. (1971) : *Le premier humanisme byzantin*, Paris.
- (1977): *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris.
- Liddel, H. G, Scott, R. (1996): *A Greek-English Lexicon, with a revised supplement* (revised and supplemented by Jones, H. S.), Oxford.
- Литаврин, Г. Г. (1967): “Пселл о причинах последнего похода Русских на Константинополь в 1043. г.“, *BB* 27, 71-86.
- Littlewood, A. R. (1988): “A Statistical Survey of Repeated Quotations in Selected Byzantine Letter-Writers” in: Duffy, Peradotto (1988) 137-154.
- (2006): “Imagery in the *Chronographia* of Michael Psellos” in: Barber, C, Jenkins, D. (2006), 13-56.
- Ljubarskij, Ja. N. (1977): “Der Brief des Kaisers an Phokas”, *JÖB* 26: 103-108.
- (1978): *Михаил Пселл: Личность и творчество. К истории византийского предгуманизма* (Москва).

- (1992): "Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos, *DOP* 46, *Homo Byzantinus: Papers in Honour of Alexander Kazhdan*: 177-186.
- (1993): "New Trends in the Study of Byzantine Historiography", *DOP* 47: 131-138.
- (1998): "*Quellenforschung* and/or Literary Criticism: Narrative Structures in Byzantine Historical Writings", *Symbolae Osloenses* 73: 5-73.
- (2003a): "How should a Byzantine text be read?" in: Jeffreys, E. (2003): 117-125
- (2003b): „The Byzantine irony. The case of Michael Psellos” in: Αβραμια, Λαιου, Χρυσος (2003), Αθήνα: 349-360.
- (2004): *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού: Σινεισφορά στην ιστορία του βυζαντινού ουμανισμού* (Αθήνα).
- Lyotard, J-F. (1979): *La condition postmoderne: rapport sur le savoir*. Paris.
- Macrides, R. (1996): "The Historian in the History" in: Constantinides, Panagiotakes, Jeffreys, Angelou (1996) 205-224.
- (2010): *History as Literature in Byzantium. Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, April 2007*, Cambridge (ed.).
- Magdalino, P. (2003): *Byzantium in the Year 1000*, Leiden-Boston (ed.).
- Maguire, H. (1981): *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton.
- Mango, C. (1975): *Byzantine Literature as a Distorting Mirror* (Inaugural lecture, University of Oxford).
- Markopoulos, A. (2003): "Byzantine History Writing at the End of the First Millenium" in: Magdalino (2003a): 183-198.

- (2009): "From Narrative Historiography to Historical Biography. New Trends in Byzantine Historical Writing in the 10th – 11th Centuries", *BZ* 102/2: 698-715.
- McGeer, E. (1991): "Tradition and reality in the *Taktika* of Nikephoros Ouranos", *DOP* 45, 129-140.
- (1995): *Sowing the dragon's teeth: Byzantine Warfare in the 10th century*, Washington D.C.
- McLaren, C. A. (2006): "A twist of plot: Psellos, Heliodorus and narratology", in: Barber, Jenkins (2006): 73-93.
- Мешановић, С. (2002): „Говор тела у Пселовој *Хронографији*“, *Трећа југословенска конференција византолога*, 299-306
- Moore, P. (2005): *Iter Psellianum: A Detailed Listing of Manuscript Sources for all Works Attributed to Michael Psellos, Including a Comprehensive Bibliography*, Toronto.
- Muecke, D. C. (1970): *Irony and the Ironic*, London-New York.
- Mullet, M. (1981): "The Classical Tradition in the Byzantine Letter" in: Mullett, Scott (1981).
- (1988): "Byzantium: A Friendly Society?", *Past and Present* 118.
- (1990): "Dancing with the Deconstructionists in the Gardens of the Muses: New Literary History vs ?", *BMGS* 14, 258-275.
- (1992): "The Madness of Genre", *DOP* 46, *Homo Byzantinus: Papers in Honour of Alexander Kazhdan*: 235-243.
- (1997): *Theophylact of Ochrid: Reading the Letters of a Byzantine Archbishop*, Birmingham.
- (1999): "Friendship in Byzantium: genre, topos and network", in: Haseldine (1999): 166-184.
- (2002): "A new literary history of Byzantium: a worthwhile endeavour?", in: Odorico, Agapitos (2002): 37-60.

- (2003): "Rhetoric, theory and the imperative of performance: Byzantium and now",
in: Jeffreys, E. (2003): 151-170.
- (2006): "Novelisation in Byzantium: Narrative after the Revival of Fiction" in:
Burke et al. (2006): 1-28.
- Mullet, M, Scott, R (1981): *Byzantium and the classical tradition*, University of Birmingham
Thirteenth Spring Symposium of Byzantine studies 1979,
Birmingham (eds.).
- Neville, E. (2008): "A history of the Caesar John Doukas in Nikephoros Bryennios' *Material for history*", *BMGS* 32/2: 168-188.
- Nilsson I. (2006): "To narrate the events of the past: on Byzantine historians and historians on Byzantium", in: Burke et al. (2006): 47-58.
- Odorico, P. (2010): "La chronique de Malalas entre littérature et philosophie" in: Macrides (2010): 275-288.
- (2012): *La face cachée de la littérature byzantine. Le texte en tant que message immédiat*, Paris (ed.).
- Odorico, P, Agapitos, A. (2002): *Towards the new literary history of Byzantium*, Paris (eds).
- Острогорски, Г. (1959): *Историја Византије*, Београд.
- Papaioannou, S. (1998): "Das Briefkorpus des Michael Psellos. Vorarbeiten zu einer kritischen Neuedition", *JÖB* 48, 67-118.
- (2000): "Michael Psellos' rhetorical gender", *BMGS* 24:133-146.
- (2010a): "Letter-Writing" in: Stephenson (2010): 188-199.
- (2010b): "The Aesthetics of History: from Theophanes to Eustathios" in:
Macrides (2010): 3-21.
- (2011): "Michael Psellos on friendship and love: erotic discourse in eleventh-century Constantinople", *Early Medieval Europe* 19.1: 43-61.
- (2012): "Fragile literature: Byzantine letter-collections and the case of Michael Psellos", in Odorico (2012): 289-328.

- (2013): *Michael Psellos: Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Cambridge.
- (2014): "Voice, Signature, Mask: The Byzantine Author" in: Pizzone (2014a): 21-40.
- Pâris, G. (2006): "Le procès de Jean dit Italos révisé", *Historiein* 6.
- Pietsch, E. (2005): *Die „Chronographia“ des Michael Psellos: Kaisergeschichte, Autobiographie und Apologie*, Wiesbaden.
- Пириватрић, С. (1997): *Самуилова држава. Обим и карактер*, Београд.
- Pizzone, A. (2014a): *The Author in Middle Byzantine Literature. Modes, Functions and Identities*, Berlin *(ed).
- (2014b): „Introduction: The Author in Middle Byzantine Literature: A View from Within“ in: Pizzone (2014a): 3-18.
- Polemis, D. I. (1968): *The Doukai. A contribution to Byzantine prosopography*, London.
- Reinsch, D. R. (2013): "Wer waren die Lesern und Hörer der *Chronographia* des Michael Psellos?", *ЗРВИ* 50/1, 389-398.
- Renauld, E (1920): *Etude de la langue et du style de Michel Psellos*, (Paris).
- Репацић, М. (2012): „Болести царева у *Хронографији* Михаила Псела“, у: Крмановић Б, Максимовић Љ, Радић Р. (2012) II, 333-348.
- (2013): „Константин Велики у историјским делима Михаила Псела“, у: Бојовић (2013).
- (2015a): „Жанр у функцији ироније: литерарна освета Михаила Псела“, *ЗРВИ* 52: 57-89.
- Roueché, C. (2003): "The rhetoric of Кекауменос", in: Jeffreys (2003).
- Runciman, S. (1955): *The Eastern Schism: The study of the papacy and eastern churches during the XIth and XIIth centuries*, Oxford.
- Scala, E. (2002): *Absent narratives, manuscript textuality, and literary structure in late medieval England*, New York.

- Scott, R. (1981) : “The classical tradition in Byzantine Historiography”, in: Mullet, Scott (1981): 61-74.
- (2006): “Narrating Justinian: From Malalas to Manasses” in: Burke et al. (2006): 29-46.
- (2010): “From Propaganda to History to Literature: the Byzantine Stories of Theodosius’ Apple and Marcian’s eagles” in: Macrides (2010): 115-131.
- Seibt, W. (1976): *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie*, Wien.
- Sklavos, T. (2006): “Moralizing history: the *Synopsis historiarum* of John Scylitzes” in: Burke et al. (2006): 110-119.
- Snipes (1974) : “A Theory of History and Society with Special Reference to the Chronographia of Michael Psellos: 11th Century Byzantium by Anitra Gadolin; Studi sulla ‘Chronographia’ di Michele Psello by Rosario Anastasi”, *The Journal of Hellenic Studies* 94, 257-259.
- Станковић, В. (2001/2002): „The Alexios Stoudites’ patriarchate (1025-1043). A developmental stage in patriarchal power.“ *ЗРВИ* 39 69-87.
- (2003a): *Цариградски патријарси и цареви Македонске династије*, Београд.
- (2003b): „Новелисим Константин, Михаило V и род Пафлагонаца“, *ЗРВИ* XL.
- (2004): „*Тронеофорос* код Михаила Псела. Један пример политичке употребе реторике“, *ЗРВИ* XLI, 133-151.
- Stephenson (2010): *The Byzantine World*, Abingdon-New York 2010.
- Stephenson, P. (2003): *The Legend of Basil the Bulgar-slayer*, Cambridge.
- Swearingen C. J. (1991): *Rhetoric and irony. Western literacy and western lies*, New York–Oxford.
- Татакис, В (2002): *Византијска филозофија*, Београд-Никшић.
- Tinnefeld, F. (1989): “Michael I. Kerullarios, Patriarch von Konstantinopel (1043-1058). Kritische Überlegungen zu einer Biographie”, *JÖB* 39.
- Todt, K.-P. (2000): “Herrscher im Schatten: Konstantin VIII. (960/61-1028)”, *Thetis* 7, 93-105.

- Toth, I. (2014): “Authorship and Authority in the *Book of the Philosopher Syntipas*” in: Pizzone (2014a): 87-102.
- Treadgold, W. (1997): *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford.
- (2013): *The Middle Byzantine Historians*, New York.
- Βάρζος, Κ. (1984): *Η γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν I-II*, Θεσσαλονίκη.
- Вилимоновић, Ј. (2014): *Структура и особине „Алексијаде“ Ане Комнин – Настанак једне личне историје*, докторска дисертација, Београд.
- (2015): “Emulating Psellos: Intertextual ploys of Anna Komnene”, излагање са конференције.
- Vodoff, V. (1988): *Naissance de la chrétienté russe*, Paris.
- De Vries – van der Velden, E. (1996): “La Lune de Psellos”, *BSI* 57, 239-256.
- (1997) : “Psellos, Romain IV Diogénès et Manzikert”, *Byzantinoslavica* 58/2: 274-310.
- (1999): “Les amitiés dangereuses. Psellos et Léon Paraspondylos”, *BSI* 60,315-350.
- Vryonis, S. (1971): *The Decline of Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley – Los Angeles – London.
- Webb, R. (2003): “Praise and persuasion: argumentation and audience response in epideictic oratory”, in: Jeffreys (2003): 127-135.
- (2009): *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Farnham-Burlington.
- White, H. (1987): *The content of the form. Narrative discourse and historical representation*, Baltimore-London.
- Whittow, M. (1997): *The Making of Byzantium, 600-1025*, Berkeley – Los Angeles.
- Zervos, C. (1920): *Un philosophe néoplatonicien du XIe siècle: Michel Psellos. Sa vie, son oeuvre, ses luttes philosophiques, son influence*, Paris.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Милена Репајић

број уписа 5И090004

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Михаило Псел и његови јунаци. Студија личности *Хронографије* Михаила Псела

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 29.03.2016.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора Милена Репајић

Број уписа 5И090004

Студијски програм докторске студије историје

Наслов рада Михаило Псел и његови јунаци. Студија личности *Хронографије* Михаила Псела

Ментор проф. др Влада Станковић

Потписани Милена Репајић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 29.03.2016.

_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Михаило Псел и његови јунаци. Студија личности *Хронографије* Михаила

Псела

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 29.03.2016.

_____